4

Kurdiname Akademik

e-ISSN : 2687-5438

Number:/Jimar 4

April/Nîsan 2021

e-Journal

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî

Uluslararası Kurdiname Dergisi

International Journal of Kurdiname

CONTENT - NAVEROK

Research Articles / Gotarên Lêkolînî

		Rûpel
1	PERWERDEYA TECWÎDÊN KURDÎ DI MEDRESEYÊN KURDAN DE Û ANALÎZEK LI SER "ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD"A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ Ayhan YILDIZ - Mardin Artuklu University-Turkey	1-24
2	SEYDAYÊ MELE 'ELÎ Û NIRXANDINA WEFATNAMEYA WÎ JI ALÎYÊ HUNERÊN EDEBÎ VE M. Edip ÇAĞMAR - Dicle University - Turkey	25-45
3	AŞİRETTEN MÎRLİĞE BUXTÎLER Yusuf BALUKEN - Yozgat Bozok University	46-66
4	İSLAM FIKIHI SAHASINDA YAZILAN KÜRTÇE ESERLER Nesim SÖNMEZ – Van Yüzüncü Yıl University - Turkey	67-91
5	DEHUMANIZATION AND OBJECTIFICATION IN THE YEZIDI GENOCIDE Wojciech KACZOR - Polonya	92-108
6	شێوازناسیی واتاناسانەی بانگهێشت (مونادا) لە شیعری نەحمەدموختار جافدا یەدوڵڵا پەشابادی Kurdistan University – Iran	109-140
7	BÎBLÎYOGRAFYAYA KITABÊ HÎKAYEYANÊ KURDKÎ (KURMANCKÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) 2000-2020 Veysel YILDIZHAN - Mardin Artuklu University-Turkey	141-161
8	KURMANCİ-TÜRKÇE İKİDİLLİLİĞİN TEMEL KODDA DEĞİŞİME AÇIK VE SINIRLI ALANLARI Orhan VAROL - Van Yüzüncü Yıl Universirty - Turkey	162-175
9	NIRXANDINEK LI SER ÇÎROKÊN QEDRÎCAN Erdoğan ALPARSLAN - Turkey	176-195
10	PEVÇÛNÊN KESÎ Û CIVAKÎ DI ROMANA "HELALE" YA ETA NEHAYÎ DE Halime UÇAR – Turkey	196-205
11	ZAZAKÎ DE EDATÎ Ahmet KIRKAN - Mardin Artuklu University - Turkey	206-225
12	(Belge) چەند زانیاریی نوێ لە نەرشیفی عوسمانیدا لەبارەی(کاتب) و (خاکی)، هێمن عومەر نەحمەد - Soran University - Iraq	226-231

Translation Articles / Gotarên Wergerî

13	نەورۆز لە ڕوانگەی کورد و فارس – لە توێژینەوەیەکی بەراوردکاریدا Nzar OMER - Iraq	232-260
14	KOK Û XUYANGA KURDAN DI ÎRANA BERÎ ÎSLAMÊ DE Resul GEYİK – Mardin Artuklu University - Turkey	261-266

Book Review / Nirxandina Pirtûkan

15	STRANÊN ARŞÎVA RADYOYA ERÎVANÊ Necat KESKİN - Mardin Artuklu University - Turkey	267-271
16	ژیانی پێغەمبەری مەزن JÎYANA PÊXEMBERÊ MEZIN HEZRETÊ MUHAMMED Tareq Mohammed AWRAHIM - Mardin Artuklu University - Turkey	272-278
17	ZAZAKÎ Û M. MALMÎSANIJÎ SER O MEQALEYÎ Murat AYGÜN - Turkey	279-282
18	CİZRE-BOHTAN BEYİ BEDİRHAN: DİRENİŞ VE İSYAN YILLARI Nurettin BELTEKİN - Mardin Artuklu University	283-286
19	LANGUAGE DEATH Salih KARAASLAN - Turkey	287-282

www.arsivakurdi.org

4

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

Kovara Kurdiname'yê ya Bi Hakem û Navnetewî
International Peer-Reviewed Journal of Kurdiname
Uluslararası Hakemli Kurdiname Dergisi
(e-Journal)

Chief Editor And Owner
Asst.Prof. Osman ASLANOĞLU –Dicle University
email: aslanogluosman@gmail.com

Editorial Board // Licneya Edîtorîyê
Assoc. Prof. Hayreddin KIZIL (Dicle University) email: hkhayreddin@gmail.com
Asst.Prof. Hacı ÖNEN (Dicle University) email: hacionen@gmail.com
Asst.Prof. Ahmet KIRKAN / Mardin Artuklu University email: ahmetkirkan@gmail.com

Associate Editors // Alîkarên Edîtor

R. A. Resul GEYİK // Mardin Artuklu University - resulteacher@gmail.com
R.A. Betül ÇOBAN // Mardin Artuklu University - cbnbetul@gmail.com
R.A. Dr. Mehmet YONAT // Mardin Artuklu University - mehmetyonat49@gmail.com

Advisory Board // Licneya Şêwirmendîyê

Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ / Dicle University: tanriverdi21@hotmail.com
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR - abduajar@gmail.com
Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR / Dicle University: mecagmar@hotmail.com
Prof. Dr. M. Mesut ERGİN / Dicle University: emesutergin@gmail.com
Prof. Dr. Nesim DORU / Mardin Artuklu University: nesimdoru@artuklu.edu.tr
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK / Mardin Artuklu University: abdurrahmanadak@gmail.com
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN / Mardin Artuklu University: tahirhan@hotmail.com
Prof. Dr. Yadgar R. Hamadameen / Soran University: Iraq: ya@soran.edu.iq
Assoc. Prof. Hayreddin KIZIL / Dicle University: hkhayreddin@gmail.com
Assoc. Prof. Zahir ERTEKİN / Bingöl University: zahirertekin@hotmail.com
Assoc. Prof. Hayrullah ACAR / Mardin Artuklu University : hayrullahacar@hotmail.com
Assoc. Prof. Ayhan TEK /Muş Alparslan University: ayhan_tek@hotmail.com
Assoc. Prof. Nesim SÖNMEZ /Van Yüzüncü Yıl University: nesimsonmez@gmail.com
Assoc. Prof. Mustafa ÖZTÜRK / Mardin Artuklu University: mustafaozturk47@gmail.com
Assoc. Prof. Mustafa ÖNCÜ / Mersin University: mistefaoncu63@hotmail.com
Assoc. Prof. Canser KARDAŞ /Muş Alparslan University: kardascanser@gmail.com
Assoc. Prof. İlyas AKMAN / Mardin Artuklu University: ilyas.akman21@gmail.com
Assoc. Prof. Ahmet GEMİ / Mardin Artuklu University : ahmetgemi04@gmail.com
Assoc. Prof. Necat KESKİN / Mardin Artuklu University: necatkeskin@gmail.com
Assoc. Prof. Hassan Sarbaz. Kurdistan University: Sanandaj- Iran h.sarbaz@uok.ac.ir
Asst.Prof. Mustafa ASLAN / Mardin Artuklu University: mustafaaslan@artuklu.edu.tr
Asst.Prof. Nurettin BELTEKİN / Mardin Artuklu University: nbeltekin@yahoo.com
Asst.Prof. Hacı ÖNEN / Dicle University: hacionen@gmail.com
Asst.Prof. Hemin Omar Ahmad AHMAD / Soran University: Irak: hemin.ahmad@soran.edu.iq
Asst.Prof. Mehmet Emin PURÇAK /Muş Alparslan University: epurcak@hotmail.com
Asst.Prof. Osman ASLANOĞLU / Dicle University: aslanogluosman@gmail.com
Asst.Prof. Yusuf BALUKEN /Yozgat Bozok University: yusufbaluken@gmail.com
Asst.Prof. İlyas SUVAĞCİ / Hakkari University: ilyascembeli@gmail.com

www.arsivakurdi.org

Asst.Prof. Ahmet KIRKAN / Mardin Artuklu University: ahmetkirkan@gmail.com
Asst.Prof. Bakhtiyar Sajjadi / Kurdistan University: Sanandaj /Iran: bakhtiar_sadjadi@yahoo.com
Asst.Prof. Yadullah Peşadadi / Kurdistan University: Sanandaj /Iran: y.pashabadiuok.ac.ir
Asst.Prof. Arkhwan MOHAMMED OBAID - Karkuk University: Iraq: arkhawanmohammed83@uokirkuk.edu.iq
Dr. Lect.Zülküf Ergün / Mardin Artuklu University: zxweshevi@gmail.com
Dr. Hewa Salam Khalid/ Koya University: Iran: hewasalam@gmail.com
Dr. Mehmet YONAT / Mardin Artuklu University: mehmetyonat49@gmail.com
Dr. M. Şirin FİLİZ / Mardin Artuklu University: mehmetsirinfiliz@gmail.com
Dr. Yakub AYKAÇ / Mardin Artuklu University: aykacyakup@gmail.com
Dr. Kenan SUBAŞI / Mardin Artuklu University: kenanenado@gmail.com
Dr. Mikail BÜLBÜL - : mikailbilbil@hotmail.com

Referee Board / Licneya Hakeman

Journal of Kurdiname uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.
Referee names are kept confidential.
(Kovara Kurdinameyê nirxandina herî kêm "du hakemên kor" bikar tîne.
Navên hakeman tên veşartin)

www.arsivakurdi.org

INDEX

ICI Index Copernicus, ISI, SIS, ASOS, BASE, TEI, ASI, ESJI, DRJI, Citefactor, Asian Research Index, EuroPub, Jatstech, İdealonline, Google scholar, Rootingindex, Journalsdirectory, ISSN PORTAL, Advanced Science Index, IJIFACTOR, Openaire, infobase, sjifactor, Academia.

CONTACT/TÊKILÎ

Chief-Editor: aslanogluosman@gmail.com
Journal : kurdiname1@gmail.com
Website: https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname

ABOUT JOURNAL

OPEN ACCESS
iThenticate for Authors & Researchers

Kurdiname is a Refereed International Journal Published in Electronic
Publish period is biannual (Twice for a year)
This journal uses double-blind review
Publishing article is free for authors
The journal articles are open access for readers
Articles being controlled for plagiarism before review
All articles are licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0)
The Responsibility of the articles published in the journals belongs to the author/authors.

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

www.arsivakurdi.org

CONTENT / NAVEROK

Research Articles / Gotarên Lêkolînî

1	**PERWERDEYA TECWÎDÊN KURDÎ DI MEDRESEYÊN KURDAN DE Û ANALÎZEK LI SER "ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD"A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ** (EDUCATION OF KURMANJI TECVİDNAMES IN MADRASAHS OF KURDS AND AN ANALYSISI ON "ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD"A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ) Ayhan YILDIZ - Mardin Artuklu University-Turkey	**1-24**
2	**SEYDAYÊ MELE 'ELÎ Û NIRXANDINA WEFATNAMEYA WÎ JI ALÎYÊ HUNERÊN EDEBÎ VE** (SEYDA MELA ALI AND EXAMINATION OF HIS WEFATNAME IN TERMS OF LITERARY ARTS) M. Edip ÇAĞMAR - Dicle University - Turkey	**25-45**
3	**AŞİRETTEN MÎRLİĞE BUXTÎLER** FROM TRIBE TO PRINCIPALITY: BUKHTĪS Yusuf BALUKEN - Yozgat Bozok University	**46-66**
4	**İSLAM FIKIHI SAHASINDA YAZILAN KÜRTÇE ESERLER** (BERHEMÊN KURDÎ DI QADA FIQHA ÎSLAMÊ DA) (KURDISH WORKS WRITTEN ON THE FIELD OF ISLAMIC JURİSPRUDENCE) Nesim SÖNMEZ – Van Yüzüncü Yıl University - Turkey	**67-91**
5	**DEHUMANIZATION AND OBJECTIFICATION IN THE YEZIDI GENOCIDE** (Dİ KOMKUJIYA ÊZIDIYAN DE DEHUMANÎZASYON Û TIŞTKIRIN) Wojciech KACZOR - Polonya	**92-108**
6	**شێوازناسیی واتاناسانەی بانگهێشت (مونادا) لە شیعری ئەحمەدموختار جافدا** (INDEXICAL STYLISTICS OF THE VOCATIVE IN AHMEDMUKHTAR JAFF'S POETRY) یەدوڵا پەشابادی Kurdistan University - Iran -	**109-140**
7	**BÎBLÎYOGRAFYAYA KITABÊ HÎKAYEYANÊ KURDKÎ (KURMANCKÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) 2000-2020** (A BIBLIOGRAPHY OF KURDISH (KURMANCÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) SHORT STORY BOOKS 2000-2020) Veysel YILDIZHAN - Mardin Artuklu University-Turkey	**141-161**
8	**KURMANCİ-TÜRKÇE İKİDİLLİLİĞİN TEMEL KODDA DEĞİŞİME AÇIK VE SINIRLI ALANLARI** (THE RESTRICTED AND CHANGEABLE DOMAINS IN BASIC CODE OF KURMANJI-TURKISH BILINGUALISM) Orhan VAROL - Van Yüzüncü Yıl Universirty - Turkey	**162-175**
9	**NIRXANDINEK LI SER ÇÎROKÊN QEDRÎCAN** (AN EVALUATION OF QEDRÎJAN'S STORIES) Erdoğan ALPARSLAN - Turkey	**176-195**
10	**PEVÇÛNÊN KESÎ Û CIVAKÎ DI ROMANA "HELALE" YA ETA NEHAYÎ DE** (PERSONAL AND SOCIAL CONFLICTS IN THE NOVEL OF "HELALE" BY ETA NEHAYI) Halime UÇAR – Turkey	**196-205**
11	**ZAZAKÎ DE EDATÎ**	**206-225**

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

	(PREPOSITIONS IN ZAZAKİ) Ahmet KIRKAN - Mardin Artuklu University - Turkey	
12	**چەند زانیاریی نوێ لە نەرشیڤی عوسمانیدا لەبارەی(کاتب) و (خاکی)،** (SOME NEW INFORMATIONS ABOUT KATIB AND KHAKI IN THE OTTOMAN ARCHIVES) **هێمن عومەر نەحمەد** - Soran University - Iraq	**226-231**

Translation Articles / Gotarên Wergerî

13	**نەورۆز لە ڕوانگەی کورد و فارس – لە توێژینەوەیەکی بەراوردکاریدا** (NEWROZ JI RWANGEHA KURD Û FARISAN – DI LÊKOLÎNEK BERAWIRDÎ DE) (NEWROZ FROM KURDISH AND PERSIAN PERSPECTIVES - A COMPARATIVE STUDY) Nzar OMER - Iraq	**232-260**
14	**KOK Û XUYANGA KURDAN DI ÎRANA BERÎ ÎSLAMÊ DE** (THE ORIGINS AND APPEARANCE OF THE KURDS IN PRE-ISLAMIC IRAN) Resul GEYİK – Mardin Artuklu University - Turkey	**261-266**

Book Review / Nirxandina Pirtûkan

15	**STRANÊN ARŞÎVA RADYOYA ERÎVANÊ** Necat KESKİN - Mardin Artuklu University - Turkey	**267-271**
16	ژیانی پێغەمبەری مەزن **JÎYANA PÊXEMBERÊ MEZIN HEZRETÊ MUHAMMED** Tareq Mohammed AWRAHIM - Mardin Artuklu University - Turkey	**272-278**
17	**ZAZAKÎ Û M. MALMÎSANIJÎ SER O MEQALEYÎ** Murat AYGÜN - Turkey	**279-282**
18	**CİZRE-BOHTAN BEYİ BEDİRHAN: DİRENİŞ VE İSYAN YILLARI** Nurettin BELTEKİN - Mardin Artuklu University	**283-286**
19	**LANGUAGE DEATH** Salih KARAASLAN - Turkey	**287-292**

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

PERWERDEYA TECWÎDÊN KURDÎ DI MEDRESEYÊN KURDAN DE Û ANALÎZEK LI SER "ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD"A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ

(EDUCATION OF KURMANJI TECVİDNAMES IN MADRASAHS OF KURDS AND AN ANALYSISI ON "ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD"A EBDURREHMAN EL-FARÛQÎ)

Ayhan YILDIZ*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 10.01.2021
Accepted // Pejirandin: 15.03. 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 1-24

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Yıldız, Ayhan, (2021). Perwerdeya Tecwîdên Kurdî Di Medreseyên Kurdan De Û Analîzek Li Ser "Zubdetu't-Tecwîd Li't-Talıbi'l-Mustefîd"A Ebdurrehman El-Farûqî, *Kurdiname*, no. 4, p.1-24

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Îlmê tecwîdê, ji duwazdeh îlmên ku di perwerdeya medreseyên kurmanc û kirmancan (dimilîyan/zazayan) de li Bakur hatine fêrkirin, li kêleka îlmên bingehîn ên Îslamî yên mîna rêzimana erebî, hedîs, tefsîr, fiqih, kelam, sîyer û tesewwufê cih girtîye. Herçiqas di nav kitêbên rêzê de ev şaxê îlim cih nagire jî, mîna *Mewlûd*a Bateyî, *Nehcu'l-Enam*a M. Xelîlê Sêrtî, û *Nûbihar*a Xanî, di destpêka perwerdeyê de hatîye hînkirin. Digel ku muderris û alimên kurdan gelek kitêbên mezin di biwarê zanistên Îslamî de bi zimanê erebî û carinan jî bi kurmancî û dimilî nivîsîne jî, ji me re bû meraq bê ka gelo çima hejmara kitêbên têkildarî îlmê tecwîdê li ber wan gelek kêm e û tecwîdnameyên kurdî di nav perwerdeya medreseyên kurdan de çima wekî kitêbên dersê cih negirtine? Lewre di vê lêkolînê de me hinek cih da lêgerîn û nîqaşa li ser rewşa wan a di perwerdeya medreseyên Bakur de û ew nirxandin. Di nav van berhemên têkildarî îlmê tecwîdê de me *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd"*a Ebdurrehman el-Farûqî bi raburdûya dîrokî, teşe, naverok û zimanê wê, hêjayî lêkolîn, nîqaş û analîzê dît. Di vê gotarê de piştî ku me hinek agadarî li ser rewşa tecwîdnameyên kurmancî berhev kirin, me ev berhema navbihurî danî ber xwe û em li ser wê kûr bûn.

Bêjeyên Sereke: Tecwîd, tecvîdname, perwerdeya medreseyê, kurmancî û dimilî

Özet

Tecvit ilmi, Kuzeydeki Kurmanc ve Kirmancların (Dımılı) medreselerinin eğitiminde on iki ilimden biri sayılmış, diğer temel İslami ilimlerden Arapça dilbilgisi, hadis, tefsir, fıkıh, kelam, siyer ve tasavvuf ilminin yanında yer almış ve öğretilmiştir. Her ne kadar sıra kitapları arasında bu ilim dalı yer almazsa da Bateyi'nin *Mevlid*'i, M. Halil Sêrtî'nin *Nehcu'l-Enam*'ı ve Xanî'nin *Nûbihar*'ı gibi, eğitimin başında öğretilmiştir. Kurmanc ve Dımılılerin müderris ve alimleri, birçok büyük kitapları İslami ilimler alanında Arapça ve bazen de Kurmancca ve Zazaca yazmışlarsa da, tecvid ilmiyle ilgili yazdıkları eserler bunların yanında çok az kalmıştır.

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Kültürü ABD, ayhanmeretowar21@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8763-4182.

www.arsivakurdi.org

Bu yüzden biz araştırmamızda bu durumu tartışmaya yer verdik ve Kuzey medreselerindeki eğitimi değerlendirdik. Tecvitle ilgili bu eserlerin içinde Abdurrahman el-Farûkî'nin *Zübdetü't-Tecvîd li't-Talibi'l-Müstefîd* adlı eseri, tarihi geçmişi, şekil, içerik ve dili açısından araştırma, tartışma ve tahlile değer bulduk. Onun için bu makalede manzum ve mensur tecvidnameler hakkında biraz bilgi derledikten sonra, adı geçen eseri incelemeye tabi tuttuk.

Anahtar Kelimeler: Tecvid, tecvidname, medrese eğitimi, Kurmanci ve Dımıli

Abstract

The science of tajwid was considered one of the twelve sciences in the education of the madrasahs of the Kurmanj and Dimilites in the North and was taught and included in the other basic Islamic sciences Arabic grammar, hadith, tafsir, fiqh, kalam, siyer and Sufism. Although this branch of science is not included among the books of the queue, it was taught at the beginning of the education, like Bateyi's *Mevlid*, M. Halil Sêrtî's *Nehcu'l-Enam* and Xanî's *Nûbihar*. Although the professors and scholars of the Kurmanj and Dimilites wrote many great books in the field of Islamic sciences in Arabic and sometimes in Kurmanji and Zaza, their works on the science of tajwid remained very few. Therefore, we have included this situation in our research and evaluated the education in the Northern madrasas. Among these works on tajwit, we found the work of Abdurrahman al-Farûkî named *Zübdetü't-Tajwîd li'd-Talibi'l-Müstefîd* worthy of research, discussion and analysis in terms of its historical background, form, content and language. Therefore, after compiling some information about verse and prose tajvidames in this article, we examined the aforementioned work.

Lîteratura Mijarê

Gava min berê xwe da xwendina *lîteratura vê qadê*, min dît ku bi temamî ne têkildarî mijara vê lêkolînê be jî, hin xebatên nêzî wê hatine kirin. Ji ber tuxûbê xebatê, min lêkolînên lîteraturî yên vê qadê ku li derveyî kurmancîya herêma Tirkîyeyê hatine kirin li derve hiştin. Ev xebat jî girîng bûn. Lewre berî ku dest bi mijarê bikira, divîya min *sentezeke referansan* li ser lîteratura vê qadê bikira. Kovara *Nûbihar*ê hejmareke xwe wekî *dosye*yeke taybet gişt ji bo medreseyên kurdan weşandîye. Tê de gotarên çend lêkoleran li ser mijarê hene. Ji wan min tenê ev neqandin: M. Ebdullah Telli (1998) bi navê *Nêrînek li ser Medresên Kurdan gotar*ek nivîsîye bi giştî behsa raburdûya dîrokî ya medreseyên kurdan, kitêbên perwerdeyê û jîyana telebeyên wan kirîye. Digel van wî medreseyên kurdan bi yên alema Îslamê re berawird kirine; bes wî dor neanîye ser fêrkarîya îlmê tecwîdê. Mela Seîd (1998) bi navê *Mezhebên Nehwê û Kitêbên Xwendinê gotar*ek li ser mufredata kitêbên medreseyê û dîroka medreseyên kurdan nivîsîye. Wî tenê cîyê îlmê tecwîdê di serê lîsteya 12 îlmên medreseyan de nîşan daye û hew. Mela Seîdê Girdarî (2003) *gotar*eke bi navê *Xelîfe Yûsuf û Îrşadu'l-Îbada Kurmancî* nivîsîye û tê de cih daye beşa *Kitêba Tecwîdê* ya Xelîfe Yûsuf. Çi heye ku li ser hêla cîyê wê yê di fêrkarîya medreseyên kurdan de tiştekî dîyar nekirîye.

M. Edip Çağmar (2009) *gotareke akademîk* bi navê "Molla Halîl es-Si'irdî'nin Risaletun fî İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri", di kovara *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II. de weşandîye. Çağmar di destpêka xebata xwe de li ser berhemên tecwîdê ku aliman ew bi kurmancî nivîsîne kûr bûye. Wî navê heft berheman daye. Piştî van agadarîyan wî bi temamî berê xebata xwe daye ser berhema Mela Xelîlê Sêrtî *Risaletu fî Îlmi't-Tecwîd* û ew ji alîyê edebî, metod, ziman, naverokê ve daye naskirin. Muhemmed Muxlis Îbn Şêx Ebdurrehman (2013) *pirtûk*a tecwîdê ya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*a Şêx Ebdurrehman el-Farûqî el-Bohtî çap kirîye. Wî di vê pirtûkê de hindek agehî li ser jîyana Ş. Ebdurrehman daye û tenê metnê pexşan û menzûm ê wê tecwîdê çap kirîye.

Abdurrahman Adak (2015) *gotar*ek bi navê *Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyeke Edebî: Zanistên Îslamî* nivîsîye û kovara *Nûbihar*ê ew di hejmara 132an de weşandîye. Nivîskarî di vê nivîsê de cih daye navên çend berhem û nivîskarên zanista tecwîdê jî. Ew menzûmeya tecwîdê ya M. Xelîlê Sêrtî wekî berhema yekem li qelem dide û peyre dorê diêne ser ya Seydayê Licî, ya Hacî Ebdulfettahê Hezroyî, ya Mela Yasînê Şemê û ya Mela Yûsufê Zivingî û êdî pê de naçe û wan nade naskirin.

Ş. Epözdemir (2015) bi *pirtûk*a xwe ya *Medreseyên Kurdistanê: di Dewra Mîran û Neqşebendîyan de* li ser awayê perwerdeya îlmên medreseyan xebateke kronolojîk kirîye û hin agehîyên girîng dane. M. Birhanê Tarînî (2016), *Menzûmeya Tecwîdê* ya M. Xelîlê Sêrtî ji eslê destxeta M. Muhemedê kurê Mela Resûlê Zoqeydî ku di sala 1954an de îstînsax kirîye transkrîpe kirîye û fotokopîya destxetê digel latînîya wê wekî *pirtûk* çap kirîye. Tarînî pêşgotinek ji bo vê xebatê xwe nivîsîye; bes tê de amaje bi raburdûya dîrokî ya perwerdeya tecwîdê û medreseyên kurdan nekirîye. Tarînî (2016), *Kitabu'd-Durri'l-E'ila fî 'Îlmi't-Tecwîd*a Muhemmed Hadiyê Licêyî, ji ber destxeta Z. Amidî latînîze kirîye û digel pêşgotinek û bîyografîya nivîskarî wekî *pirtûk* çap kirîye. Çi heye ku tiştekî têkildarî perwerdeya tecwîdê ya li medreseyên kurdan dernebirîye.

Lokman Şan û Muzaffer Acar (2020) bi navê "Kürtçe Yazılan Tecvit Eserleri" *teblîx*ek bo *Kurdiyat Sempozyumu I Kürtçede İslami İlimler 26-27 Aralık 2020 Van* a Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü da. Van lêkoleran di lêkolîna xwe de piştî pênase, dîrokçe, hukmê şer'î û terîmên têkildarî têgiha tecwîdê, dor anîye ser alimên ku kitêbên tecwîdê bi kurdî nivîsîne. Wan bi dorê jînenîgerîya neh alimên nivîskar ên tecwîda kurdî û agehîyên li ser berhemên wan nivîsîne. M. Xelîlê Sêrtî û berhema wî, M. Hadîyê Licî û berhema wî, Xelîfe Yûsuf û berhema wî, Şêx Ebdurrehman Şawurî û berhema wî, Fethî Hezroyî û berhema wî, Şêx Hesenê Şêx Yasîn û berhema wî, M. Ehmed Yalar û berhema wî, H. Gündüz û berhema wî, Abdulkuddûs Hilmî û berhema wî daye naskirin. Di pey van de wan pênc berhemên tecwîdê ku agadarîyên têkildarî nivîskarên wan bi dest neketine dane naskirin. Bi vê xebata wan cara ewil lêkolîneke akademîk weha berfireh li ser tecwîdên kurdî ket lîteratura vê qadê.

Ev xebatên jorîn di lîteratura qada tecwîdên kurdî de gelek hêja û girîng in helbet. Bes ew berhemên ku Acar û Şan (2020) ew dane naskirin, ji yên ku Çağmar ew dabûn naskirin zêdetir in. Îca berhemên tecwîdê ku bi kurmancî hatibûn nivîsîn û di vê lêkolîna min de bi destê min ketin, bi xêra xebata wan hîn zêdetir bûn. Digel vê di van her du lêkolînên navbangî de behsa hêla "perwerdeya bi pirtûkên kurdî yên tecwîdê di medreseyên kurdan de" nehatîye kirin. Lewre min ev cih wekî *valahî*yeke vê qada lîteraturê hesiband û giranîya xebata xwe da ser vê hêlê û min xwest ku bi vê lêkolînê, hêla perwerdeya tecwîdê ya di medreseyan de derxim pêş.

1. Destpêk

Li medreseyên herêma Bakur ên kurdan seydayan çawa ku dersa îlmên eslî yên Îslamî dane, wan pê re jî berhemên edebî yên li ser van îlman nivîsîne. Çawa ku muderrisên kurmanc û zazayan, berhemên mîna îlmê siyer, kelam, fiqih û hedîsê bi zimanê 'erebî dane xwendin, wisa jî wan hewl daye ku heman îlman bi kurmancî û kirmancî jî bidin hînkirin. Lewre aliman, menzûmeyên mîna eqîde, fiqihname û tecwîdname jî nivîsîne û pê ders dane feqîyên

xwe. Îlmê tecwîdê ku hîna ji serdema Îbn Cezerî (wf. 833/1429) ve bi ‘erebî û bi awayê menzûm hatiye nivîsîn û tedrîskirin, wisa diyar dibe ku bi heman rêbazê ketiye nav çand, edebiyat û perwerdeya medreseyên kurdan jî. Çi heye ku hejmara berhemên kurmancî û kirmancî yên tecwîdê, li ber şaxên din ên îlmên Îslamî gelek hindik e. Herçendî li hemû medreseyên herêmê di nav “kitêbên rêzê” de cih ji kitêbên tecwîdê re nehatibe dayîn jî, ji ber ku xwendina sehîh a Qur’anê di çanda Îslamî de gelek girîng e, alimên kurd jî li ser wê sekinîne û bi rêya nivîsîna tecwîdnameyên kurmancî, wan xwestiye ku vî îlmî di nav xwenda û feqîyên xwe de berbelavî bikin û di nav 12 îlmên medreseyên xwe de wan cih daye îlmê tecwîdê jî (Seîd, 1998: 20). Digel vê hewlê, dîsa jî tê rexnekirin ku “Di piraniya medreseyên kurdan de perwerdeya îlmê tecwîdê, hem lawaz û qels e hem jî bê pîr û pergal e. Her medreseyekê bi awayekî cîyawaz perwerdeya tecwîdê kirîye. Hinekan nekirîye û hinekan hindik kirîye. Hinek medreseyan bi zimanê kurdî, hinekan bi zimanê ‘erebî û hinekan jî bi zimanê tirkî ev îlim hînî telebeyên xwe kirîye. Herî dawî di pey salên 1940î de muderrisan hînkirina tecwîdê ya bi kitêbên bi kurdî hema hema bi temamî terk kirîye û bi pirtûkên bi zimanê tirkî pêk anîye.” Min ev bertengîya perwerdeya zanista tecwîdê û lawazketina tecwîdnameyên kurdî wekî “pirs” û “*pirsgirêk/problem*”a gotarê li qelem da û peywendîya wê digel bêserûberîya civakî nirxand:

“Rista bêrêkûpêkîya civakî li ser lawazketina tecwîdnameyên kurdî di perwerdeya medreseyên kurdan de çi ye?”

Piştî dîyarkirina problema bingehîn, bi awayê meraqawer min qesda çareserkirina pirsên jêrîn ên têkildarî problemê kir: “Gelo asta îlmê tecwîdê di medreseyên Bakur ên kurdan de ji berê ve çi bûye? Perwerdeya vî îlmî herî zêde bi kîjan zimanî hatîye kirin? Çi bi zimanê erebî be, çi bi tirkî û çi bi kurmancî û kirmancî be kîjan kitêba tecwîdê wekî kitêba dersê di medreseyên wan de hatîye xwendin? Kitêbên tecwîdê ku ji alîyê muderrisên kurdan ve bi kurmancî û kirmancî hatine nivîsîn, wekî *Tecwîdname*ya el-Farûqî, ji ber çi di nav mufredata gişti ya medreseyên wan de cih negirtine? Gelo tu alimên medreseyê ku di qada îlmê tecwîdê de wekî mucewwid nav û deng dabe heye? Wekî branş, çawa ku jiberkirina kitêbên gramera erebî li ser telebeyên medreseyê hatîye ferzkirin, rewşeke wisa di warê branşa tecwîdê de jî çê bûye yan na? Gelo mucazan îcazeya tecwîdê daye feqîyan?

Vê rewşa ha ya nezelal, ji salan ve ye ez *tengezar* dikirim. Wekî telebeyekî vê qadê li derdora xwe rastî rexneyan dihatim û gazin ji alimên kurdan dihat kirin ku giranî û girîngî nadin îlmê tecwîdê. Pirtûkên bi kurdî yên tecwîdê li erdê mane, nehatine çapkirin, di nav pirtûkên rêzê yên medreseyan de cih negirtine. Keda alimên ku tecwîdê bi kurmancî nivîsîne li haşê çûye û diçe. Tu hevgirtinek biîntîzam a perwerdekirina tecwîdê di nav medreseyên kurdan de li Bakur tuneye. Digel ku pirtûkên bi kurdî yên tecwîdê hene jî, perwerdeya tecwîdê di medreseyan de ne bi kurmancî û dimbilî; bes bi zimanên din e. Nakokîyek di vir de xuya dibe. Bi sedsalan di medreseyên kurdan de perwerdeya îlmên curbicur hatîye kirin, alimên wan gelek kitêb nivîsîne, bi taybetî giranî û girîngîya fêrkarîya gramera zimanê erebî pir bi pêş ketîye; lêbelê îlmê tecwîdê weha zêde li paş maye. Ev rewş wekî pirsgirêkekê li pêşberî me ye. Divê ravekirinek ji bo wê hebe. Ji ber vê rewşê lêkolîneke zanistî di vî warî de hem *girîng* bû hem jî pêwist bû.

Pêşpêjn û texmîna min a têkildarî encama ku dê ji vê lêkolînê wekî *hîpotez*ekê derxim heye. Di vê lokolînê de dê hewl bidim ku rastî-nerastîya pêşbînîya lêkolîna xwe digel

hêmanên wê biceribînim. Li gor ku di çavkanîyan de derbas dibe pisporan *hîpotez* (denence), wekî wan "darazên pêşnîyazî" li qelem daye ku lêkoler, di pêvajoya lêkolîna xwe de ji bo ku çareserîyeke rast ji *problem*ê re bibîne, hewl dide ku bi wê peywendîya ku di navbera du modîfîkeyan de heye mijarê rave bike. (Kuzu, 2013: 24) Lewre hîpotez, ew texmîn û bendewarîyên lêkoler in ku ji encama lêkolîna xwe dipê. Wekî çavdêrekî ***unîversey***a qadê li gor tecrubeyên halê hazir hîpoteza min a vê lêkolînê ew e ku:

"Gava nîzam û întîzameke hevgirtî di jîyana civakî û rayedarî ya gelekî de hebe, perwerdeya wî gelî jî digihîje pîr û pergaleke birêkûpêk a hevgirtî."

Hizir û ramana vê lêkolînê ev e û li ser vê pêşbînîyê derbasî pêvajoya lêkolînê dibim. Vê ferzkirinê wekî encameke ku ji bo problema lêkolîna min çareserîyeke demdemî be, di destpêka lêkolîna xwe de dîyar dikim. Bi *metod û xebata xwe dê vê hîpotezê test bikim* bê ka gelo ev nêrîn rast e, yan xelet e. Li ser vê bingehê ji bo çareserîya problema lêkolîna xwe di serê ewil de min ev nêrîn dîyar kir. Wekî encameke demdemî bi qenaeta min çareserîya vê problemê bi vê rêyê ye; lêbelê ez dê rastî-nerastîya wê test bikim.

Min *amanc* bi vê lêkolînê, tesbîtkirina pile û payeya perwerdeya îlmê tecwîdê ye ku di medreseyê kurdan de cih digire. *Hedef*a min bi vê amancê ew e ku wan berhemên kurdî yên tecwîdê wekî materyalên nû yên qada lîteraturê, ji bo lêkolerên çand û edebîyata kurdî pêşkêş bikim. Ji bo vê amanc û hedefê, min li sehayê lêkolînên bi teknîka "hevdîtin"ê digel ehlê medreseyê pêk anîn. Muderrisên kurmanc û zazayan, herçiqas li gor derfetên xwe di perwerdeya xwe ya medreseyan de cih daye vî îlmî jî, li gor derfetên xwendina xwe ya sîstematîk a lîteratura vê qadê, min pê derxist ku lêkolînên zanistî di qada vê biwarê de hindik hatine kirin. Lewre min jî ev xebat wekî pirseke lêkolînê danî ber xwe û min xwest sedemên wê derxînim holê. Bi vî awayî min amanc bi vê lêkolînê ew e ku berê bal û dêhna lêkoler û ehlê medreseyên kurdan bikêşim ser girîngî û perwerdeya îlmê tecwîdê di medreseyên wan de. "Vedîtin"ên ku di vê lêkolînê de dê bi dest bixim, hêvîdar im çawa ku dê di warê perwerdeya medreseyên kurdan ên Serxetê de bi kêr bên, dê bi kêrî medreseyên kurdan ên Binxet, Başûr û Rojhilat jî bên. Çawa ku hêleke vê xebatê ya perwerdeya bi kurdî heye, hêla wê ya zimanê dîyakronîk ê kurdî û dîroka edebîyata kurdî jî heye. Ji ber van egeran bi qenaeta min ev lêkolîn *girîng* e.

Ji ber ku tuxûbên gotara min bi medreseyên kurdên Serxetê ve sînorkirî ye, li qada wê ya lîteraturî ya Herêma Kurdistana Iraq, Kurdistana Îran û Herêma Binxetê negerîyam. Dibe ku li wan deran jî di vê qadê de lêkolînên zanistî li ser perwerdeya tecwîdê di medreseyên kurdên wan deran de hatibin kirin û lîteratureke qadê hebe; bes ji ber ku barê gotarê zêde giran dikir, min lîteratura wan li derveyî lêkolîna xwe hişt. Ji ber van rewş û rasteqînîyan min bergeha lêkolîna xwe bi medreseyên Bakur ên kurmanc û zazayan sînordar kir. Bi tevî vê bertengîyê min xebatên têkildarî berhemên tecwîdê yên kurmancên Binxet, Rojhilat û Başûr û soran, goranên Rojhilat û Başûr li derveyî xebata xwe hiştin.

Berê vê gotarê li ser pirsgirêka perwerdeya îlmê tecwîdê ye ku di medreseyên kurdên Bakur de hatîye dîtin. Ji ber ku qada vê gotarê ji qada zanistên îlahîyatê zêdetir li ser hêla edebî ya berhemên tecwîdê ye, malûmatên zanistî yên têkildarî "qada îlahîyatê" jî derî vê xebatê hatin girtin. Herçiqas îlmê qiraet û tecwîdê zêde peywendîdarî hev bin jî, giranîya gotarê li ser perwerdeya berhemên bi kurdî yên îlmê tecwîdê di medereseyên kurdan de û bi taybetî li ser *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd"*a Ebdurrehman el-Farûqî ye.

Piştî senteza lîteratur û beşa "destpêkê" beşa ewil a vê xebatê, danasîna îlmê tecwîdê û berhemên qedîm ên bi zimanê erebî ne. Beşa duyem ji bo kevneşopîya berhemên tecwîdê di çanda perwerde û edebîyata kurdî de hatîye veqetandin. Di beşa sêyem de berhemên tecwîdê ku bi kurmancî hatine nivîsîn, bi awayê menzûm, pexşan, çapkirî û neçapkirî hatin dabeşkirin û bi kurtî ew hatin naskirin. Di beşa çaran de bi taybetî li ser danasîna *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd"*a Ebdurrehman el-Farûqî hatîye rawestan. Piştî van cih ji beşa "vedîtin", "nîqaş" û "encam"ê re hat dayîn.

Wekî *metod* û teknîk ji bo vê lêkolînê min hem xebata qadî (seha) kir û bi "ehlê medrese"yên berê û îro re "hevdîtin" û pêk anîn, hem jî li berhemên nivîskî yên tecwîdê gerîyam û çi "çapkirî", çi "destxet" bin, ên ku bi dest ketin, min ew wekî materyal bi kar anîn. Ji bo ronahîkirina vê meraq û meremê, min ji agadarîyên qada devkî bi "metoda hevdîtinê" mifa wergirt. Di van hevdîtinan de wekî *navgîna pîvangê* min formeke pirsan amade kir û ji kesên peywendîdar ev pirsîn: "1) Gelo perwerdeya tecwîdê di zemanê we de li medreseyan hebû? 2) Gelo perwerdeya îlmê tecwîdê di serdema we de li medreseyan bi çi zimanî bû? 3) Gelo çima perwerdeya tecwîdê di nav medreseyên kurdan de kêm bû? 4) Gelo çima perwerdeya tecwîdê ne bi zimanê kurdî bû? 5) Heger te perwerdeya tecwîdê li medreseyê dîtibe, bi kîjan berhema kîjan nivîskarî bû? 6) Bi te hevgirtineke mufredatî ya tehsîla îlmên medreseyê hebû, ku tunebe, sedemê wê çi bû? 7) Bi dîtina te sedemê ku piştî salên 1940î di medreseyan de tehsîla tecwîdê bi temamî qelibî ser zimanê tirkî çi ye? 8) Gelo seydayan îcazet di îlmê tecwîdê de dida feqîyan?"

Ji qada "nivîskî" ji "berhem"ên ku bi dest ketin min sûd wergirt. Jixwe Çağmar (2009) û Şan û Acar (2020) jî bi metoda lêgerîna sehayî di vê qadê de xebitîbûn. Wan bi vê metodê gelek berhemên kurdî yên tecwîdê, digel agadarîyên têkildarî nivîskarên wan bi dest xistibûn û bi ser ketibûn.

2. Pênaseya Tecwîdê

Di zimanê 'erebî de تَجْوِيدْ tecwîd, li gor ferhengê, tê wateya xweşik-kirin û rindkirinê. Gava bedewiya tiştekî tê amanckirin, bi erebî tê gotin ev tiştê ha "ceyyid" e, ango xweşik û spehî ye. Koka kelîmeya tecwîdê ku "cewd" e, tê wateya selahiyetê û sifeta qencîyê (Huseyn, 2012: 69). Li gor wateya terîmî tecwîd ew e ku kesê Qur'anxwên, heqqê herfan bide û hukmên wan ên musteheq pêk bîne, her herfekê li gor mexreca wê ya tekûz bixwêne û dengê xwe jî, bi qasî derfeta xwe, di xwendinê de xweş bike (el-Ebd, 2012: 40). Li vê derê divê neyê jibîrakirin ku Qur'anxwên, gava qiraeta xwe bi tecwîdê pêk dihêne, haydarê "sînor"ê diyarkirî ye jî. Çawa ku heqqê her yek herf û meddekê dide, pê re jî zêdetirî vî heqqî, ji sînorên wan dernakeve û nakeve îfratê.

Bêjeya "tecwîd"ê ku ji kelîmeya جَوَّدَ dihe, bi awayekî xweşik çêkirina tiştekî ye. Tecwîd, navê îlmê xwendina Qur'anê ye ku li gor usûla wê dihe pêkanîn. Ji bo wê kitêba ku li ser îlmê xwendina rast û birêkûpêk a Qur'anê hatiye nivîsandin jî tecwîd dihe gotin. Mirov, bi xêra îlmê tecwîdê, hînî taybetiyên xwendina herf, kelîme û ayetên Qur'anê dibe. Tecwîd, navê wî "îlmî" ye ku mirov pê hînî sifetên lazimî û arizî yên herfên alfabeya 'erebî dibe. Tecwîd, ew zanîn e ku mirov, bi xêra wê, di xwendina Qur'anê de, heqê herfan dide û li gor esil û feslê herfan, qîmetê dide herf û kelîmeyê û di awayê xwendinê de, ji îsraf, îfrat, tefrît û

xwarbûnê xwe dûr radigire û di rêya îstîqametê de diçe. Bi vî awayê tecwîdê, xwendina Qur'anê digihîje kemalê, dixemile, dipirxule, dikemile û xweş dibe.

2.1. Peywendîya Tecwîdê Digel Fonolojîyê

Îlmê tecwîdê dike ku mirov, bi rêbaza zanista "fonetîk"ê ku jê re "herfzanî" dihê gotin, her herfê, li gor awayê wê yê rast û tekûz îfade û teleffuz bike, herfên dengdêr dirêj dike (med) û di ciyên ku herf dikevin de (îxfa), wan li ber çavan bigire û li gor rê û rêçikên îdxam, îzhar, sekte, weqif, qelqeleyê tevbigere. Li gor zimannasîya serdema îro mirov dikare îlmê tecwîdê, wekî îlmê dengan (fonolojî) û rûdanên dengan bi nav bike.

Di serdema me de hunera "dîksîyon"ê ku li ser awayê axaftina bedew kûr dibe û "artikulasyon" ku hurgilîyên hevgirtina kîteyan digire ber xwe û azayên axaftinê û awayê bilêvkirin û teleffuzkirinê dixebite, "zanista dengan" (fonolojî) ku di biwarê axaftina xweş a zimanekî de lêkolînan dike û "prozedi" ku li ser dirêjî û kurtîya dengan û li ser awayê rast ê bikaranîna cextên dengan kûr dibe piştî zanista tecwîdê derketine. Çunkî prozedi jî, bi awayekî ji awayan li ser "musîkîya tecwîdê" dixebite (Gülle, 2006: 16).

2. Berhemên Ewil ên Îlmê "Tecwîd" û "Qiraet"ê

Îlmê tecwîdê ku şaxekî sereke ye di nav îlmên Îslamî de, bi berhem, rawî, qarî', îmam û qayîdeyên xwe, li welatên Îslamî, xwedî raburdûyeke zêdetirî hezar salî ye. Îmamê herî ewil ê îlmê tecwîdê Elî b. Ebî Talib e, di pey wî re Ebû Ebdurrehman es-Sulemî, peyre 'Asim b. Ebî'n-Necwed (wf. 127hicrî) û Hefs b. Suleyman (wf. 180hicrî) tê (Dawudî, 2010: 34). Çawa ku di dîroka Îslamê de ji bo îlmê hedîsê, dam û dezgehên bi navê Daru'l-Hedîs hatine vekirin, di qada îlmê Tesewwufê de mekanên mîna Dergeh, Tekiya û Zawiye hatine avakirin û talîm û tedrîsa vî îlmî li wan deran hatiye kirin, di warê tîlawet, qiraet û xwendina Qur'anê de jî sazî û dezgehên mîna Daru'l-Qurra (Azadî, 1998: 44) hatine vekirin û talîm û tedrîsa îlmê Qur'anê, di van sazî û avahîyan de hatiye îcrakirin.

Zemanê berê, herfên Qur'anê hem bê hereke (bê zêr û ziber) bûne hem jî bê xal (nuqte) bûne. Li gor ku Ebû Ebdullah ez-Zencanî ragihandîye, Ebû'l-Eswed ed-Duelî (wf. 69/688) ku li ber destê Xelîfe 'Elî b. Ebû Talib hînî nehwê bûye hereke danîne ser herfên wê û telebeyê wî Yehya b. Ye'mer el-Edewanî (wf. 129/713) cara ewil xal danîne ser herfên wê (Ünlü, 1978: 21). Berhema ewil a ku behsa qayîdeyên mijarên mîna îxfa, îzhar, med, qesr û weqifê yên îlmê tecwîdê dike, ji hêla Yehya b. Ye'mar (89/707) ve hatiye nivîsîn. Gava em vê li ber çavan bigrin, dê bihête dîtin ku tecwîd, wekî şaxekî ji îlmên Îslamî, di serdema tabîûnan de dest pê kiriye (Bağcı, Keleş, & Önen, 2017: 40).

Li gor hin rîwayetan berhema ewil a serbixwe ku li ser îlmê tecwîdê hatiye telîfkirin, ji hêla Ebî Mezahim el-Xakanî (325/937) ve, bi navê *"el-Qesîde"* hatiye nivîsandin. Ev, ewiltirîn berhema menzûm e ku di warê îlmê tecwîdê de û di dawiya sedsala sisiyan a koçî de hatiye telîfkirin. Digel ku ev berhem, hemû mijarên tecwîdê di xwe de nahewîne jî, wekî berhemeke herî ecibandî ya vê qadê hatiye qebûlkirin (Nesr, *Xayetu'l-Murîd fî 'Îlmi't-Tecwîd*, 1994: 22).

Alimê ku ji kitêbên ewil ên li ser îlmê qiraetê tedwîn û telîf kiriye, Ebû Ubeyd b. Selam (w. 224/828) e. Li gor Îbnu'l Cezerî (833/1429), diyar dike ku yê cara ewil li ser îlmê qiraetê berhem daye, Ebû Hakim es-Sicistanî (wf. 225 h.) ye. Peyre, heta Îbn Mucahid, di vê hêlê de gelek kitêb hatine nivîsîn (Önen, 2015: 102-103). Alimekî ku cara ewil îlmê qiraetê daye hev, ango tedwîn kirîye, Îmam Ebû Ubeyd Qasim b. Selam (wf. 224/828) e ku di sedsala sisê ya koçî de berhema bi navê *el-Qiraet* telîf kiriye. 'Ubeyd Qasim b. Selam, wekî alimê ku cara ewil "kitêb"eke şamil li ser îlmê qiraetê nivîsîye jî tê qebûlkirin (Önen, 2017: 50).

Alimê ku qiraeta *Seb'etu Ehrufin [Heft Herf]* di kitêbekê de civandiye ser hev û bi vê xebata xwe, di sedsala çaran ê koçî de navdar bûye, Hafiz Ebû Bekir b. Mucahid el-Bexdadî (w. 324h.) ye. Alimê îlmê qiraetê ku di qernê pêncan ê koçî de li ser zanıst û hunera qiraetê nav û deng daye, Hafiz Ebû Emrû Usman b. Seîd ed-Danî (w. 444h.) ye. Wî, bi navê *Kitabu't-Teysîr* berhemek daye û wê hingê ev berhem meşhûr bûye. Ev alimê navdar, li Endulusê çûye rehmetê. Di sedsala şeşan a koçî de Îmam Qasim b. Feyyûre b. Xelef eş-Şatibî di vî warî de derketiye pêş. Wî berhemek bi navê *Herzu'l-Emanî we Wechu't-Tehanî* û berhemeke din jî bi navê *Kitabu't-Teysîr fî'l-Qiraetu's-Seb'e* telîf kiriye. Hejmara beytên vê berhema menzûm 1173 ye û Îmam Şatibî, sala 590ê koçî, li Qahireyê çûye rehmetê. Di pey van îmamên navdar de îmamê muheqqiq Eba'l-Xeyr Muhemmed b. Muhemmed Îbn Muhemmed bi el-Cezerî, li ser îlmê qiraetê gelek kitêb telîf kirine. Wî, di warê îlmê tecwîdê de menzûmeyeke bi navê *Muqeddime* telîf kiriye ku bi navê *Metnu'l-Cezeriyye* navdar bûye. Îbn Cezerî, sala 833ê koçî, li Şîrazê çûye rehmetê (Nasir, 1994: 23).

3. Berhemên Tecwîdê di Perwerdeya Medreseyê de

Giraniya medreseyên kurmanc û dimiliyan, ji ber ku li ser tedrîsa îlmê serf û nehwa erebî bûye, cîyê tehsîla îlmê tecwîdê hindik maye. Li gor daneyên berdest, tenê di nav rêza kitêbên xaricî yên medreseyên kurdan de navê *Hîdayetu'l-Mustefîd, Metna Cezeriyye, Qiraetê Seb'e*, *Tecwîda Şêx Yûsufê Bazîdî* (Seîd, 1998: 20) û *Tecwîd*a Şêx Mehdî heye. Mela Mehmûdê Bazidî (1797-1867), di *Muqeddîme*ya xwe "Behsa Musennifê Mewcûd ê Serfê di nêv Ekradan de" li ser îlmên ku di medreseyên kurdan de tên xwendin dike vê radigihîne:

> "Telebeyêd Kurdistanê heta Bexda, Besra û Mûsilê diçûn û digerîyan û tehsîla îliman dikirin. Mubtedêd ekradan ji îbtîdada *Hece* û *Qur'an*ê dixwînin, paşî *Mewlûda Kurmancî*, paşî *Nûbihar* û *Pendêtar*ê, paşî ji şerî'etê *Îcaz*, *Mehr* û *Enwar*ê dixwînin. Îcarê îbaretê *Tesrîf*, *Zurûf* û *Terkîb*a Mela Yûnisê Helqetînî dixwînin ku eve her sêna bi zimanê kurmancî ne. Paşî ji *Serfa Se'dînê* û *Se'dullah* koçek û hinek ji *Mentiqê Husamkatê*, *Qewlê Ehmed* û *Şerha Şemsîye*, xulase bi tertîb duwazdeh îlûman dixwînin, muntehî û mezûn dibin." (Bazidî, 2010: 56)

Di medreseyên kurdan de xwendin û tehsîla îlmê tecwîdê, ji kengê ve cih girtiye, cîyê meraqê ye. Li hin medreseyên kurdan mîna serf û nehiwê, dersên tecwîdê jî bi awayê komî hatîye dayîn (Yakışık, 2013: 501). Mela Nezîrê Hekarî (wiladet 1950) heta salên 2000î di medreseya xwe de di pola amadehîyê de dersa tecwîdê, digel Qur'an, Mewlid, Nûbihar, Eqîdeya Îmanê û Xettên erebî mecbûrî kirîye (Musayev, 2018:240); mixabin dîsa navê kitêbeke dîyar nehatîye dayîn. Bi qasî ku nifşê salên 1950-1990an gihaştê, di pey xwendina Qur'anê de, *Qerebaş Tecwîdî* ya bi tirkî di nav feqîyan de dihat xwendin. Herçiqas berhemên bi kurmancî yên tecwîdê hebin jî, bêtir pirtûkên tecwîda bi zimanê erebî û tirkî hatine tercîhkirin. Wekî mînak seydayek ku behsa perwerdeya xwe ya medreseyê dike, dîyar dike ku

www.arsivakurdi.org

seydayê wî Mela Ebdurrehman Toprak, bi eslê xwe ji Trîmaya Dihê ye, li medreseya Minaraya Hawêl di salên derdora 1950î de, dersa tecwîdê bi zimanê tirkî dida. (Epözdemir, 2015: 130). Li gor mufredata perwerdeya medreseyên serdema me (piştî salên du hezarî) di "seffa ewil" de, tedrîsa tecwîdê, bi xwendina Qur'anê re tê.[1] Navê dersa ewil *Qur'ana Kerîm Digel Kitêbeke Muxteser a 'Îlmê Tecwîdê* ye. Di pey vê astê de ji sinifa yekem heta sinifa şeşan navê kitêbên tecwîdê di mufredatê de tuneye.

Gava mirov li "menhec û bernameyên tedrîsa medreseyên kurdan" dinêre, xuya dibe ku di nav kitêbên rêzê û mufredatê de navê pirtûkên tecwîdê yên bi kurdî tunene. Herçiqas berhemeke tecwîdê ya 'erebî bi navê *Hidayeti'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd* a Muhemmed Mehmûd (Ebî Reyme) û *Qerebaş Tecwîdî* hebe jî, li pêşber medreseyên tirk û 'ereban gelek hindik dimînin. Ji ber vê egerê ye ku rexneyeke dûredirêj, ji zemanê berê ve ye li alim û feqîyên kurdan li ser fêrkarî û perwerdeya tecwîdê tê kirin.[2]

Zimanê Berhemê	**Navê Berhemê**
Erebî	1. Hidayetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd 2. Metnu Îbn Cezeriyye 3. Qiraetê Seb'e 4. Risale fî'd-Dadi 5. Miftahu't-Tecwîd li'l-Mute'ellim'l-Mustefîd
Kurdî/Kurmancî	1. Tecwîda Xelîfe Yûsuf 2. Tecwîda Şêx Muhemmed Mehdî
Tirkî	1. Karabaş Tecvidi

Tablo 1. Kitêbên tecwîdê û zimanê wan.

Berhemên li ser îlmê tecwîda tilawetê ku bi kurmancî hatine nivîsîn, bêtir bi teşeyê menzûm in. Sedemê vê yekê jî, bi îhtimaleke mezin ew e ku kitêbên tecwîdê, ji serdema destpêkê ve di edebiyata 'erebî de, bi teşeyê nezmî hatine nivîsîn. Lewre dibe ku alimên kurmanc ên Bakur jî dabin ser vê şopê û berhemên xwe yên tecwîdê, bi teşeyê nezmî nivîsîbin. Digel vî awayî, berhemên ku bi awayê pexşan jî hatine nivîsîn hene.

Digel ku berhemên tecwîdê bi kurmancî hene jî, cîyê balkêşiyê ye ku di piraniya medreseyên Bakur de, *Karabaş Tecvidi* bi feqîyan wek kitêba dersê hatiye/tê xwendin. Li gor seydayên medreseyê diyar dikin,[3] zemanê berê kitêbên bi 'erebî yên tecwîdê di nav ehlê medreseyê de hebûn û feqîyan ew dixwendin. Yek ji wan *Hediyetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd*a Şeyx Mehmûd Ebî Reyme[4] ye. Yek jî *Tecwîd*a Şêx Mehdî (1932-2007)[5] ye. Li

[1] Ji bo vê mijarê bnr. *el-Menhecu we'l-Bernamecu li'l-Medarisi'l-Îslamiyyet*, (Î'dad: Hey'etun mine'l-Muderrisîn), Diyarbekir, 1433. Pirtûka destan a talibên Medreseya Suffe ya Dîyarbekirê.

[2] Gava li ser vê pirsgirêkê me pirs ji M. Salihê Kotekan û M. Ebdrrehmanê Teraşî/Batmanî kir (27.12.2017) M. Salihê Kotekan got ku di weqtê me de *Tecwîd*a Şêx Mêdî hebû; M. Ebdurrehman Batmanî got ku di serdema me de nayê bîra min ku me îlmê tecwîdê bi derskî xwend. Navê wê *Risale fî'd-Dadi* ye.

[3] M. Salihê Koteka û M. Yûsufê Pîranê, ji bo vê mijarê li medreseya Erxeniyê diyar kir ku di nav kitêbên medreseyan de ji bilî *Karabaş Tecvidi* berhemên bi zimanê erebî jî hatine xwendin. 11.10.2017.

[4] Navê temam ê vî alimî es-Seyyid eş-Şeyx Muhemmed el-Mehmûd e û bi navê Ebî Reyme, muellimê medreseyê û tehzîbê meşhûr e. Pirtûka wî *Hidayetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd* 38 rûpel e. Min ew ji pirtûkxaneya Mektebetu Dîyarbekir kirî. Li ser bergê wê yê ewil M. Nuri Nas İslami Kitaplar Naşiri, Midyat-Hükümet nivîsandî ye. Di rûpelê dawî (38) de hatîye nivîsandin ku Muhemmed el-Mehmûd en-Neccar el-Henefî di sala 1316yê hicrî de ev berhem amade kirîye. Muhemmed Edîb el-Hewranî el-Ezherî el-Hemewî jî teqrîzek jê re nivîsîye û di rûpelê 39an de cih digire. Nivîskar ew bi terzê pirs û bersivê amade kirîye û di destpêka pirtûkê de dîyar dike ku wî ev ji bo zarokan amade kirîye.

medreseyên Licê,[6] kitêbeke tecwîdê ya bi zimanê erebî, *Miftahu't-Tecwîd li'l-Mute'ellim'l-Mustefîd* ku muellifê wê Ebdullah b. Îbrahîm el-Mekkî bû feqîyan xwe bi xwe xwendîye.

Muderrisekî ku zêdetirî nîvsedsalekê ye di medreseyên xwe de dersa feqîyan daye Mela Hesenê Sofya,[7] dîyar dike ku di wextê wan de perwerdeya tecwîdê gelek kêm bû. Tenê bi awayekî hindik awayê teleffuza herfên taybet ên erebî di nav ehlê medreseyê de dibû mijara muzakereyan; lê mijarên din ên tecwîdê na. Piştî ku ji bo qadroyên Dîyaneta Dewletê mela ji medreseyan jî dihatin girtin, dersa tecwîdê bi *Tecwîda Qerebaş* dest pê kir. Ji bo ku feqî di îmtîhanên melatîyê de bi ser bikevin, wan di nav xwe de dersa tecwîdê bi zimanê tirkî mutalee û muzakere dikir.[8]

Berî ku em dest bi analîzê bikin, divê em berhemên tecwîdê yên ku bi kurmancî li Bakur hatine nivîsîn rêz bikin. Ji ber ku ev berhem hem bi awayê nezmî hem jî bi awayê pexşan hatine nivîsîn, li vê derê em dê bi dorê li ser wan agadarîyan bidin û peyre dorê biênin ser tecwîdnameyên kirmancî (zazayî). Ji ber ku piranîya berhemên tecwîdê yên bi kurmancî wekî "destxet" mane û "nehatine çapkirin", li vir em dê cih bidin danasîna wan jî.

3.1. Tecwîdnameyên Kurmancî

3.1.1.Tecwîdnameyên Menzûm ên Kurmancî

3.1.1.1. *Risaletun fî 'Îlmi't-Tecwîd*a Mela Xelîlê Sêrtî

Li gor daneyên ber destê me, berhema ewil a tecwîdê ku bi kurdî (kurmancî) hatiye nivîsîn, *menzûme*ya Mela Xelîlê Sêrtî (1750-1843) ye. Navê vê berhemê, رسالة فِي عِلْمِ التّجويدِ *Risaletun fî 'Îlmi't-Tecwîd* e û hejmara beytên wê, 241 e (Adak, 2010: 146). Sêrtî ev menzûme bi terz û teherê mesnewîyan nivîsîye. M. Edip Çağmar li ser vê menzûmeyê gotarek nivîsîye. Mela Birhanê Tarînî ev berhem bi alfabeya kurdî-latînî di sala 2016an de di nav Weşanên Lîsê de çap kirîye. Heta van salên dawî jî ev berhema Sêrtî bi qasî *Nehcu'l-Enam*a wî di nav ehlê medreseyê de nedihat naskirin. Ji ber ku li ser vê berhemê lêkolîneke zanistî hatîye kirin, li vir em behsê dirêj nakin.[9]

---

[5] Şêx Muhemmed Mehdî di sala 1932yan de li gundê Xidirîlyasa Dîyarbekirê hatîye dunyayê. Li medreseya Bellê ya Bismilê, li cem Mela Îbrahîm xwendîye. Ji wir çûye Zivinga Şiqaqa li cem Mela Muhemmed xwendîye, ji wir çûye cem Mela Sadullah û Seyyid Hesenê Girikî û pişre li cem Mela Seîdê Cimzerqî *Cem'ul-Cewami'* xwendîye û vegerîyaye Bellêya Bismilê, ji destê Mela Îbrahîm îcazetnameya xwe wergirtîye. Wî li Seyfulmulûka Dîyarbekirê medrese ava kirîye û dest bi muderristîyê kirîye û ji Şêx Seyda xelîfetîya terîqetê wergirtîye. Şêx Mehdî dı sala 2007an de wefat kıriye. Şêx Mehdî li herêmê bi perwerdeya îlmê qiraetê navdar bûye. Wî îcazeta "Qiraetê Seb'e ji Seyyid Hesen wergirtîye. Bi navê 1) *Risaletu Mexreci'd-Dad,* 2) *Risaletu en-Nutqu'l-Fesîh, 3) Risaletu't-Tewessul we'l-Îstimdad, 4) Risaletu fî Tehrîmi'r-Riba* û hwd. çend berhem nivîsîne. Ji bo agadarîyên berfirehtir bnr. M. Edip Çağmar, "Şeyh Muhammed Mehdî", *Diyarbakır Ansiklopedisi*, Ankara, Elvan Yayınları, 2013, V/347.; Kadri Yıldırım, "Diyarbakır'ın Fikir ve İlim Öncüleri: 25", guneydoguguncel.com/diyarbakir-in-fikir-ve-ilim-onculeri-25/4286/

[6] Seyda M. Muhemedê Hezanî di hevdîtina me ya 19ê meha ewil a sala 2021ê de ev agadarî bi me re parve kir.

[7] Me mulaqata xwe ya li ser vê mijarê digel Seydayî, di 20ê meha ewil a 2021ê de li ser telefonê kir.

[8] Amadekarê vê gotarê bi xwe jî di nav salên 1981-1983yan li Medreseya Qubînê li ber destê Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê (Dîlmaç) dersa tecwîdê, ji *Qerebaş Tecwîdî*ya tirkî wergirtîye. Seyda, bi heman awayî feqîyên din jî hînî vî îlmî dikir. Bi tevî ku xwendekarên Îlahîyata Ankara û feqîyên Entabî, Dîyarbekirî û Çewlikê jî dihatin vê medreseyê, meqamên fermî di sala 1983yan de bi mora sor kilîd li derê vê medreseyê da. Seyda li heman bajarî medreseyeke din vekir, wan di heman salê de derî li wê jî rada.

[9] Ji bo agadarîyê zêdetir ên têkildarî vê berhemê bnr. M. Edip Çağmar, (2009). "Molla Halîl es-Si'irdî'nin Rısaletun fî İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II.

www.arsivakurdi.org

3.1.1.2. *Kitabu'd-Durri'l-E'la fî 'Îlmi't-Tecwîd*a Mela Muhemed Hadîyê Licî

Mela Muhemed Hadîyê Licî (1852-1912) ev menzûmeya tecwîdê bi kurmancî nivîsiye. Zeynelabidîn Amedî (Çiçek) di 7ê Şewwala 1415an[10] de ev berhem bi destê xwe îstînsax kirîye. Terzê nezma wê "qesîde" ye. Bi temamî dike 119 malik e. Zeynelabidîn di rûpelê dawî (rûpelê 19an) de nivîsîye ku wî 7ê meha Şewala 1415an da qedandîye. Temamê berhemê li gor nusxeya Amidî 19 rûpel e. Tehsîn Brahîm Doskî, berhema Sêrtî (w. 1843) û ya Licî (w. 1912) ya tecwîdê, li Hewlêrê, di sala 2010an de bi navê *Du Evhînokên Kurmancî di Îlmê Tecwîdê de* daye çapkirin (Adak, Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyeke Edebî: Zanistên Îslamî, 2015: 9). Mela Birhanê Tarînî ev berhem bi alfabeya kurdî-latînî di sala 2016an de di nav Weşanên Lîsê de çap kirîye.

Heger mirov bi awayê texmînî tarîxekê ji bo te'lîfa vê berhemê dîyar bike, dibe muellif ew di salên 1890î de nivîsîbe. Çi heye heta ku Zeynelabidîn Amedî di 7ê Şewwala 1415an (1995) de ev berhem bi destê xwe îstînsax nekirîye, haya piranîya mezin a ehlê medreseyê jê çê nebûye. Lêbelê dîsa jî wekî kitêba dersê negihaştîye ber destê temamê ehlê medreseyê. Dîroka nivîsîna vê kitêbê digel rastî serdema Osmanîyan tê û berî Herba Mezin a Dunyayê ye jî, dîsan berbelav nebûye.

3.1.1.3. *Tecwîda Qur'anê* ya Hacî Ebdulfettah el-Hezroyî

Hacî Ebdulfettah el-Hezroyî (1872-1975) bi kurmancî ev berhem nivîsiye û ji 26 beytan pêk tê. Ev menzûme bi temamî negihaştîye ber destê me. Zeynelabidîn Amedî, ev menzûmeya kurt, di sala 2004'an de bi xetta destê xwe nivîsiye û girtiye nav *Dîwan*a H. Ebdulfettahî ku di nav Mecmûeya wî ya bi navê *Selasu Menzûmatin* de ye, bi sernavê *We Lehu Eyden rehimehullahu teala fî 'Îlmi't-Tecwîd* bi cih kiriye (Amedî, ?: 103-104). Şair, di pey selat û selama ser Cenabê Pêxember de, behsa herfên meddê û cureyên meddan kiriye. Piştî van beytan wî mijar nebiriye ser babetên din ên tecwîdê.

Bi awayê ku berhema tecwîdê di *Dîwana Fethî* (Doskî, 2012: 51-53) de cih girtiye, navê wê, *Tecwîda Qur'anê* ye û ev menzûme jî, ji 26 beytan pêk hatiye. Di nav beytan de tu sernavekî li gor mijaran nehatiye danîn. Awayê teşeyî yê menzûmeyê, bi terzê "qesîde"yê ye. Ev nusxe û ya destxeta Amedî, bi temamî eynî ne.

3.1.1.4. *Menzûmeya Tecwîdê*

Mela Yûsufê Zivingî (1908-2002) bi navê xwe yê fermî Yusuf Delen, berhemeke tecwîdê bi kurmancî nivîsiye (Adak, 2015: 9). M. Y. Zivingî, bi eslê xwe ji Zivinga Hecî Elîyan (Ağaçyurdu) e û di nav herêma rêzeçîyayên Gebarê de cih digire. Navê qebîleya wî Masekan e. Li Amûda Binxetê xwendîye. Wî li Şamê li ber destê Mela Remezan Botî tehsîla *Îsagucî* dîtîye. Heta wefata xwe li Nisêbînê maye. Dîwaneke wî ya mextût ku ji helbestên tirkî, kurdî û erebî pêkhatîye heye (Özdirek, 2010: 716).

3.1.2. Tecwîdnameyên Mensûr

3.1.2.1. *Tecwîdu'l-Qur'an*a Xelîfe Yûsuf

Ebdullah Îbn Mehmûd en-Neqşebendî Xelîfe Yûsuf (1885-1965), bi navê *Îrşadu'l-'Îbad min 'Ewami'l-Mu'minîn*, berhemeke fiqhî li ser eqîdeya mezhebê Şafiî, bi kurmancî nivîsiye û

[10] Li gor tarîxa mîladî rastî 9ê Adara 1995an dihe.

ev kitêba wî, sala 1960î, di çapxaneyeke navnediyar de, bi awayê bêdîrok de hatiye çapkirin. Di vê kitêbê de beşa tecwîdê jî, bi sernavê *Tecwîdu'l-Qur'an* heye (en-Neqşebendî, 1960: 300). Wisa diyar e ku li gor agahiyên îro, ewiltrîn berhema tecwîdê bi kurmancî ku bi awayê nesrî/pexşanî li Bakur hatiye nivîsîn, ev berhema Xelîfe Yûsif e. Cîyê wê yê di Îrşadu'l-'Îbadê de di navbera rûpelê 304-321ê de ye. Hejmara rûpelên wê hivdeh e. Nivîskar, piştî ku li ser wateya ferhengî û têgehî ya bêjeya "tecwîd"ê hin agadarî dide, bi dorê li ser mijara hukmê şer'î yê hînbûna îlmê tecwîdê, awayê xwendina îstîaze û besmeleyê, tenwîn, îzhar, îdxam, îqlab, îxfa, med, qelqele, hukmê herfa rê, lefzetullah, demîr, sekte, weqif û mexrecên herfan sekiniye. Di lîsteya "Kitêbên Xaricî" yên medreseyan de, digel navê du kitêbên bi erebî yên tecwîdê, *Hîdayetu'l-Mustefîd*, *Metnu'l-Cezerîyye* û *Qiraetu Seb'e*, navê kitêba Şêx Yûsufê Bazidî û *Tecwîd*a wî (Seîd, 1998: 20) heye. Di nav van de wî metnê pirtûka xwe ya *Tecwîd*ê li gor naveroka *Hidayetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd*a Ebû Reyme ya bi zimanê erebî, bi kurmancî amade kirîye (Girdarî, 2003: 21).

3.1.2.2. *Kitêba Tecwîd*a Şêx Hesenê Şêx Yasîn

Şêx Hesenê Şêx Yasîn (1885?-1983) ku navê wî yê fermî Hasan Sola ye (Yasîn, 2020: 284), ev berhem nivîsîye. Pirtûkçeya tecwîdê wekî beşekê di nav berhema wî ya *Tuhfetu'l-Muslimîn: Xelata Muslimanan* de cih girtîye. Weşanxaneya Nûbiharê ew di sala 2020î de çap kirîye. Nivîskarî navê her mijareke berhemê bi awayê "Babu Mexarici'l-Hurûf" û "Babu fî Beyani Hurûfi'l-Meddê we Sebebihi" nivîsîye û bi vî awayî wî 23 bab rave kirine. Digel van bi bêjeya "tu bizan" dirêjî dide nîşaneyên xalbendîya Qur'anê jî.

3.1.2.3. *Tecwîd*a Ebdulqudus Hîlmî

Ebdulqudus Hîlmî, ev berhem nivîsiye. Sala 2004an li Stenbolê daye çapkirin (Hîlmî, 2004: 1). Di vê berhemê de hema hema hemû mijarên tecwîda qiraetê, digel mînakên wan hatine ravekirin. Pirtûk, ji 94 rûpelan pêk hatiye. Awayê vegotin û ravekirina metnê wê, bi temamî bi teşeyê pexşanî ye. Digel ku aliyê rastnivîsîna metnê wê ji xeletiyên berbiçav ne xalî ye jî, wisa xuya dibe ku ev pirtûk, ewiltirîn berhem e ku li Stenbolê, bi alfabeya latînî ya kurmancî hatiye çapkirin. Nivîskarê wê, piştî "Pêşgotin" û "Adabên Xwendina Qur'anê" mijarên tecwîdê bi awayê pirs-bersivê rave kirine. Bi vî awayî xwe ketîye dirûvê tecwîda bi zimanê erebî ya bi navê *Hidayetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd*a Ebî Reyme; lêbelê ji alîyê rêza pirs û bersivan de cîyawazîyeke berbiçav di nav wan de heye. Ebdulqudus Hîlmî, berhemeke din a tecwîdê bi alfabeya erebî nivîsiye. Min ev xebata wî dît, heta ku gotara min dewam dikir jî, hîna nehatibû çapkirin.

3.1.2.4. *Elîfba û Tecwîd* a Mela Ehmedê 'Eynberanî

Mela Ehmedê 'Eynberanî, ev berhema tecwîdê bi alfabeya latînî nivîsiye û sala 2011an li Stenbolê daye çapkirin ('Eynberanî, 2011: 66). Di vê pirtûkê de hemû mijarên îlmê tecwîdê nehatine nivîsîn; tenê bi kurtî behsa tîpên muqettee, tenwîn, nûna sakin, idxam, ixfa, iqlab, xunne û qelqeleyê hatiye kirin. Awayê nivîsîna vê berhemê, gişt bi "teşeyê pexşan" e. Di nav kitêbê de "cd" jî heye.

3.1.2.5. *Destpêka Fêrbûna Qur'ana Pîroz: Elîf-Be*ya Hüseyin Gündüz

Hüseyin Gündüz ev xebat bi kurmancî, bi alfabeya kurdî-latînî amade kirîye. Teşeyê nivîsê pexşan e. Weşanên Serokatîya Karûbarên Dîyanetê ya Tirkîyeyê (Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları) ew di sala 2017an de li Ankarayê çap kirîye. Sê beşên vê kitêbê hene. Beşa ewil elîfbê ye, beşa duyem tecwîd e û beşa dawî jî tesbîhat û duayên nimêjê û çend sûreyên Qur'anê ne. Beşa tecwîdê bi pênaseya tecwîdê dest pê dike, bi danasîna mijarên mîna medd, cureyên meddê îdxam, îqlab, îzhar, îxfa, qelqele, lefzê Ellah, zemîr, sekte û îşaretên weqfê berdewam dike. Kitêb bi gişti 67 rûpel e, rûpelên wê gelek luks in. Nivîsên wê ji serî heta binî bi rengê reş û sor rengîn in û rengê kaxidê wê zer e. Koordînatorê pirtûkê Yıldıray Kaplan e. Girîngtirîn taybetmendîya vê xebatê ew e ku sazîya fermî ya Cumhurîyeta Turkîyeyê cara ewil di dezgaya xwe de cih da çapa berhemeke kurmancî ya tecwîdê û bi vê qalîteya baş ew çap kir.

3.1.3. Tecwîdnameya Nezm û Pexşan Digel Hev

3.1.3.1. *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*

Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî el-Mêrgî el-Buhtî (1899-1974) kitêbeke tecwîdê *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* bi awayê pexşanî nıvisîye; peyre bi awayê nezmi ew muxteser kirîye, navê *Muxteseru'z-Zubde* lê danîye û sala 2013an ev her du di nav hev de li Stenbolê hatine çapkirin.[11] Ji ber ku mijara gotara me ev berhem e, em dê li jêrê behsa wê bikin.

3.1.4. Tecwîdên Wergerî

3.1.4.1. *Tecwîdu'l-Qur'an*

Xelîfe Yûsuf (1885-1965), berhema xwe ya *Tecwîdu'l-Qur'an*ê bi awayê adepteyî ji zimanê erebî wergeraye kurmancî. Li jorê agadarî li ser wê hatine dayîn.

3.1.4.2. *Bizanîna Îlmê Tecwîd*a Mela Beşîr

Mela Beşîrê Îlyozê (1938-…) ev berhem di sala 1962yan de li Manîsayê li ber kitêbeke tecwîdê bi awayê nezmî nivîsîye.[12] Teşeyê nezmî yê menzûmeyê "qesîde" ye. Hejmara beytên wê 270 ye. Berhem, bi *Dîbace û Muqeddîme*yê dest pê dike û peyre mijarên tecwîdê berdewam dike. Nivîskar ji bo her mijarekê bi awayê "Babu Meddê Tebîî"û "Babu Meddê Muttesil" nav danîne û 27 mijarên tecwîdê rave kirine. Ev tecwîdname hîna destxet e.

3.1.5. Tecwîdên Nivîsandî yên Neçapkirî

3.1.5.1. *Tecwîda Mermerî*

Mela Mehmûdê Mermerî ev berhem bi awayê nezmî, bi kurmancî nivîsîye û nehatîye çapkirin (Çağmar, 2009: 153).

3.1.5.2. *Kitabu't-Tecwîd*a Mela Muhemmedê Hezanî

---

[11] Ji bo agadarîyên zêde bnr. Eş-Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Buhtî, *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*, (Amadekar. Muhemmed Muxlis Îbn Şeyx Ebdurrehman), Nûbihar, İstanbul, 2013.

[12] Şair û lêkoler Bamed Serdar di 22yê meha yekem a sala 2021ê de em agadar kirin ku Seyda Mela Beşîr jî menzûmeyeke tecwîdê heye. Piştî çendakî Xwedê kir nesîb, bi alîkarîya Seyda Mela Xalisê Mehmûdkî me digel muellif, li mala wî ya Batmanê hevdîtin pêk anî. 01.02.2021)

Mela Muhemmed b. Mela Ebdulxefûr el-Hezanî ev berhem di sala 1405ê koçî (mîladî 1985) bi awayê menzûm hûnaye. Zeynelabidîn Amedî ew bi destxeta xwe di 20ê Rebîuewwela sala 1409ê koçî (mîladî 1989) de ji ber destxeta muellifê wê îstînsax kirîye. Teher û teşeyê wê yê nezmî, mesnewî ye. Hejmara beytên menzûmeyê 149 e; hejmara rûpelên wê 31 e. Muellifê wê ev berhema xwe di 19ê meha 1ê ya 2021ê de, li mala xwe ya Dîyarbekirê nîşanî me da. Berhem tenê wekî destxet maye û heta nuha li tu derê, bi tu awayî nehatîye çapkirin.

3.1.5.3. ***Tecwîdu'l-Qur'ani'l-Kerîm***

Nivîskarê vê berhemê ne dîyar e û hîna bi awayê mextût maye (Çağmar, 2009: 154).

3.1.5.4. ***Menzûmeya Tecwîdê* ya Yusrî**

Mela Yasînê Şemê (1906-1994) berhemeke menzûm a tecwîdê bi kurmancî hûnaye (Adak, 2015: 9). Mela Yasîn ji Xerzika Pasûrê ya Dîyarbekirê ye. Paşnavê wî Toprak e. Wî li medreseyên Farqîn, Amid, Bismil, Çinar û Pîranê muderristî kirîye (Toprak, 2009: 131). Mela Yasîn, ji bo ku di xwendina Qur'anê de xeletî dernekevin û feqî wê xweş ji ber bikin, ev menzûme bi awayê weznî hûnaye. Ev menezûme hîna bi awayê destnivîs, neçpakirî maye û li ber destê lawê nivîskêr Muhammed Toprak e (Gezer, 2015: 16).

3.1.5.5. ***Tecwîda Qur'anê ji Bo Zaruka* ya Seyyîd Muhemmed**

Seyyîd Muhemmed ev berhem bi awayê pexşan di sala 2002an de nivîsîye. Temamîya wê 9 rûpel e û bi awayê destxet di pirtûkxaneya Prof. Dr. Abdurrahman Adak de ye. Mijarên tê de tenwîn, îzhar, îdxam, med, hukmê herfa rê, lefzetullah, sekte û weqif e.

3.1.5.6. ***Tecwîda Hêja ya* Mela Ahmed Yalar**

Mela Ahmed Yalar ev berhema tecwîdê bi kurmancî bi awayê pexşan nivîsîye. Wî ev xebata xwe bi alfabeya erebî-kurdî nivîsîye û şandîye çapê. (Ertekin, 2018: 420). Mela Ahmed Yalar di sala 1951ê de li nehîyeya Mermer a bi ser Dîyarbekirê ve hatîye dunyayê.

3.1.5.7. ***Qiraeta Qur'anê bi Tilaweta Tecwîdê***

A. Meretowar xebateke têkildarî tecwîd û îlmê qiraetê bi awayê pexşan amade kirîye. Wî ev xebata xwe bi alfabeya kurdî-latînî amade kirîye ku ji 100 rûpelî zêdetir e.

3.1.5.8. ***Tecwîd*a Şêx Muhemmed Mehdî**

Metnekî destxet ê Şêx Mehdîyê Seyfulmulûkê heye ku li ser tecwîdê ye, bi kurmancî ye û di nav ris+alyekê de ye. Ev destxet, ji *Xutbe*yeke bi zimanê erebî, *Tesbîhat*a piştî nimêjan û *Tecwîdu'l-Qur'an*ê pêk dihê. Metnê ku tecwîd tê de hatîye nivîsîn, ji rûpelê 7an dest pê dike. Metnê tecwîdê bi beyta "Yeqûlu Mehdîyyu'bnu Muhemmed Tahirê/Ehmedu Rebbîye'l-Kerîm el-Qadir" dest pê dike û bi awayê meznûm berdewam dike. Teherê nezma wê mesnewî ye. Hejmara beytên wê 30 ye. Seyda Mela Muhemedê Xweşa yê Erxenî[13] ku muderrisekî

[13] Seyda Mela Muhemedê Xweşayî, di 26ê meha yekem a sala 2021ê de ev agadarî da min. Wî fotokopîyê jî nîşanî me da.

zemanê berê yê medreseyan e, dîyar kir ku me ev metin di zemanê xwe de bi awayê derskî dixwend.

3.1.5.9. *Elîfba Zaroka* ya Muhammed Ali Ensarî

Muhammed Ali Ensarî ev pirtûkçe wekî elîfbêya Qur'anê bi kurmancî bi awayê pexşan nivîsîye. Nivîskarî, ji rûpelê 2yan heta yê 12an elîfbaya Qur'anê bi herfên erebî daye nskirin; lêbelê li jora wan bi alfabeya latîn ew rave kirine. Ji rûpelê 13an bi şûn de dest mijarên tecwîdê dike, bi taybetî ji rûpelê 20î pê ve mijara îzhar û îdxamê dide. Piştî ku cih dide hin metnên dua û sûretan, di rûpelê 33yan de bi temamî pênaseya tecwîdê dike û heta rûpelê 38an mijarên din ên tecwîdê rave dike. Hayrat Neşrîyat di sala 2013an de li Ispartayê çap kirîye. Rûpelên wê bi wêneyên rengîn hatîye xemilandin. Ev xebat mînaka cara ewil e ku bi awayekî modern pirtûkeke tecwîdê bi kurmancî hatîye çapkirin.

3.2. Tecwîdnameya Kirmancî (Zazayî)

Mela Muhemmed b. Mela Ebdulxefûr el-Hezanî di hevdîtina me ya di 19ê meha 1ê ya 2021ê de, li mala xwe ya Dîyarbekirê dîyar kir ku tecwîdnameyeke bi kirmancî amade dike.

4. Wekî Branş Alimên Îlmê Tecwîdê û Qurra

Di medreseyên kurdan de tekane "branş"a mezin û sereke, gramera zimanê erebî ye. Branşên din ên zanista hedîs, tefsîr, kelam, usûl û fiqih peyre tên. Îcaza taliban jî, di medreseyên kurdan de bi giştî li ser branşa gramera zimanê erebî hatîye dayîn. Di wextê xwe de Seydayê Licî, M. Muhemmed Hadîyê Licî (1852-1912) li herêmê di nav medreseyan de wekî alimekî ***mucewwid*** dihat naskirin.[14] Mucewwid, ji bo kesên ku xweş dizanin Qur'anê bi tecwîdê bixwînin û dersa wê ya tecwîd û xweşxwendinê bide tê gotin. M. M. Hadîyê Licî dikaribû Qur'anê bi tecwîdê bixwenda û ders bidaya. Li welat ew meşhûr bû. Nevîyê wî Mela Xelîlê Licî jî dizanibû. Wî jî dersa tecwîda Qur'anê xweş dida.

Seyda M. Ebdullahê Comanîyê ku mezûnê Zanîngeha Ezherê ye, li ser perwerdeya tecwîdê ev agahî digek me parve kir:[15] "Herçiqas îlmê tecwîdê di nav ehlê medreseyan de bi awayê pratîk baş hebû; lêbelê tetbîqa wê di pratîkê de kêm bû. Hin ji wan alimên ku kitêbên tecwîdê nivîsîne bi xwe jî, digel ku bi zanîna teorîk a vî îlmî dizanibûn, heta ku wan dersa bi awayê tetbîqî nestanda û nedaya, wan nikaribû ***mutbîqîya tecwîdê*** bikira. Lewre gava me vê dersê dida jî, di asta herî rehet de bû. Heta ku talib tunebûna, me bi awayê asta bilind ku di zanîngehên Îslamê de ders dihat dayîn nedida. Min bi xwe di medreseyên xwe de îcazeya tecwîdê neda kesî. Çunkî her feqîyî nikaribû di asta xwendina ***qiraetê seb'e*** de bixwenda."

Şêx Muhemmed Mehdîyê Seyfulmulûk (1932-2007) jî yek ji mucewwidên medreseyan e. Li herêmê bi perwerdeya îlmê qiraetê navdar bûye. Wî *îcazet*a "Qiraetê Seb'e ji Seyyid Hesenê Girikî (wf. 1997)[16] wergirtîye. Nexwe zemanekî muderrisên kurdan di îlmê tecwîdê de jî îcazet dane (Çağmar M. E., 2013: 347). Seyyid Hesenê Girikî di hîyama xwe de li Silopyayê xwedan medrese bûye û navê medreseya wî Medreseya Seyîd Hesen bûye

[14] Seydayê M. M. Hezanî di hevdîtina me ya 19ê meha ewil a sala 2021ê de ev agadarî bi me re parve kir.
[15] Hevpeyvîna taybet a digel Seydayî (10.03.2021).
[16] Li gor Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê mucewwidekî bi navê Seyyid Huseyn jî heye. Çunkî wî îcazeta tecwîdê ji Sûrîyeyê wergirtibû û li vir ders dida.

(Epözdemir, 2015: 130).[17] Şêx Îsmaîl mucewwidekî medreseya Bidlîsê ye. Wî îcazeta xwe ya îlmê tecwîdê ji medreseyên Konyayê wergirtîye. Mucewwidê herêma Xerzan/Batmanê Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê ku wî bi xwe di salên 1980-1983yan de li Qubînê, peyre li navenda Batmanê medrese vekirîye û feqî gihandine, îcazeta xwe ya tecwîdê ji Şêx Îsmaîl wergirtîye.[18]

5. ANALÎZA *ZUBDETU'T-TECWÎD LI'T-TALIBI'L-MUSTEFÎD*

Berî ku li vir em dest bi analîza berhemê bikin, serê ewil divê em dorê bidin jîyan, tehsîl û berhemên nivîskarê wê.

5.1. Jîyan û Tehsîla Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî

Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî el-Mêrgî el-Buhtî di sala 1899 (1317ê koçî) de li gundê Şawura, gundekî Dihê (Eruh) ya Sêrtê hatîye dunyayê. Wî li cem bavê xwe Şêx Muhyeddîn dest bi xwendina xwe ya ewil kirîye. Di pey wefata bavê xwe de ji debara dunyayê dev ji xwendinê berdide û heta bîstsalîya xwe dûrî medreseyê dimêne. Di bîstsalîya xwe de careke din ji bo xwendinê diçe gundê Nîvelayê, ji wir diçe medreseya Tilê, Farqînê (Silîva) û Cizîrê. Di dawîyê de diçe cem Şêx Îbrahîm Heqqîyê kurê Şêx Huseynê Zîbarî Basretê û xwendina xwe li wir diqedêne, îcaza xwe werdigire. Piştî vê bi îlmê tesewwufê re eleqedar dibe û dest bi wezîfeya melatî û muderristîyê dike. Li gundê Reşîneyê (di navbera salên 1925an û 1930yî de), li Torikê (1930-1933), li Binêrvê (1933-1940), li Kanika, Tercem, Mêrgê, Şawura melatî û seydatî dike û di sala 1974/1394an de li bajarê Sêrtê wefat dike. Xelk wî li gundê Şawura li cem bapîrê wî Şêx Ebdullahê Kebîr defin dike (el-Buhtî, 2013: 4-5). Ş. Ebdurrehman li cem M. Yehya Nivilî, M. Zahir Tivankî û M. Muhemed Kuveşilî xwendîye (Erkol, 2016).

Gundê Şawira (Kuşdalı) digel Erûhê, berî damezirandina komara Tirkîyeyê di bin desthilatîya mîrên Botan de bû. Piştî komara nû wan ev dever ji hêla îdarî ya sîyasî ve bi ser sancaqa Sêrtê ve berdaye. Şêxê ewil ê Şawira Şêx Ebdullah e. Şêx Nûredîn û Mele Hesen kurên wî ne. Şêx Ebdurrehman jî kurê Şêx Muhyedîn e. Ş. Ebdurrehman îcazeya xwe ya îlmî û ya terîqeta Neqşebendî ji Şêx Îbrahîm Heqqî wergirtîye (Acar, 2016: 46-47).

5.2. Berhemên Ebdurrehman el-Farûqî el-Kurdî

Li gor ku amadekarê pirtûkê Muhemmed Muxlis b. Şêx Ebdurrehman dîyar dike (el-Buhtî, 2013: 5), ji bilî vê tecwîdnameyê 13 (sêzdeh) berhemên wî yên din ên îlmî, tesewwufî yên pexşan û menzûm hene. Wisa dîyar e ku amadekarê berhemê, lawê danerê wê ye û wî bi xwe ev kitêba bavê xwe kitêba tecwîdê *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* sala 2013an daye çapkirin. Wekî din li gor agadarîyên din ên têkildarî Şêx Ebdurrehman el-Farûqî el-

[17] Seyyîd Hesenê Girikî (wf. 1997), damezrînerê ewil ê medreseya Silopîyê ye. Medreseya wî wekî ekolekê di nav medreseyên welêt de cîyê xwe girtîye. Girik, navê ewil ê Silopîyê ye. Zemanekî gundekî Cizîrê bû, di sala 1960î de bûye navçe. (Nurullah Agitoğlu, "Sosyal Yönleri Bakımından Müderris Alimler: Seyda Molla Muhammed Agitoğlu (ö. 2007) Örneği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cıld 5, sayı, 2, r. 116.)

[18] Hevpeyvîna taybet digel Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê. (02.03.2021). Seyda M. Ebdullahê Comanîyê, di medreseyên xwe de zêde girîngî dida perwerdeya tecwîdê. Wekî feqîyekî wî, min di salên 1981-1983yan de dît ku heta telebeyên wî baş hînî tecwîdê nebûna, wî dersa wan a kitêbên gramera erebî nedida.

Buhtî (wf. 1974) ku hene (Aktaş, 2015: 182), wî ev berhema xwe serê ewil bi awayê pexşan, peyre jî bi awayê nezmî hûnaye (Özdirek, 2010: 713-714):

1. *Şifau'l-Ekbab fî Feridi'l-'Îbad:* Muellif ev berhema xwe bi kurmancî, bi awayê pexşan nivîsîye û peyre wekî kurteya wê bi awayê menzûm hûnaye û navê *Muxteser* lê danîye. Ev berhem wekî destxet maye û 92 rûpel e.

2) *Nehcu'n-Necah Muxteseru Nûri's-Sebah fî Ehkami'n-Nikah:* Muellif ev bi zimanê erebî nivîsîye.

3) *el-Me'fuwat fî Nehwi's-Selat*: Muellif ev bi zimanê erebî nivîsîye, peyre li kurmancî hatîye wergerandin (Erkol, 2016).

4) *Muxteseru'z-Zubde*: Ev jî li ser tecwîdê ye û wekî kurteya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*ê ye bi kurmancî ye û menzûm e.

5) *Tekmîletu Tesrîfi'z-Zencanî*: Wî wekî berdewamîya berhemeke Zencanî ev dewam kirîye û qedandîye.

6) *el-Mucizu'n-Nazif*: Berhem li ser serfa zimanê erebî ye û menzûm e.

7) *Mir'atu'l-Î'rab*: Li ser nehwa erebî ye.

8) *Liwau'l-Î'rab:* Nehwa erebî ye.

9) *Cewheru'l-Beyan*: Mijarên mîna beyan, îstîare, û adab ên edebîyata erebî ye girtine destî.

10) *Tuheftu'l-Beyan*: Li ser hêla hunerî ya ziman û edebîyata erebî ye.

11) el-'Eqaid: Berhem li ser mijarên eqîdeyê ye.

5.3. Cîyê vê Berhemê di Nav Tecwîdên Kurdî de

Di nav berhemên pexşan ên îlmê tecwîdê de dirêjtirîn û berfirehtirîn kitêb e ku li Bakur bi kurmancî hatiye nivîsîn. Çawa ku hema hema hemû mijarên îlmê tecwîdê hatine ravekirin, beşek ji behsa qiraetên "Herfên Seb'e" re jî tê de hatiye veqetandin. Her wuha ev berhem, yekem berhem e ku hem bi teşeyê nezmî, hem jî bi teşeyê pexşan hatiye nivîsîn. Li gor daneyên ber destê me ev pirtûk, di pey *Tecwîdname*ya Mela Xelîlê Sêrtî (1750-1843), *Tecwîdu'l-Qur'an*a Xelîfe Yûsuf û berhema Licî (w. 1912) de dikeve rêza çarem. Ferqa wê ya balkêş ji tecwîdnameyên din ên kurmancî ew e ku hem bi awayê nezmî ye, hem jî beytên wê bi awayê pexşan hatîye ravekirin.

5.4. Form û Teşeyê Wê

Sernavê her beşê bi zimanê 'erebî ye û li binê wê, bi kurmancî metinê pexşan hatiye nivîsîn. Pêşî, her beşa wê, bi awayê nezmî ku ji beytan pêk tê, hatiye nivîsîn û peyre li binê wan beytan, bi awayê nesrî, rave hatiye kirin. Li gor awayê amadekirin û çapkirina berhemê, dîyar e ku nivîskar bi xwe şerha beytên xwe bi awayê pexşan kirîye. Hejmara beytên wê, (50) pêncî ye. Ji beyta 44an pê ve behsa nîşaneyên/elametên weqfê di xwendina Qur'anê de, qiraetên seb'e, zikirên sunnet ên piştî sureta Duhayê û duaya xitma Qur'anê cih digire. Berhem, bi alfebeya 'erebî hatiye nivîsîn. Hejmara rûpelên wê 32 ye. Li gor ku mirov ji qafîyeya malikên wê tê digihîje, cureyê nezmî yê vê menzûmeyê "mesnewî" ye. Beytên ewil ên Medda Eslî ya Tebîî:

Medda Tebîî eslî ye sêzdeh qismê fer'î hene / Ya fer'î zêde med dibit hemz cezim pê re hene
Medda eslî pê re tune be elekî med wacib e/Du hereke teqdîr bike "ûtîna" bêj misal dibe

www.arsivakurdi.org

Beytên dawî yên Qurraê Seb‘e:

Heft şêxê Qurra’an hene Nafi‘ Îbn Kesîr Ebû/‘Emr û Îbn ‘Amir ‘Asim Hemze Kisa’ temam dibû
Bo her yekî du suxte ne riwayetê ji wan dikin/Çardeh riwayet xeyrî şaz di Qur’anê de ew dibin

5.5. Tertîba Mijaran

Herçiqas ev jî mîna *Metnê Cezerîye* bi teşeyê mesnewî ye jî, rêzkirin û tertîba mijarên wan ne mîna hev e. Piştî 2 malikên destpêkê, Hukmê Besmele û Îsîazeyê û Hukmê Meddê bi awayê pexşanî berdewam dike. Medda Eslî a Tabîî 2, Medda Muttesil 2, Medda Munfesil 1, Medda Lazim 2, Medda Ariz 2, Medda Lîn 1, Medda Sile û Haya Demîr 3, Hukmê Medda Bedel, Îwed, Muxeffef û Ferq û Temkîn 1, Tenwîn û Nûna Sakin 1, Îqlab 1, Îdxama Bilaxunne û Meelxunne 2, Îzhar 1, Îxfa 1, Îdxama Misleyn 2, Îdxama Mutecaniseyn 2, Îdxama Muteqaribeyn 1, Îdxama Şemsîye 1, Îzhara Qemerîye 1, Qelqele 1, Hukmê Rayê 2, Lefzetullah 1, Seketat 1, Ha’a Sektê 2, Îlhaqa Elîfên Seb‘e li cem Hefs 2, Weqif 2, Mexaricê Sebete Eşere 3, Elamat 2, Qurrayê Seb‘e û Tilmîzên wan 4, Zikrê Sunnet piştî suretê Duhayê 1 û Duaya piştî Xetma Qur’anê 2 beyt e.

5.6. Zimanê Wê

Digel ku nivîskar/daner ji herêma Botan e û divîya ku taybetmendîyên devoka botê zêde bûna jî, dîsan zimanê wî zimanekî mutedîl e ku telebeyên her herêmê bi hêsanî dikarin tê bigihêjin. Ev hêsanîya zimanê daner, hem teyîsîye ser metnê pexşanî, hem jî yê nezmî. Herçiqas sernavê her mijarekê bi zimanê erebî be jî, ew term û têgehên têkildarî hînkirina Qur’an û zanista tecwîdê ku zemanê berê di kurmancî de hebûn, bi xêra vê berhemê ji wendabûnê xelas bûne:

“Tenwîn du ser du cir du ber in / Nûna sakin ew e cezim li ser bit.” (r. 13.)

Di vê beytê de bêjeya “du ser” ango “du kesre” (li herêmên din navê wan “du ziber” e), “du cir” (li herêmên din navê wan “du zêr” e) û “du ber” (li herêmên din navê wan “du pêş” e) îro hema hema wenda bûne. Em dibînin ku X. Xeyalî jî ev têgih bi heman awayî bi kar anîne. Wî ji bo herekeya “fethe” “ser”, ji bo “kesre”yê “cer” û ji bo “demme”yê bêjeya “ber” (Motkî, 2004: 11) bi kar anîye. Nivîskarê berhemê el-Farûqî telebe muxatab girtîye, xîtabî wî dike û cihnava “tu” bi kar diêne:

Du hereke yan çar û pênc tê da durust in herwekî/{Înnî era, tûbû ila, ya ehli} tê tu ji bîr nekî. (beyt 7)
{lem yentehhi, ma nefeqeh} ne demîr in tu med neke/Mislê {innehu edheke} bi dû pêncan tu med bike (beyt 14)
Hukmê medda ‘îwed temkîn muxeffea herfê û ferq/Hukmê tebî‘î ew dibin sebeb hebit bidê tu ferq (beyt 16)

6. FINDING/VEDÎTIN

Piştî vê lêkolînê tiştên ku min ew vedîtin, dikarim wiha rêz bikim. Digel ku muderrisên medreseyên kurdan *Nehcu’l-Enam*a Mela Xelîlê Sêrtî (1750-1843) di medreseyan de wekî kitêbeke mufredatê bi telebeyan daye xwendin, wan kitêba wî ya *Risaletu fî ‘Îlmi’t-Tecwîd* bi awayê giştî nedaye xwendin. Ev her du berhemên Sêrtî jî di qada xwe de yên yekem in û her du jî menzûm in. Dîyar bû ku alim û muderrisên medreseyên kurdan herçiqas îlmê tecwîd ji 12 îlmên medereseyê hesibandibe jî, wan bi qasî îlmên din girîngî nedayê û di mufredatê de “bi giştî” cih nedaye tehsîla kitêbeke tecwîdê. *Tecwîd*a Xelîfe Yûsuf tenê li çend medreseyên

herêma Serhedê û *Tecwîd*a Şêx Muhemmed Mehdî tenê li çend medreseyên herêma Dîyarbekirê hatîye xwendin.

Di lîsteya "îlim û kitêbên ku di medreseyên kurdan de dihên xwendin" de (Gundî, 1998: 46-47) navê yek kitêbeke tecwîdê tuneye. Herçiqas di nav (12) duwazdeh îlmên medreseyê de rêza yekem a şaxê "xet, qiraet û tecwîdê" be jî (Seîd, 1998: 20); di lîsteya "Kitêbên Rêzê" û lîsteya "Kitêbên Mitalê" de, navê yek kitêbeke tecwîdê tuneye; tenê di lîsteya "Kitêbên Xaricî" de navê *Tecwîd*a Şêx Yûsufê Bazidî heye. Herçiqas çapkirin hîna berî 60 salî bûye nesîbê *Tecwîd*a Bazidî; bes tecwîda Mêrgî, piştî 70 salî hîna nû cara ewil hatîye çapkirin.

M. M. Hadîyê Licî (1852-1912) menzûmeya bi navê *Kitabu'd-Durri'l-E'la fî 'Îlmi't-Tecwîd*, piştî M. X. Sêrtî bi kurmancî nivîsiye. *Tecwîdu'l-Qur'an*a Xelîfe Yûsuf (1885-1965) ku piştî *Kitabu'd-Durri'l-E'la fî 'Îlmi't-Tecwîd*a M. M. Hadîyê Licî (1852-1912) tê li hin cîyan di nav mufredata medreseyên kurmancan de cîyê xwe girtîye. Di pey Liceyî û Bazidî de Şêx Ebdurrehman el-Mêrgî (1899-1974) berhema xwe ya *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd* nivîsîye. Wî ev tecwîdname hem bi awayê nezim hem jî bi awayê pexşan nivîsîye, pirtûka wî heta salên 2000î nehatîye çapkirin, wekî kitêbeke dersê di medreseyan de cih negirtîye.

M. M. el-Hezanî berhema xwe ya *Kitabu't-Tecwîd* di sala 1985an de bi kurmancî bi awayê menzûm hûnaye, Z. Amidî ew bi destxeta xwe di sala 1989an de ji ber destxeta muellifê wê îstînsax kirîye. Ji wê salê heta îro, hîna jî wekî destxet li mala muellifî maye û haya kesî jê çê nebûye.

Digel ku muderris û şêxên navdar ên medreseyên kurdan ên mîna M. Xelîlê Sêrtî (bi erebî jî tecwîd nivîsîye), Şêx Mehmûd Zoqeydî bi navê *Risale fî't-Teleffuz bi'd-Dadi we't-Tai* berhemek bi zimanê erebî nivîsîye û wekî destxet maye jî, dîsa di medreseyên kurdan de "bi awayê giştî" nehatine xwendin. Di xebata qadî ya bo vê gotarê de rast lê hatim ku seydayan[19] navê *Hidayetu'l-Mustefîd fî Ehkami't-Tecwîd*a Şeyx M. Mehmûd (Ebî Reyme) û *Risale fî'd-Dadi* ya Şêx Mehdî da. Wan kitêbên tecwîdê bi awayê derskî, bi zimanê erebî xwendine.

Hejmar	**Navê Berhemê**	**Nivîskarê Berhemê**	**Teşeyê Berhemê û Çapa Wê**
1	Risaletu fî 'Îlmi't-Tecwîd	Mela Xelîlê Sêrtî (1750-1843)	menzûm, çapkirî
2	Durru'l-E'la fî 'Îlmi't-Tecwîd	M. Muhemmed Hadîyê Licî (1852-1912)	menzûm, çapkirî
3	Tecwîda Qur'anê	Hacî Ebdulfettahê Hezroyî (1872-1975)	menzûm, çapkirî
4.	Menzûmeya Tecwîdê	M. Yûsufê Zivingî (1908-2002)	menzûm, neçapkirî
5.	Tecwîdu'l-Qur'an	Xelîfe Yûsuf (1885-1965)	pexşan
6.	Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd	Şêx Ebdurrehmanê Şawurî (1899-1974)	pexşan+menzûm çapkirî
7.	Tecwîda Şêx Mehdî	Şêx Muhemmed Mehdî	menzûm, neçapkirî
8	Kitêba Tecwîdê	Şêx Hesenê Şêx Yasîn (1895-1983)	pexşan, çapkirî
9	Kitabu't-Tecwîd	M. Muhemedê Hezanî	menzûm, , neçapkirî

[19] Li Farqînê Mela Îhsan û hevalên wî. Sala 2008an.

10.	Elîfba û Tecwîd	M. Ehmedê 'Eynberanî	pexşan, çapkirî
11.	Tecwîda Mermerî	M. Mehmûdê Mermerî	menzûm, çapkirî
12.	Menzûmeya Tecwîdê ya Yusrî	Mela Yasînê Yusrî/Şemê (1906-1994)	menzûm, neçapkirî
13.	Mela Beşîrê Îlcozê (1938-…)	Bizanîna Îlmê Tecîwê	menzûm neçapkirî
14.	Tecwîdu'l-Qur'ani'l-Kerîm	?	pexşan, neçapkirî
15.	Elifba Zaroka	Muhammed Ali Ensari	pexşan, çapkirî
16.	Tecwîda Qur'anê ji bo Zaruka	Seyyîd Muhemmed	pexşan, neçapkirî
17.	Tecwîda Hêja	M. Ehmed Yalar	pexşan, neçapkirî
18	Destpêka Fêrbûna Qur'ana Pîroz	Hüseyin Gündüz (1955-?)	pexşan, çapkirî
19.	Tecwîd	Ebdulqudus Hilmî (1966-?)	pexşan, çapkirî

Tablo 2. Kitêbên tecwîdê yên kurmancî, nivîskarên wan û teşeyê wan.

Di medreseyên kurdan de alimên "mucewwid" jî gihaştine; bes wisa zêde di nav medreseyan de cîyekî wan ê gewre xuya nabe. Tenê Seyyîd Hesenê Girkî, Şêx Muhemmed Mehdîyê Seyfulmulûk û Şêx Îsmaîlê Bidlîsî îcazeta tecwîdê dane feqîyan. Îlmê tecwîdê di medreseyên kurdan de piştî damezirandina komara nû Tirkîyeyê, ji zimanê erebî û kurdî zêdetir bi zimanê tirkî hatîye perwerdekirin. Melayên kurd piştî qedandina tehsîla xwe ji bo ku bikaribin bi awayê fermî li gund û bajaran melatîyê bikin, ji mecbûrî ketine azmûn û îmtîhanên resmî û bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne. Ev jî bûye sedem ku berhemên bi kurdî yên tecwîdê di medreseyan de nekevin rewacê. Nexwe pîr û pergalîya giştî ya perwerdeya medreseyên kurdan bi rewşa wan a rayedarî ve jî têkildar e.

Navê Mucewwidên Bîîcazet	**Herêma Mucewwid**
M. Muhemmed Hadîyê Licî (1852-1912)	Dîyarbekir
Mela Xelîlê Licî	Dîyarbekir
Seyyid Hesenê Girikî	Silopîya
Şêx Muhemmed Mehdîyê Seyfulmulûk (1932-2007)	Dîyarbekir
Şêx Îsmaîl Medreseya Bidlîsê	Bidlîs
Mela Ebdullahê Comanîyê	Batman

Tablo 3. Muderrisên mucewwid ên medreseyan û herêma wan.

7. NÎQAŞ/DISCUSSION

Piştî van vedîtinan mirov digihêje wê qenaetê ku di nav medreseyên kurdên Bakur de pîr û pergaleke hevgirtî ya giştî di biwarê perwerdeya tecwîdê de tunebûye. Li hin medreseyan tecwîda bi zimanê erebî, li hin cîyan bi kurmancî û bi piranî jî li hin medreseyan tecwîda bi tirkî hatîye tercîhkirin.[20] Herwiha aliman ji tecwîdê zêdetir giranî daye ser tehsîla gramera zimanê erebî. Li gor lêkolîna me di medreseyên Bakur ên kurdan de, dersa tecwîdê mîna dersên gramera zimanê erebî cih nagire. Gotarên ku behsa kitêbên ku di medreseyan de dihên xwendin dikin qet cih nadin kitêbên tecwîdê.

[20] Di nav kitêbên rêzê de *Emsîle* heye ku ew jî bi zimanê tirkî ye û hema hema piranîya medreseyên Bakur wê didin xwendin.

www.arsivakurdi.org

Ev hevnegirtin dibe ku ji ber derfetên aborî û rewşa civakî ya medreseyên kurdan be. Çunkî ji nîvê dawî yê sedsala 19an pê ve mewqifa mîrektîyên kurmanc û dimilîyan hilweşîyaye, komara nû jî tu palpiştîyeke maddî-manewî nedaye medreseyên wan. Perwerdeya van mekanan lawaz bûye û ew keşûhewaya gurrûgeş û birêkûpêk a tehsîla îlmên Îslamî ketîye nav mercên nebaş. Sedemekî din jî dibe ew be ku alimên van medreseyan ji bêderfetîyê nekarîne berhemên xwe yên kurdî di metbeeyan de çap bikin û li seranserî medreseyan belav bikin. Jixwe heta van salan jî piranîya feqîyan, gava kitêba xwe ya rêzê diqedand, kitêba ku dê nû dest pê bikira, bi destê xwe ji ber kitêba hevalekî xwe îstînsax dikir.

Herçiqas M. X. Sêrtî di çend beytên menzûmeya xwe ya tecwîdê de xîtabî "ciwan"an kiribe û bêjeya "bira" û "heval" bi kar anîbe jî, dibe ku muderrisên medreseyan îlmê tecwîdê, wekî xwendineke *asta destpêkê,* ji bo telebeyên *sebî*, tifal û ciwanan hesibandibe. Delîlekî vê îddîaya me ew e ku Seydayê Licî, menzûmeya xwe ya tecwîdê ji bo zarokan amade kirîye:

Emma di piştî van bizan lazim ji bo te ey *ciwan*/Qur'an bi tecwîdkî rewan û ger ne, dê asim bibî
Ev nezmê tecwîdê me îmla kir ji bo *etfal*ê pak/Da ew bixûnin her zeman ezmanê wan carî bibî (beyt 4-5)
Qismê di salis ew e ku herfa museqqele de bit/Her wekî mîma lam elîf lam mîm dibêjî ey *sebî* (beyt 21)
Sebebê meddê lîn eger sukûnê lazim bit bizan/Caiz e du cih tûl û tewessut ey *sebî* (r. 7; beyt 35)
Tenwîn ji bo du ziber û hem du zêr û pêşan dibîn/Meqsûd ji nûna sakin e nûna bicezm e ey *sebî* (beyt 39)

M. Ehmedê 'Eynberanî, M. Ali Ensarî û H. Gündüz, kitêbên xwe yên tecwîdê, digel *Elîfbêya Qur'anê* amade kirine. Seyyîd Muhemmed jî navê kitêboka xwe ya tecwîdê *Tecwîda Qur'anê ji bo Zaruka* danîye. Li ser vê yekê fikirek ji mirovan re çê dibe ku heger medreseyên kurdan li gor mufredateke hevpar û hevbeş bihatina bikeyskirin, her seydayekî di "branş"a xwe de ders bidaya, dibû ku alimên îlmê tecwîdê jî li gor asta telebeyan kitêbên birêkûpêk ên dersê ji bo telebeyan amade bikirina û "branşa tecwîdê" çê bibûya.

Li gor mufredata perwerdeya medreseyên kurdan ên serdema me di "seffa ewil" de, tedrîsa tecwîdê, digel xwendina Qur'anê ye. Navê dersa ewil a perwerdeya Medreseya Suffe ya Dîyarbekirê (2017), *Qur'ana Kerîm Digel Kitêbeke Muxteser a 'Îlmê Tecwîdê* ye. Cîyê baldarîyê ye ku li vir, navê tu berhemeke erebî, tirkî yaxud kurdî ya tecwîdê jî nehatîye dîyarkirin. Di pey vê astê de êdî heta sinifa 6an qet yek kitêbeke tecwîdê di mufredatê de tuneye. Di pey qedandina kitêbên mufredatê de bi navê "Kutubun Muqterihetun li'l-Muderrisîn" [Kitêbên ji bo Muderrisan Hatine Pêşnîyazkirin] heye. Di nav wan de jî mirov yek kitêbeke tecwîdê nabîne. Ev jî bi qenaeta Seyda Comanîyî[21] ji ber ku pîr û pergala hevgirtî û disîplînîzekirî ya medreseyan ji hev pişkilîye derketîye meydanê. Zemanê berê çawa muderrisan îlmê gramera erebî fêrî feqîyan dikir, wan digel perwerdeya îlmên neqlî yên Îslamî û îlmên aqlî yên modern, fêrkarîya îlmê tecwîdê jî dida û îcazeta wê jî dida. Hin ji aliman îcazeya xwe tecwîdê ji muderrisên medreseyên Binxetê wergirtîye. Herçiqas alimên "mucewwid" gihaştibin jî, di nav medreseyan de zêde ne berbelav bûne.

Wisa xuya dike ku alimên kurdan piştî lawazketina medreseyan ji hemû cure zanistên Îslamî û îlmên aqlî yên mîna mentiq, felsefe, tib û matematîkê zêdetir giranî daye ser perwerdeya gramera zimanê erebî. Li gor vê ew qenaet ji mirovan re çê dibe ku mentiq ev be: Digel îlmê tecwîdê hemû îlmên din ên Îslamî jixwe bi zimanê erebî ne. Bila telebe baş hînî vî zimanî bibin, êdî ew dikarin peyre bi awayê xwebixwe hînî îlmên din û tecwîdê bibin.

Di nav kitêbên kurdî yên tecwîdê de herî zêde navê ya Xelîfe Yûsuf derketîye pêş. Ev jî dibe ku ji ber pexşanîtîya wê be. Tiştê ku heye ew jî lokal maye û negihaştîye hemû

[21] Hevpeyvîna taybet a digel Seydayî. (02.03.2021).

medreseyên herêmê. Ev jî dibe ku ji ber sîstema gişti ya medreseyan be ku rêkûpêkîyeke hevgirtî ya mîna medreseyên fermî yên Osmanî di nav wan de tuneye. Li gor X. Yûsuf di sala 1885an de hatîye dunyayê dibe ku wî berhema xwe ya *Tecwîd*ê di salên 1930-40î de nivîsîbe. Çunkî ew di van salan de gihaştîye 45 salîya imrê xwe. Îca Şêx Ebdurrehman el-Kurdî ku di sala 1899an de hatîye dunyayê, di sala 1944an de hîna nû gihaştîye 45 salîya temenê xwe. Nexwe dibe ku wî piştî Xelîfe Yûsuf tecwîda xwe nivîsîbe. Bi vî awayî ewiltirîn tecwîda bi kurmancî ya "mensûr" li Bakur, tecwîda X. Yûsuf e. Çunkî kitêbeke tecwîdê ku berî sedsala 19an bi kurmancî û pexşan hatibe nivîsîn anuha xuya nabe.

Îlmê tecwîdê piştî damezirandina komara nû, di medreseyên kurdan de herî zêde bi zimanê tirkî hatîye perwerdekirin. Gava melayên kurd ji bo qadroya fermî ya melatîyê ketine azmûn û îmtîhanên resmî, ji mecbûrî bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne. Vê rewşê kirîye ku berhemên bi kurdî yên tecwîdê di medreseyan de nekevin nav mufredatê. Çunkî alimên herêmê, bi tevî ku ji muderrisên xwe îcaze jî werdigiritin heta meqamên fermî îzin nedaya, wan nekarîbû xizmeta dînî di nav civaka xwe de bikira. Ciwanên ku ji Îmam Xetîban mezûn dibûn, digel ku bi qasî melayên medreseyan ne ehîl bûn jî, dewletê tayînî îmamtîya gund û bajarên herêmê kir. Piranîya van alîmên medreseyan di 50-70 salîya xwe de ketin koşiş û têkoşînê da ku ji derve ve Îmam Xetîbên resmî biqedînin. Ne ji ber vê rewşa civakî bûya, dibe ku wan îlmê tecwîdê bi kitêbên kurdî fêrî feqîyên xwe bikira û zêdetir girîngî bidayê. Çunkî M. Mehmûdê Bazidî (1797-1867) hîna di salên 1860an de amaje bi vê rewşê dike. Wî di xebata xwe ya *Muqeddema Îlmê Serf û Be'dê Usûlê Lazimeyê Te'lîmê ye bi Zimanê Kurmancî* de dîyar kirîye ku "nuha êdî medrese, alim û li Kurdistanê gelek kêm bûye, nadir peyde dibe. Alim û îlim noqsan dibe. Helbet ev, nîşaneya dawîya dunyayê ye." (Bazidî, 2010: 56). Çunkî herçiqas hîna ji serdema Xanî ve rewşa civakî ya kurdan ketîye merheleya hilweşînê jî, di serdema Bazidî de êdî pergala sîyasî ya mîran ji binî ber bi xerabûnê ve herikîye.

Problema vê gotarê ku "Gelo sedem çi bûn ku tecwîdnameyên kurdî di perwerdeya medreseyên kurdan de kêm ketine?" bû. Bi vê lêkolînê em gihaştin wê qenaet û bawerîyê ku pirsgirêka perwerdeyê civakî ye. Mie bi metoda xwe ya lêkolîn û lêgerînê sedem li ber çavan raxistin û em gihaştin amanca xwe. Qet nebe ji nuha bi şûn de heke hin lêkolerên din di vê qadê de bixebitin, ev xebat dê ji bo literaturê bi kêrî wan bê.

Encam

Kitêbên tecwîdê yên bi kurmancî ji alîyê teşeyî ve bi piranî menzûm in û hindek jî pexşan in. Heta sedsala 19an kitêbeke tecwîdê bi kurmancî nehatîye nivîsîn. Alimên medreseyên kurdan kitêbên tecwîdê yên bi kurmancî bi piranî bi awayê nezmî nivîsîne. Wisa xuya dibe ku ev "menzûm"bûna tecwîdnameyan ji ber karîgerîya tecwîdnameyên menzûm ên erebî ne.

Îlmê tecwîdê yek ji wan 12 îlmên bingehîn medreseyên kurdan e ku perwerdeya wê hatîye kirin; lêbelê bi qasî îlmê gramera zimanê erebî giranîya wê tunebûye. Ji ber vî awayî alimên muderris ên fêrkarên medreseyên kurdan di biwarê şaxê tecwîdê de hindik berhem dane. Ji ber bêderfetîyên çapkirinê ev kitêbên kurmancî yên tecwîdê wekî destxet mane, li nav piranîya medreseyên welêt negerîyane. Heger derfetên çapkirina wan kêm bin jî, ji ber keşûhewaya civakî ya serdemê, îstînsaxa li ber nusxeyên destxet jî kêm maye.

Îlmê tecwîdê di medreseyên kurdan de serê ewil bi piranî bi zimanê erebî hatîye perwerdekirin, peyre hindek bi kurmancî, peyre hema hema bi temamî qelibîye bi zimanê tirkî. Herçiqas alimên mucewwid gihaştibin jî, di nav medreseyan de zêde berbelav nebûne. Lewre îcazeya tecwîdê jî hindik maye. Sedemê ku tecwîd bi zimanê tirkî hatîye hînkirin ew e ku melayên kurd, gava ji bo qadroya fermî ya melatîyê ketine azmûnên resmî, ji mecbûrî bi zimanê tirkî hînî tecwîdê bûne û wan li gor derfetên xwe, feqîyên xwe jî bi vî zimanî hînî tecwîdê kirine.

Spasî

Ji ber alîkarîya agadarîyan di serî de malavayî bi seydayê xwe yê tecwîdê Mela Ebdullahê Comanîyê didim û peyre ji hemû seydayên xwe yên Mela Muhemedê Xweşa (Erxenî), Mela Muhemedê Hezanî, Mela Salihê Kotekan, Mela Ebdrrehmanê Teraşî, Mela Yûsufê Pîranê, Abdurrahman Adak, Mele Xalisê Mehmûdkî, Aydın Üneşi û Mela Îhsanê Farqînê ku di vê gotarê de bi min re alîkarî kirin spas dikim.

Çavkanî

Acar, Harullah (2016). *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*, İstanbul: Nûbihar.

Adak, Abdurrahman (2015). "Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Cureyeke Edebî: Zanistên Îslamî", *Nûbihar*, 132.

Aktaş, Mehmet Nurullah (2015) "Şark Medreselerinin İhya Teşebbüslerinde Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî ve Usülu't-Tefsîr Adlı Risalesi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34.

Amedî, Zeynelabidîn (?). *Selasu Menzûmat*, Diyarbekir: Diyarbekir Soz.

Bağcı, H. Musa & Keleş, Ahmet & Önen, Hacı & Kanarya, Bayram & Kanbaz, İsmail (2017). *Kur'an Okuma ve Tecvid*, Dîyarbakır: D. Ü. İlahiyat Fakültesi Lisans Tamamlama Programı.

Bazidî, Mela Mehmûd, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî*, Lîs, İstanbul, 2010.

Çağmar, M. Edip (2009). "Molla Halîl es-Si'irdî'nin Risaletun fî İlmi't-Tecvîd Adlı Eseri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, II.

Çağmar, M. Edip (2013). "Şeyh Muhammed Mehdî", *Diyarbakır Ansiklopedisi V*, Ankara: Elvan Yayınları.

Doskî, Tehsîn Îbrahîm (2012). *Dîwana Fethî*, İstanbul: Nûbihar.

Dîwana Hadî/Seyda Mela Mihemedê Licî, Amadekar: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Nûbihar, İstanbul, 2012.

el-Buhtî, eş-Şeyx Ebdurrehman el-Farûqî (2013). *Zubdetu't-Tecwîd li't-Talibi'l-Mustefîd*, (Amadekar. Muhemmed Muxlis Îbn Şeyx Ebdurrehman), İstanbul: Nûbihar.

el-Ebd, Mehmûd Muhemmed Ebdulmunîm (2012/1433). *el-Lum'etu'l-Bedriyyeti Şerhi Metni'l-Cezeriyyeti li'l-Îmam Îbnu'l-Cezerî*, Beyrût: Daru'l-Kutubu'l-Îlmiyye.

Hey'etun mine'l-Muderrisîn (1433). *el-Menhecu we'l-Bernamecu li'l-Medarisi'l-Îslamiyyet*, Diyarbekir: ?

en-Neqşebendî, Ebdullah Îbn Mehmûd (1379/1960). *Îrşadu'l-Îbad min 'Ewami'l-Mu'minîn*, ?: ?,

www.arsivakurdi.org

Epözdemir, Şakir (2015). *Medreseyên Kurdistanê di Dewra Mîran û Neqşebendîyan de*, Îstanbul: Nûbihar

Ertekin, Nurettin (2018). "Mela Ehmed Yalar û Dîwana Wî", *Diyarbakır: Alimler, Arifler, Edipler* (Edt. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk ve Ziya Polat), İstanbul: Ensar Neşriyat.

Gezer, Semih (2015).*Dîwana Mela Yasîn Yusrî (Metin û Lêkolîn)*, Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Teza Neçapkirî).

Gundî, Seîd (1998). "Usûla Medresên Şerqê", *Nûbihar*, j. 63-64.

Gülle, Sıtkı (2006). *Tecvid Dersleri*, İstanbul: Huzur Yayınevî.

Hîlmî, Abulkuddus (2004). *Tecwîd*, İstenbul: İhsan Yayınları.

Huseyn, Ebdullah Rûbîn (2012/1434). *Mu'cemu'n-Nefaisi'l-Esasî*, (Îşraf: Ehmed Ratib 'Ermûş), Beyrût: Daru'n-Nefais.

Kuzu, Abdullah (2013). "Araştırmanın Planlanması", *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Mela Ehmedê 'Eynberanî (2011). *Elîfba û Tecwîd*, İstanbul: Nûbihar.

Mela Seîdê Girdarî (2003). "Xelîfe Yûsuf û Îrşadu'l-Îbada Kurmancî", *Nûbihar*, 89.

Motkî, Xelîl Xeyalî (2004). *Elîfbêya Kurmancî*, (Amadekarê Çapê: Ebdusselam Bêcirmanî), İstanbul: Weşanxane Hîvda.

Muhemmed Hadiyê Licêyî, (2016). *Kitabu'd-Durri'l-E'ila fî 'Îlmi't-Tecwîd*, (Amadekar: Mela Birhanê Tarînî), Diyarbakir: Lîs.

Musayev, İslam (2018). "Doğu Medreselerinde Eğitim: Hakkari Mele Nezir Medresesi Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 5 No. 2.

Nesr, Etiyye Qabil (1414/1994). *Xayetu'l-Murîd fî Îlmi't-Tecwîd*, Qahire: ?

Önen, Hacı (2015). *Kıraat İlminin Gelişme ve Sistemleşme Süreci*, Diyarbakır: A Grafik.

Önen, Hacı (2017). *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılklarının Kur'an Tefsirine Etkisi,* İstanbul: Rağbet Yayınları.

Özdirek, Recep (2010). "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Alimerlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu 1*, Ankara: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Seîd, Mela (1998). "Mezhebên Nehwê û Kitêbên Xwendinê", *Nûbihar*, 63-64.

Şêx Hesenê Şêx Yasîn (2020). *Tuhfetu'l-Muslimîn: Xelata Muslimanan*, Îstanbul: Nûbihar.

Telli, Mela Ebdullah (1998). "Nêrînek li ser Medresên Kurdan", *Nûbihar*, 63-64.

Toprak, Z. Fuat, & Toprak, Muhammed, & Toprak, Z. Abidîn (2009). "Seyda Molla Yasin Toprak (Yüsri) Hayatı ve İlmi Kişiliği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1.

Ünlü, Demirhan (1978). *Kur'an-ı Kerîm'in Tecvidi*, Ankara: Semih Ofset.

Yakışık, Nizamettin (2013). "İlim ve İrfan Aşiyanı Medreseler" *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler,* c. 1, 05-06 Ekim 2002 Muş: M.A.Ü. Yayınları.

Çavkanîyên Zindî

Seyda Mela Ebdullahê Comanîyê, Seyda Mela Muhemedê Xweşayî, Seyda Mela Beşîrê Îlcozî, Seyda Mela Salihê Kotekan, Seyda Mela Ebdurrehmanê Teraşî, Seyda Mela Yûsufê Pîranê, Mela Îhsanê Farqînê, Mela Xalisê Mehmûdkî, Mamoste Abdurrahman Adak, Mamoste Mela Merdan Newayî.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Çavkanîyên Dijîtal

www.academia.edu Fatima Harmoush

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

SEYDAYÊ MELE 'ELÎ Û NIRXANDINA WEFATNAMEYA WÎ JI ALÎYÊ HUNERÊN EDEBÎ VE

(SEYDA MELA ALI AND EXAMINATION OF HIS WEFATNAME IN TERMS OF LITERARY ARTS)

M. Edip ÇAĞMAR*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 29.03.2021
Accepted // Pejirandin: 27.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 25-45

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Çağmar, M. Edip, (2021). Seydayê Mele 'Elî û Nirxandina Wefatnameya Wî Ji Alîyê Hunerên Edebî ve *Kurdiname*, no. 4, p. 25-45

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte:

Di nav kurdan de ji berê de mederese û seyda hebûne û niha jî didome. Bi awayekî gelemperî di vê kevneşopîya hanê de yên ku berhem nivîsandine kêm bûne. Yek ji wan kesên ku berhem nivîsandine Seydayê Mele Elî Êrsî ye. Ev gotara me ya hanê jî li ser Seydayê Mela 'Elî Êrsî û berhama wî ye ku berhema wî bi navê *wefatnameyê* hatiye naskirin. Di vê nivîsê de li ser jiyan û perwerdeya Seyda û alîyê wî yê 'ilmî û wêjeyîyê hatiye sekinandin. Bi vê mebestê behsa berhemên wî hatiye kirin. Lê bi taybet lêkolîn li ser berhema wî a ku navê wê *wefatname* ye bi awayekî kûr çêbûye. Di vê gotarê de wefatname ji alî ziman û huner pirtir hatiye nirxandin.

Peyvên Sereke: Seydayê Mele 'Elî, Wefatname, Huner, Ziman, Wêje.

Abstract:

There were schools religious and scholars about sciences of religion for old time among Kurds. İn general there has been wiriting production in this tradition very little. Seyda Mela 'Alî Êrsî is one of the teachers who wrote books. This article is about Seyda mela alî and his work wefatname. In this article, the life of Seyda Mela Ali and her work named wefatname are examined in terms of literary arts. His works were mentioned and his death certificate was examined in detail. İts is student about the death of the Prophet and the events that took place during his death.

The wefatname is very important in Kurdish literature. Because there are few works such as wefatname in Kurdish literature

Key Words: Seyda Mele Elî, Wefatname, Arts, Language, Literature.

* Prof. Dr., Zanîngeha Dîcleyê, Fakulteya Îlahîyatê, Email: mecagmar@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-9756-0327.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Destpêk

Di wêjeya gelên Misliman de hinek cureyên wêjeyî pirê caran mijara wan di derbarê Hz. Pêxember (s.x.l.) e. Wekî mewlûd, mersîyye, medhiye, bedîîyyat, wefatname. Ji vanan wefatname pirr meşhûr nînin. Lê belê yên din pirtir belav in. Evê hanê çiqas mijara wan Hz. Pêxember be jî ji hev cuda ne. Lewra her yek alîyekî Pêxemberê Xweda ji me re behs dike. Ji vana bêjeyên wefatname û mersîyye wek hev xuya dikin. Lê belê bi awayekî gelemperî di mersîyeyan de behsa berketina mîrî te kirin, pesnê wî tê dayin û teselli kirin heye (Adak, 2019: 143, DİA, 2004: XXIX, 215). Lê belê di wefatnameyan de bi giranî behsa wefatê têkirin.

Bê wefatnameyan cureyên ku behsa wan hat kirin pir hatine nivîsandin. Wefatname di Erebî, Kurdî, Farisî û Tirkî her çar zimanan de jî hatiye nivîsandin. (Ertekin, 2021) Lê belê li gorî cureyên din hindik in. Di vê nivîsarê de ji ber ku mijara me di derbarê wefatnameyekî Kurdî de ye em dixwazin tenê navê çend heb wafatnameyên Kurdî ji we re bêjin.

1. ***Wefatnamey Resûl:*** Nivîskar Mele Bîlal Hîroyî, Di sala 1902an de hatiye weşandin û bi zarava soranî ye û 386 malik e.

2. ***Wefatnamey Resûlê Nazdar:*** Nivîskar: Muhemmed Emîn ‘Esrî, weşanxane Kerkûk Teraqqî, 1972. Manzûm e û ji dused û bîst û yek malikan pêk tê

3. ***Wefatnamey Resûlê Nazdar:*** Nivîskar diyar nîn e, di sala 1955 li Bexda’yê ji alîyê çapxana Erebî de hatiye weşandin.

Ev her du wefatname navê wan wek hev e. Îhtîmala her du jî eynî be jî heye.

4. ***Wefatnamey Pêxember:*** ‘Ebbas Xerîb kurê Mustafa, destnivîs û bi zaravayê Soranî hatiye nivîsandin û 220 malik e. (Pirtukxana Ebdu’r-reqîb Yusûf).

5. ***Wefatnamey Pêxember****:* Nivîskar baş ne diyar e. Lê belê li rûpelek dawîyê de dibêje

Bibexşe Xetayê kâtîbi’l-hurûf
Feqî Ebû Bekr li cîgahê Mexûf

Di vê wefatnameyê de li ciyek di jî ji bona xwe bêjeya katîb bikaranîye, derdikeve holê ku navê nivîskarê vê berhema hanê Feqî Ebû Bekr e. Ji 329 malikan pêk tê. Bi zaravayê Kurmancî hatiye nivîsandin. Lê bele nêzikî devoka Behdîna ye û bandora Farisî li ser berhemê xuya ye. 1930an de li Mehabadê bi alîkarîya Muhemmed Emîn Misrî ji alîyê sazmana Întîşaratê Seyyîdan hatiye weşandin.

6. ***Kitâbu mehzûnî’l-qulûb****:* wefatu’n-nebî, Nivîskar Ebdullah Atabey e. Ji Termila Erxenê navçeya Amedê. 1983an de wefat kiriye. Ev berhem manzum e û nivîskar tevî ku ne mela ye û seyda ye û tu dibîstanekî jî ne xwendîye berhemek pir hêja nîvîsandîye. Ev berhem nehatiye çapkirin. Lê destnivîsek wê ku ji alîyê Seydayê Mela Zeynelabidîn hatiye nivîsandin niha di destê malbata wî de ye.

www.arsivakurdi.org

7. ***Wefatname:*** Nîvîskar Seydayê Mele Elî Êrsî. Ev berhem mijara vê xebata me ye.

1. Seydayê Mele Elî Êrsî

1.1. Jiyana Seyda

Li gorî agahîyên ku kurê Seydayê Mele[1] Elî di pêşgotina dîwana Seyda de gotîye Seyda di tarîxa 01.07.1938an de li navçeya Dihê li gundê Êrsê hatiye dinyayê. Malbata Seyda malbateke mela ne. Di nav gel de malbatên wisa bi mala melan hatine navdayin. Ev malbat jî bi muderistî û alimtîyê hatiye nasîn. (Mele Elî, 2013: 9) Li gorî agahîyên nusxeya wefatnameyê ya ku di destê me de ye Seyda kurê Mele Ebdurrezaq e ew jî kurê Mele Ehmed e ew jî kurê mele Xelîlê Kal e û ji welatê Bota ji gundê Êrsê ye û ji Dihê koçî Wanê kirine. (Mele Elî, 1) Ji van agahîyên hanê jî tê fehmkirin ku malbata seyda ji berê de bi îlmê meşxûl bûye. Seydayê Mele Ebdirezzaq, bavê Mele Elî, di alimtî û mûderrîstîyê de di devera xwe de bi nav û deng bûye. Bi sedan feqîyên wî hebûye û perwerdehiya feqîyên wî bi zimanê kurdî bûye. (Mele Elî, 2013:9).

Bi qasî ku ji bêjeya kal tê fahmkirin kalikê Seyda ku navê wî Xelîl e digel melatîyê şêx jî bûye. Lewra di nav Kurdan de bêjeya kal bi leqebtî bi tenê ji bo şêxan tê bikaranîn, bi taybet melayê ku ne şêx be ew jî vê leqebê naxwaze, gel ji bona wî bi kar bîne. Êrs gundekî li herêma Botan girêdayî bi navçeya Dihê ye ku niha ev navçe bi Erûhê tê naskirin û girêdayî bajarê Sêrtê ye. Ji sedem ku ji Êrsê ye jê re Mele Elîyê Botî Êrsî hatiye gotin. Leqeba seyyid jî ji bona wî hatiye bi kar anîn. Lewra li gorî agahîyên malbatê ew ji nesla Hz. Pêxmeber tên û di nav gel de bi seyyîdtî hatine naskirin. Ev tişt di malika Seyda ya jêr de jî heye.

Bi hemdîllahî navê wî jî 'Elî ye

Huseynê wî leqeb hem neclê wî ye (Mele Elî, 2013:280).

Çawa ku di vê malikê de derbas dibe Seyda ji bona xwe bêjeya Huseyn jî bi leqebtî bi kar anîye û li du jî diyar dike ku ew nevîyê Hz. Huseyn e. Paşnavê malbata Seyda Arslan e.

Mele Elî wek hemû zarokên kurdan bi Quranê dest bi perwerdehîya xwe kiriye û li cem bavê xwe berê Quranê dixwîne dû re dest bi xwendina medresê dike. Bi qasî malûmatên hatiye destê me Seyda xwendina xwe li cem bavê xwe didomîne. Malbata Mele Elî, di sala 1955 de ji navçeya Dihê bar dikin û diçin li bajarê Wanê bi cî dibin. Mele Elî, li çend gûndên Wanê melatîya fexrî dike. Paşê di saziyêke dewletê de dest bi kar dike. (Mele Elî, 2013:10) Li gorî kurê Seyda gotîye Seyda hetta piştî aloziya 12yê ilonê li Wanê dimîne du re, ji ber

1 Ji sedem di dîwana Seyda Dîwana Seydayê Mele Elî hatiye nivîsandin, me jî di vê gotarê de dewsa bêjeya "mela" "mele" bikaranî.

karesata darbeya îlonê bi malbatî diçe Mersînê. Li wir dimîne, piştî hinek zeman derbas dibe nexweşîna şekir lê derdikeve û ev nexweşîn dibe sebebê wendakirina çavê wî. Di sala 2000an de li Mersînê ji sedem nexweşîya şekir wefat dike (Mele Elî, 2013:10).

1.2. Kesayetîya Seyda

Hem li gorî agahîyên ku kurê wî nivîsandîye û hem jî li gorî nivîsandina nas û dostên wî, nivîskar û lêkolîner Ziya Avcı, Seyda xwedîyê şexsîyete kî vêrek, rast, bixîret, çalak û netewperver e. Di sala 1967an de bûye damezrêner û endamê komela Çand û Alîkarîya Elbakê û li Mersînê ji bona ziman û gelê xwe pir xebitîye. Di salên jiyana Seyda de pişaftina dewletê li ser gele Kurd gelek pir bûye. Lewra ji alîyê dewletê ve hebûna Kurdan nehatiye qebûl kirin. Tevî ev rewşa hanê Seyda li ziman û çanda xwe xwedî derketîye. Seyda di nav civakê de bi sohbeta xweş jî hatiye naskirin (Mele Elî, 2013: 7-11).

1.3. Berhemên Seyda

Du berhemên Seyda hene li ber destê me. Li gorî gotina Buşra Meçîn ku nevîya Seyda ye berhmên wî hinek din jî hebûne. Lê belê niha li holê tune nin. Di pêşgotina dîwana wî ji alîyê kurê wî Sultan Huseyin bixwe ev tişt hatiye bilêvkirin û dibeje ku "destnivîsa dîwana bavê min li quncekî malê veşartî bû û kesê nizanî bû ku Kurdî ye û min wê dît û çapkir ji wendabûnê xelaskir" (Mele Elî, 2013:10) Îhtîmala mezin ew e ku bê du berhemên wî tiştên wî yên dinê di quncikekî de wendabûnin an jî rizîya ne an jî dibe ku li cem feqî û dostên wî ne. Lê belê em nizanin ji van tiştan kîjan qewimîye.

Dîroka qedandina her du berhemên Seyda jî bi awayekî bêguman nişanî me dide ku hinek berhemên wî ê din jî hebûne. Lewra wefatnameya wî di sala 1967 heftan de temam bûye û dîwana wî ku navê wê "Ax Ji Derdê Evînê" ye di sala 1985an de temam bûye û koçkirina wî ya axîretê jî di sala 2000an de ye. Helbestvanekî di ciwanî ya xwe de dest bi helbestê kiribe ne mumkun e ku di dawîya umre xwe de pazdeh salan helbest nenivisîbe. Bi taybet ev tişt ji bona mirovekî çalak û berketyê gelê xwe qe ne mumkun e. Lê belê bêxwedîtî, bêderfetî, qedexetî û zextî bûye sebebê wendabûna gelek berhemên kurdî.

Berhemên Seydayê Mele Elî yên ku niha li holê ne du heb in. Yek jê *"Ax Ji Ber Evînê"* ye ku ew bi navê Dîwana Seydayê Mele 'Elî jî hatiye naskirin ya dudu ya jî *"Wefatname"* ye.

1.3.1. Ax Ji Ber Evînê

Ev berhem dîwan e û zimanê wê kurdî ye. Navê wêyê tam *"ax ji ber evînê: ah min el-'işqî"* ye. Li gorî agahîyên hene Seyda di sala 1956an de dest bi nivîsandina wê kiriye û 1985an de jî ew temam kiriye. Li gorî tarîxên di binê helbestan de hatiye nivîsandin herî hindik nivîsandina wê bist sal dewam kiriye. Li Turkiyê ji alîyê weşanxana Doz'ê ve di sala 2013an de bi tîpên latînî hatiye çapkirin. Di vê çapê de pêşgotinek ji alîyê lêkolîner Ziya Avcı

www.arsivakurdi.org

û pêşgotinek jî alîyê kurê Seyda Sultan Huseyin Arslan hatiye nivîsandin. Ji her du pêşgotinan tê fahm kirin ku ji bona çapkirina dîwanê Sultan Huseyin Arslan, Ziya Avcı û Mihmed Emîn Narozî xebitîne. Dîwan bi tîpên Latînî hatiye çapkirin.

Di paşîya dîwanê de ji bona Dîwanê ferhengokek heye. Suretê nusxeya destnivîs a tîpên erebî rupel rupel hatiye kişandin û di vê çapê de hatiye weşandin. Nusxeya destnivîs a tîpên erebî ji alî seyda ve hatiye nivîsandin an jî alî yekî din hatiye îstinsax kirin tam ne kifş e. Lê belê bi qasî ji gotinê Sultan Huseyin Arslan tê fahmkirin îhtîmala mezin nusx a ew destnivîsê Seyda bixwe nivîsandîye.

Ev dîwan li Îranê ji alîyê Sazimana Teblîxata Îslamî ve di sala 1406ên koçî de bi tîpên erebî hatiye çapkirin.

Dîwan bi malikên jêr destpêdike

Ji hicr û fîrqetê min dî seher tîrek li cergê da

Xwe bêsewda û huş min dî wekî sekran di cezbê da

Kesê cezbe bi muhbet bit terîqa 'işqê meslek bit

Bila wî can hesin bit dê fena bit ew di 'işqê da

Heçî dîtî fîraq wî dît mirin sed car bi çavê xwe

Bixwîn vê ayetê mêze bike remzên xefî tê da (Mele Elî, 2013:13)

Di paşîya wê de malikên jêr hene.

Muellif gundê wî Êrs e, we Bohta

Welat e wî bi korî ev digohta

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Bi hemdîllahî navê wî jî 'Elî ye

Huseynê wî leqeb hem neclê wî ye

Ricakar e ji guhdaran gelek wî

Bixwinin fatîhê hûn bo rûhê wî (Mele Elî, 2013:280)

Naveroka dîwanê bi piranî li ser şehadeta Hz. Huseyin (x. j. r.) e û li ser wan buyeran e ku têkilîyên wan bi şehadeta wî ve heye.

1.3.2. Wefatname

1.3.2.1. Nêrînek Giştî di Derbarê Wefatnameyê de

Ev berhem li gorî destnivîsa ku li cem me ye di sala 1967an de hatiye nivîsandin. Lewra di serê wê de Seyda dibêje ku *"Menzûmeyek kurdî ye der heqqê wefata pêxember 'eleyhî we alîhi es-salat û we's-selam de ye. Çêkirina Seyyîd Mela 'Elî kurê Seyyîd Mela 'Ebdu'r-Rezzaq kurê Seyyîd Mela Ehmed kurê Seyyîd Mela Xelîlê Kal e ku ew jî ji welatê Bohta ji gundê Êris rehmetullah 'eleyhim Ecme'în we'l-qarîîn we's-Sâmî'în. Sal mîladî 1967."*

Di destpêka destnivîsê de ya li bal me navê vê berhema hanê bi tîpên erebî وَفَاة النَّبِيِّ hatiye nivîsandin. Bi tîpên latînî "wafâtu'n-nebî" ye. Wateya wê "koçkirina pêxember ji dinê" ye. Li ser çapa tîpên erebî de vê berhema hanê bi "wefatname"hatiye navdayin. Em jî vî navê hanê tercîh dikin. Lewra ev navê wê meşhûr bûye û munasibtirê zimanê kurdî ye. Çawa ku di malikên jêr de hatiye gotin wefatname li Wanê hatiye nivîsandin. Di binê malika dawîyê de tarîxa nivîsandina wê a koçî 1404 hatiye nivîsandin. Wefatname ji nozdeh beş û çarsed û panzdeh malikan pêk hatiye. Bi malikên jêr destpêdike:

Em dikin hemd û senaê bo Xuda
Navekî şêrîn e ew navê Xuda
Sed selat û sed selaman ebeda
Ji me daîm bin li rûhê Ehmeda
Hem li ser eshab û alan her zeman
Sed û bîst û çar hezar pêxemberan (Mele Elî,-:1)

Bi malikên jêr jî bi dawî dibe.

www.arsivakurdi.org

Wî li Wanê ev kîtab çêkiriye
Ji diyarê xwû wî hîcret kiriye
Gundê wî Êrse esil ew bohti ye
Ew ji we daîm rica û hêvî ye
Ey birayê muminîn û salihe
Hûn bixûnin bo rûhê wî fatîhe (Mele Elî,-:38)

Beşên wefatnameyê bi dubarekirina malika jêrê ji hev hatiye cudakirin.

Li te û alê te bin daîm mudam
Ya Muhammed sed selat û sed selam (Mele Elî,-:3,9,13)

Beşek bitenê bi çar ayetên jêr hatiye cudakirin.

يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ، ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً، فَادْخُلِي فِي عِبَادِي، وَادْخُلِي جَنَّتِي.

"Ey nefsa aram û sakin! Bi awayekî tu ji Rebbê xwe razî û Rebbê te jî ji te razî be bizivire bi bal Rebbê xwe, têkevi nav 'îbadê min û têkev cenneta min" (el-Fecr/27-30).

Di davîya *wefatnameyê* de piştî hevoka *"temmet ve bi'l-xeyrî 'emmet"* her du beytên jêr jî heye.

يَا نَاظِرًا فِيه سَلْ بِ للهِ مَرْحَمَهْ عَلَى الْمُصَنِّفِ وَاسْتَغْفِرْ لِكَاتِبِهِ
وَاطْلُبْ لِنَفْسِهِ مِنْ خَيْرٍ تُرِيدُ بِهِ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ غُفْرَانًا لِصَاحِبِه

"Ey kesê li wefatnameyê *mêze dike, ji bona nivîskar û mustensîx ji Xweda rahmet û lê borina gunehan bixwaze. Piştî ev ya hanê ji bo xwedîyê vê berhemê tu lêborîn bixwaze û tiştên ku tu ji bona xwe lêborînê dixwazî ji bona wî jî bixwaz e."(Mele Elî, 20w).*

Li gorî lêkera "temmet" tê fahm kirin van her du malikan bi awayekî qetî ne ji mewlûdê ye. Lê belê ev her du malik yên Seydayê Mele 'Elî ye an jî yên yekî dinê ne, ne kifş e. Îhtîmala mezin yên yekî dinê ne. Lewra hem behsa musannif hem jî behsa katib hatiye kirin.

Wefatname li gorî tê zanîn heta niha bi tîpên latînî nehatiye çapkirin. Lê belê li gorî zanîna me ji teref Mela Cafer Varol bitenê hatiye wergerandin bi bal tîpên latinî. Me di vê xebatê de tevî nusxeya destnivîsa tîbên erebî ji nusxeya tîpên latînî jî îstîfade kir. Li Îran bi tîpên erebî di gel dîwana Seyda bi navê "ax ji derde evînê" di sala 1406ên koçî de hatiye çapkirin.

1.3.2.2. Naverok

Seydayê Mele 'Elî wekî helbestvanên dinê di wefatnameyê de beşa yekem ji bona mijarê kiriye muqeddîme.

Çawa ku ji navê berhemê tê fêhmkirin naveroka wê, wefata Pêxember (s. x. l.) e. Lê belê di beşa yekem de di serî de ji bona destpêka mijarê Seydayê Mele 'Elî ji bulbul re dibêje wexta işqê hatiye, gul vebûye çi derd û kul û elem û êşên di hindurê te de ye bêje. Mebesta wî ji bulbul ew bixwe ye. Lewra du re dest bi mijarê dike.

Bêje ey bulbul di 'işqê bêje her
Te li dil da hene sed derd û keder
Gul vebûye here tu ser da bixûn
Derdê 'işq û muhbetê dil kirye xûn (Mele Elî,-:1)

Di du van malikan re Seyda bi malikên jêr dest bi mijara xwe dike

Guh bidin da em bikin vê qissetê
Qedera Rebbê îlahê 'izzetê
Felek û çerxê çewa dewran kirin
Kul û derdê me tejî dinya kirin (Mele Elî,-:3)

Piştî van beytan behsa bêkêrbûn û fanîtîya dinyâyê û rehetnedîtina Pêxember (s. x. l.) li dinyayê dike. Beşa yekem bi vî awayî diqe de.

Di beşa duyem de di serî de dibêje Hz. 'Eli rîwayet kiriye ku Hz. Pêxember nexweş dikeve û emrê Hz. Bîlal dike û jê re dibêje ji bona civîna misilmanan gazî bike, Hz. Bîlal emrê wî tîne cî û misliman dicivin, di du re Hz. Pêxember behsa nexweşîya xwe ji wan re dike, hukm û emrê îslamê ji wan re dibêje, di dawîyê de jî bi malikên jêr xatir ji wan dixwaze.

Hûn emanet bin li Rebb-el 'alemîn
El wîda' ey al û eshab ecme'în
Hûn bizanin dê herim bal Rebbê xwe
Bû me 'aşiq bo liqaa Rebbê xwe (Mele Elî,-:9)

Di destpêka beşa sêyem de behsa mehzûnbûn û berketina Sehabîyan ji sedem nexweşîya Pêxember, di du re jî behsa bandora nexweşîyê li ser Hz. Pêxember û mehzûnbûna jinên wî ji bona wî tê kirin. Di dawî yê de jî hatina Hz. Fatîme bi bal Pêxember û axaftina wî a ji Hz. Fatîme re tê gotin. Ev beş bi malikên jêr bi dawî dibe.

Ez di qebrê bê te qet nakim sebir
Rebbê 'alî kirye ferman û emir
Dê ji ehlê beytê mutleq ewwela
Dê tu bê bal min bizane ewwela (Mele Elî,-:12)

Di beşa çarem de Seydayê Mele Elî behs dike ku Hz. Pêxember tevî nexewşîyê jî ji cemaatê re îmamtî kiriye û behs dike ku wî li sehabîyan şîret kiriye. Beşa pêncem de Hz. Pêxember ji bavermendan xwestina helalkirina maf û buyeran dike û tê gotin ku Sehabe Ukkaşe mafê xwe ji Hz. Pêxember (s.x.l.) dixwaze. Di beşa şeşem de jî çûna Hz. Pêxember bi bal mala xwe ve û hatina Hz. Ezrâil cem wî heye. Beşa heftem de behsa hatina Hz. Cebrâîl cem Hz. Pêxember tê kirin. Beşa heştem de behsa ciyê ewê li bê definkirin heye û behsa ewê wî bişo û li serê wî nimêj bike heye. Beşa heştem de mehzûnbûn û girîna Hz. Fatime ji bona Hz. Pêxember û axaftina wî digel Hz. Fatîme derbas dibe. Ji her sê beşên din a herî dawî xatîme ye ji bona berhemê, her duyên din yek jê di derbarê girtina ruhê Hz. Pêxember de ye û a di jî munacat e.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

1.3.2.3. Zimanê Wefatnameyê

Her berhemên tên nivîsandin li gorî xwe zimanekî bikar tînin, zimanê hinekan zor û hinekan jî asan e. Em kanin bêjin zimanê wefatnameyê asan e. Hinek bêje û tabîrên di wefatnameyê de zimanê mewlûda Bateyî tîne hişê merivan. Lê belê bi qasî berhama Bateyî zimanê wê ne zor e. Ji bona vê gotina hanê bikaranîna "xeyru'l-beşer, şefîu'l-muznîbîn, fewce fewc, dubarekirina bêjeya ummetê û cudakirina beşan bi dubarekirina beytekê mînak e.

Zimanê Wefatnameyê li gorî helbestên ji taraf Seyadan yên medreseyan hatine nivîsandin ne zimanekî zor e. Zimanekî herikbar e, zelal e û tê fahmkirin. Lewra têkilîya mijara wê bi herkesî re heye û ji sedem vê xalê Seyda xwestîye ku herkes wê fahm bike. Di dawîya wefatnameyê de di malika jêr de amaje bi bal vê armancê ve heye.

Bi zimanê Kurdî em behsê dikin
Da biraên me bizanin fehm bikin (Mele Elî,-:37)

Ji sedem vê taybetîya hanê wefatname bi zimanekî asan hatiye nivîsandin. Bêyî çend îstîara tiştên dinê tên fahmkirin. Hevok kurt in û hinek bêjeyên hatine bikaranîn tevî ku erebî an jî farisî ne jî wateya wan bi awayekî asan tê fahmkirin. Lewra pirên wan ji berê de ketine nav zimanê kurdî û bûne wek bêjeyên kurdî. Duberakirina hinek bêjeyan an jî bikaranîna bêjeyên hemmane jî bûye sebeb ji bona fahmkirina wefatnameyê. Lewra xwendevan gava wateya peyvekê nizane wateya wê ji bêjeya hemmane derdixe.

Li gorî qenaeta me ji alîyê ziman ve di wefatnameyê de hinek tiştên cuda jî hene. Bikaranîna bêjeyên xerîb ji bona van tiştên me got mînak in. Wekî niha hatina bêjeya "cîgergoşe" di hinek malikan de.

Ey cigergoşe bizane tu yeqîn
Hate weqt ê emrê Rebb-ul 'alemîn (Mele Elî,-:12)

Bêjeya "derbaz" jî bêjekî xerîb e. Di malika jêr de hatiye bikaranîn. Lewra ev bêje bi dengê *"derbas"* hatiye nasîn.

Belkî bigre destê me derbaz bike
Me xilaske ji 'ezabê ya Îlah (Mele Elî,-:31)

Guherandina ciyê lêkeran jî bala mirovan dikşîne. Di wefatnameyê de lêkerên bi vî awayî hatibin bikaranîn pir in. *"Dikir gazî, kir rîwayet, dikir tedbir û hwd"*. Ev peyv mînak in ji bona hatina lêkerê beriya navê; lê belê mînakên ku nav beriya fîilê hatibin jî hene. Li gorî

qenaeta me, hatina lêkeran beriya navan ji sedem taybetîyên helbestê ye. Di malika jêr de cîyê lêkera qebûl û kirye hatiye guherandin.

'Ezraîl got min emir kirye qebûl
Kanê Cebraîl digotî ew Resûl (Mele Elî,-:26)

Carnan ji wisa xwanê dike hinek tabîran Seyda cuda bikaranîye. Di malika jêr de ji bona vî tiştê hanê tabîra "heqqê xwu rakim ji te" mînak e. Ev tiştê hanê îhtîmala mezin ji bona weznê hatiye. Lewra di dewsa tabîra Seyda "heqê xwu ji te bigrim an jî bistînim" tê gotin. Tevî vê şîrova me, îhtîmala ku ev devokek heremî be jî heye. Lewra ev dişibihe devoka Riha, Semsurê û hwd.

Ez dixwazim heqê xwu rakim ji te
Te li min daye ejî lêxim li te (Mele Elî,-:16)

Seyda bêjeyên erebî, farsî û tirkî jî bikaranîye. Pirsgirêk di bêjeyên erebî û farisî de tuneye. Lewra ew ji zuda di kurdî de bi cî bûne. Lê di bikaranîna bêjeyên tirkî de pirsgirêk heye. Lewra bikaranîna wan di kurdî de bi cî nebûye. Bêjeyên "dertli, yardimcî" mînak e ji bona vî tiştê me got. Lê bele bêjeyên bi vî awayî ji sedem qafîyê hatine bikaranîn.

Tu li babê min nexe tu qamçiye
Pur perîşan û de'îf dertliye (Mele Elî,-:17)

Di hinek malikan de ji bona wezn û qafîyeyê tabîr an jî bêjeyên zêde jî hatiye bikaranîn. Wekî niha di malika jêr de piştî lêkera "rabû" tabîra "li ser her dû piyan" hatiye.

Rabû Pêxember li ser her dû piyan
Her dû çavê wî mubarek giriyan (Mele Elî,-:4)

Hatina tabîra "ser her dû" piyan zêde ye. Lewra wateya jixwe ji lêkera "rabû" tê fahmkirin. Bi vê tabîrê tekîd jî ne xweş e. Lewra carnan li ser her du piyan runiştin jî dibe.

1.3.2.4. Hunerên Edebî di Wefatnameyê de

Bi awayekî giştî li gorî lêkolînvanan berhem bi sê uslûban tên nivîsandin. Ew jî uslûbên îlmî, edebî û xitâbî ne. Ev berhema Seydayê Mele Elî çiqas jî bi uslûbekî zanyarî hatibe nivîsandin jî di nava xwe de hinek hunerên wêjeyî dihewîne. Jixwe helbest pirê caran bê huner nabe û pirê caran bi zanebûn hunerên di wefatnameyê de hatine îcrakirin. Lê belê çewa me got li gorî uslûbên edebî û xîtabî huner tê de hindik in. Lewra mebesta nivîskar ji vê berhema hanê fahmkirina wefata Hz. Pêxember (s.x.l.) e.

Gava meriv çavê xwe li wefatnameyê digerîne bi awayekî asan çavê merivan rastî hunerên ku em li jêr diyar dikin, tê. Li gorî tesbîta me herî hunerên pir ku di wefatnameyê de hene îtnab, tibaq û cînas e. Bi awayekî taybet di beşa yekem de pirtir huner henin. Hunerên di vir de hem ji alîyê wateyê hem jî ji alîyê wêjeyê kûrtir in.

1-Teşbîh

Carnan ji bona bihêzkirina wateyê tiştek tê şibandin bi tiştekî dinê. Ê yekem muşebbeh e û ê duyem muşebbehu bîh e. (‘Etîq,-: 258; Ocek, 2019:71) Ji bona teşbîhê bi kurdî bêjeya manendin hatiye bikaranîn. (Ocek, 2019;71). Li gorî tesbîta me, teşbîh di vê berhema hanê de gelek hindik hatiye bikaranîn. Ew jî teşbîhê kûr nînin û wek teşbîhên tabî û sade ne. Seyda di beytekê xwe de dibêje:

Ew resûlên dost û ehbabê di min
Wan nekir zewq û sefa her wekî min (Mele Elî,-:3)

Di vê malikê de bi daçeka “wekî” teşbîh hatiye îcrakirin. Ji alîyê wechê şebehê de, di teşbîhê de wateyeke kûr tuneye. Di ciyekî din de jî dibêje ku *“têne hêstir ji çavê wî wek cemedê”*. Bêyî vê teşbîha hanê di teşbîhekî din de jî dibêje *“Heliyan mêlak û dil wek cemedê.”* Teşbîha dinê ya bikaraniye *“Hêstir hatin şubhê av û taviyan”* e. Gava meriv li van teşbîhan mêze dike dibîne ku di hemû teşbîhan de yên ku hatine bikaranîn, muşebbeh û muşebbeh û bîh wek hev in an jî nêzîkî hev in. Pirê caran di teşbîhên di wefatnameyê de bê wechê şebeh alîyên teşbîhê yên din hatine gotin. Lê belê di mînaka jêrîn de daçeka teşbîhê nehatiye bikaranîn.

Xeybetê nekin bibin bo heq bira
Hem bikin hifza lîsanê ji vira (Mele Elî,-:8)

Carnan teşbîh di terkîbê de çêbûye. Malika jêr ji bona vî tiştê hanê mînakek e.

Wî Hebîbullahî gotî ey ceger
Şabe min mizgîn li te ey dil şiker (Mele Elî,-:12)

Di vê malikê de wateya bêjeya “şiker” ne kifş e. Ji bona wateya wê du îhtîmal heye. Ew jî şekir û şukr in. Gava wateya wê “şekir” be, li vir teşbîh derdikeve holê. Lewra mebest ji tabira “dil şiker” “dilê wek şekir” e. Li wir dil hatiye şibandin bi şekir. Teşbîha li vir nişan dide ku tiştekî razber ku ew jî dil e hatiye şibandin bi tiştekî şênber ku ew jî şekir e. Lê belê teşbîh li vir bi qelba gotinê hatibe îcrakirin. Wê gavê teşbîha meqlûb li vir heye û wateya wê “şekirê wek dil” dibe û li gorî vê şiroveya hanê tiştê şênber bi tiştê razber hatiye şibandin. Ev şibandina di vê ravekê de wekî şîrovekirina hinek nivîskaran “şurê hunerê” bi “hunerê wek şûr” ye. (Aslanoğlu, 2019: 141).

2-Îstîare

İstîare jî teşbîh e. Lê belê yek ji alîyê teşbîhê di îstîareyê de nayê gotin. Heman gav daçeka şibandin û alîyê şibandinê jî nayê gotin. (Habbeneke, 2010; II/231) Ji bona îstîarê bi kurdî dibêjin sparde. (Ocek, 2019: 76). Di wefatnameyê de îstîare ji teşbîhê pirtir hatiye bikaranîn. Îstîare di van beşan de pirtir hatiye bikar anîn; Beşa destpêkê, ciyê ku pesnê pêxember dide û ciyê ku behsa êş û kedera sehabeyan dike ji sedem wefata pêxember. İstîarê di wefatnameyê de bi piranî ne temsîlî ne. Lê belê hinek îstiareyên di destpêkê de îstîareyên temsîlî ne. Malika jêr ji bona îstîareya temsîlî mînakek e.

Kelîya behra dilê min daye kef
Kelekî ‘işqê li ser da bûne sef (Mele Elî,-:1)

Di vê malikê de hezkirin û evîna pir û biheyecan, bizehmet û bihêvî wek şeklekî bi hev re hatiye dîtin û ew jî hatiye teşbîhkirin bi şeklekî ku di wî şeklî de derya dikele û ji sedem kelê kef bi ser dikeve û li ser wê deryayê kelek rêz bi rêz bûne.

Bêje ey bulbul di ‘işqê bêje her

Me li dil da hene sed derd û keder (Mele Elî,-:1)

Di vê malikê de îstîare di bêjeya *"bulbul"* de heye. Lewra mebest ji bulbul nivîskar e: muşebbehun bîh hatiye gotin. Lê belê muşebbeh nehatiye bilêvkirin.

Gul vebûye here tu ser da bixûn
Derdê 'işq û muhbetê dil kirye xûn (Mele Elî,-:1)

Di vir de jî di "gul û dil kirye xûn" de îstîare heye. Li gorî vê şîrovê muşebbehun bîh "gul" e. Muşebbeh jî "şert û mercên" helbestvan qesdkiriye ew e.

Hem girî wê rojê erd û asîman
Roj û heyv û hem mekan û hem zeman (Mele Elî,-:33)

Di vê malikê de tiştên hatine gotin, bi însan hatine teşbîhkirin. Lê belê muşebbehu bîh nehatiye gotin. Ji sedem van tiştên em dibêjin li vir îstîara meknîyye û tahyîliyye heye.

Di beşa destpêkê de bêjeyên an jî tabîrên *"cama şerbetê, dil kir kebab, meyxane, kul"* hemû ji bona îstîareyê hatine bikaranîn.

Seyadayê Mele Elî bêjeyên "şewitandin û sotandin û hinek bêjeyên ji wan hatine darijtin jî ji bona îstîareyê di çend ciyan de bikaranîye. Bêjeyên "birîndar, reş bû" jî ji bona îstâreyê hatine bikaranîn.

Şewitande rûh û canê me bi tev
Sotiye qelb û dil û cergê me tev (Mele Elî,-:10)

Di vê malikê de*"şewitandin û sotandin"* bi wateya *"berketin, êş û bi temamî ji tiştekî tesîrgirtin"* hatiye bikaranîn. Ji van wateyan jî tê fahmkirin ku di *"sotandin û şewtandin"* de îstîare heye.

Seydayê Mele Elî di derbarê wesfên Hz. Pêxember de di malika jêr de dibêje.

Hem digot ya ehlê beyta pir kîram
Şemsê 'alem nûra mîsbahe-z zelam (Mele Elî,-:23)

Di vê malikê de bi bêjeya "şemsê alem û mîsbahu'z-zelam" de îstîare hatiye bikaranîn. Lewra "ehlê beyt" hatiye teşbîhkirin bi "rojê" û *"ronaya çirayê"* ku tarîyê radike. Îhtîmala ku mîsbahu'z-zelam "Quran" be û ehlê beyt jî ronayîya Quranê be. Yanê Quranê tînin cî û jî ji bona mirovan dibe wek ronayîyê. Encama vê şîroveya hanê jî li vir hebûna îstîareyê ye.

Di malika jêr de bi bêjeya *"padîşah"* îstîare hatiye bikaranîn. Lewra pêşdabûna Hz. Pêxember ji alîyê manewî ve li hember hemî mexlûqan bûye sebebê şibandina wî bi padîşahan. Lewra padîşah jî ji alîyê tiştên maddî li pêşîya mirovan e.

Padîşahê cumle zerratê cîhan
Serwerê cumle resûl û enbiyan (Mele Elî,-:2)

Şîroveya ku ji alîyê huner ve me ji bona malika jor kir, ji bona malika jêr jî em kanin bêjin. Lewra bêjeya *"padîşah"* û *"şah"* wek hev in.

Têr nexarî carekî şahê cîhan
Daîma birçî û tî bû ew heman (Mele Elî,-:3)

Di malika jêr de bi bêjeya "bikujin" îstîara musarraha û tebiyye hatiye îcrakirin. Sebebê vê şîroveya hanê wateya bêjeya "bikujin" e. Lewra wateya wê "bê tesîr bikin, bê bandor bikin" e.

Hem li nefsa xwe bibin xwey daîma
Bikujin şehwet û nefsê daîma (Mele Elî,-:8)

www.arsivakurdi.org

3-Cînas

Cînas di wêjeyê de hunerekî meşhur e. Mebest ji cînasê tevî cudatîya wateyê wekhevbûna du peyvan ji alîyê deng ve ye. Wekhevbûna deng di cureyê de di şekil de di hejmar û rêzbûna herfan de be, dibe cînasa tam. Lê belê wekhevbûn di yek ji vana de tunebe jê re tê gotin cînasa naqis (el-Haşimî, 2012; 293).

Di wefatnameyê de wekhevbûna dengê peyvan pir heye. Lê belê hinek ji wan ne cînas in. Lewra wateya wan jî wek hev e. Ji sedem vî tiştê hanê ew tekrar in. Tevî ku ev tekrar in dîsa jî di wefatnameyê de cînas gelek hatiye îcrakirin û bi piranî cînasên naqis in. Cînasên di wefatnameyê de hatine li gorî tesbîtên me, peyvên wan di paşîya her du ristên beytan de tên. Carnan di wateya peyvên ji bona cînasê hatine bikaranîn gelek îhtîmal hene. Lewra dibe ku wateya wan wek hev be û dibe wek hev nebe jî. Hatina bêjeya "der" di malika jêr de ji bona vê şîroveya me mînakeke qenc e. Peyva "der" di rista yekem de du wate jê re mumkun e. Dibe ku bi wateya "ciyê ku mirov tê de dikeve hundirê xanî" be û dibe ku bi wateya "dervayê xanî" be. Cinasa di vê malika jêr de ji bona cinasa tam mînak e. Cînasên di wefatnameyê de gelek hindik in.

Gotî Ya Fatîme ew kî bû li der
Îzna wî nadî venakî bo wî der (Mele Elî,-:24)

Wateyên bêjeyên ku cînas bi wan hatine bikaranîn carnan nêzîkî hev in; Carnan jî dijberî hev in. Di her du ristên yekem de di navbera "selah" û "felah" cînasê naqis heye. Lê belê wateyên wan nêzîkî hev in. Di her du ristên duyem de di navbera wateyên bêjeyên *"nar"* û *"yar"* de dijberî heye.

Hem ji bona emîrên ehlê selah
Ta'etê kin da bibin ehlê felah

Her bixwazin cennetê daîm ji nar
Xwe hifizkin da bibin hun dost û yar (Mele Elî,-:6)

Di hinek mînakên cînasê de peyvên ku daîm bi hev re tên bikaranîn ji bona qafîyeyê ji hev hatine cudakirin. Di malika jêr de cudakirina bêjeyên "erş" û "ferş" ji hev, ji bona qafîyeyê ye.

Bû te çêbûn asîman û erd û 'erş
Cennet û fîrdews û hem kursiyy û ferş (Mele Elî,-:3)

Pirên bêjeyên mînakên cînasê di wefatnameyê de ji alîyê wateyê de di navbera wan de dijberîtîya an jî nêzîkîbûna wateyê tuneye. Wekî bêjeyên "digot" û "disot".

Rawiyan kirne rîwayet wan digot
Gotina wan qelb û cergê me disot (Mele Elî,-:3)

Di vê malike de bêjeya "der" a yekemin ji du wateya re di selih e. Yek jê derva a di jî derî ye.

Dil vekir dergah li meyxanê bira
Serxweş û sukranê 'işqê me bira (Mele Elî,-:1)

Di vir de bêjeya "bira" nîvê yekem de dibe ku di wateya "rast, heqîqî" de hatibe bikaranîn. Li gorî vê şîrovê cînasa tam di vê malikê de heye. Lê belê ku bi wateya "ew kesê

ku ji dê û bavê meriva ye" be cînas tuneye. Hinek mînakên cînasên ku di wefatnameyê de ne meşhur in. Wekî niha hebîb-tebîb, herb-derb.

Bêyî mînakên me li jorê got, di wefatnameyê de cînas di navbera bêjeyên jêr de jî heye.

"Firî-birî, sef-kef, bijî-tijî,biket-diket, emîr-esîr, bira-vira, bira-sira, hebîb-kebîb, hebîb-tebîb, melek-gelek, herb-derb, helal-zelal, fatîme-xatîme, girî-firî, eman-zeman, heman-zeman, disot-digot, mal-bal, melek-felek, ne'îm-nedîm, tev-şev,herî-berî, bin-cin, tev-sev, dida-dida, girîn-firîn, birîn-girîn".

4-Tîbaq

Mebest ji tîbaqê bikaranîna du bêjeyên dijmane bi hev re ye. Dijbertî caranan di wateya bêjeyan bixwe de heye û carnan jî bikarnîna daçekên neerênîyê derdikeve holaê. (et-Teftâzânî, 2005; 136; Aslanoğlu, 2019;) Hunerê tîbaqê ji wan huneran e ku gelek caran di wefatnameyê de hatiye bikaranîn. Tîbaqên ku Seydayê Mele 'Elî di wefatnameyê de bikaranîye pirî caran di navbera navan de ye û tîbaqên îcabî ne; hindik be jî tîbaqên di navbera lêkeran û selbî jî hene. Mînakên tîbaqê yên di wefatnameyê de pirî caran wek mînakên berhemên dine ne. Wekî, erd-asîman, şev-roj, şerq-xerb, îns-cîn.

Li gorî qenaeta me ji alîyê tîbaqan ve hinek cudatî di wefatnameyê de heye. Yek ji wan kêmbûn an jî tunebûna mînakên tîbaqê yên rûhî ye. Bi tabîreke dinê bi piranî mînakên wê şênber in ne razber in. Li gorî qenaeta me sebeba vê taybetîya hanê mijara berhemê ye. Lewra bûyera wefatê asteng e ji bona peyvên di wateya wan de ku kêfxweşî heye.

Li gorî tesbîta me cudatîya duyem hinek mînakên ku nivîskar bikaranîye di berhemên din de tuneye an jî pir kêm e. Wekî tîbaqa di navbera melek û cin de. Cudatîya sêyem jî îcrakirina tîbaqê di navbera sê bêjeyan de ye. Lewra dîsa bi qasî tesbîta me ya di berhemên wêjeyî de û di pirên berheman de tîbaq bi tenê di navbera du bêjeyan de hatiye bikaranîn. Lê belê di wefatnameyê de tîbaq di navbera bêjeyên "erd, asîman, zemîn" de hatiye bikaranîn. Çawa ku di malika jêr de bêjeya zemîn bi wateya erdê tevî ku wateya wê jî ne cuda ye dîsa hatiye bikaranîn.

Ehlê erd û asîman û hem zemîn
Te'ziyê bo wî dikin tev kirne şîn (Mele Elî,-:26)

Di malika jêr de jî tîbaq di navbera sê bêjeyan de hatiye. Lewra tîbaq di navbera *"mêr, zaro û jin"* de hatiye û wateya her sêya jî ji hev cuda ye.

Ketine ber mil dihatin muminîn
Mêr û zaro hem jinan tev kirne şîn (Mele Elî,-:22)

Di malika jêr de jî tîbaq di navbera sê bêjeyan de çêbûye.

Ew Resûlê ins û cin û hem melek
Fatime aniye nêzîng xwû gelek (Mele Elî,-:12)

Carinan di mînakên tîbaqê de yek ji alîyê tîbaqê ve, bêjeyek erebî û yek jî kurdî ye. Wekî derbasbûna zahir û wendabûnê di malika jêr de bi hev re.

Heq hiqûq nabin ku qet winda bibin
Xêr û şer wê rojê dê zahir bibin (Mele Elî,-:6)

Carnan jî her du bêje jî kurdî nîne. Hatina *"leyl"* û *"nehar"* di malika jêr de mînak e ji bona vê xala hanê.

Hûn ji Rebbê xwe nebin xafil tu car

Hem 'îbadet hûn bikin leyl û nehar (Mele Elî,-:15)

Di wefatnameyê de hinek mînakên tîbaqê ji carek zêdetir hatine û hinek jî carek bitenê hatine. Roj-şev, mêr-jin, erd-asîman di çend ciyan de derbas dibe.

Camiyan hun daîma te'mîr bikin
Ji 'îbadet şev û roj xalî nekin (Mele Elî,-:8)

Di hinek mînakên tîbaqê de jî îhamu't-tîbaq heye.

Hem bizanin ew Xudayê 'izzetê
Razî nîne hun bikin me'siyyetê (Mele Elî,-:8)

Li vir di navbera 'izzetê û me'sîyyetê dijbertî û hembertî tuneye. Lê belê me'sîyyet dibe sebebê zilletê. Ew ji dijberê 'izzetê ye. Ji sedem vê taybetîya hanê li vir îhamu't-tîbaq heye.

Bejeyên jêr jî bi tîbaqtî di wefatnameyê de hatiye bikaranîn.

"Erd-asîman, cennet-cehennem, biçûk-mezîn, şerq û xerb, mêr û jin, xeyr-şer, bikin-nekin, roj-şev, bab-da, helal-heram, leyl-nehar, nedin-bidin, emir-esir, 'am-xas, digot-negot, buxd-hubb, dest-ling, alîm-cahîl, bixwazî-nexwazî, xeyr-guneh, roj-hîv, cîn-melek, qedem-ser"

5-Pirs

Pirs di eslê xwe de ji bona xwestina hînkirina malûmatekê hatiye bikaranîn. Lê belê pirs ji bona hinek armancên din jî tê bikaranîn ku ji wan re wateyên mecazî tê gotin (et-Teftâzânî, 2005:203,212). Çawa ku tê zanîn di helbestê de jî di pexşanê de jî pirs gelek giring e û tê bikaranîn. Di wefatnameyê de jî Seydayê Mele 'Elî hevokên pirsê bikaranîye. Lê belê di wefatnameyê de pirs, pirî caran di wateya xwe ya rasteqîn de nehatiye îcrakirin. Lewra gelek caran pirs ji bona hinek mebestên din hatiye bikaranîn. Wekî niha teqrîr, neerênî, taacub, lewme.

Ev çi hal e bêje bo min ey hewar
Cerg û mêlaka me bûne pare par (Mele Elî,-:11)

Pirs di vê malikê de di wateya xwe a rasteqîn de hatiye bikaranîn. Lewra Hz. Fatîm (r.x.l.) dixwaze rewşa Hz. Pêxember nîşan bide.

Ummeta min dê çewan bit halê wan
Pur de'îf in wê çewan bit halê wan (Mele Elî,-:28)

Di vê malika jor de pirs ji bona diyarkirina tiştên di dil de hatiye îcrakirin.

Tu nizanî ev Resûlûllah e qey
Ma nizanî ev Hebîbûllah e qey (Mele Elî,-:17)

Di vê malikê de jî pirs ji bona lomekirin lê muxatebê hatiye bikaranîn. Bêjeya qey teeccubê jî tîne hişê guhdaran.

Tê çewan lêxî ne şerm û ne heya
Kanî ew 'ehda te gel wî ka wefa (Mele Elî,-:17)

Di vê malika jor de em kanin bêjin pirs ji bona çend armancan hatiye bikaranîn. Ew jî lewme ye, şaşmayîbûn û neerînî ye. Lewra mebest ji nîvê duyem "tunebûna ahd û wefaya" wî ye. Van tiştên hanê ji bona malika jêr jî hene.

Dê çewan destê te bigre qamçiye
Tu heya nakî ji Rebbê Barî ye (Mele Elî,-:18)

Di malika jêr de jî bêjeyên pirsê hene. Lê belê ji bona înkarê hatiye. Lewra mebest ji pirs "kes nizane" ye.

Hate saqî daye cama şerbetê
Kî dizanit kar û sira muhbetê (Mele Elî,-:1)

6-Nîda

Li vir mebest ji nîdayê gazîkirine. Gazîkirina mirovan jî pirî caran bi wateya rasteqîn hatiye bikaranîn. Hinek caran jî bi wateyên mecazî hatiye îcrakirin. (Çağmar, 2013: 85). Di wefatnameyê de nîda pir heye. Carnan di wateya xwe a rasteqin de û carnan jî di wateyên mecazî de hatiye bikaranîn. Nîdayên di wefatnameyê de pirê caran ji bona Hz. Pêxember e. Di hinek ciyan de jî ji bona muminan an jî ummetê ye. Hinek caran jî ji bona cemadata ye. Wekî hunerê îstîarê hatibe îcrakirin. Di çend ciyan de bêjeya "eyyuha" ji bona nîdayê derbas dibe. Nîda pirî caran bi daçeka "ya" hatiye bikaranîn û di hinek ciyan de jî daçeka "ey" hatiye. Di malika jêr de jî "hey hewar" ji bona nîdayê hatiye bikaranîn û mebest ji vê nîdayê aşkerekirina huznê ye.

Hey hewar û hey hewar û sed hewar
Ummeta min vaye dê ez kim firar (Mele Elî,-:5)

Di malika jêr de jî nîda ji bona aşkerekirina êş û derd e.

Fatîme girya digot ey ah û ah
Ah ji derdê te Muhemmed ah û ah (Mele Elî,-:34)

Di malika jer de nîda ji bona duaê ye.

Tu bi heqqê Mustefa kî ya Îlahî
Hem bide bo xatirê wî ya Îlahî (Mele Elî,-:34)

7-Îcâz

Du cureyên îcazê hene. A yekem ku bê hezfa tiştekî derdikeve holê. Lewra di vê îcazê de bi gotinek kurt wateyên pir tên fahmkirin. A duyem jî tevî hezfa gotinê wate kêm nayê fahmkiirn. (Çağmar, 2013: 131, 132).) Di wefatnameyê de îcaz jî wek hunereke wêjeyî hatiye bikaranîn. Lê belê di wê de îcaz li gorî îtnabê pir kêm dimîne. Lewra ev berhema hanê ji bona ji alîyê herkesî ve bê xwendin û fahmkirin hatiye nivîsandin. Pir bikaranîna îcazê ji vê armancê re dibe manî. Li gorî tesbîta me îcaza di wefatnameyê de pirî caran bi hezfkirina navan an jî lêker û herfan hatiye îcrakirin. Di malika jêr de herf û lêker hatiye hezfkirin. Lewra di dewsa "ez kim" "ezê bikim" xweştir e.

Hey hewar û hey hewar û sed hewar
Ummeta min vaye dê ez kim firar (Mele Elî,-:5)

Di malika jêr de jî daçeka "wek" kêm maye. Lewra eslê wê "wek bira" ye. Lê belê di teşbîhan de daçeka şibhandinê carnan nayê bikaranîn.

Xeybetê nekin bibin bo heq bira
Hem bikin hifza lîsanê ji vira (Mele Elî,-:8)

Di vê beyta hanê de jî lêker nehatiye gotin. Lewra ji sedem weznê beriya "feleka min" lêkera "gotin" pêwîst e ku hebe. Lê belê nehatiye bilêvkirin.

Fatîme girya dikir wê ah û zar
Feleka min zivirî çep ey hewar (Mele Elî,-:12)

8-Îtnab

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Îtnab hunerekî edebî ye û mebest jê tevî bê kêmanîyeke wateyê pirbûna bêjeyan ji wateyê ye. Gelek cureyên îtnabê hene. (et-Teftâzânî, 2005; 280). Îtnab di axaftinan û berheman de pir cî digre. Seydayê Mele'Elî jî di vê berhema xwe de îtnabê pir îcra kiriye. Em kanin bêjin di wefatnameyê de îtnab ji temamê huneran pirtir e. Lewra ji du sê malikan yekî de mînakeke îtnabê heye. Carinan di malikekî du an jî sê mînakên îtnabê heye. Li gorî qenaeta me sebebê pirbûna îtnabê di wefatnameyê de yên herî girîng xwestina şidandina wateyê û riayeta qafîyeyê ye.

Di wefatnameyê de îtnab bi çend cureyên xwe derbas dibe. Bi awayekî gelemperî em dibêjin ku hatina îtnabê de wefatnameyê bi tekrarê, tezyîlê, tekîd û am-xasê ye.

Tekrar

Di wefatnameyê de tekrar bi du rêya hatiye îcrakirin. Yek jê tekrara wateyê a duduya jî tekrara bêjê an jî hevokê ye.

Tekara Wateyê

Mebest ji tekrarê an jî dubarekirinê hatina bêjeyê an jî hevokê ji carek zêdetir e. Di wefatnameyê de tekrar carna bi dubarekirina wateyê hatiye holê. Ev îtnab hatina manayek bi du peyvên cuda hatiye îcrakirin. Di berhema Seydayê Mele 'Elî de di navber cureyên îtnabê de herî pir ev cure ye. Carnan bêjeyên wateya yên ku tên tekrarkirin hemû ji alîyê wateyê ve wek hev in. A dawî bi temamî wateya bêjeya beriya xwe îfade dike. Lê hinek caran jî di navber bejêyan ji alîyê wateyê ve cudatîyek hindik heye.

Gul vebûye here tu ser da bixûn
Derdê 'işq û muhbetê dil kirye xûn (Mele Elî,-:1)

Di vê malikê de wateya muhbet û 'işqê di netîcê de yek in. Cudatî hindikbûn û pirbûna hezkirinê ye.

Dil û qelb û niyetê fasid nekin
Li 'îbadan zulm û kîbrê hun nekin (Mele Elî,-:8)

"Dil" û *"qelb"* ji alîyê wateyê ve wek hev in. Ji sedem wek hev in wate hatiye dubarekirin.

Van bêjeyên jêr mînakên ji bona dubarekirina wateyê di wefatnameyê de *"hemd-sena, derd-keder, dost-ehbab, zewq-sefa, derd-kulan, ah-figan, ah-zar, zor-cebir, derd-elem, jar-'elîl, êş-derd, cerg-mêlak, ferman emir, merez-serêş, ehl-al, şîn-zari, tali-bext, xayîn-bêbext, xulam-ebîd, kar-kesb, nobet-dewr,sebr-qerar."* Hinek ji vanan wateya wan û a beriya wan tam ne wek hev be jî; pir ne durî hev in jî; carnan bikaranîna yekî ji wan kafî dibe.

Tekrara peyvê

Di wefatnameyê de bi tekrara peyvê jî îtnab hatiye îcrakirin. Tekrar ji alîyê lafzê ve carinan bi bêjeyan carinan jî bi hevokan hatiye. Her du malikên jêr ji bona vê taybetîyê mînak in. Malika yekem di navbera beşan de hatiye dubarekirin û di a duyem de tekrara bêjeyan heye.

Li te û alê te bin daîm mudam
Ya Muhammed sed selat û sed selam (Mele Elî,-:3)
Hey hewar û hey hewar û sed hewar

www.arsivakurdi.org

Ummeta min vaye dê ez kim firar (Mele Elî,-:6)

Bêjeyên hatiye dubarekirin carnan nav in carnan jî lêker in. Li gorî tesbîta me lêker di hinek ciyan de ji alîyê erênî û neyînî ve ji hev cuda ne.

Wî ji bona zewceê qet hal negot
Zû di xweste Fatîme ew bê digot (Mele Elî,-:11)

Dîsa tiştên ku berketin û mahzûnîyet îfade dikin ji du caran pirtir hatiye. Wekî bêjeyên "hewar" û "ummetî" ku ev tiştê hanê di malikên jêr de diyar e.

Dîsa wî got xatirê we ummetî
Ummetî ey ummetî ey ummetî (Mele Elî,-:33)

Bêje û tabirên li jêr jî mînakên ji bona tekrara deng: *" Xuda, el-weda, sed salat û sed selam, es-Salat, selam, ummetî, daima, didî, par, ewwela, hêdî, tiyûr, rabbe xwe, ax, hiqûq, muxlis, bölük, fewc, mewc, bikin, bin, digot"*

Tekîd

Îtnab bi anîna hinek gotinan e ku ew gotin bi tênê ji bona bihêzkirinê an jî quwetkirinê tên bikaranîn. Li vir mebesta me ji tekîdê jî ev e. Seydayê Mele 'Elî ji bona vê armancê bêjeyên ***"e**cmeîn, temam, daim, tu car, her, qet, hemî, hemîyan, tev, pir, gelek û hwd bikaranîye."* Ev bêjeyên hanê gava di hevokê de tên bikaranîn ji bona wê wateyekî nû dernakevin holê; Ev bêjeyan bitenê wateyên berê ku di hevokê de heye pirtir bi hêzdike û di derbarê wateyê de gumanek hebe jî ji holê radike. Ji ev xala hanê bikaranîna wan em dibêjin ji bona têkîdê ye. Ev tekîd dikeve binê îtnabê.

Hun emanet bin li Rebb-el 'alemîn
El wîda' ey al û eshab ecme'în (Mele Elî,-:9)

Di vê malika jor de bêjeya *"ecmeîn"* îtnab e û bi sedem têkîdê hatiye. Di malika jêr de bêjeyên *"hemî"* û *"temam"* jî wek bêjeya *"ecme'în"* hatiye bikaranîn. Wateya bêjeya "hemî" û "ecme'în" wek hev e. Lê belê yek jê bi zimanê erebî ye; yek jê jî bi zimanê kurdî ye.

Mal û canê min temam qurban te bin
Bab û da ewlad hemî heyran te bin (Mele Elî,-21)

Van bêjeyên ku li jor derbasbûn bi piranî ji bona tekîda navan e. Lê belê di nav wan de yên ji bona tekîda lêkeran jî hene. Hinek ji wan jî dibe ku tekîd be ji bona lêkeran û navan tev.

El wîda' wî hem digota wesselam
'Ezraîl wî kir wezîfa xwû temam (Mele Elî,-:33)

Li wir bêjeya temam ji bona lêkera "kir wezîfe" tekîd e. Lê belê ev bêje di malika jêr de ji bona nav tekîd e.

Bab û da û can û malê me temam
Tev bibin qurban ji bo te ya Îmam (Mele Elî,-:21)

Tekîdkirina peyva "temam" ji bona peyvên *"bab, da, mal"* ve diyar e.

Al û eshaban temam kir ah û zar
Ya Resûlûllahî wan go: ey hewar (Mele Elî,-:34)

Di vê malikê de ji bona peyva temam du îhtîmal hene. Lewra dibe ku ji bona *"kir ah u zar"* tekîd be û dibe ku ji bona "al, eshaban" tekîd be.

www.arsivakurdi.org

Tezyîl

Tezyîl bêjeyek Erebî ye û di zanista belaxatê de mebest jê anîna hevokên ku wateyên wan yek e an jî nêzîk hev e. Ji hevoka duyemîn re hevoka tezyîlê tê gotin. Sedemê bikaranîna hevoka duyem hêzkirina wateyê ye, di wefatnameyê de jî tezyîlên hatine bikaranîn ne derbû mesel in û bitenê wateya hevoka yekemîn hatiye şidandin û bihêzkirin. (el-Haşimî, 2012: 169).

Di her sê malikên jêr de rista duyem çiqas bêjeyên wê ji bêjeyên rista yekem cuda be jî ji alîyê wateyê ve di navbera wan de tu cudatî tuneye.

Heq hiqûq nabin ku qet winda bibin
Xêr û şer wê rojê dê zahir bibin

Ehlê Beytê daîma hun hezbikin
Hem nekin buxdê dilê wan xweş bikin

Derd û meqsûda me ev bû ya hebîb
Emel û xaye me ev bû ya tebîb (Mele Elî,-:6)

Umûm-Xusûs

Cureyêk îtnabê jî bihevrehatina tiştên gelemperî û taybet e. Di vî cureyî de carinan tiştên gelemperî beriya yên taybet tên û carinan jî tiştên taybet beriya yên gelemperî tên. (el-Haşimî, 2012: 166). Di wefatnameyê de ev her du awayê îtnabê em dibinin. Bêjeyên cînan û firdews an jî cennet û fîrdews bi her du awayan jî hatiye bikaranîn. Di malika jêr a yekem de bêjeya cennet ku xwedîyê wateyek gelemperî ye beriya bêjeya fîrdews hatiye bikaranîn ku wateya wê jî wateyek taybet e. Lê belê malika duyem de bêjeya fîrdews beriya bêjeya cînan ku wateya wê cennet e, hatiye.

Bû te çêbûn asîman û erd û 'erş
Cennet û fîrdews û hem kursiyy û ferş

Vekirin derahê her heft asîman
Hem muzeyyen bo te fîrdews û cînan (Mele Elî,-:27)

Malika jêr jî ji bona bikaranîna 'umûm û xusûsê bi hev re mînak e. Lewra di pêşîyê de peyva "kinc" hatiye bikaranîn û di paşîyê de jî "qeftan, kiras" hatine. Kinc bêjeyek e ku wateya "qeftan û kiras" jî dikeve binê wê.

Kinc û qeftan û kiras qet tune bû
Nav milê min tazî bû perde nebû (Mele Elî,-:19)

Di wefatnameyê de wekî din jî mînak ji bona umûm û xusûsê hene. Al-ashab, enbiya-salihin, fasiq-cahilan, cubbe-lîbas, sal-zaman hemû ji bona umûm u xusûsê mînak in.

Hem li ser eshab û alan her zeman
Sed û bîst û çar hezar pêxemberan (Mele Elî,-:1)

9-Hinek Hunerên dinê di wefatnameyê de

Di wefatnameyê de bêyî hunerên me behsa wan kir hinek hunerên din jî hene. Lê belê ew gelek hindik in. Ew jî mecazê mursel, mecazê eqlî, kînaye û îqtîbas in. Di beyta jêr de bi

bêjeya tasek mecazê mursel hatiye îcrakirin. Lewra "tas" mahal e; Lê belê hal hatiye qesdkirin. Ew jî "av" e.

Em vexwûn tasek ji cama kewserê
Da ji destê wî mubarek ya Îlah (Mele Elî,-:37)

Di "ji sewda û 'eqil berze kirin" de mecaza eqlî heye. Lewra tiştên di malikê de derbas dibin mirovan ji eqil durnax e lê belê dibe sebeb ji bona durketina ji eqil.

Di her du malikên jêr de bêyî gotin lêkera "girî" hatiye îsnadkirin bi bal hîv, roj hwd. Ew nagirîn tiştên di wan de ye digrîn, wê demê di van malikan de mecaza eqlî heye.

Mereq û derdê me pur zêde kirin
Em ji sewda û 'eqil berze kirin
Hem girî wê rojê erd û asîman
Roj û heyv û hem mekan û hem zeman (Mele Elî,-:10)

Di malika jêr de bi *"hadîmu'l-lezzat"* kînaye hatiye bikaranîn. Lewra mebest jê "mirin" e. Di "hadimu'l-lezzat de îqtîbas jî hatiye bikaranîn.

Da ji destê wî mubarek ya Îlah
Hadîm-ul lezzat e ew ser vê dine (Mele Elî,-:24)

Bi tabira *"xeyru'l-beşer"* telmîh hatiye îcrakirin. Lewra tê de îşaret bi bal hedîsa ku Hz. Pêxember dibe şefaatkar ji bona mirovan ve heye. (bnr.; el-Bexewî, 1983: XIII/204). Çawa di hedîsê de derbas dibe ku yek ji pêxemberan ji bona şefaatê cesaret nake; Hz. Pêxember bitenê cesaret dike.

Mustefa go Fatîme ey xûn ceger
Roja heşrê her ez im xeyr-ul beşer (Mele Elî,-:27)

Di malika jêr de jî telmîh heye. Lewra bi peyva *"la yenam"* telmîh bi bala ayeta sureyê beqere a 255 ve heye ku dibêje "xew ji bona Xweda tuneye".

Kibriya û hem beqa û hem dewam
Layiqin ew bo Xûdayê la yenam (Mele Elî,-:27)

Encam

Seydayê Mela 'Elî yek jî wan Seydaya ne ku bi dersdayînê bitenê qîm nekiriye û berhem jî nivîsandiye. Seyda ji malbatekê bûye ku ew malbat ji alîyê olî û zanistî ve pêşda bûye û seyyîd bûye. Seyda li gorî dever û zemanê xwe dest bi xwendina zanistên olî kiriye û di du re melatî kiriye. Lê belê bêyî van tiştan li hember pirsgirêkên gelê xwe jî mirovekî pir hişyar bûye û ji xwe re kiriye derd. Du berhem bi zimanên Kurdî nivîsandiye ku ev, taybetîya wî nişanî me dide. Her du berhemên wî yek jê "Ax ji Ber Evînê" ye. A din jî "Wefatname" ye.

Wefatname ji çarsed û panzdeh malik û donzdeh beşên pêk tê. Mijara wê wefata Hz. Pêxember e. Tê de behsa nexweşîna Hz. Pêxember tê kirin. Di du re behsa rêbaz û rêçikin îslamî û exlaqên îslamî derbas dibe. Êş û zehametîya ku Hz. Pêxember ji sedem nexweşîna wefatê kişandiye tê behskirin. Hinek buyerên beriya wefatê derketîye holê nimêja li pêşîya sehabeyan û mesela Sehabe Ukkaş jî tê de heye. Bêyî van tiştan hatina Hz. Ezrâil û Hz.

Cebrâîl bi bal Hz. Pêxember jî hatiye gotin. Di dawîyê de jî piştî wefatê definkirin, nimêja li ser Hz. Pêxember û şuştîna wî bi awayekî kurt ji xwendevanan re hatiye diyarkirin.

Wefatname ji alîyê uslûbê ve uslûbeke zanistî bikaranîye. Ji sedem vê taybetîyê zimanê wê li gorî gel gelek ne zor e. Dibe carinan hinek bêjeyên farisî û erebî derbas bibe jî pirî caran bi alikarîya hinek hevok û bêjeyên din tê fahmkirin. Kesê ku mesela wefata Hz. Pêxember zanibe fahmkirina wefatnamê jê re giran nayê. Di wefatnameyê de tevî uslûbeke zanistî hatiye pejirandin, hunerên edebî jî têra xwe hene. Ji huneran herî pir îtnab hatiye bikaranîn. Lewra îtnab bi çend cureyên xwe di wefatnameyê de cî girtîye. Di nav wan cureyan de di serî de dubarekirina wateyê, di dû re dubarekirina dengan e. Dubarekirina wateyan pir zêde ye. Ji bona vê armancê hinek bêje û hevok pir hatine bikaranîn. Bê tekrarê tezyîl, tekîd, umûm û xusus jî bi awayekî zêde derbas dibin. Hevokên pirsan û nîda jî di wefatnameyê de gelek in.

Di wefatnameyê de îstâre, teşbîh û kinaye kêm in. Bi taybet kînaye çend mînak bitenê ne. Teşbîhên di wefatnameyê de gelek kûr nîn in. Lê belê îstîare bi cureyên xwe yên cuda di wefatnameyê de cî girtiye û hinek jê ji alîyê wateyê ve gelek kûr in. Hinek ji wan jî em kanîn bêjin li cîyek dinê tuneye. Cînas jî bi awayekî balkêş di wefatnameyê de cî girtiye û mînakên wê pir in. Tîbaq jî wek cînas ji alîyê Seydayê Mela ‘Elî ve pir hatiye bikaranîn carinan tîbaq di navber sê tiştan de hatiye û hinek mînak jî em kanin bêjin ku di wefatnameyê de bitenê heye. Bêyî van hunerên me got, hindik be jî hinek hunerên din jî di wefatnameyê de hatine bikaranîn. Îcâz, iqtîbas, telmîh, mecazê eqlî, mecazê mursel hwd.

Wefatname berhemek e ku ji alîyê wateyê ve jî û ji alîyê gotînê ve jî bandora xwe li xwendavanan dike û bi feyde ye û ji alîyê mirovên dindar û ziman û wêje hezkirox ve pir hêja ye.

www.arsivakurdi.org

ÇAVKANÎ:

Adak, abdurrahman (2019), Teşeyên Nezmê Di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de, İstanbul, Nûbihar.

Aslanoğlu, Osman (2019), Di Mem û Zînê de Hunerên Mecazî, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Cilt:11, (sayı:1), ss. 137-149.

el-Bexewî, (1983), Şerhu’s-Sunneti, thq., Şu‘ayb el-Arnawût-Muhemmed Zuheyr eş-Şawîş, Dimaşq, el-Mektebetu’l-İslamîyye.

Ebdulaziz ‘Etîq, (t.y), ‘Îlmu’l-me‘ânî, el-Beyân, el-Bedî‘, Beyrut Daru’n-Nahdati’l-Erebîyye.

Ebdurrahman Habbeneke, (2010). El-Belaxatu’l-Arabîyye ve usushâ, Dimaşk, Daru’l-Qalem.

Çağmar, M. Edip (2013), Alıştırmalarla Belagat, İstanbul, Ravza Yayınları.

Ertekin, Zahir (yayınlanmamış), *Kürtçe Siyer Yazıcılığı Üzerine,* Van 2021.
Ehmed el-Haşîmî (2012), Cewahîru'l-Belaxa, Beyrut Muessetu'l-Kutubi's-seqafîyye.
Ocek, Nezir (2019), Dersên Edebîyata Kurdî, Ankara, Sitav Yayınları.
Se'duddîn et-Teftâzânî (2005), Muxtesaru'l-Meanî, Dımaşq Mektebetu's-sahabe.
Seyyîd Mele Elî (2013). Ax Ji Ber Evînê, İstanbul Doz Yayıncılık.
Toprak, Faruk (2004). Mersiyye, DİA, (Cilt: 29, SS.215). İstanbul.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

AŞİRETTEN MÎRLİĞE BUXTÎLER
FROM TRIBE TO PRINCIPALITY: BUKHTĪS

Yusuf BALUKEN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 26.02.2021
Accepted // Pejirandin: 08.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 46-66

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Baluken, Yusuf, (2021). Aşiretten Mîrliğe Buxtîler, *Kurdiname*, no. 4, p. 46-66

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Buxtî Aşireti Kürt aşiretleri içerisinde demografik yapı ve siyasal etkinlik açısından önde gelen aşiretlerden biridir. Ortaçağdan itibaren Cizre ve civarında gerek siyasi açıdan ve gerek kültürel açıdan belirgin bir varlık göstermişlerdir. Birçok devletin kurulduğu bölgede yüzyıllar sonra bile varlığını korumayı sürdüren Buxtî hanedanının son temsilcisi Yezdan Şêr Bey'dir. Cizre ve civarındaki yerleşim yerlerinde yerleşik ve göçebe halde yaşayan bu aşiretin çok sayıda alt dalı olup kendisine özgü kültürel bir yapıya sahiptir.

Anahtar Sözcükler: Kürt Aşiretleri, Buxtî Aşireti, Buxtî Mîrliği, Azizan Mîrliği, Cizre.

Abstract

The Bukhtī tribe is one of the leading tribes in terms of population and strength among the Kurdish tribes. They have indicated a distinctive political and cultural presence in Cizre and its vicinity since the middle ages. The principality that emerged after the Mongol invasion was named as Azīzān Principality. The last representative of the Bukhtīemirate continuing its existence in the region where many states were established even after centuries is ruler Yazdān Shir. This tribe settled in the settlements in Cizre and its vicinity, and living as nomads has many sub-branches and a unique cultural structure.

Key Words: Kurdsih Tribes, Bukhtī tribe, Bukhtī Emirate, Azīzān Principality, Jazirah.

GİRİŞ

Kürt tarihi incelenirken göz ardı edilmemesi gereken olguların başında kuşkusuz aşiret realitesi gelmektedir. Erken dönemlerden itibaren aşirete dayalı sosyal organizasyona sahip olanBuxtî Kürtleri için Şırnak'ın Cizre ilçesi geçmişten beri en önemli yerleşim ve idare merkezlerinden birini teşkil etmesinden dolayı çoğu zaman *Cizîra Botan* diye bilinmektedir. Aşiretin isimlendirilmesi, sosyal organizasyonu, yayılım sahası, tarihsel kökleri ve XIX. yüzyılın ortalarına kadarki siyasal etkinliği üzerinde bu çalışmada konunun sınırlarını aşacağı

* Arş. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, yusufbaluken@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3077-4923.

www.arsivakurdi.org

kaygısıyla aşiretin günümüzdeki durumu üzerinde durulmamıştır. Çalışmanın sonuna da Buxtî Mîrlerinin bilinen ilk atalarından başlayarak XIX. yüzyılın artalarında hüküm sürmüş Bedirhan Bey'e kadarki soy kütükleri eklenmiştir.

1. İsimlendirme

Aşiretin adını aldığı Boxt kelimesinin kökeni ve etimolojisiyle ilgili yapılan araştırmalarda Kürtlerle aynı coğrafyayı paylaşan farklı milletlerin dillerinde bu adın değişik telaffuzlarıyla karşılaşılmıştır. Bu bağlamda en eski kayıtlarla Pehlevice metinlerde karşılaşılmaktadır. Sasani devletinin kuruluşuna ilişkin kaleme alınmış *Karnamek-i Ardeşir-i Papekan* isimli Pehlevice metindeki *Haftanboxt* isimle karşılaşmaktayız. Ardeşir'in, Sasani Devleti'ni kurma sürecinde *Madik* önderliğindeki Kürtlerle ve akabinde de bu bölgedeki *Haftanboxt* ile yaptığı savaşlardan söz edilir (Peshotan, 1896: 22-25, 32, 37). Bu ismin etimolojini yapan Nöldeke'ye göre bu isimdeki Haftan, *yedi* sayısını ifade ederken Boxt ise *hizmetçi* veya *köle* anlamlarına gelir (Nöldeke,1879: 49; Menasce, 1969: 139-142; Shaki, 2002: 530-531). Mervânîlerin mensup olduğu Humeydîler'in Çeharboxtî aşiretinin adındaki Boxt sözcüğü bu isimlendirmeler arasında bir bağlantı olduğu izlenimi vermektedir (İbnu'l-Ezrak, 2014: 449-453).

Süryani kaynaklarında bu aşiretin adı ܒܘܚܬܝ*Boḫtî* veya ܒܘܚܬܝܐ*Boḫtâyé* şekillerinde tekil ve çoğul formda kaydedilmiştir (Adday, 2015: 23, 27). Aramice kökenli olduğu düşünülen bu ismin anlamının *köle* veya *evlat* olduğu; dolayısıyla da Kürtlerden ziyade Arami/Süryaniler tarafından isimlendirildiği düşünülmektedir. Klasik Ermeni/Batı Ermeni tarih literatüründe ise aşiret, **Բուխտան***Buhtan* veya **Բոհտան***Bohtank'* şekillerinde isimlendirilir (Khachikyan, 1958: II/335-336; Sanjian, 1969: 306,308). Kendisi de bu aşirete mensup olan Kürt bilge ve şairi Melayê Cizîrî bir beytinde bu aşiretin ismini بهتانBuhtan imlasıyla kaydeder (el-Cezeri, 1922: 93). Ehmedê Xânî ise بوهتانBûhtan imlasıyla yazar (Xânî, 1337/1919: 22). Ortaçağ İslam tarih ve coğrafya eserlerinde البختية*el-Buxtiyye* şeklinde kaydedilen Buxtî Kürtleri, çoğunlukla Colemerg ve Musul arasında kalan bölgede yaşamaktaydılar. Köken itibariyle de Humeydî Kürtleri'ne yakın olan Buxtîlerin nüfusları oldukça kalabalık olup içlerinden çok sayıda tanınmış şahsiyet çıkmıştır (İbn Fazlullâh, 2003: III/272; Bidlîsî, 1860: I/115-149). Bazı kaynaklara göre Buxtîler'in soyu Babil imparatoru II. Nabukednezzar diye de bilinen Buxtunassar'a ulaşır (el-Hisnî, 2019: 231; Çerkez Ağa, *Sefernâme*: 20a).

2. Aşiret Yapılanması

Hüseyin bin Ali bin İzzeddîn el-Xaltî tarafından 1001/1592-1593 tarihinde istinsah edildiği tahmin edilen bir elyazmasının ilk sayfasına kenar notu şeklinde kaydedilmiş tek sayfalıkأنساب لأكراد *Ensâbu'l-Ekrâd* başlığını taşıyan bir belgede (*ale'l-Hayâlî:* 1a,91a). Kürt aşiretleri temelde البهتوي el-Buhtewî ve البژنوي el-Bejnewî diye iki başlık altında sınıflanmıştır (Bidlîsî, 1860: I/158). Yukarıdaki kayıtları destekler mahiyetteki aktarımlara Şeref Xân-ı Bidlîsî'nin *Şerefnâme* isimli eserinde de rastlamaktayız. Buna göre Becn ve Buxt, Cezîre hükümdarlarının soyundan gelen iki kardeşti ve yönetim yüzünden çıkan anlaşmazlıktan

ötürü araları bozulmuştu. Buxt, Cezîre'ye yönetici olunca Becn/Bejn de Hasankeyf'e giderek orada yöneticilik yapmaya başladı. Şeref Xân'ın aktardığına göre Kürtler bu iki kardeşin soyundan gelirler. (Bidlîsî, 1860: I/158)

Bu tasnife göre البهتانBuhtân konfederasyonunu oluşturan aşiretler; Zirqî, Millî, Suweydî, Pazûkî, Rojkî, Beyikî, Karagêçî, Şikakî, Yezîdî, Xalidî, Masikî, Istorkî, Bebbewî, Şîrewî, Mehmedî, Reşanî, Zaxûrî, Gawanî, Mihelmî, Şeyx Bizinî şeklinde sayılmıştır. Konfederasyonun diğer kolu olan البژنوانBejnevân konfederasyonunu oluşturan aşiretler ise Banûkî, Hewêdî, Ziktî, Berazî, Pojî, Zîlî, Bîsî, Hekkârî, Behadinî, Sindî, Aşitî, Mihranî, Canbegî, Şadî, Soranî, Cofanî, Melik Xelîlî, Mêrdisî, Şebenkarî, Bejnewanî, Garisî şeklinde sıralanmıştır. (Kavlu Ahmed ale'l-Hayâlî: 1a)

Şeref Xân-ı Bidlîsî'ninبختيBuxtî Aşireti'ne ayırdığı bölümde Kürdistan aşiretleri arasında yiğitlik ve cesaretle tanınır. Bu aşiret mensupları süvarilikte yetenekli olup Mısır yapımı kılıçlar, Şam üretimi oklar gibi savaş teçhizatları kullanıp Arap atlarına kıymet verirlerdi. Savaş zamanlarında aşiret mensupları birlik beraberlik içerisinde düşmana karşı yiğitçe çarpışırlardı. Kürdistan'da akranları ve emsallerinden bu yönleriyle ayrılırlardı (Bidlîsî, 1860: I/115)

XVI. yüzyılın sonlarında Buxtî Mîrliğine bağlı Gûrgîl Nahiyesi'nde Şehriyorî, Şehrîlî, Gûrgîlî, Istorî isimli 4 tane Hüseynî yani Müslüman ile Nîvîdkawun, Şoreş, Heyvdil isimli 3 tanesi de Yezîdî olmak üzere toplamda 7 tane aşiret mevcuttu. Berke Kalesi ve Nâhiyesi'nde Berkeyî Aşireti yaşamaktaydı. Erûx Kalesi ve Nâhiyesi'nde de buranın adıyla anılan Erûxî Aşireti vardı. PirozKalesi ve Nâhiyesi Pirozî Aşireti'nin bölgesiydi. Bu aşiret kendi içinde üç gruba ayrılmaktaydı. Bunlar Castûlan, Bezm, Gırafan'dı. Badan Kalesi ve Nâhiyesi, Garisî Aşireti'nin elindeydi. Tanzâ Nâhiyesi'nin idare merkezi olan kalenin adı Kelhok olup burası da Garisî Aşireti'nin kontrolündeydi. Tûr ve Heytem Nahiyeleri'nin halkının çoğu Gayri Müslimler'den oluşmaktaydı. Burada Kürt olan tek aşiret Çelkî Aşireti'ydi. Şax Kalesi ve Nahiyesi'nde yerleşik halkın çoğu Hristiyan Ermeniler ve Süryanilerden oluşmaktaydı. Buradaki Kürt aşireti ise Şîldî Aşiretiydi. Niş Atil Kalesi ve Ermişat Kalesi Bıraspî Aşireti'nin kontrolündeydi. Sayıca en kalabalığı olması nedeniyle bu aşiret Buxtîlerin en temel kısmını oluştururdu. Kîwer Kalesi -ki buraya Qamîz de denilirdi- Garisî ve Qureşî aşiretlerinin elindeydi. Dêrdih KalesiTanzâ'ya bağlı yerlerden biri olup buranın halkı çoğunluklaTuhayrî, Saffân ve Benî Ubade gibi Arap aşiretlerinden oluşmaktaydı. Buradaki Ermeni halkı da Arapça konuşmaktaydı. Bu bölgede yaşayan Kürt aşiretleri ise Dunbulî, Nokî, Mahmûdî, Şeyx Bizinî, Masikî, Reşikî, Mix Nehran, Peykan, Bilan, Bilastûran, Şîrewiyan, Dûtûran aşiretleriydi. Dunbulî, Mahmûdî aşiretleri başka yerlere gidip yerleşmiş olsalar da gerçekte Cezîre'den göç etmişlerdi (Bidlîsî, 1860: I/116-118). Finik Kalesi ve Nâhiyesi'nde ise 4 tane aşiret yerleşikti. Bunlar Becnewî, Şikakî, Mîranî, Goniye aşiretleriydi (Bidlîsî, 1860: I/148).

1650'de Osmanlı gezgini Evliyâ Çelebî Cezîre Kürtlerini قوم بهتانيان*Kavm-i Buhtâniyân* adıyla zikretmiştir. Cizre bölgesindeki 12 aşiretin en önde gelenleri: Birispî, Garisî, Gebirî, Jilanî, Kelhokî, Silopî, Weseldan ve Zebarî aşiretleridir (Çelebi, *Seyâhâtnâme:* 196b). XIX. yüzyılın ortalarında ise Botan aşireti, Aqûnisî-i Yezîdî, Atikan, Berwarî, Dêrşewî, Dûdêran, Garisî, Goyinî, Goyî, Hacî Eliyan, Kendalî, Mîran, Nemîrî, Şinkarî-i Yezîdî, Reşkotan, Tenûrî, Zaxoyî gibi kollardan oluşmaktaydı (Jaba, 1860: 6-7).

www.arsivakurdi.org

XX. yüzyılın başlarına geldiğimizde ise bu aşiret Koçer yani göçebe ve Dêmanî yani yerleşik olmak üzere iki grupta sınıflandırılmaktaydı. Koçer yani göçebe olanlar Çoxsor, Alikan, Dawûdiyan, Dudêran, Garisan, Mîran, Soran, aşiretleridir. Şilit kolunun alt kolları Batûyan, Kiçan, Mûsereşan, Xêrkan, Teyan aşiretleridir. Deşta-Silopî denen bölgede ise Hewêrî, Reşikan, Spêrtî, Zêwkî, aşiretleri yaşamaktaydı. Buxtî Aşireti'nden Dêmanî yani yerleşik olanlar iseAlîyan, Ebasan, Meman, Hesinana Jêrîn, Hesinana Jorîn, Harûnan, Berwarî, Dêrşew, Erûh, Garisan, Goyan, Hacî-Alîyan, Hacî-Bêra, Harûnan, Jêlîyan, Kheran, Silopî, Şernex, Şûvan, Welat-Kelhok, Welat-Kêver, Welat-Kilîs kollarından oluşmaktaydı (Azîzan, 1933: 2-4).

Buxtîlerin nüfus olarak yoğun oldukları bu bölgede özgün kültürel bir doku oluşmuştur. Bu bölgede konuşulan Kürtçe, kendine özgü nitelikler taşımaktadır. Botan ağzı ile kaleme alınmış olan en dikkat çekici edebi metin kuşkusuz Melayê Cizîrî'nin *Dîwan* isimli eseridir (Hartmann, 1904; Hadank, 1938: 5-39).

3. Coğrafya

Milattan sonra 905 yılıdolaylarında yaşamış ünlü coğrafya bilgini İbn Vâzıh el-Yaqûbî, Buxtî Aşireti'nin en önemli merkezi olan Cezîre'yi, **جزيرة لأكراد** Cezîretu'l-Ekrâd yani *Kürtlerin Adası* diye kaydetmekte ve bu şehrin de Cezîretu İbni Ömer diye de bilinen Cezîre olduğunu eklemektedir. Kürtler'in bu şehirde yoğun bir nüfusa sahip olduklarını ve sürülerine otlak bulmak için Cezîre bölgesine gelmelerinden dolayı şehrin Kürtlere nispet edilerek bu şekilde isimlendirildiğini ileri sürdükten sonra idari olarak buraya bağlı yerleşim yerlerinden Cerrâhiyye, Ferah, Berxo, Finik, Cudeyde, Qasr, Erwax ve Kinkewer kalelerini kaydeder (İbn Şeddâd, 1978: 7, 213-215).

Ortaçağ kaynaklarına bakıldığında Buxtî Kürtleri'nin hâkimiyet alanlarının Zozan denen ve Ermenistan dağları, Ahlât, Azerbâycân, Diyârbekir ile Musul arasında kalan bir coğrafyayı kapsadığı anlaşılmaktadır. Tarih boyunca Kürtler'in Ermeniler'le birlikte yaşadıkları bu coğrafyada sağlam ve ihtişamlı çok sayıda kale inşa ettikleri bilinmektedir. Bunlardan Bejnevîlere ait olanlar Burka ve Beşîr kaleleri iken Buxtîler'e ait olanlar ise aşiretin idare merkezi olan Curzeqîl'in yanısıra Atîl, Ellos, Baz el-Hamra, Elqî, Erwax, Baxewxa, Berxo, Kinkiwer, Nîrweh ve Hewşeb kaleleriydi (el-Hamavî, 1867: II/957). XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde**بهتان**Buhtân, Siird sancağına bağlı bir kaza olup buraya nispet **بهتي**Buxtî veya **بختي**Buxtî şeklindeydi (Yusuf Ziyâeddîn Paşa, 1892: 56; Hartmann, 1896/1897: I,II)

4. Tarihsel Arka Plan

Cezîre ve civarında Abbâsîler döneminden beri idarecilik yapan Buxtî Kürtlerinin bu bölgedeki aşirete dayanan hâkimiyetleri Mervânîlerle başka bir boyuta kavuştu. İlk olarak Bâz el-Kurdî diye meşhur olan Hüseyin bin Dostık zamanında Mervânîler Buxtîlerin yaşadığı bölgeye hâkim oldular (İbn Şeddâd, 1978: III/1 217).

Buxtîler Mervânîler döneminde komşuları olan Bejnevî Aşireti ile birlikte yaşadıkları Yukarı Mezopotamya coğrafyasının siyasi hâkimiyetini belirleyebilecek düzeye erişmişlerdi. 432/1041 yılında Buxtî Kürtleri, Mervânîlere karşı isyan ettiler. Mervânî hükümdarı

Nasruddevle bin Mervân adına Cezîre valiliği yapan Menklan vefat etmişti. Bunu bir fırsat olarak gören Buxtî Kürtleri Mervânîlere karşı dağlık bölgedeki Curzaqîl Kalesi'nde isyan başlattılar. Ardından Cezîre'ye bağlı yerleşim yerlerinden Beledu Kardâ/Bâkardâ'ya saldırı düzenleyip burayı yağmaladılar. Bunun haberi Meyyâfârikîn'e ulaşır ulaşmaz Mervânî hükümdarı Nasruddevle harekete geçerek Cezîre'ye geldi. Buxtî Aşireti'nin önde gelen kimselerini huzuruna getirtti ve onlarla görüşme yaptıktan sonra söz konusu kişilere hilatler giydirdi ve sonra da başkenti Meyyâfârikîn'e döndü. Ancak Buxtîler sözlerini tutmayıp Za'ferân Kalesi'ne saldırı düzenleyerek kaleyi ele geçirdiler. Nasruddevle bunu haber alınca askerlerini Za'ferân Kalesi'ne sevketti. Askerler kaleye ulaşır ulaşmaz kaleyi ele geçirdiler ve orada Buxtî aşiretinden kim varsa onları katlettiler. Bu arada Buxtîler ile Finik Kalesi'nde yerleşik olan Bejnewî Kürtleri arasında Cezîre bölgesinde meydana gelen savaşlardan dolayı iki aşiret arasında kalıcı bir düşmanlık oluşmuştu. Bundan ötürü de bu dönemde Bejnewîler, Buxtîlere karşı sürekli Mervânîlerle birlikte hareket ettiler (el-Mansûrî, *Zübdetu'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*: VII/92b-93a).

Buxtî Kürtleri ile Mervânîler arasında başlayan bu düşmanlık sonraki yıllarda da devam etti. Nitekim Cezîre valisi Süleymân bin Nasruddevle bin Mervân'ın 447/1055 yılında Cezîre'nin doğusunda bulunan çok sayıda sağlam kaleyi elinde bulunduran Buxtî Kürtleri'nin lideri Emîr Mûsık bin Mücellî ile aralarında bir düşmanlık baş gösterdi. Fakat bir süre sonra Süleymân, Buxtîlerin lideri Emîr Mûsık'a elçi göndererek aralarındaki anlaşmazlığı çözdü. Ancak çok geçmeden Buxtî ve Bejnewî Kürt aşiretleri Mervânî emiri Nasr'a karşı isyan ettiler. Ukaylî Kureyş'in yanında yer aldılar. İki taraf arasında çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği büyük bir savaş meydana geldi. Mervânî emiri Nasr Buxtî ve Bejnewî aşiretlerine elçiler göndererek onlarla aralarını düzeltmek istediyse de onlar Mervânî emiri Nasr'a boyun eğmeğe yanaşmadılar (İbnu'l-Esîr, 2006: VIII/123-124; el-Mansûrî, *Zübdetu'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre:* 136a-136b).

Nizâmeddîn Nasr'ın ölümünden sonra 472/1080 yılında tahta Nâsıruddevle Mansûr çıktı. 484/1095 yılında son Mervânî hükümdarı Nâsıruddevle Mansûr döneminde Cezîre bölgesini Büyük Selçuklu komutanı Çökürmüş ele geçirdi ve Mansûr'u da esir alarak bir Yahudi'nin evine hapsetti. Mansûr, bu Yahudi'nin evinde Muharrem 489/Ocak 1096 tarihinde vefat etti (İbnu'l-Esîr, 2006: VIII/ 401)

5. Azîzân Mîrliği

Selçuklu hâkimiyetinin zayıflayıp Moğol istilasının başladığı dönem olan XIV. yüzyılın başlarına kadar olan süreç Buxtî Aşireti'nin tarihi açısından karanlık dönemdir ve bu dönem henüz yeterince aydınlatılamamıştır. Bu dönem Mardin Artuklularının hizmetinde olan Buxtî beyleri arasında Esededdîn el-Buxtî ve Hüsâmeddîn Azîz el-Buxtî 659/1261 yılında Moğol hükümdarı Hülagu tarafından yetmişe yakın bey ile birlikte katledildiler (İbn Şeddâd, 1978, III/2:564,570; Safedî,1980: X/28). Artık Buxtî Aşireti'ni idare edecek emirler kalmamış, aşiret de darmadağın olmuştu. Komşu aşiretler arasına dağılıp onlarla birlikte yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Bu dönemde Buxtî emirlerinden Fahreddîn el-Buxtî, Mardin Artuklu hükümdarının hizmetinde bir süre çalıştı. Sonra Artuklu hükümdarıyla aralarında çıkan husumetten dolayı Mardin'i terk etmişti (el-Ömeri, *Mesâliku'l-Ebsâr*: III/272).

Moğol/İlhânlı hâkimiyeti zayıflamaya başlayınca bu aşiret yeniden siyasi varlık göstermeye başlamıştır. İşte bu dönemde ortaya çıkan Cezîre hâkimleri tarihte daha çok

Azîzân Mîrleri diye tanınmışlardır (Bedirhân-Bedirhân, 1329).[1] Bunlar adlarını bu mirliğin ilk kurucusu olan Abdulazîz veya diğer bir görüşe göre İzzeddîn el-Buxtî'den almaktadırlar (İbn Nâzıru'l-Ceyş, 1987: 77; İbn Hacer, 1969: I/280; Bidlîsî, 1860: I/119).

Cizre hükümdarı İzzeddin Ahmed el-Buxtî Safer 764/Kasım-Aralık 1362 tarihinde vefat edince yerine oğlu Seyfeddin İsa el-Buxtî tek başına idareyi ele geçirdi (İbn Nâzıru'l-Ceyş, 1987: 77). Receb 785/Ağustos-Eylül 1383 tarihinde Cizreyöneticisi Seyfeddin el-Buxtî vefat edince yerine kardeşi İzzeddin Ahmed mîrliğin başına geçti. Tanzâ şehrine Seyfeddin'in oğlu Abdullah, Finik şehrine ise diğer oğlu Ebubekir idareci oldu (İbn Hacer, 1969: I/280).[2]

Moğol istilası yeni bitmişken bu kez de 796/1394 yılında Timur Mezopotamya'ya geldi ve Musul'da konakladı. Cizre yöneticisi İzzeddin Ahmed kardeşi Mecdeddin'i, beraberinde hediyelerle Timur'u karşılamaya gönderdi. Timur onu memnuniyetle karşıladı ve daha sonra Mardin'e doğru hareket ederek şehre 7 fersah mesafede bulunan Çemlik denen yerde ordugâhını kurdu. Bir süre burada kalan Timur buradan ayrılarak Mardin yakınlarındaki bir dağın eteklerinde konakladı (Şamî, 1363:149-150; Yezdî, 1887:I/665-666; Adday, 2015: 20-22). Timur burada konakladığı esnada Mardin Artuḳlu hükümdarı Melik İsa'nın askerleri ile Timur'un askerleri arasında kavga başladı. Timur bundan Mardin hükümdarını sorumlu tuttuysa da ordusunun yeteri kadar yiyecekten yoksun olması ve atlarına yetecek kadar yem bulunmaması Timur'u Mardin'e saldırma fikrinden vazgeçirdi. 8 Rebiu'l-Ahir 796/10 Şubat 1394 tarihinde Mardin'den ayrılarak Musul'a doğru hareket etti. Bu arada Bu esnada 10 Cemaziye'l-Evvel 796/13 Mart 1394 tarihinde Cizre hâkimi Melik İzzeddin'le birlikte huzuruna gelen ve hizmetine girmiş olan Şeyx isminde ve Buxtî Kürtleri'nden bir adamına yanında bulunan hediye ve değerli eşyaları Sultaniye şehrine götürme görevi verdi. Şeyx, Sultaniye gidiş yolunda beraberindeki mallarla birlikte Cizre'ye geldiğinde Cizre hâkimi İzzeddin, Timur'la aralarındaki anlaşmayı bozarak Şeyx'i beraberindeki mallarla alıkoydu. Bunun üzerine Timur, Şeyx'in gönderilmesi için bir elçi gönderdiyse de Melik İzzeddin bu isteği geri çevirdi. Melik İzzeddin Timur'a karşı Cizre Kalesi'nin sağlamlığı ve Dicle Nehri'nin Cizre'yi çepeçevre kuşatmış olmasına güveniyordu. Cizre hâkiminin böyle davrandığını gören Timur 13 Cemaziye'l-Evvel 796/16 Mart 1394 tarihinde ordusuna Cizre'ye doğru hareket etmeleri emrini verdi. Timur'un ordusu Dicle Nehri'ni geçtikten sonra geceleyin de yollarına devam ederek o gecenin sabahına doğru şehir muhafızları olup bitenlerden habersiz uyurlarken Timur'un askerleri şehre girdiler. Kaleyi ele geçirdikten sonra her tarafa saldırdılar ve şehir halkının mallarını yağmaladılar. Çok miktarda mal ve binek askerini ganimet olarak aldılar. Bütün bu karışıklıklar esnasında Cizre hâkimi Melik İzzeddin, Timur'un askerlerinden birinin eline esir düştü. Asker onu tanıyınca bin bir türlü işkence ve eziyet yaptı ve sonra da onu salıverdi. Bu arada Timur'un askerleri şehirde bulunan Yakubi kilisesini de yağmaladılar. Timur Cizre'yi ele geçirdikten sonra 16 Cemaziyye'l-Evvel 796/19 Mart 1394 tarihinde Cizre'den ayrıldı. Ele geçirdiği malları ve koyun sürülerini Musul'a gönderdi ve bir süre sonra Cemaziyye'l-Ahir 796/Nisan 1394 tarihinde Mardin'e doğru hareket etti. İzzeddīn Aḥmed ise canını kurtardıktan sonra Erūḫī aşiretine sığındı ve onlar

[1] Süreyyâ Bedirhân ve Kâmurân Bedirhân taraflarından kaleme alınan ve *derdest-i tabı' âsâr* olarak nitelenen *Kürd Azîziye Hükûmeti* isimli kitap mevcut değildir.

[2] Buxtî beyliğinin kuruluş dönemi tarihi için bkz. Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, 2010,I,115-133.

arasında yaşamaya başladı. Kendisini ibadete ve ölünceye kadar böyle yaşadı (Yezdî, 1887: I/671-676; Bidlîsî, 1860: I/120-122). Emir İzzeddin Ahmed siyasetten uzak durunca kardeşi Mecdeddin onun yerine aşiretin yöneticiliğini yapmaya başladı. Nitekim 1420 yılında Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman ile sorun yaşayan Karakoyunlu İskender düşmanına karşı Cizre emiri Mecdeddin'den yardım istedi. Mecdeddin onun bu çağrısına olumlu yanıt verdi ve yanına aldığı 3000 kişilik orduyla İskender'in ordusuna katıldı (Ebubekir-i Tihranî, 2014:61).

Şeref Xân-ı Bidlîsî'nin *Şerefnâme* isimli eserinde Cezîre Buhtan'ı gösteren bir minyatür (Bidlisî, *Şerefname*)[3]

Timur istilasından sonra XV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Cezîre ve civarının hala Buxtî Kürtlerinin elinde olduğu görülmektedir. Nitekim 833/1430 yılında İzzeddîn Ahmed vefat

[3] Şeref Xan Bidlisî, *Şerefname*, Oxford Bodleian Kütüphanesi, Elliot 332.

edince yerine Abdal Bey diye tanınan Zeyneddîn lakaplı Abdullah bin Abdullah geçti (Xanî, 1337/1919: 22) .[4] Abdal Bey ilk sikke bastıran Cezîre yöneticisidir (Ilisch, 1978:1-5).

Ön Yüz	Arka Yüz	
لا إله إلاالله محمد رسول الله ضرب جزيرة أبو بكر عمر عثمان علي	عبدالله بن عبدالله رحمهمالله	

Abdullah bin Abdullah tarafından Cezîre'de basılmış gümüş dirhem[5]

1458 yılında Mîr Abdal vefat edince yerine oğlu İbrâhîm Cezîre'de Buxtî beyliğinin yönetimine geçti. Mîr İbrâhîm kısa bir süre Cezîre tahtında kaldıktan sonra 1459 yılında yönetimi bırakmak zorunda kaldı (Adday, 2015:39).

Ön Yüz	Arka Yüz	
عبدالله بن عبدالله رحمهمالله حاكم جزيرة وسعرد	لا إله إلاالله محمد رسولالله ضرب سعرد أبو بكر عمر عثمان علي	

Abdullah bin Abdullah tarafından Siirt'te basılmış gümüş dirhem (Stephen Album Koleksiyonu).[6]

Kendi döneminin saygın ve sözü geçen yöneticilerinden biri sayılan ve Bedro Bey diye de bilinen Bedreddîn bin Şerefeddîn Cezîre tahtına geçti. Kendi adına hutbe okutup gümüş sikke bastırırdı. 873/1468 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan Buxtîlerin ülkesini ele geçirmek için Cezîre'ye saldırdı. Uzun Hasan Buxtîleri kendisine itaat etmeye çağırdı. Ancak Buxtîler boyun eğmeğe yanaşmadılar. Bunun üzerine Uzun Hasan 5000 kişilik orduyu büyük komutanların öncülüğünde Cezîre'yi kuşatmaya gönderdi. Cezîre'yi aldıktan sonra Şâx kalesini de ele geçirdiler. Bunun üzerine şehir hâkimi Bedro Bey Gûrgîl kalesine kaçtı ve

[4] Abdal Bey'in kız kardeşi Zîn ile Dîvân kâtibinin oğlu Mem arasında yaşanan aşk 854/1450 yılında bir trajediyle sonuçlandı. Bu iki âşık, Abdal Bey tarafından 840/1437 yılında yaptırılan Abdaliyye Medresesi'nin bitişiğinde yan yana defnedildiler. XVII. yüzyıl ünlü Kürt edebiyatçısı Ehmedê Xanî Mîr Zeyneddîn Abdal bin Abdal'ı, geçmişte yaşamış ve idarecilikte üstün bir makama erişmiş, birçok milletin kendisine boyun eğip itaat ettiği, Arab asıllı ve Kürtlerin Mîri, paytahtı Cezîre olan ve mutlu bir bahta sahip, şanslı ve yüzce makam sahibi, *Bohtân Mîri* diye nam salmış, biri olarak tavsif etmektedir. Bkz. Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, (Yay. Hamza), İstanbul 1337/1919, s. 22.

[5] https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3628&lot=2515, 23 Mart 2021 tarihli erişim.

[6] Stephen Album Koleksiyonu, Nr. 86388.

oraya sığındı. Fakat Akkoyunlular orayı da kuşattılar. Bedro Bey kaleden inerek burayı onlara teslim etti. Akkoyunlular önce Bedro Bey'in oğlu Hasan'ı sonra da Bedro Bey'i öldürdü ve Cezîre'ye egemen oldu (Ebubekir-i Tihranî, 2014:353-354; el-Malatî, 2011: I/647).

Ön Yüz	Arka Yüz	
لا إله إلا الله محمد رسول الله ضرب جزيرة أبو بكر عمر عثمان علي	بدر الدين ابن شرف الدين البختي خلد ملكه	

Bedreddîn bin Şerefeddîn tarafından Cezîre'de basılmış gümüş dirhemler[7]

Cezîre 30 yıla yakın bir süre Akkoyunlu Türkmenlerinin yönetimi altında kaldı. Amcası Kek Muhammed ve kardeşleri Mîr Muhammed ve Şâh Ali Bey tutsak edilip götürüldüğünde Mîr Bedir'in oğlu Emîr Şeref, kaçıp kurtulmuş ve bir yerlerde gizlenmişti. Akkoyunlu devleti yıkılmaya yüz tutunca kıyımdan sağ kurtulan Buxtî devlet adamlarını bir araya getirerek Cezîre üzerine yürüyerek şehri Türkmenlerin kontrolünden çıkardı. Bu esnada Kek Muhammed, kardeşleri Mîr Muhammed ve Şâh Ali Bey, Türkmenlerin elinden kaçıp kurtulmayı başararak onlara katıldılar (Bidlîsî, 1860: I/123-124).

Emîr Şeref 1505 yılında Cezîre'den hareket ederek Hasankeyf Eyyûbî hükümdarı Melik Halîl ile birlikte Tûr 'Abdîn bölgesini yağmalayıp yıkıma uğrattılar. Bu müttefikler daha sonra Siirt'e giderek buraya bağlı köyleri de yağmaladılar (Barsavm, 1963: 358-359,365). Emîr Şeref 1507 yılına kadar Şâh İsmâ'îl'e tabi bir şekilde Cezîre şehrini yönetti (Ramusio, 1606: II/79b). Cizre'de Melayê Cizîrî türbesinin hazire kısmında bulunan bir mezar şahidesinde yer alan malumata göre 1508 yılı Mayıs ayında Safevî kuvvetleri Ustâclû Muhammed Hân öncülüğünde 2000 kişilik bir orduyla Cezîre'ye saldırdı. Cezîre hâkimi Emîr Şeref bin Bedreddîn el-Buxtî adamlarıyla onlara karşı koydu. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Kızılbâş/Safevî ordusundan çok sayıda kişi öldürülürken Buxtîlerden aralarında Hâc Muhammed bin Şemseddîn el-Gurgîlî'nin de olduğu yaklaşık 24 kişi öldürülmüştü.

Şâh İsmâ'îl 1510 yılında, Ustâclû Muhammed Hân adında bir adamını Ermenistân'ı yönetmek için göndermişti. Kendisine itaat etmeyen herkesi katletmesini ve şehirlerini yıkmasını emretmişti. Cezîre hâkimi güçlü ve cesur Emîr Şeref ona bağlılık için hediyeler göndermeyip meydan okuyunca Ustâclû Muhammed Hân zengin bölge olan Beyt Zabdai'ye saldırdı. Tigris/Dicle'yi geçip Kardo Dağı yakınlarında Emîr Şeref'le savaştı ve onu hezimete

[7]http://numismatics.org/collection/1973.225.2, 23 Mart 2021 tarihli erişim.

uğrattı. Bütün ülkeyi talan etti, hayvanları katletti ve halkın büyük bir bölümünü de öldürdü. Rahipleri, diyakozları, çocukları, köylüleri, sanatçıları, genç ve yaşlıları öldürdü; şehirleri yaktı, manastır ve kiliseleri yakıp yıktı ve kadın-erkek birçok genci köle yaptı. Emîr Şeref onunla barış yapmak zorunda kaldı. Bu amaçla bir yeğenini Ustâclû Muhammed Hân'a eş olarak verdi (Scher, 1910: 123-124).

Buxtî Kürtleri'nin yöneticisiolan Emîr Şeref 1512 yılında, Ustâclû Muhammed Hân'a karşı isyan etti. Kalabalık Safevî ordusu Kürtlere saldırmak için bütün dağları tuttular. Atil/İdil bölgesini ele geçirip talan ettiler ve 6 Haziran Pazar günü gerçekleşen büyük bir katliam yaptılar. Bu olay Cezîre hâkimi Emîr Şeref'i iyice öfkelendirdi. Büyük bir öfkeyle akşamüstü Cezîre'ye girdi. Emîr Şeref, adamlarına şehri yakmalarını emretti. Ertesi gün, tellal aracılığıyla Cizre halkına şehri terk etmelerini emretti, yoksa hepsi katledilecekti. Bunun üzerine halk şehri terk etmek zorunda kaldı. Üç gün aç ve susuz kaldılar. O süre içinde Buxtî Kürtleri, şehirdeki evleri yaktılar ve insanları kaçırdılar. Emîr Şeref, şehri tamamen yakmadan Şâx Kalesi'ne döndü. Emîr Şeref gittikten sonra Kızılbaşlar/Safevîler Cezîre'ye geldi ve hiçbir direnişle karşılaşmadan şehre girdiler. Öncüleri olan Ulâş Bey, kaçırılan Cezîre halkının bulunup geri getirilmesini emretti ve şehri yeniden inşa ettirdi. Ancak halk o kadar kötü durumdaydı ki ancak nefes alabiliyordu. Dönemin görgü tanıklarından Süryani yazar bu durumu şu sözle özetler:

> "*Ancak kafalarına keçe külah takmış yürekli bir halk olan Kürtler Şâh İsmâ'îl'i mağlup etti. Kürtler dört bir yandan birleşip Kızılbaşlara/ Safevîlere saldırarak Ulâş Bey'le savaştılar. Zorda kalan Ulâş Bey, Ustâclû Muhammed Hân'dan yardım istedi. Muhammed Hân Kara Hân isimli kardeşi öncülüğünde bir grubu yardıma gönderdi. 29 Nisan 1513 Cuma akşamı Muhammed Hân'ın kardeşinin ordusu şehre girer girmez yağmaya başladı. Müslüman ve Hristiyan önde gelenleri ele geçirildi ve işkence edildi, kadınlara tecavüz edildi. Ertesi gün kılıçları kuşanıp katliam yaptılar yine; yaşlıları bile bırakmadan, hamile kadınların karınlarını parçaladılar, bebekleri duvara fırlatıp çarptılar, bütün sokaklar cesetlerle doldu; kiliseler yağmalandı, kitaplar yakılıp yıkıldı. Şehir yakıldı, Müslümanlar, Süryaniler, Yahudilerden kaçan kim varsa yakalanarak esir alındı. Yolda yorgunluktan devam edemeyecek olan varsa katledildi. Bütün bu zavallı tutuklular adalara ve uzak ülkelere satıldılar*" (Scher, 1910: 124-126).

Şâh İsmâ'îl1510 yılında Diyârbekir, Musul ve Sincâr'ı kontrolü altına aldıktan sonra Cezîre taraflarına da asker göndermişti. Defalarca Safevîler ile Emîr Şeref arasında çarpışmalar meydana geldiyse de her defasında Emîr Şeref üstün geldi. Bunun üzerine 1512 yılında bu kez Safevîlerin Diyârbekir beylerbeyi olan Muhammed Hân Ustâclû ve kardeşi Kara Hân ile birlikte Cezîre'yi ele geçirmeleri için Emîr Şeref üzerine yolladı. Ancak yine şehri ele geçirmeyi başaramadılar. Üçüncü sefer 1513 yılında Hemedân'da bulunan Korucubâşı Yegân Bey Tekelû'yü ünlü korucu ve askerlerle birlikte Cezîre'ye Emîr Şeref'in üzerine gönderdiyse de Emîr Şeref, Yegân Bey'in ordusunu bozguna uğrattı ve askerlerini kırıp geçti. Bu olaydan sonra bir daha Safevî orduları Cezîre'ye herhangi bir saldırıda bulunmadılar (Bidlîsî, 1860: I/124-125). Bu dönemde 1510-1512 yılları arasında Cezîre'de ağır bir veba salgını meydana geldi (Scher, 1905).

Emîr Şeref bir müddet daha tahtta kaldıktan sonra vefat etti. Buxtî Aşireti mensupları ve ileri gelenlerinin uygun bulması neticesinde Buxtî beyliğinin başına geçen kardeşi Şâh Ali Bey, Finik Kalesi ve bağlı yerlerin yönetimini de diğer kardeşi Mîr Muhammed'e verdi (Bidlîsî, 1860: I/125).

Kürdistan beyleri ittifakla Safevî hükümdarı Şâhİsmâ‘îl’e bağlılık bildirmek amacıyla 1513 yılında Hoy ve Tebrîz’e gitmek için harekete geçtiklerinde Şâh Ali Bey de Safevîlerle Buxtî Aşireti arasında geçenleri unutup 12 Kürt beyiyle birlikte Şâh İsmâ‘îl’in huzuruna gitmişti. Şâh İsmâ‘îl, Emîr Şeref’in yaptıklarını hazmedememiş olacak ki Şâh Ali Bey’i diğer Kürt beyleriyle birlikte tutukladı. Bir müddet sonra diğer beyler gibi bir yolunu bulup tutsaklıktan kurtulan Şâh Ali Bey, Cezîre’ye geldi. Bu arada Şâh İsmâ‘îl Cezîre’nin idaresini Muhammed Hân Ustâclû’nun kardeşi Ulâş Bey’e vermişti. Şâh Ali Bey ile Ulâş Bey arasında Cezîre üzerine meydana gelen mücadele neticesinde Ulâş Bey Cezîre hükümetini bırakarak kaçtı. Şâh Ali Bey yeniden Cezîre ve bölgesinin idarecisi olunca Bidlîs hâkimi Mîr Şeref ile anlaşarak Osmanlı hükümdarı Sultan Selîm’e bağlılık bildirdi (Bidlîsî, 1860: I/125-126).

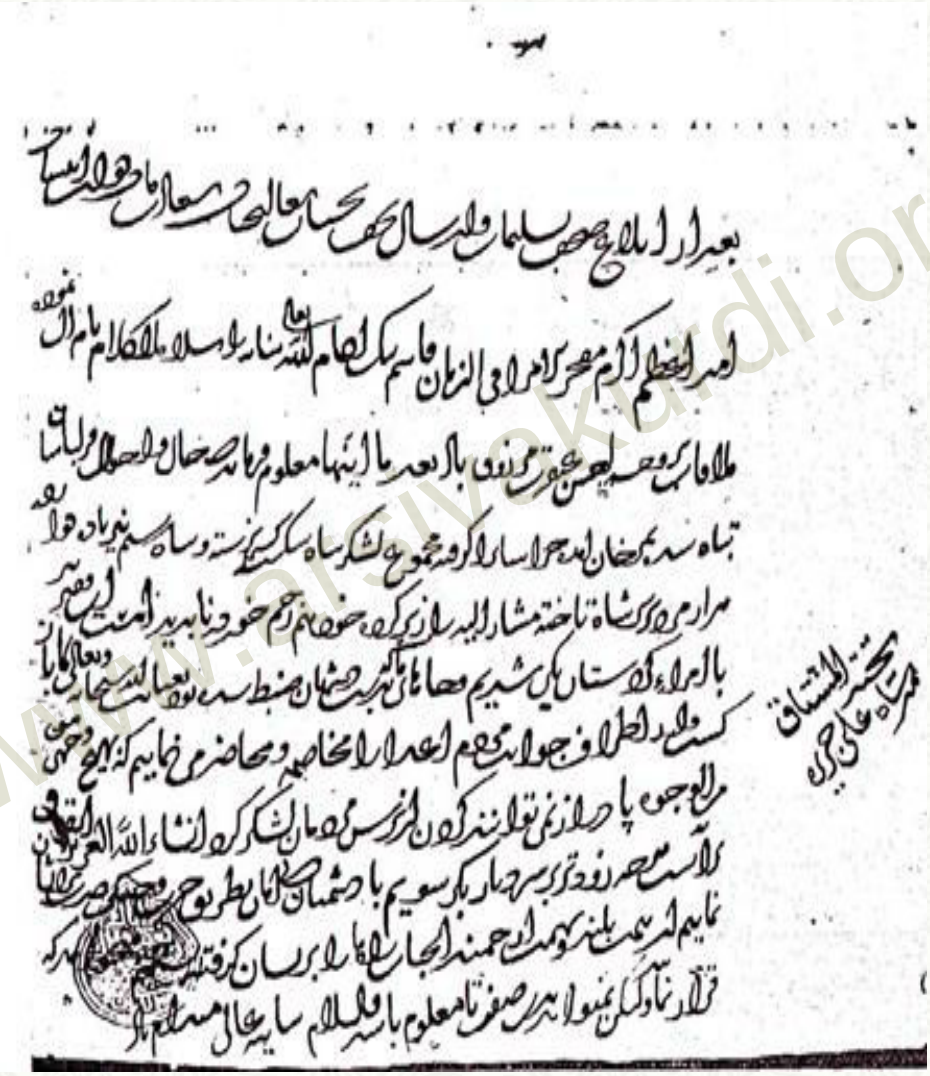

Cezîre hâkimi Şâh Ali Bey’in Kürt beylerinin faaliyetlerine dair yazdığı mektup (Fekete, 1977:323-325)

Kürt beyleri Sultan Selîm’i Diyârbekir, Azerbâycân ve Ermenistân’ı ele geçirmesi için teşvik ettiler. Bir kaç yıl idarecilik yaptıktan sonra Şâh Ali Bey geride Bedir, Nâsır, Kek

Muhammed ve Mîr Muhammed adlarında dört erkek çocuk bırakarak vefat etti (Bidlîsî, 1860: I/126).

Şâh Ali Bey'den sonra Cezîre'nin yönetimine oğlu Bedir Bey geçti. Ülkesini adaletle yönetti ve Cezîre'yi mamur bir yer yaptı. 921/1515 yılında Yavuz Sultan Selîm Kürt hâkimlerinden biat alması için İdrîs-i Bidlîsî'yi Tebrîz'den Kürdistan'a gönderdi. İdrîs-i Bidlîsî, Urmiye ve Uşnî'den Amid ve Malatya'ya kadar olan Kürt şehirlerine giderek buradaki Bıradost, İmâdiye, Soran, Buxtan, Nemıran, Rojkan, Eyyûbîler ve diğer Kürt beylerinden biat aldı. Cezîre'ye geldiğinde Buxtan hâkimi Bedir Bey'den biat aldı. Bütün aşireti de bu hususta ona tabi oldular. Daha sonra Bedir Bey kendi adına bastırdığı parayı Sultan Selîm adına bastırdığı gibi kendi adına okuttuğu hutbeyi de onun adına okutmaya başladı (Kabaklarlı, 2021).[8] Bedir Bey fakirleri gözeten, âlimlere karşı iyi muamelede bulunan biriydi. Musul'daki Safevî birliklerine karşı sefer düzenledi ve onları yenilgiye uğrattı. Öte yandan Bedir Bey Buxtan emirlerinden Gûrgîl hâkimi Seydî Ahmed Bey'i de yanına alarak Safevî askerlerini Cezîre yakınlarında yenilgiye uğrattılar (İdrîs-i Bidlîsî, 2001: 236, 243, 253-254, 273).

Kânûnî Sultan Süleymân ile de çağdaş olan Bedir Bey 70 yıl Cezîre'de idarecilik yaptı. Vân, Tebrîz, Bağdâd ve Irâk-ı Arab'a yapılan diğer seferlerde Osmanlı ordusunda yer alarak Kânûnî Sultan Süleymân'ın beğenisi ve hoşnutluğunu kazandı. Bedir Bey döneminde Cezîre'de hiç bir dönemde olmadığı kadar çok âlim ve hüner erbabı/sanatçı toplandı. Bedir Bey onları himaye etti ve haklarını gözetti. Bunlar arasında Mevlânâ Muhammed Berkal'î, Mevlânâ Ebûbekir, Mevlânâ Hasan Sûrçî, Mevlânâ Zeyneddîn Bebbî ve Mevlânâ Seyyid Ali'yi saymak mümkündür. Bedir Bey geride Mîr Muhammed adında bir erkek çocuk bırakarak vefat etti (Bidlîsî, 1860: I/126).

Sultan Muhammed'in annesi Hasankeyf Eyyûbî hanedanına mensup olup Melik Halîl'in kızıydı. Bu kadın çok akıllı biriydi ve kendisine babasından ve oğlundan yüklü bir miras kalmıştı. Buxtî Aşireti'nin ileri gelenlerine iyiliklerde bulunup onların hoşnutluğunu kazandı. Buxtî ülkesinin insanlarına çok iyi davrandı. Bir süre sonra Buxtî ülkesinin yönetimi Abdal Hân'ın oğullarının eline geçmeye başladı. 991/1583 yılında vefat edince Bedir Bey'in soyu son buldu. Bundan sonra Cezîre şehrinin idareciliği Buxtî Abdal Hân'ın oğlu Nâsır Bey'e geçti. Fakat Mîr Azîz'in kışkırtması sonucu 9 Ramazân 991/26 Eylül 1583 tarihinde Osmanlı yönetimi tarafından idam edildi. Ardından Cezîre'nin yönetimi Mîr Azîz'e verildi. Bu arada Abdal Hân'ın diğer oğlu Emîr Şeref yakın çevresiyle Tanza'da köşesine çekilmişti. Mîr Azîz bir yıl dört aylık yöneticilikten sonra azledildi ve yerine Abdal Hân'ın diğer oğlu Mîr Muhammed Cezîre yöneticiliğine geçti. Azledilen Mîr Azîz de Tebrîz seferinde Osmanlı ordusunda yer aldı. Sefer sonrasında da Cezîre'den ayrılan Mîr Azîz, Sincâr'da yaşamını sürdürdü (Bidlîsî, 1860: I/131-136).

Bir müddet sonra Emîr Şeref kardeşlerinin desteği ve Buxtî Aşireti'nin bir kısmının da arka çıkması sayesinde 40 gün boyunca Cezîre Kalesi'ni kuşattı. Şehri ele geçiren Emîr Şeref kardeşleriyle birlikte kalede Mîr Azîz'e ait ne varsa yağmaladığı gibi aile fertlerini de esir aldı. Bunun üzerine Musul Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın öncülüğündeki ve Hazzo hâkimiMuhammed'in desteklediği ordu 999/1591 yılı kışında Cezîre'ye hareket etti. Emîr

[8] Bkz. Necdet Kabaklarlı, "*Cizre'de Darbedilmiş Osmanlı Paraları*", http://www.ottomancoins.com/kose_yazilari/mangir/cizreTR1.htm, 23 Mart 2021 tarihli erişim.

Şeref ve kardeşleri bundan haberdar olunca şehri boşaltıp Tanza'ya gittiler. Burada bulunan ailelerini yanlarına alarak Hîzân ve Müküs'e gittiler. Hüseyin Paşa Mîr Azîz'i Cezîre'ye yerleştirip Musul'a geri döndü. Bunun üzerine Emîr Şeref ve kardeşleri yeniden harekete geçerek Cezîre'ye geldiler. Emîr Şeref, Cezîre şehrine yönetici oldu. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra kardeşi Emîr İzzeddîn etrafına topladığı kimselerle başkaldırdı. Ancak Emîr Şeref bir yolunu bulup kardeşini katlettirdi ve tek başına şehrin ve aşiretin yöneticisi oldu (Bidlîsî, 1860: I/136-144).

Emîr Şeref döneminde bölgeye gelen Osmanlı devlet adamı Çerkez Yusuf Paşa 19 Cemâziye'l-Âhir 1011/4 Aralık 1602 tarihinde Musul'a iki konak bir yerdeyken Cezîre hâkimi Emîr Şeref, Muhammed Kethudâ isimli ağasıyla mektup gönderip onu davet etti. 23 Cemâziye'l-Âhir 1011/7 Aralık 1602 tarihinde ise Kürt aşiretleriyle birlikte karşılamaya gidip hediyelerle onu konuk etti. Vezîr Yusuf Paşa da Emîr Şeref'e hil'at giydirdi (Çerkez Ağa, *Sefernâme*: 19b-20a).

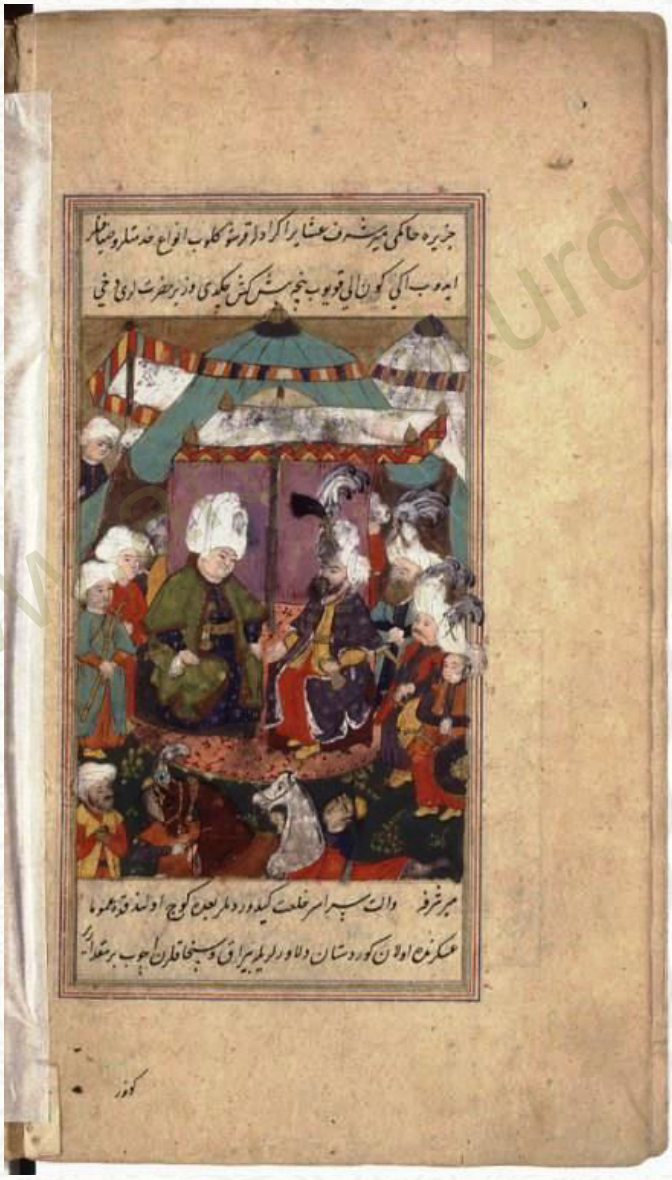

Yusuf Paşa'nın Cezîre hâkimi Mîr Şeref ve Buxtî Aşireti reisleriyle görüşmesi (Özdemir, 2014: 51-53) [9]

Cezîre beyliğinin başında olan Emir Şeref bin Abdal Hân 1610 yılında Safevîler'e karşı savaşmak için Erzurum valisi Murâd Paşa ile bir araya geldi (Scher, 1905). 1025/1616 yılında Cezîre tahtında olan Emîr Şeref'in (Lârî, *Hâşiye 'alâ Hidâyeti'l-Hikme*: 165b*)* yerine geçen oğlu Muhammed Paşa, adamları tarafından öldürüldü ve kardeşi Mahmûd onun yerine Cezîre beyi oldu. Emîr Şeref'in diğer oğlu Abdal Hân, kardeşinin kışkırtmasıyla Erzurum'da Muhammed Paşa tarafından öldürülmüştür. Cezîre şehrinin yönetimi İstanbul'da Emir Kâsım'a verilmiştir (Bidlîsî, *Şerefnâme,* 231b.).

Cezîre yöneticilerinden Abdal Hân'ın babası 1088/1678 Şîrvan beyi Mîr Şâh Muhammed-i Reş ile yaptığı savaşı kazanarak Kufrâ'ya kadar ilerledi (eş-Şîrvânî, 2005: 58). Abdullah Hân 1701 ve 1702 yıllarında hala Cezîre beyliğinin başında bulunmaktaydı. Nitekim bu tarihte Kürtlere ait Erûh Köyü'nün yanısıra Tarhan ve Avannes köylerini talan etti ve yakıp yıktı (Scher, 1905). 1135/1723 yılında Buxtan yöneticisi hâlâ Abdal Hân'dı (eş-Şîrvânî, 2005: 74). Buxtan beyi Abdal Hân, Şîrvan beylerinden Küçük Zeynel Bey'in oğlu Teter Bey'i, Cezîre'ye getirtti ve kendisine müdebbir yaptı. Zira o, Kürt beylerinin saraylarını çokça gezdiği ve deneyim sahibi olduğu için *Pürbelav* lakabını almıştı. Buxtan sarayında çok itibar sahibi oldu. Babu'l-Eblak/Belek Kapı'nın bitişiğinde ona bir ev yaptırıldı (eş-Şîrvânî, 2005: 53).

Abdal Hân'dan sonra yerine kardeşi Mansûr Paşa Cezîre yöneticisi oldu. Ancak 1140 yılı Safer ayında/ Ekim 1727 Mansûr Paşa ile oğlu Şeref Bey arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Şeref Bey babası Mansûr Paşa'yı Cezîre'den çıkardı. O da oğlu Mahmûd Bey ve ailesiyle birlikte Tillo'ya gitti ve oradan da Fersâf Köyü'ne giderek oraya yerleşti. Burada bir medrese yaptırdı. Buradan ayrılarak önce Kufrâ'ya ardından Kormâs'a ve en son Gırdıkân'a gitti. Bir süre sonra Bağdâd'dan hil'at gelince Cezîre'ye dönerek Buxtan hükümetinin başına geçti (eş-Şîrvânî, 2005: 64,73).

Buxtan beyi Mansûr Paşa ile Şîrvan beyi Süleymân Bey arasında 1141 yılı Muharrem ayının ortalarında/Ağustos 1728 tarihinde anlaşmazlık çıktı. Süleymân Bey Mansûr Paşa'nın kayınbiraderiydi. Mansûr Paşa ordusuyla Siirt'e yürüdü. Süleymân Bey de Şîrvan ordusuyla Halenzî'ye gitti. Buxtan beyi bunu görünce Kufrâ'ya doğru harekete geçti. Süleymân Bey de Kufrâ'ya doru yürüdü. İki taraf Kufrâ yakınlarında karşılaştılar. Şîrvan askerleri Ricâlân Kalesi'ne doğru çekildi. Burada meydana gelen savaşta iki taraftan çok kişi hayatını kaybetti. Şîrvan hâkimi Süleymân Bey de esir alındı. Buxtan ordusu buradan Kormâs Ovası'na geldiler ve geceyi burada geçirdiler. Sabah vakti Kormâs'ı ateşe verdiler ve Süleymân Bey'i yanlarına

[9]Konu itibariyle bu minyatür Cezîre (Cizre) hâkimi Mîr Şeref'in Yusuf Paşa'yı karşılamasını ele almaktadır. Mîr Şeref'in Paşa'yı karşılayıp ona hediyeler sunup ziyafet çektiğini, bunun üzerine Yusuf Paşa'nın da Buxtân aşiret liderlerine hilat giydirdiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki: "*Bir kabul sahnesinin verildiği minyatürde, ortada Yusuf Paşa ve karşısında Cezîre hâkimi Mîr Şeref Bey oturmaktadır. Yusuf Paşa'nın karşısında oturan Mîr Şeref, sarı ve kırmızı renkten oluşan içlik ve lacivert kaftan giymiş olarak başında tuğlu bir sarık olduğu halde resmedilmiştir. Mîr Şeref'in arkasındaki bölgede önemli aşiret reisleri ve akrabaları yer almaktadır. Yine onların başlarında da tuğlu sarıklar mevcuttur. Turuncu, kırmızı ve mavi kaftanlara bürünmüş aşiret reislerinin yüzlerinden mülakatı dikkatlice dinledikleri anlaşılmaktadır. Mîr Şeref'in arkasındaki figürlerden ikisi sakalsız birisi ise sakallıdır.*" Bkz. Coşkun Özdemir, *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan "Sefernâme" (Turc-127) El Yazmasının Minyatürleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Konya 2014, s. 51-53.

alarak Cezîre'ye döndüler. Süleymân Bey bir ay kadar Cezîre'de hapis kaldıktan sonra kız kardeşinin aracılığıyla serbest bırakıldı ve evine döndü (eş-Şîrvânî, 2005: 64).

Şîrvan beyliğinin başına geçen Sâlih Bey ile Buxtan beyliğinin başındaki Şeref Bey arasında 1146/1734 yılında anlaşmazlık baş gösterdi. Sâlih Bey veziri İsa Bey'i kovmuştu. İsa Bey de Buxtan beyinin yanına geldi. Şeref Bey, Sâlih Bey'e haber göndererek İsa Bey'in el konulan mallarını istedi. Sâlih Bey mallarını ve ailesini gönderdi. Bu olay Buxtan beyi ile Şîrvan beyi arasındaki soğukluğun nedeni oldu. Bunun üzerine Şeref Bey Şîrvan'ı tahrip etmek amacıyla İsa Bey'i de yanına alıp ordusuyla Siirt'e doğru hareket etti. Şeref Bey Siirt'e ulaşınca Gomêrd Köşkü'nü yıktı ve ardından Kormâs Ovası'na geldi. Şîrvan'a bağlı onlarca köyü yakıp yıktı. Aradan bir müddet geçtikten sonra aralarında barış yapıldı ve İsa Bey topraklarına kavuştu (eş-Şîrvânî, 2005: 71-73).

Mansûr Paşa vefat edince oğlu Şeref BeyCezîre tahtına oturdu. Kardeşi Mahmûd Bey ile anlaşarak Buxtan beyliğini birlikte idare ediyorlardı. Aralarında vardıkları anlaşma gereği sırayla Cezîre ve Şâğ'ı yönetiyorlardı. Önce Şeref Bey Cezîre'yi yönetti. Daha sonra Mahmûd Bey Cezîre yöneticilik yaptı. Bu esnada Şeref Ağa Şevkî'yi Şîrvan yöneticisi Sâlih Bey'in yanına göndererek Cezîre'ye gelmesini ve aralarını bulmasını istedi. Bunun üzerine Sâlih Bey ileri gelen adamlarından oluşan bir grupla Cezîre'ye geldi ve bir gece şehirde kaldı. Divanda Mahmûd Bey ile bir araya geldi. İkinci gün Sâlih Bey ve beraberinde gelenleri tutuklayıp Şâğ/Şax'a gönderdi. Bu arada Molla Abdurrahmân Arvâsî önce Cezîre'ye ardından Şâx'a gitti. Bütün bu olanlara karşı Şeref Bey Mahmûd Bey'i yöneticilikten azletti ve Cezîre'de yönetime geçti. Bu arada beş ay tutuklu kalan Şîrvan beyi Sâlih Bey de Molla Abdurrahmân Arvâsî ile birlikte Cezîre'ye geldi. Son derece iyi ağırlandı. Şeref Bey ile Sâlih Bey arasındaki dostluk güçlendi (eş-Şîrvânî, 2005: 77-78).

Bir müddet sonra Şeref Bey vefat edince yerine oğlu Muhammed Bey Buxtan beyliğinin başına geçti (eş-Şîrvânî, 2005: 78). Tahta çıkışından iki yıl kadar sonra Muhammed Bey'in kardeşi Fettâh Bey vefat etti (eş-Şîrvânî, 2005: 86). Her geçen gün Muhammed Bey'in devleti güçlendi. Şîrvan beyi BudâkHân ile aralarında dostluk karşılıklı gidiş gelişler olurdu. Beraber ava gidip eğlence meclislerine katılırlardı (eş-Şîrvânî, 2005: 84-85).

Muhammed Bey 1189/1776 yılında bulunduğu bölgede hâkimiyet sahibi oldu. Şîrvan bölgesinde çıkan kargaşayı düzeltmek üzere Buxtan askeriyle birlikte Siirt'e gitti (eş-Şîrvânî, 2005: 81-83). 1196/1782 yılında Cezîre dağlarından bir dağ sarsıldı, yarılarak eteklerindeki köyü yerle bir etti. Köy halkından 80 kişi öldü (el-Ömerî, *Târîh*: 402b). Muhammed Bey bin Şeref Bey 1203/1788 yılında hâlâ Cezîre'de yöneticilik yapmaktaydı (eş-Şîrvânî, 2005: 45). 1207/1793 yılında Cezîre hâkimi Muhammed Bey bin Şeref Bey vefat etti. Muhammed Bey evinin damına çıkmak için merdivene tırmandığı esnada aşağı düştü, kan kusmaya başladı, bir süre sonra da öldü (el-Ömerî, *Târîh*: 411b).

Muhammed Bey ölünce Finik Kalesi'nin yönetimini amcasının oğlu Ezdîn Şêr Bey ve Cezîreşehrinin yönetimini ise bir diğer amcazadesi Kâsım Bey ele geçirdi. Bu durum Bağdat valisi Vezîr Süleymân Paşa'ya bildirildi. Vali, Kâsım Bey'e hilat gönderip onu Cezîre'ye idareci tayin etti. Ancak ardından Erbîl valisi Abdullah Bey bin el-Harbende'ye ordusuyla Cezîre'ye yürümesi emrini verdi. Erbîl valisi Musul'a gelince Tüfekçibâşı SultanAğa'nın öncülüğündeki bir grup askerle Cezîre'ye doğru hareket ettiler. Bu esnada Kâsım Bey

Cezîre'de Hakkâri aşiretinden 10.000 piyade savaşçı topladı. Bunu duyan Ezdîn Şêr Bey de Finik Kalesi'nden inerek aşiretleri topladı ve Cezîre'ye geldi. İki tarafın askerleri karşılaştı. Meydana gelen savaşta Kâsım Bey'in askerlerinden bir kısmı ona ihanet etti. Hakkâri askerleri bozguna uğradılar ve Kâsım Bey ve beraberindekiler kaçtı. Bu savaşta Hakkâri ordusundan yaklaşık 700 kişi yaşamını yitirmişti. Yenilginin ardından Erbîl valisi Abdullah Bey Cezîre'ye geldi. Ezdîn Şêr Bey ona elçi gönderip Cezîre'nin yönetimini talep etti. 25.000 kuruş tutarındaki 50 kese parayı da Bağdâd valisi Vezîr Süleymân Paşa'ya gönderdi. Talebi Bağdâd valisine sunulunca isteği yerine getirildi ve Ezdîn Şêr Bey, Cezîre'ye yönetici atandığı gibi Kâsım Bey ile barış yapıldı. Musul ve Erbîl orduları geri döndüler (el-Ömerî, *el-Asâru'l-Celiyye fi'l-Havâdisi'l-Arziyye*: 212b; el-Ömerî, *Târîh*:43b-44a).

Ancak bir süre sonra Kasım Bey'in aşiretlerden asker topladığı haberi Ezdîn Şêr Bey'e ulaştı. O da bu durumu Bağdad valisine bildirerek asker talep etti. Tüfenkçibaşı MuhammedPaşa ve SultanAğa öncülüğündeki yeniçeri birliği Musul'dan gönderildi. Ordu Cezîre'ye ulaştı ve Kasım Beyle buluştular. İki taraf karşı karşıya geldi ve meydana gelen savaş sonunda aşiretlerin ihanetinden dolayı Ezdîn Şêr Bey yenilip kaçarken askerlerinden bir kısmı da öldürüldü. Musul ordusundan ise sadece bir kişi öldürüldü. Ezdîn Şêr Bey, Finik Kalesi'ne geri dönünce Kâsım Bey yeniden Cezîre'yehâkim oldu ve her biri Finik Kalesi gibi olan yedi tane kale inşa ettirdi (el-Ömerî, *Târîh*:411b-412a).

Cezîre beyleri arasında 1209/1795 yılında tekrar savaş yaşandı. İki taraftan öldürülenlerin sayısı 600 kişiydi. Savaş sonunda yapılan barışa göre Kâsım Bey yine Cezîre'de yönetici oldu. Ezdîn Şêr de Muhammed Bey'in bütün mallarının bulunduğu Finik Kalesi'nin yöneticiliğine devam etti (el-Ömerî, *el-Asâru'l-Celiyye fi'l-Havâdisi'l-Arziyye*: 211b; el-Ömerî, *Târîh*:414a).

Cezîre Kürtleri'nden bir grup 1209/1795 yılında Zaxo yakınlarında konakladı. Bu haber o esnada Zaxo'da bulunan İmâdiye beyi İsmâ'îl Paşa'ya ulaştı. Paşa askerlerinden bir grubu dayısının öncülüğünde Cezîre Kürtleri'ne baskın düzenlemeleri için gönderdi. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Cezîre Kürtleri, karşı taraftan İsmâ'îl Paşa'nın dayısı dâhil 15 kişiyi öldürdüler ve Cezîre'ye doğru yola çıktılar. Bunun üzerine İsmâ'îl Paşa Denâdiyye Aşireti reisi Nemir ve Sincâr Dağı'ndaki Mehirkân Kürtlerini Cezîre Kürtleri'ne karşı kışkırttı. Bunun üzerine yüz kişilik bir grup Cezîreliler'e karşı harekete geçti. Aralarında meydana gelen savaşta Sincâr Kürtleri'nden 60 civarında kişi öldürülürken kalanlar ise kaçtılar (el-Ömerî, *ed-Dürrü'l-Meknûn:*648; el-Ömerî, *el-Asâru'l-Celiyye:*213b; el-Ömerî, *Târîh*:51b).

Kürt aşiretleri arasında 1209/1795 yılında büyük bir savaş meydana geldi. Zerârî ve Lek aşiretlerinden 2000 atlı adam tüfek ve zırhlarıylaMusul köylerine ve Hazır Nehri civarındaki yerlere saldırdılar. Buxtan, Mûsî, Dâvûdî ve Leşkerî aşiretleriyle dört gün boyunca savaştılar. Buxtan, Leşkerî ve Mûsî aşiretlerinden yaklaşık 16 kişi yaşamını yitirdi ve 60 kişi de yaralandı. Lek Aşireti'nin beylerinden iki kişi, Zerârî Aşireti beylerinden de sekiz kişi öldürüldü (el-Ömerî, *el-Asâru'l*-Celiyye:213a; el-Ömerî, *ed-Dürrü'l-Meknûn:*647; el-Ömerî, *Târîh*:I-73, 414b; Petermann 132, 49a.

Zaxo hâkimi Kubâd Bey,1213/1799 yılında Cezîre taraflarına asker göndererek Buxtan bölgesindeki dört köyü yağmalattı. Bunun üzerine Buxtan beyi Mîr Muhammed orduyu hazırlayıp onlara karşı gönderdi. Cezîre askerinden 30 ve Kubâd Bey'in askerinden de

30 olmak üzere yaklaşık 60 kişi bu çatışmada öldü. Mîr Muhammed Bey'in henüz genç yaşta olan oğlu da esir düştü (el-Ömerî, *Târîh*, Petermann I-73, 419a; Petermann 132, 60b). Cezîre'de 1214/1800 yılında veba salgını meydana geldi. Bir haftada tam 1200 kişi yaşamını yitirdi (el-Ömerî, *ed-Dürrü'l-Meknûn:* 659). Musul'un doğusunda yer alan Tayy Aşireti mensupları 1215/1801 yılında Zap Nehri kıyısındaki Buxtan Kürtleri'ne ait köyler ile Kendir köylerine saldırarak küçük ve büyükbaş hayvanları yağmaladılar. Tayy Aşireti'ne mensup bu yağmacılar arasında yer alan Ebû Süleymân Araplarından biri öldürüldü. Bunu haber alan amcazadelerinden yetmiş kişilik süvari Buxtan köylerine gelerek yetmiş ineği alıp köyü yağmaladıktan sonra geri döndüler (el-Ömerî, *Târîh*, Petermann I-73, 424a).

Cezîre yöneticisi Es'ad Bey,1216/1802 yılında hastalandı ve hastalığı uzun sürdü. Tedavi için Musul'a gitti ancak bir yararını görmedi. Cezîre'ye döndü ve vefat etti. Ondan sonra Finik Kalesi yöneticisi Ezdîn Şêr Bey, Cezîre'nin yönetimine geçtiyse de birkaç günlük idarecilikten sonra Cezîre tahtına Kucur Bey geçti (el-Ömerî, *ed-Dürrü'l-Meknûn,* 664). 1224-1247/1809-1832 yılları arasında Buxtan bölgesinde Azîzân mîrlerinden sırayla Muhammed Bey, Süleymân Bey, Murtazâ Bey idarecilik yaptı (eş-Şîrvânî, 2005: 143,147,180).

Buxtî Aşireti'ne yöneticilik yapan Azîzân mirliğinin son temsilcisi de sayılan Emîr Bedirhân, Osmanlı merkezileşme politikalarına karşı durdu. Osmanlı yönetimine isyan eden Emîr Bedirhân'ın yenilgisi sonucunda gerek hanedan ve gerek de aşiretin bölgedeki siyasî etkinliği kalmamıştır. Bedirhân Bey ailesinin sürgünüyle birlikte Buxtî Aşireti'nin yöneticiliği merkezi otorite tarafından atanan yöneticilerin eline bırakıldı.[10]

SONUÇ

Buxtî Aşireti'nin aşiret yapısı ve siyasal deneyimleri üzerinde durulan bu çalışmada Kürt aşiretleri içerisinde kökleri gerilere giden ve etkinlik açısından da her zaman varlığını hissettirmiş bir aşiret olduğu anlaşılmaktadır. Hanedan mensupları kimi zaman siyasi bağımsızlıklarına kavuşmuş ve kendi adlarına sikke de bastırmıştır. Buxtîler, hâkim oldukları bölgede sivil ve askeri işlevler gören mimari eserler inşa ettirmişlerdir.

Yaklaşık bin yıllık bir periyodda her anlamda varlık gösteren bu aşiretin siyasal varlığı kronolojik olarak sunmaya çalışılmıştır. Bir aşiretler konfederasyonu niteliğine sahip Buxtîler bugün için Şırnak ili ve ilçeleri ile Siirt ili ve ilçelerinde yaşamaktadırlar. Yoğunluklu olarak yaşadıkları Cizre ilçesi geçmişte aşiretin aynı zamanda yönetim merkezi işlevini görmüştür. Kentleşme ile birlikte aşiret yapısı eski niteliğini yitirmeye yüz tutmuştur.

[10] Bedirhân'a ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Lütfî (Kürdîzâde Ahmed Râmiz), *Emîr Bedirhân*, İctihâd Matbaası; Ahmet Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan-Direniş ve İsyan Yılları-Sürgün Yılları*, Dipnot Yayınları, İstanbul 2013; Tuncay Öğün, *Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

KAYNAKLAR

Azîzan, Herekol, "Bêrîya Botan", *Hawar-Kovara Kurdî*, sal: 3, hejmar: 25, (19 Tebax 1933).

Basibrinalı Adday(2015). *Vakayiname*, (Yay. Kutlu Akalın), İstanbul, Weşanxaneya Peywend.

Bedirhân, Celâdet-Kâmurân(1329). *Edirne Sukûtunun İçyüzü*, İstanbul, İstanbul Serbestî Matba'ası.

Bidlîsî, Şeref Xân, *Şerefnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, No: 584.

Bidlîsî, Şeref Xân(1860). *Şerefnâme*, (Edit. V. Veliaminof Zernof) Cild I, St. Petersbourg.

Bidlisî, Şeref Xan, *Şerefname*, Oxford Bodleian Kütüphanesi, Elliot 332.

Çerkez Ağa Yusuf Paşa, *Sefernâme*, Paris Milli Kütüphanesi, Nr. Turc 127.

Ebubekir-i Tihranî(2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Trc. Mürsel Öztürk), Ankara.

el-Cezerî, Şeyh Ehmed(1340/1922). *Dîwânâ Cizîrî*, (Yay. Muhammed Şefîḳ el-Arvâsî el-Hüseynî), İstanbul.

el-Hamavî, Yâkût b. Abdullâh(1867). *Mu'cemu'l-Buldân*, (Edit. Ferdinand Wüstenfeld), Leibzig.

el-Hisnî, el-Hasan bin İbrâhîm el-Münşî(2019). *Târîhu Hisn Keyfâ: Nüzhetu'n-Nâzır ve Râhetu'l-Hâtır*, (Thk. Yusuf Baluken), İstanbul, Weşanxaneya Nûbiharê.

el-Malatî, Abdulbâsit bin Halîl(2011). *el-Mu'cemu'l-Mufennen bi'l-Mu'cemi'l-Mu'anven*, (Thk. Abdullah Muhammed el-Kenderî), Beyrut.

el-Mansûrî, Baybars, *Zübdetu'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, Nr. 1459.

el-Ömerî, Yâsîn bin Hayrullah,*Târîh*, Berlin Kütüphanesi, Petermann I-73.

_____, *Târîh*, Berlin Kütüphanesi, Petermann 49a.

_____, *el-Asâru'l-Celiyye fi'l-Havâdisi'l-Arziyye*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, Nr. 2329.

_____,*ed-Dürrü'l-Meknûn fi'l-Meâsiri'l-Mâziyye mine'l-Kurûn*, Paris Arabe 4949,

_____(2003). *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (Thk. Ahmed Abdülḳadir Şâzelî), Abu Dabi.

eş-Şîrvânî, Emir Sâlih Bey bin Hân Budâḳ(2005). *Târîhu'l-Ensâb*, (Thk. Tahsîn İbrâhîm Doskî), Erbîl.

Evliyâ Çelebî, *Seyâhâtnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa Bölümü, Nr. 449.

Fekete, L.,*Einführung in die Persische Palaographie: 101 Persische Dokumente*, Budapeşte 1977.

Hadank, Karl(1938.).*Untersuchungen zum Westkurdischen: Bōtī und Ēzādī*, Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, 6, Berlin.

Hartmann, Martin(1896-1897). *Bohtân: Eine topographisch-historische Studie*, I-II, Berlin.

www.arsivakurdi.org

_____(1904). *Der kurdische Diwan des Schēch Aḥmed von Ǧezīret Ibn ʿOmar genannt Mäla'i Ǧizri: Fotolithografie einer Handschrift*, Calvary.

Ilisch, Lutz(1978). "Die Münzen der Buxtî von Gazira", *Münstersche Numismatische Zeitung*, VIII, Nr. 80/81.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İzzeddîn(2006). *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî), Beyrut.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed bin Yûsuf (2014.). *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Karim Farouk el-Khouly ve Yusuf Baluken, İstanbul.

İbn Hacer el-Askalânî (1969). *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-'Umr*, (Thk. Hasan Habeşî), Ḳâhire.

İbn Nâzıru'l-Ceyş, Takiyuddîn (ö.786/1384) (1987). *Teskîfu't-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, (Thk. Rudolf Vesely), Paris.

İbn Şeddâd,İzzeddîn(1978). *el-A'lâk el-Hatîra fî Zikri Ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre), Dımaşk.

İdrîs-i Bidlîsî(2001). *Selîm Şâhnâme*, (Trc. Hicabi Kırlangıç), Ankara, Hece Yayınları.

Jaba, Alexandre(1860). *Recueil de Notices et Récits Kourdes*, St. Pétersburg.

Ḳavlu Ahmed ale'l-Hayâlî, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi, Nr. 901.

Khachikyan, L. S.(1958). *ZhE dari hayeren dzer'agreri hishatakaranner masn erkrord (1451-1480 t't'.)*, Erevan.

Lârî, Muslihuddîn, *Hâşiye 'alâ Hidâyeti'l-Hikme*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Nr. 743.

Nöldeke, Theodor (1879). *Geschichte des Artachsir i Papakan*, Göttingen.

Nizameddin Şamî (1363). *Zafernâme*, (Yay. Penahi Simnani), Tahran, İntişarat-ı Bamdad.

Özdemir, Coşkun(2014). *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan "Sefernâme" (Turc-127) El Yazmasının Minyatürleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Konya.

Safedî, Halîl bin Aybek(1980). *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, (Edit. Ali Amara ve Jacqueline Sublet), Wiesbaden.

Sanjana, Darab Dastur Peshotan(1896). *The Karname-i Artakhshir-i Papakan*, Bombay.

Sanjian, Avedis K.(1969).*Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480*, Cambridge.

Scher, Addai(1905).*Catalogue des Manuscrits Syriaques et Arabes Conservés Dans La Bibliothéque de Séert*, Mossoul.

_____(1910). "Episodes de l'histoire du Kurdistan", *Journal Asiatique*, XV.

Xânî, Ehmedê(1337/1919). *Mem û Zîn*, (Yay. Hamza) İstanbul.

Yezdî, Şerafeddin Ali(1887). *Zafernâme*, (Edit. Mevlevi Muhammed İlahdad), Calcutta.

Yusuf Ziyâeddîn Paşa(1310/1892). *el-Hediyyetu'l-Hamîdiyye fi'l-Luğati'l-Kurdiyye*, İstanbul.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

DİJİTAL KAYNAKLAR

https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3628&lot=2515.
http://www.ottomancoins.com/kose_yazilari/mangir/cizreTR1.htm

EK: BUXTÎ MÎRLERİNİN SOYKÜTÜĞÜ

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

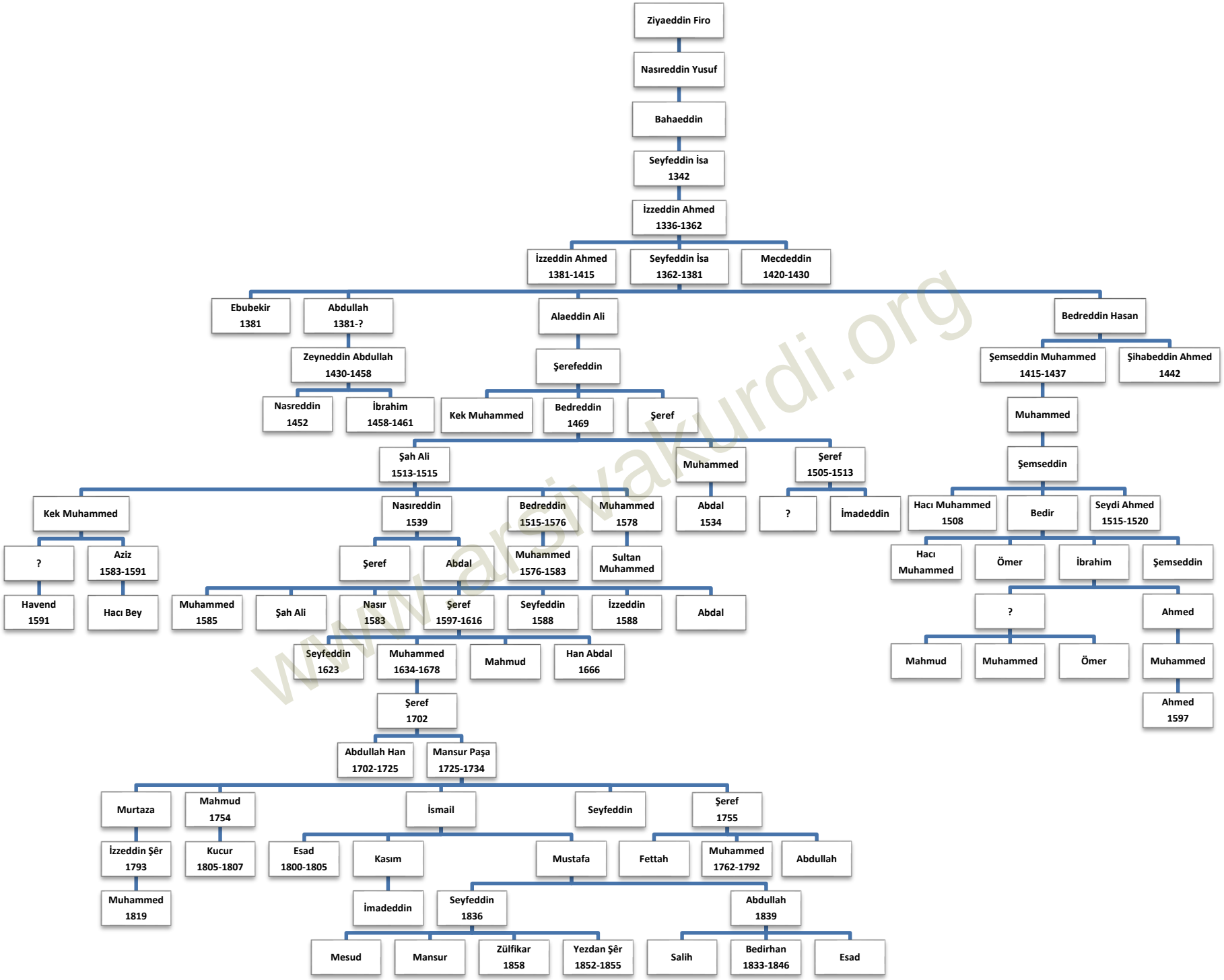

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN**-2687-5438

İSLAM FIKIHI SAHASINDA YAZILAN KÜRTÇE ESERLER*

(BERHEMÊN KURDÎ DI QADA FIQHA ÎSLAMÊ DA)

(KURDISH WORKS WRITTEN ON THE FIELD OF ISLAMIC JURİSPRUDENCE)

Nesim SÖNMEZ*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 10.03.2021
Accepted // Pejirandin: 28.03 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 67-91

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Sönmez, Nesim, (2021). İslam Fıkıhı Sahasında Yazılan Kürtçe Eserler, *Kurdiname*, no. 4, p.67-91

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Dil, insanoğlunun sahip olduğu en önemli iletişim araçlarından biridir. İnsanlar, duygularını ve düşüncelerini konuştukları dil ile ifade etmektedirler. Yeryüzünde bulunan yüzlerce çeşit dilden birisi de Kürtçedir. Kürtçeyi konuşan insanların bir kısmı fikirlerini ve inançlarını anadilleri olan Kürtçe ile dile getirmektedirler. İslam dininin gelişi ile birlikte Kürtlerin kahır ekseriyeti bu inancı benimsediler ve onun emirleri doğrultusunda hayatlarını idame etmeye çalıştılar. Diğer milletlerde olduğu gibi Kürtler arasında da İslam dininin emirlerinin daha kolay ve doğru bir şekişde anlatılabilmesi için âlimler tarafından bu sahada birçok eser telif edilmiştir.

Biz bu çalışmamızda, İslam Fıkhı sahasında Kürtçe yazılmış eserleri tespit ettikten sonra onları değerlendirip sonuçlarını ilim dünyasına sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Kürtçe, İslam Fıkhı, Fıkıh, İlmihâl, Mezhep.

Kurte

Ziman, ji alîyê danustandinê va ji bo mirovan alaveke herî girîng e. Mirov, fikr û hestên xwe bi rêya zimanê ku pê diaxive bi lêv dike. Li ser rûyê erdê bi hezaran ziman hene û ji wanan yek jî Kurdî ye. Hinek mirovên Kurd fikr û bawerîyên xwe bi zimanê dayîka xwe yanê bi Kurdî bi lêv dikin. Bi hatina dînê Îslamê ra Kurd bi piranî bûne misilman û li gor rê û rêzanên vê bawerîyê jîyana xwe ji nû va amade kirine. Herweku miletên din Kurd jî bi armanca ku jîyana xwe li gor bawerîya Dînê Îslamê sererast bikin û bijîn di vê qadê da gelek berhem dane.

Em ê di vê vekolîna xwe da berhemên ku di qada fiqha îslamê da bi zimanê Kurdî hatine nivîsandin tesbît bikin, binirxînin û pêşkeşî alema zinistê bikin.

Peyvên Kilîlî: Kurdî, Fiqha Îslamê, Fiqh, Îlmîhal, Mezhep.

---

* Bu makale 26-27 Aralık 2020 tarihinde Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından düzenlenen Kurdiyat Sempozyumu I -Kürtçede İslami İlimler- temalı sempozyumda sunulan ve özeti yayınlanan bildirinin gözden geçirilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, nesimsonmez@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6315-6075.

www.arsivekurdi.org

www.arsivakurdi.org

Abstract

Language is the most important communication tool that human beings have. People express their feelings and thoughts in the language they speak. There are hundreds of different languages in the world. Kurdish is one of these languages. Some of the people who speak Kurdish express their opinions and beliefs in this language, which is their mother tongue. With the advent of the religion of Islam, the Kurds mostly adopted this religion and tried to survive in line with his orders. As in other nations, many works were written in this field in order to explain the orders of the Islamic religion more easily among the Kurds.

In this study, after determining the works written in Kurdish in the field of Islamic Fiqh, we will evaluate them and present their results to the world of science.

Keywords: Kurdish, Islamic Fiqh, Fiqh, Ilmihal, Sect.

Giriş

Kürtçe, Hint-Avrupa dil ailesinin İranî diller kolunun kuzeybatı grubu çerisinde yer almaktadır. Kürt dilinin tasnifini Şeref Han Bitlisî (ö. 1604) 1594 yılında Kurmancî, Gorânî, Lûri ve Kelhûri olmak üzere dört kola ayırmıştır (Bidlisi, tsz: 23-24). Günümüzde ise tasnif yapılırken Kelhûrî kolu Lûri kolu içerisinde gösterilmektedir. Dolayısıyla dört ana kol şeklinde değil de üç ana kol şeklinde tasnif etmek daha uygundur.

Kürtçenin birinci kolu olan Kurmanci kolu, kendi içinde Yukarı Kurmanci ve Aşağı Kurmanci diye ikiye ayrılır. Yukarı Kurmanciden kasıt kuzey kolu, Aşağı Kurmanciden kasıt ise Sorânî koludur. Kürtçenin ikinci kolu olan Gorânî ise dilbilimciler tarafından Zâzâkî ile birlikte zikredilerek Gorânî-Zâzâkî şeklinde ifade edilmektedir. Gorânî'nin Hevrâmî (Hevramânî), Bâcelânî, Şebek ve Şârezûrî; Zâzâkî'nin ise Dersimî, Pâlûyî, Pîranî, Sıveregî vb. ağızları bulunmaktadır. Bütün Zâzâlar kendileri için Zâzâ adını kullanmamakta bazıları Kırmânc bazıları Kird bazıları da Dimilî ifadesini kullanmaktadır. Ancak şunu da ifade etmemiz gerekir ki günümüzde Zâzâ olmayanlar tarafından bu ağızların tamamını kastedilerek Zaza ifadesi kullanılmaktır. Kürtçenin üçüncü kolu olan Lûrî'nin ise Kirmâşânî, Behtîyarî, Hânekinî, Mendelâvî, Kasırşîrînî, Feylî, Lekî, Kelhûrî ve Mâmesânî gibi ağızları bulunmaktadır (Adak, 2019: 17-18).

Şeref Han'ın yukarıdaki bu taksimine Ziya Gökalp (1876-1924) ve Tevfik Vehbi (1867-1950) gibi uzmanlar tarafından da temel alınarak bu kolların kadim Kürtçede birleşen Kürdî diller olarak ifade edilmektedir (Gökalp, 1992: 24-25).

Kürtlerin tarih boyunca yaşadıkları coğrafya, birçok dine ev sahipliği yapmış olmasına rağmen onlar, İslâmiyet'ten önce büyük bir çoğunlukla Mecûsîliği (Zerdüştîlik) benimsemişlerdir. Kürtler, yaşadıkları dönemde ortaya çıkan Maniheizim ve Mezdekiyye gibi dini akımları benimsememişler, hatta Yahudilik ve Hıristiyanlık inancını da topluluklar halinde kabul etmemişlerdir (Kızıl, 2019: 28).

Kaynaklarda geçtiğine göre ferdi olarak ilk Müslüman Kürtlerden birisi Ebû Meymûn Câbân el-Kürdî adlı sahâbî olup oğlu Meymûn el-Kürdî de İslâmî kaynaklarda hadis rivayet eden biri olarak adı geçen şahsiyetlerdendir (İbnu'l-Esir, 1987: I/301, V/310, 351; Dehham, 2019: 114-139). Kürtlerin toplu halde İslâmiyet'e intisapları Hz. Ömer (551-644) döneminde yaşadıkları bölgelerin fethedilmesiyle olmuştur (Baran, 2019: 128).

İslam öncesi dönemlere ait olup günümüze ulaşan Kürtçe her hangi bir yazılı belgenin varlığından söz etmek zordur. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğü "Avesta ve Hevraman yazıtları ile Boraboz ve Halil Mendelici'nin Şiirleri"nin Kürtçe oldukları hususu ile ilgili bazı şüpheler bulunmaktadır (Adak, 2019: 17-18).

Keldânî asıllı İbnu'l-Vahşiyye'nin (III./X. yüz yıl) kendi dönemine kadar dünyada kullanılan alfabeler hakkında bilgi verdiği *Şevku'l-mustehâm fî ma'rifeti rumûzi'l-aklâm* adlı eserinde verdiği bilgilere göre Bînoşâd ve Mâsî es-Sorâtî adında bir alfabenin var olduğunu (Özdaş, 2018: 122), kendisinin bu alfabe ile yazılmış otuz Kürtçe eseri gördüğünü ve bunlardan iki tanesini de Arapçaya çevirdiğini ifade ettikten sonra söz konusu alfabeyi vermekte ancak eserlerden örnekler vermemektedir (en-Nebati, 2003: 165-166).

Kürtlerin yazılı edebiyata geçişi diğer müslüman milletlerde olduğu gibi İslâmî dönemle başlamıştır. İslam'ın ilk dönemlerinde Emevî ve Abbâsî iktidarlarından kaynaklı ilim ve edebiyat dili Arapça olmuştur. X. yüzyılda ortaya çıkan mevâlî devletleri döneminde Arapça'nın dışındaki diğer dillerde de başta Farsça olmak üzere Kürtçede de dini ve edebi eserler verilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Lûr Kürtçesi revaçta olduğu için bu lehçe ile dini ve edebi eserler verilmeye başlanmıştır. Lûrca eser veren en önemli şahsiyetlerden olan Bâbâ Tâhır-i Uryân (ö: 1055?) en ünlü eseri olan "*Dubeyti*"lerini bu lehçe ile yazmıştır. XIV-XV. yüzyıllarda Gorânî /Hevrâmî Kürtçesi ile Hurûfî ve Şîî meyilli olan Melâ Perîşân-î Dîneverî (ö. 1421) ilk eser veren âlimlerdendir. XVI. yüzyılda Kurmanci Kürtçesi ile eser veren önemli ediplerden birisi olan Şükrî-i Bitlisî'dir (ö. 937/1531 [?]). Her ne kadar şiirleri kayıp olsa da kaynaklarda kendisinin başta Kürtçe olmak üzere altı dilde şiir yazdığı bilgisi yer almaktadır (Adak, 2016: 36-37). Kürt edebiyatının en çok tanınan şairlerinden olan Melayê Cizîrî (1570-71?-1640?) de Kurmanci Kürtçesi ile mürettep bir divan yazan şairlerdendir. Mahvî (1830-1906) ve Vefâyî (1844-1902) XIX. yüzyılda Sorânî (Aşağı Kurmanci) Kürtçesiyle ile ilk divan yazan şairlerdendirler. XX. yüzyılda Zâzâkî Kürtçesi ile ilk eser verenlerin başında Liceli Melâ Ehmedê Hasî'nin (1866-1951) "*Mewlidê Xasî*" ile Siverekli Osman Efendiyo Babıj'ın (1852-1929) "*Biyîşê Peyxemberî*" adlı mevlidi gelmektedir.

Bu çalışma, İslam Hukuku sahasında yapılan Kürtçe çalışmalar kapsamı üzerine bir literatür taraması yapmayı, gerek ülkemizde gerekse yurt dışında bulunan kütüphanelerin kataloglarını tarayarak elde edilen dokümanları ve aynı zamanda bu çalışmanın akademik sonuçlarını sunmayı amaçlamaktadır. Ancak konunun daha iyi ifade edilebilmesi için giriş kısmında Kürtlerin dili ve edebiyatı hakkında kısa bilgiler vermeyi uygun gördük.

Çalışmamızda İslam Hukuku sahasında Kürtçe telif edilen eserlerin tamamını ele alamadık. Zira böyle bir çalışma ancak müstakil bir eser konusu olabilmektedir. Bu nedenle biz, tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sahada ilk telif edilen eserler ile son dönemde yazılan eserleri inceledik. Eserlerin yoğun olarak yazıldığı dönem 1990'lı yıllardan bu yanadır. Bu konuda çalışmak isteyen araştırmacıların daha çok söz konusu tarihten günümüze doğru çalışmalarının daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Yapılan çalışma neticesinde elde edilen eserlerin önce müelliflerinin hayatı hakkında kısa bilgildi daha sonra eserler tanıtılıp, eserlerin metodolojisi ve dili üzerinde duruldu.

www.arsivakurdi.org

İSLAM FIKIHI SAHASINDA TELİF EDİLEN KÜRTÇE ESERLER VE MÜELLİFLERİ

İslam dininin gelişi ile Arapça, İslâmî toplumun her alanında etkisini göstermeye başlamıştır. İslam Dinini kabul eden toplumlar adeta Arapçayı inançlarının bir parçası olarak gördüler ve gerek ilmi sahada gerekse edebi sahada ana dillerini bırakıp Arapça eserler vermeye başladılar. Bu durum Abbasilerin (750-1258) son dönemlerine kadar devam etti. Abbasilerin son dönemlerinde diğer milletlerde olduğu gibi Kürtler de Arapçanın yanında kendi anadilleri ile de eser telif etmeye başladılar.

İslam fıkıhı sahasında Kürtçe telif edilen eserler adlı çalışmamızda yapmış olduğumuz araştırma neticesinde ulaştığımız eserleri telif edilen tarihe göre sıralayarak vereceğiz.

1. Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihal

1.1.Müellifi ve Hayatı

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam Fıkıhı sahasında Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazılan ilk eser Ömer Ferid Efendi'nin Osmanlıcadan Kürtçeye çevirdiği *Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir* adlı eserdir.

Ömer Ferid Efendi'nin hayatı ile alakalı kaynaklarda çok az bilgi elde edebildik. Müellifin doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bilgilere de rastlayamadık. Ancak kaynaklarda kendisinin eski adı Eğin olan Kemaliye[1] ilçesinde doğduğu ile alakalalı bazı bilgiler bulunmaktadır. el-Aziz İdâdi Mektebi 1889 yılında açılır (Cevat, 2001: 257-258). el-Aziz salnamesinde geçen bilgilere göre el-Aziz İdâdi Mektebinin açılışından itibaren 1895 tarihine kadar Ömer Ferit Efendi'nin burada Genel Tarih, Geometri, İnşa ve Yazma derslerini vermiştir (Editörler, 2009: 132-141). 1884-1885 tarihli el-Aziz salnamelerinde geçen bir bilgiye göre Daru'l-Muallimin hocası olan Ömer Ferit Efendi, okuttuğu öğrencilerinin sayısını 10 kişi olarak verir. Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki Ömer Ferit Efendi, İdâdi Mektebi açılmadan önce öğretmen yetiştirmekle meşguldur (Arslan, 2016: 249).

Yine 26 Eylül 1895 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nezâretine verdiği dilekçenin içeriğinden de anlaşılıyor ki Ömer Ferid Efendi, Daru'l-Muallimin okulunu okumuştur[2]. Dilekçesinin cevabı 02.10.1895 tarihinde olumlu olarak verilir ve mezun olduğu okulda Arapça ve Osmanlıca dersini vermek için 500 (beş yüz) kuruş maaş ile öğretmen olarak görevlendirilir. Ancak 1896 tarihinde öğretmenlik görevinden uzaklaştırılır[3]. Ömer Avni Efendi yukarıda geçen dilekçesinde öğretmenlik vazifesinden el çektirilmekle kendisine haksızlık yapıldığını iddia etmektedir. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin verdiği cevabi yazısında "kendisinin nahoş davranışlar sergilediğinden görevden el çektirildiği, aynı göreve tekrar dönmesinin mümkün olmadığını ancak istediği takdirde kendisinin başka bir okulda görevlendirilebileceği" ifade edilmektedir (Arslan, 2016: 249).

1325/1907 tarihli salnamede geçen bilgilere göre Ömer Ferid Efendi, Kemaliye ilçesinde karma eğitimin yapıldığı Mekteb-î İdâdi de öğretmenlik yaparken "Dinî Kaideler" adlı bir eseri telif eder (Editörler, 2009: 204).

---

[1] Kemaliye ilçesi önceleri Elazığ iline bağlı iken daha sonra Malatya'ya bağlandı. Günümüzde ise Erzincan'a bağlıdır. http://kemaliye.gov.tr/genel-bilgiler-kemaliye (Erişim: 04.11.2020, Saat: 22:30)

[2] (BOA. MF. MKT.288-28, 26/R/1313/ 15/10/1895).

[3] (BOA. MF. MKT.336-70. 25/R/1314/ 30/09/1896).

Yukarıda verilen bilgiler gözönünde bulundurulduğunda Ömer Ferid Efendi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında doğduğu ve 20. yüzyılın birinci yarısında da öldüğü anlaşılmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki salnamelerde geçen Ömer Ferid Efendi'nin bizim kastettiğimiz müellif olduğuna dair elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır.

1.2.Eserin İçeriği

Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir adlı bu eser 1308/1891 tarihinde el-Aziz Meârif Meclisi kararıyla ve İl Valiliğinin izni ile Ma'mûretu'l-Azizi matbaasında Arap harfleriyle basılmıştır. Kitabın bir tercüme eser olduğu ve mütercimin de Ömer Ferid Efendi olduğu bilgisi eserde yer almaktadır. Eserin kapak sayfasında söz konusu bilgilere şu şekilde yer verilmektedir:

"*Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir. Ekrad etfalına istihsâli malûmat-ı diniyye içün mucibi teshîlat olmak üzere vilâyet meclisi meârifinin tensibi üzerine cânib-i sâmi-i vilâyetpâhiden vîrîlan emr u müsâade mûcîbînce Ma'mûretu'l-Azizi matbaasında tab' edilmiştir. Mutercimî Ma'mûretu'l-Azizi Mekteb-i İ'dâdî Tarîh-i Umûm'i-î Muallimi Ömer Ferid, sene 1308.*"

Eserin bir nüshası 7515 kayıt numarası ile İstanbul'da bulunan Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesinde olup pdf'si şahsi kütüphanemizde bulunmaktadır. Hangi eserin tercüme edildiğine dair ne eserin kapak kısmında ne iç kısmında ne de kaynaklarda her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kanaatimize göre eser anonimdir. Eser 48 (kırk sekiz) sayfadan oluşmakta ve eserin sağ tarafında bulunan sayfa Osmanlıca, sol tarafındaki sayfasında ise Kürtçe tercümesi bulunmaktadır. Eserde Hanefî mezhebine göre ilmîhâl bilgileri sıralanmaktadır.

Eserde kullanılan her iki dil, garip ve anlaşılmaz lafızlardan uzak, kolay ve anlaşılır bir dildir. Eserin Arap harfleri ile yazılması ve harekeli olması hasebiyle hatalı okunma imkânını ortadan kaldırmıştır.

Müellif, eserine klasik eserler de olduğu gibi besmele ile başlayıp, Allah'a hamd u sena Hz. Peygambere, âline ve ashâbına selât u selam getirdikten sonra "emmâ ba'd" deyip esas konuya şöyle başlar:

Metnin Türkçesi:

"*El-hamdu lillâhi rabbi'l-'âlemin ve's-selâtu ve's-selâmu 'alâ Muhammedin ve 'alâ âlihî ecme'în.*

Emmâ Ba'du: Malûm ola ki bu âlem yok iken Allah Teâlâ hazretleri ânî yoktan varetti ve Hz. Âdem (a.s)'i topraktan yarattı ve onun zürriyeti olan beniâdeme bu dünyayı müzeyyen eyledi ve beniâdeme gerek dünyaca ve gerek ahirete lazım olan şeyleri bildirmek içün içlerinden bazılarına peygamberlik ihsan eyledi…"

Metnin Kütrçesi:

"*Hemd, li rebbê 'alemê ra karekefî le (Xudê), rehmet li mu'mînan, duâ li melakan, îstîxfar we le meşeqetê dunê we axiretê xelas buîn li ser peyxamberê me Hezretî Muhemmed (s.a.w.) bin we le ser merîyê malê wê eshabê Pêxemberê me giştîyan bî.*

Na bi şûnva bizanin, 'alemî va berê tunne û wî (Xudê),'alem le tuneyîyê çêkir Hz. Adem (a.s.) kê li axê çêkir benîadem zurrîyeta Hz. Adem e. (Xudê), benîadem zînet da dunê va di nav benîadem da key pêxember lixî baxişîş hene…" (Ömer Ferit Efendi, 1891: 2-3).

Müellif eserinin 3-9. sayfaları arasında İslam Akâidine dair konuları işlemekte yani iman esaslarının formülleştiği ve "âmentü" diye bilinen metinde geçen maddeleri itikadı

manada teker teker izah etmiştir. 10. sayfadan itibaren ameli konulara girerek aşağıda Türkçe/Kürtçe başlık isimlerinin ve sayfa numaralarının verildiği konular işlenmiştir:

'A'mal/ Behsa 'Emelan (s. 10-11), Ef'al-î Mukellefîn/ İşê kî Teklîf Bûîn (s. 10-11), Farz/ Ferz (s. 12-13), Vacıp/ Wacib (s. 14-15), Sunnet/ Sunet (s. 14-15), Mustahap/ Musteheb (s. 16-17), Mubâh/ Mubah (s. 16-17), Harâm/ Heram (s. 16-17), Mufsit/ Mufsid (s. 18-19), Salât/ Selat (s. 20-21), Keyfiyat-ı Vudû'/ Keyfîyetê Avdazê (s. 22-23), Teyemmum-i Ahvâl/ Ehwalê Teyemmumê (s. 26-27), Erkan-ı Selât/ Ruknê Nimîyê (s. 28-31), Nemazın Vacipleri/ Wacibê Nimîyê (s. 32-33), Nemazın Sünnetleri/ Sunetê Nimîyê (s. 34-37), Nemazın Mekruhları/ Mekrûhê Nimîyê (s. 37-39), Nemazın Mufsidleri/ Mufsîdê Nimîyê (s. 39-41), Beyan-ı Zekât/ Beyana Zikatê (s. 40-41), Haccın Farzları/ Ferzê Heccê (s. 42-43), Orucun Farzları/ Ferzên Rojîyê (s. 42-43).

44 ve 45. sayfalarda Hanefi Mezhebine göre namazda okunan duâlar, anlamları verilmeden sıralanmıştır. Yer alan duâlar şunlardır: Subhâneke duâsı, Ettehiyyatu duâsı, Salli barik duâları, Kunut duâları ve Amentü duâsı.

46 ile 48. sayfalar arasında da halk arasında "elemtereden aşağısı" diye ifade edilen Fil Süresinden itibaren Nâs Süresine kadar olan kısa süreler yer almaktadır.

19. Yüzyılın sonunda böyle bir çalışmanın devlet yetkililerinin onayı ile hazırlanıp yayınlanması gösteriyor ki söz konusu dönemde Türkçenin dışında diğer dillerin kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Kürtler de kendi ana dilleri olan Kürtçe de *Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir* adlı eseri hazırlayıp insanların istifadesine sunmuşlardır.

2. Dersa Dîn Li Ser Mezhebê Îmamê Şafiî

2.1.Müellifi ve Hayatı

Eserin müellifî Abdürrahim Rahmi Hakkâri'dir. Abdürrahim Rahmi Hakkâri 1890 yılında Van'ın Başkale ilçesinde dünyaya gelir. Babası, Hakkârili Seyit Mehmet Pertev annesi ise Haci Tayyar Bey'in kızı Emetullah Hanımdır. Abdürrahim, eğitim hayatına Başkale'de başlar daha sonra Van'da bulunan Daru'l-Muallimin okulunu bitirir. Okulu bitirince Van merkezde öğretmen olarak göreve başlar (Zapsu, 2006: 11).

Abdürrahim, bir yandan modern okullarda eğitim görürken öte yandan Seyid Tahay-ı Nehri'nin (ö. 1853) yanında geleneksel medrese eğitimini görür ve icazetnamesini alır. Abdürrahim'in aldığı bu icazetname Maârif-î Umumiye Nezaretî tarafından onaylanır(Zapsu, 2006: 11).

Abdürrahim Rahmi Hakkarî, daha sonra İstanbul'a gidip orada da Daru'l-Fununu okur. İstanbul'daki tahsili esnasında Kürt siyasetçilerle tanışır ve Bediüzzaman Said Nursi (ö. 1960) gibi şahsiyetler ile beraber siyasi çalışmalara katılır. İstanbul'da 1912 yılında yasal olarak kurulan Kürt-Hêvî Cemiyeti (Legal Kürt Öğrenci Derneği) kurucu üyeleri arasında yer alır (Zıvıngi, 2015: 25).

Birinci Dünya savaşının başlamasıyla Abdürrahim Rahmi Hakkâri memlekete dönüp Said Nursi ile beraber Ermeni milislere karşı savaşır. Savaşta Said Nursi ile beraber esir düşen Abdürrahim Rahmi, Hazar Denizinde bulunan Nargine adasına götürülür (Zapsu, 2006: 11-12). Rusya'da 1917 yılında meydana gelen Ekim devrimini fırsat bilen Abdürrahim önce Bakü'ye gider oradan da İstanbul'a döner (Jîn, 1985: I/8).

Abdürrahim Rahmi, daha sonra Osmanlı Devleti'nin son döneminde faaliyet gösteren İslâmi devlet kurumu olan "Daru'l-Hîkmetî'l-Îslamîyye"ye üye olur ve oradan Teşekkürname belgesini alır (Zıvıngi, 2015: 29). 1925 yılında meydana gelen Şeyh Sait isyanı nedeniyle tutuklanır ve hapishaneye atılır (Zıvıngi, 2015: 31). 1934 yılında çıkan soyadı kanunu ile memleketinde akıp giden ve Kürtçe adı "Çemê Zê" olan akarsuyun Türkçe adı olan Zapsu ismini kendine soyadı yapar (Anter, 1991: I/60).

Abdurrahim Zapsu, vefatından 45 gün önce bir vasiyetname yazar, vasiyetinde çocuklarından; yazmış olduğu eserlerinin para ile satılmamasını, Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenmelerini, başkalarının namusuna göz dikmemelerini, namaz kılmayı terk etmemelerini ve mirasını âdil bir şekilde aralarında dağıtmalarını istemektedir (Zapsu, 2006: 14). Zapsu, 1958 yılında İstanbul'da vefat eder ve Edirnekapıdaki Necati Bey Kabristanında defnedilir (Zapsu, 2006: 12).

Abdurrahim Zapsu ardında Kürtçe ve Türkçe olmak üzere şu eserleri bırakmıştır:

Kürtçe Eserleri: Memê Alan, Eqîda Kurdan, Dersa Dîn, Mufredata Kurdî, Perek Zêrîn ji Tarîxê ve Gaziya Welat'tır.

Abdurrahim Zapsu 30'dan fazla Türkçe Eser yazmıştır. *Bir Esir Çocuğun Hatırası* ve *Büyük İslam Tarihi* adlı eserler en önemli Türkçe eserlerindendir[4].

2.2.Eserin İçeriği

Dersa Dîn li Ser Mezhebê Îmamê Şafiî adlı eser Abdürrahim Rahmi tarafından 1911-12 yılında Kürtçenin Hakkâri ağzıyla yazılmıştır. Eser, Arap alfabesiyle yazılmış ve 17 sayfadan oluşmaktadır. Eserin orijinal nüshası Erzurum'da Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege salonunda 0128133 numarası ile kayıtlı olup pdf'si şahsi kütüphanemizde bulunmaktadır.

Eserin kapağında eserin hem Türkçe hem de Kürtçe olarak birinci satırda yan başlık olarak "*Kürtçe Din Dersleri*" ikinci satırda ise "*Dersa Dîn li Ser Mezhebê Îmamê Şafiî Rahmetullahî Aleyhî*" ifadesi yer almaktadır. Üçüncü satırda müellifin ismi "*Ez, ji Mala Hekariyan Neviyê Heci Teyyar Begê Ebdurrehîm Rehmî İbn-î Perto*" şeklinde geçmektedir. Sayfanın sonunda basıldığı matbaanın adı ve basım tarihi "İstanbul- Çapxane-î Necm-î Îstîqbal, 1338-1340" olarak ifade edilmektedir. Eserin kapak kısmı üzerinde şu bilgi yer almaktadır: "*Ji terefê Civata Tedqîqê Mesahîf û Muellefatê Şer'iye va hatiye tedqîq kirin*". Eser şu şekilde başlamaktadır:

"ÎFADE

Gelu!.. Birayan… Di exbaran da waride ku:

"Ji bo dunya xwe wisa bixebite bibê qa ez dê dinyayê da ebedî me. Ji bo axreta xwe jî wisa bixebite bibî ka ez dê sibê bimirim"

Dinya bê axret nabe, axret jî bê dinya nabe. Xebata ji bo dinyayê, dest êxistina rizqê helal e.

Xebata ji bo axretê jî cih înandina emrêd şerî'etê ye.

Xwedê me ji îmanê bê behr neke, amîn.

20 Çiriya Ewil 1327 Abdurrehîm Rehmî Hekarî"(s. 2)

[4] Abdurrahim Rahmi Zapsu hakkında geniş bilgi için bkz. Nesim Sönmez. "Evdirehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wî Ya Dersa Dîn", *Zap Havzasi Ulemasi Sempozyumu I-II*, (İstanbul: Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2018), II/673-682.

Daha sonra besmele ile konuya şöyle giriş yapılıyor:

"Paş hemda Xwedê û şelata li ser çêtirê hemî mexlûqan,

Bizan: Paş ku me 'eqîda xwe durust kir, em bûne xwedan îman. Divêt tiştê dînê me emir kirî em wan jî bikin. Ku dibêjine wan "'emel" di 'emel da çar îmam hene ku her çar jî heq in û gotina wan hemûyan jî heq e.

Navê îmamê me "Muhemmed bîn Îdrîs Şafiî" ye, rehmeta Xudê li ser bit. Em ku li ser îctîhada wî ne dibêjine me "Şafiî".

Müellif, eserinde konuları şu başlıklar altında işlemektedir:

Ruknên İslamê/İslam'ın Rükünleri (s. 3), Ruknê Ewwil Kelîma Şehadetê/Birinci Rükün Kelime-i Şehadet (s. 3), Ruknê Duyê Nimêj e/İkinci Rükün Namazdır (s. 4), Şertêt Nimêjê/Namazın Şartları (s. 4), Paqijkirina Bedenê/ Beden Temizliği (s. 5), Av/Su (s. 5), Destnimêj/Abdest (s. 5), Sunetêd Destnimêjê/Abdestin Sünnetleri (s. 6), Xusl/Gusül (s. 7), Sunetêd Xuslê/Guslün Sünnetleri (s. 8), Teyemum/Teyemmum (s. 8), Sunetêd Teyemumê/ Teyemmum Sünnetleri (s. 8), Nimêjêd Ferz/Farz Namazlar (s. 9), Ruknêd Nimêjê/Namazın Rükünleri (s. 9), Sunetêd Nimêjê/Namazın Sünnetleri (s. 10), Heyetêd Nimêjê/Namazın Hey'etlari (s. 11), Tiştêd Nimêjê Betaldikin/Namazı Bozan Şeyler (s. 12), Duâya Paş Tekbîra Ewel/İftitah Tekbiri Sonrası Duâsı (s. 12), Duaya Qinûtê/Kunut Duâsı (s. 12-13), Tehîyat/Teşehud (s. 13), Selewat/Salevat (s. 13), Sûreyê Fatihê/Fatiha Suresi (s. 13), Sûreyê Nas/ Nâs Suresi (s. 14), Sûreyê Feleq/ Felak Suresi (s. 14), Sûreyê Îxlas/ İhlâs Süresi (s. 14), Kirina Du Rekat Nimêja Subê/İki Rekat Sabah Namazının Kılınışı (s. 15), Destpêkirin/Başlamak (s. 15).

Abdurrahim Rahmi Hakkâri, anlatacağı konuları bitirdikten sonra eserinin arka kapak kısmında çocukların okulda okumaları için "Kitêbêd Mektebê" yani okul kitapları adı altında Ahmed-î Hanî'nin (1651-2/1707) "*'Eqida Îmanê*" adlı eseri ile kendi eserlerinden oluşan şu listeyi vermektedir:

Kitêbêd Mektebê

Yê Hatî Çapkirinê:

1. Kilîla Xwendinê	(Elîf Ba)	
2. 'Eqîda Îmanê	('Ulûmî Dîniye)	Birinc Sene İçûn
3. Dersa Dîn	('Ulûmî Dîniye)	İkinci Sene İçûn

Yê Biçine Çapkirinê:

1. Qissa Pêxemberan	(Tarîx-î Îslam)	Abdurrehîm
2. Qissa Xelîfan	(Tarîx-î Îslam)	Abdurrehîm
3. Serbehr	(Qiraet)	Abdurrehîm
4. Hejmar	(Hisab)	Abdurrehîm
5. Erdê Xwedê	(Coxrafya)	Abdurrehîm
6. Welat	(Coxrafya)	Abdurrehîm
7. Mirov	(Hifzi's- Sihhe)	Abdurrehîm
8. Nûbara Piçûkan	(Luxet)	Hezretî Xanî
9. Dersa Şerî'et	('Ulumî Dînîyye)	Abdurrehîm

3. Dersên Şerî'etê

3.1.Müellifî ve Hayatı

Dersên Şerî'etê/Şeriat Dersleri'nin müellifi Kamuran Ali Bedirhan'dır. Kamuran Ali Bedirhan, Bitlis Emir-î Şerefhan'ın (1543/1603-4) torunu ve Botan/Bohtan Bey'i Bedirhan Bey'in (1802-6/ 1869) torunudur (Kardam, 2011: 77; Malmisanij, 2000: 48). Bedirhan Bey'in, Emir Ali Bey ve Mikdat Mithat Bey adında iki oğlu vardır. Emir Ali Bey de Kamuran, Celadet ve Süreyya adında üç çocuk babasıdır.

Kamuran Ali Bedirhan, 1895 yılında İstanbul'da dünyaya gelir. Galatasaray Lisesinden mezun olduktan sonra İstanbul Hukuk Fakültesini bitirip avukat olarak iş hayatına atılır. Gerek kardeşi Celadet Ali Bedirhan (1893-1951) ve gerekse kendisi daha çocukluk ve gençlik yıllarında ailesi tarafından tutulan özel öğretmenler yardımıyla iyi bir eğitim görür. Arapça ve Farsçanın yansıra Fransızca, Almanca gibi Batı dillerini de iyi derecede öğrenir. Kardeşi Celadet Ali Bedirhan'la birlikte Kürtlerin örgütlenmeleri ve bağımsızlıklarını kazanmaları için bazı çalışmalarda bulunması nedeniyle Ankara hükümeti tarafından her iki kardeş hakkında da idam kararı verilir. 1922 yılında zorunlu olarak kardeşi Celadet ile birlikte Almanya'ya gidip orada hukuk alanında doktora yapar. 1925 yılında Almanya'dan Mısır'ın başkenti Kahire'ye döner. Bir süre Kahire'de kaldıktan sonra oradan da Suriye'nin başkenti Şam'a döner. Burada Celadet Ali Bedirhan gibi kendisi de enerjisini kültürel çalışmalarda harcamaya karar verir. Celadet Ali Bedirhan'ın öncülüğünde 1932 yılında Şam'da "*Hawar*" adında bir dergi çıkarılır. Hawar Dergisi 1943 yılına kadar yayınını devam ettirir ve bu süre zarfında toplamda 57 sayı çıkar. İlk 22 sayısındaki yazıların bir kısmı Arap alfabesi ile bir kısmı da Latin alfabesiyle yazılırken 23. sayıdan itibaren sadece Latin alfabesiyle yayın hayatını sürdürür. Kamuran Ali Bedirhan Hawar'da Fransızca ve Kürtçe olarak çeşitli yazılar yazar. Hawar dergisinin başlıca yazarları arasında Celadet Ali Bedirhan, Kamuran Ali Bedirhan, Cegerxwin (1903-1984), Osman Sebri (1905-1993) ve Qedrican (1911-1972) gibi şahsiyetler bulunmaktadır. Kamuran Ali Bedirhan, 1942-1945 yılları arasında toplam 28 sayı olarak yayınlanan *Ronahî* dergisinde de Fransızca ve Kürtçe olarak çeşitli yazılar yazar. Daha sonra Beyrut'a yerleşen Kamuran, burada *Roja Nû* adında bir dergi daha çıkarır. Beyrut'ta yaşayan Kürtler için dil dersi kursunu açar ve onlara öğretmenlik yapar. Daha sonraki yıllarda Paris'e gider. Paris'te 1848'de "Kürt Araştırmaları Merkezi" adında bir dernek kurar. Kürtlere sempati duyan birçok araştırmacı ve ünlü kişi bu dernek ile dayanışma içine girer ve ona destek olur. 1950 yılında Sorbon Üniversitesinde öğretim üyesi olur, Doğu dilleri bölümünde Kürtçe dersler verir. Bu görevini ölümünden birkaç yıl öncesine kadar sürdürür. Dr. Kamuran Ali Bedirhan 6 Aralık 1978'de, Paris'te 83 yaşında ölür.

Kamuran Ali Bedirhan'ın eserleri şunlardır:

Elfabeya Kurdi (Kürt Alfabesi), Elfabeya Min (Alfabem), Zimanê Kurdî (Kürt Dili), Rêzana Zimanê Kurdî (Kürtçe Dil Bilgisi), Ferhanga Kurdî (Kürtçe Sözlük), Zimanê Mader (Anadil), Destpêka Xwendinê (Okumaya Giriş), Parçeyên Bijarte (Seçilmiş Parçalar), Xwendina Kurdî (Kürce Okuma Kitabı), Tefsira Quranê (Kur'an'ın Tefsiri), Dersên Şerîetê (Din Dersleri), Çarînên Xeyyam (Hayyam'dan Rubailer), Proverbes Kurd (Kürtçe Atasözleri, Lucy Paule Margeritta ile birlikte, Paris, 1937), Şîhrên Kurdî (Kürtçe Şiirler), Der Adler Von Kurdistan (Eyloyê Kurdıstanê - Kürdistan Kartalı, Herbert Örtel ile birlikte, Berlin, 1937),

Berfa Ronahîyê (Der Schnee des Lichtes - Aydınlığın Karı), La Lyre Kurde (Kürtçe Şiirler, Fransızca), Türkçe İzahlı Kürce Gramer[5].

3.2.Eserin İçeriği

Kamuran Ali Bedirhan'ın *Dersên Şerîetê* adlı bu küçük eserini 1932-1943 yılları arasında Kürtçe yayın yapan *Hawar* adlı derginin 1938 yılında çıkan 12. sayısının ekinde 16 sayfa olarak yayınlatır. Müellif eserinin dibacesinde bu eseri mensubu olduğu halkın ileri gelenlerine yazdığını ifade ederek şunları yazar:

Halkının bugün bu durumda olmasının sebebinin bilgisizlikleri olduğunu, okuyanların sayısının az olduğunu, Kürtlerin büyük bir kısmının dillerini düzgün bir şekilde konuşamadıklarını ve yazamadıklarını, bundan dolayı Kürtlerin gazete ve dergi çıkaramadıklarını, çıkarılan dergilerin de yayınlarının kısa sürdüğünü; kitapları olmayan milletlerin, dilsiz, sessiz, görüldüklerini, değerlerinin bilinmediğini, haklarının verilemeyeceğini ve diğer milletlerin oyuncağı haline geleceklerini, okuma ve yazmanın yaygınlaşabilesi için merkezi bir otoritenin bulunması gerektiğini: vatanın büyüklerinin bey, şeyh ve ağa olduklarını, bunların memleketin menfaatinden ziyade kendi menfaatleri için çalıştıklarını; bu bey, şeyh ve ağaların da çok iyi bildiği gibi Kürtlerin diğer milletlerden daha değersiz olmadıklarını bu nedenle bugün Kürtlerin içinde bulunduğu bu durumdan, bu büyüklerin sorumlu olduklarını dolayısıyla bunların kendilerine "acaba ben milletime ne hizmet yaptım" sorusunu sormaları gerektiğini ve zaman geçirmeden hizmete başlamaları gerektiğini, her şeyden önce bu büyüklerimizin kendilerini eğitmeye başlamalarının önemli olduğunu söylemektedir (Bedirxan, 1938: 3).

Okuma ve yazmanın milletin arasında yaygınlık kazanması için milletimizin büyüklerinin öncelikle okuma yazmayı öğrenmeleri gerektiğini ve onların her birisinin de etraflarındaki beş kişiye öğretmeleri, onlarda okuma yazmayı öğrendikten sonra etraflarındaki beş kişiye öğretmelerini ve bu halkanın giderek genişlemesi sonucunda okuma yazmanın yaygınlık kazanacağını söylemektedir.

Müellif dibacesinin bitiminde; Kürtlerin mir, bey, şeyh ve ağalarına seslenerek, halkı dinlemelerini öğütleyerek en doğru sesin halkın sesi olduğunu, ilerlemenin yolunun okumak-yazmak ve bilimden geçtiğini bu nedenle halkına rehberlik etmeleri gerektiğini kendilerinin milletin efendisi değil kölesi olduklarını söylemektedir (Bedirxan, 1938: 3-6).

Müellif, dibaceyi bitirdikten sonra besmele ile şu şekilde sözlerine başlamaktadır:

"Bi Navê Yezdanê Pak ê Dilovan û Mîhrivan/ Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla, *Dersên Şerîetê/* Şeriat Dersleri"

Müellif konuyu anlatmaya başlamadan önce altını kalın çizgiler ile çizerek "okumanın" önemini vurgulayarak şöyle der:

"Ji xwendinê mezintir tu kes nîne/ Okumaktan daha büyük hiç kimse yoktur" (Bedirxan, 1938: 7).

Kamuran Ali Bedirhan, eserini üç ana bölümden oluşturup ilmihâl konularını şu başlıklar altında işlemektedir.

Birinci Bölüm:

---

[5] Kamuran Ali Bedirhan hakkında geniş bilgi için bkz. Kamuran Ali Bedir-Xan. *Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer*, (Paris: Özgürlük Yolu Yayınları, 1986), s. 1-4; Kamuran Ali Bedirxan. *Dersên Şerîetê*, (İstanbul: Diwan Yayınları, 2012), s. 7-15.

Riknên Bawerîyê/İmanın Rükünleri (s. 7), Riknên Îslamê/İslamın Şartları (s. 7-8), Nimêj, Rojî, Zikat û Hec/Namaz, Oruç, Zekât ve Hac (s. 8), Mikelef /Mûkellef (s. 9), Ferz û Wacib/Farz ve Vacip (s. 9), Ferza Eyn û Kifaye/Farz-ı Ayn ve Farz-ı Kifâye (s. 9), Sinet/Sunet (s. 9).

İkinci Bölüm:

Heram/ Haram (s. 10), Mekrûh/Mekrûh (s. 10), Mibah/Mubah (s. 10), Destnımêja Mezin û Kiçik/Büyük ve Küçük Abdest (s. 10), Destnimêja Mezin Bi Çi Dişkê/Büyük Abdest Ne ile Bozulur (s. 10), Destnimêja Kiçik Bi Çi Dişkê/Küçük Abdest Ne ile Bozulur (s. 11).

Üçüncü Bölüm:

Nimêjên Ferz/Farz Namazlar (s. 11), Wexta Nimêjan/Namaz Vakitleri (s. 11), Riketên Nimêjên Ferz/Farz Namazların Rekâtları (s. 12), Fiknên Nimêjê/Namazın Rükünleri (s. 12), Tertîb û Peyhevî/Tertip (s. 12), Şertên Diristîya Nimêjê/Namazın Şartları (s. 12-13), Betalkirina Nimêjê/Namazın Bozulması (s. 13), Nimêja Înê/Cuma Namazı (s. 13), Nimêja Civatê/Cemaat ile Namaz (s. 13), Nimêja Mirîyan/Cenaze Namazı (s. 13), Zikat/Zekat (s. 14), Zikata Fitrê/Fitre (s. 14), Rojî/Oruç (s. 15), Meha Remezanê/Ramazan Ayı (s. 15), Nîyeta Rojîyê/Oruca Niyet (s. 15), Wextê Rojîyê/Oruç Zamanı (s. 15), Şikênandina Rojîyê/Orocun Bozulması (s. 15), Hec/Hac (s. 15), Riknên Hecê/Haccın Rükünleri (s. 16), Omre/Umre (s. 16), Heramên îhramê/İhramın Haramları (s. 16).

4. Et-Tuhfetu'l-'Alaiyye

4.1.Müellifi ve Hayatı

Eserin müellifi Şeyh Alauddin el-Haznevidir. Şeyh Alauddin, 1919 yılında bugünkü Suriye'nin Kamışlı kentine bağlı Hazne köyünde dünyaya gelen Şeyh Ahmed el-Haznevî'nin (1887-1949) oğludur (Canko, 2020: I/153-156). Şeyh Ahmet iki evlilik yapmıştır. İlk eşi Amine'den Zekiye adında bir kızı, Masum, Alaeddin ve İzzeddin adında üç erkek çocuğu olur. Şeyh Ahmed, ilk eşi Âmine hanımın vefatının ardından Şeyh Abdurrahman-ı Taği'nin (1831-1886) torunu, Bitlis'in Mutki ilçesinden olan Molla Abdulbaki'nin kızı ve mürşidi Şeyh Hazret'in yeğeni (kız kardeşinin kızı) olan Saide hanımla evlenmiştir. Bu evliliğinden de Abdülgani adında bir erkek evladı olur. Rivayetlere göre Şeyh Ahmed el-Haznevî'nin ailesi aslen Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesindendirler.

Ahmed el-Haznevî'nin yedinci kuşaktan dedesi Molla Sıvar'ın çocukları önce Siirt ilinin Şirvan ilçesine bağlı Mavit köyüne yerleşirler. Daha sonra buradan da Şırnak iline bağlı İdil ile Cizre ilçeleri arasında bulunan Banıhe köyüne gidip orada uzun süre kalırlar. Daha sonra köylüler arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle aile oradan göç edip Hazne köyüne yerleşir. Aile belli bir süre burada durduktan sonra hükümet yetkilileri tarafından Kamışlıya bağlı Tel-Maruf köyüne gidip oturmaları istenir onlar da oraya göç ederler.

Şeyh Alauddin el-Haznevi'nin babası Şeyh Ahmed el-Haznevî 1949 yılında Tel-Maruf'ta vefat eder.

Şeyh Alauddin el-Haznevi, eğitim hayatına babasının yanında başlar, icazetini de babasından aldıktan sonra 1959 yılında irşad makamına oturur. İrşad görevini icra ederken çeşitli bölgelerde medreselerin açılmasına vesile olup çok sayıda talebenin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Genel olarak eserlerini tasavvuf üzerine kaleme alan Şeyh Alaeddin aynı zamanda bir ediptir. Yazığı münacatlar ve kasideleri meşhurdur. 1969 yılında vefat eden

Şeyh Alauddin, Tel-Maruf köyünde medfûn bulunan babası Şeyh Ahmet'in kabrinin yanına defnedilir.

Şeyh Alauddin el-Haznevi, sağlığında irşad görevini yaparken birçok halife de yetiştirmiştir. Yetiştirdiği halifeler şunlardır:

Şeyh İzzeddin Haznevi (kardeşi), Molla Halil Palo Serhad-i, Molla Abdullan Bin Molla Abdurrahman, Molla Abdullah Bizguri-Daif, Molla Abdullah Kartmin-i (Müderris), Molla Muhammed Emin Hayderi, Tel Maruf İmamı Molla Yahya, Molla İzzeddin Aksan Urfa (Nibil), Molla Halil, (Şeyh Huseyn Kertwini'nin damadıdır), Tel Hasan İmamı Es-Seyyid İbrahim, Molla Abdullah-i Bingöl ve Molla Abdurrezzak Reşkot-î[6].

4.2.Eserin İçeriği

Müellif, *Tuhfetu'l-Ala'îyye* adlı eserini ne zaman yazdığı hakkında eserde her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser 141 sayfadan oluşup Beyrut'ta bulunan "el-Kutubu'l-İslâmiyye" adlı yayınevi tarafından Arap alfabesiyle basılmıştır.

Eserde, ele alınan konular Şafiî mezhebine göre anlatılmıştır. Şeyh Alauddin el-Haznevi'nin *Tuhfetu'l-Ala'îyye* adlı bu eserini istinsah eden müstensihin kim olduğu hakkında eserde her hangi bir bilgi bulunmaktadır. Ancak müstensih eserin 138. sayfasında eserde geçen konuları şu şekilde özetlemektedır:

"*Ev kitêba Seydayê Şêx Elauddîn el-Heznewî, Xuda me ji bereketa wî û bav û birayê wî mehrûm nekî û Xudê bi bara rehma xwu lêkî û li bav û birayê wî kî çêkirîye ev kitêb bi zimanê Kurdî û tiştê ku lazim e ji muslumanan re ji 'eqîdê û çiqa tiştê wacib û sinet û helal û heram ji umûrê Dînê Îslamê wek wî peyde nabin."*

Eserin kapak kısmında Arapça "*Tuhfetu'l-'Ala'îyye, fî 'ulûmi'ş-şeri'eti bi'l-luğeti'l-Kuriyyet "el-Lehcetu'l-Kurmanciyye", Te'lifu'l'alimi'l-'allame Ferîdu'd-dehrihî ve vehîydu 'asrîhî, el-Murşidu'l-Kâmil eş-Şeyh 'Alaeddin el-Haznevî en-Nakşebendî k.s.*"

Müellif eserine besmele ile başlar. Allah'a Hamd u Sena ve Hz. Peygamber (s.av.)'e, onun al ve ashabına selât u selam getirdikten sonra konuya şöyle giriş yapar:

"*Behsa Kelîma Şehadetê*

Wacib e li ser her insanekî: Zekeren kâne ev unsâ ev 'abden insiyyen ev cinnen lâkinne'l-cinne mukellefûne min hîni'l-huleqetî ke Âdem ve Havâ: Eger aqil û balix be bê cîshabî bi pêxemberiya pêxemberê eleyhî's-salatu wesselam qudreta wî hebî li ser şitexaliyê bêjî bi zimanê xwe, bawer bikî bi qelbê xwe (Eşhedu en lâ îlahe îllellahu we eşhedu enne Muhemmeden resûlullahî) me'na wê: eşhedu: ez şehdebûnê didim bi zimanê xwe bawer dikim bi qelbê xwe: el la îlahe: muheqeq nîne tû me'bûdê ku em jê re îbadetê bikin: Îllellah: ji xeynê Xwedayê me pêve ku Ellah ê: we eşhedu: Ez hem şehde ji bonê didim bi zimanê xwe bawer dikim bi qelbê xwe: enne Muhemmeden muheqeq heçêka Muhemmed: Resûlullahî qasidê Xwedê ye şiyandîye bal cin û wa insana ve da rêya heqê şanî wan bidî ji dîn û dinya wan."

[6] Şeyh Alaeddin Haznevi hakkında geniş bilgi için bkz: Kutbeddin AKYÜZ. *Ahmed el-Haznevî (ö. 1949) ve Hazneviyye Tarikatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Nurettin Aydin. *Nakışbendiliğ'in Halidiye Kolu Hazneviler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Mardin İli Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Manisa: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); http://www.evliyalar.net/seyh-alaaddin-haznevi-k-s/ (Erişim Tarihi: 10/11/2020).

Eserde konular; Akaid, İbadet ve Tasavvuf olmak üzere üç ana bölümde ele alınmıştır. Akaide dair konular eserin 2 ile 31. sayfaları arasında şu başlıklar altında işlemiştir:

Behsa Kelîma Şehadetê (s. 2), Behsa Zat û Sifatê Xwedê (s. 3-4), Behsa Her Du Şiklê Şitexalîya Xwedê (s. 4-5), Behsa Xêr û Şeran (s. 5), Behsa Resûl û Enbîyayê Xwedê (s. 6-7), Behsa Kaxit û Kutub û Melaîketê Xwedê (s. 7-8), Behsa Wesifdanî û Neseba Muhemmed Pêxember (s.e.w) (s. 8-10), Behsa Dereca Însan û Melaîketan (s. 10-11), Behsa Ewlîya û Îmama (s. 12), Behsa ‘Erş û Kursî û Lewh û Qelem (s. 12-13), Behsa Ecel û Rizq û Xeyrê Wan (s. 13-14), Behsa Mirin û Sual û ‘Ezabê Qebrê (s. 14-18), Behsa ‘Elametê Qîyametê (s. 18-20), Behsa Heşr û Neşr û Xeyrê Wan (s. 21-22), Behsa Şefaetê (s. 22-24), Behsa Hewzê Pêxember ‘Eleyî Selat û Selam (s. 24-25), Behsa Cehenemê (s. 25-28), Behsa Cenetê (s. 28-30), Behsa Erwahê Sax û Mirîya û Xeyrê Wan (s. 30-31),

İbadete dair konular ise eserin 31 ile 120. sayfalarında şu başlıklar altında sıralanmıştır:

Behsa Mirovê Tarikî Selat (s. 31-33), Behsa Rojîya Remezanê (s. 33-34), Behsa Mirovê Zikatê Nedî (s. 34-35), Behsa Fezla Hecê (s. 35), Behsa Cezayê Zinayê (s. 36), Behsa Cezayê ‘Iraqê (s. 337-38), Behsa Mirovê Qatil (s. 38), Behsa Mirovê Sebrê li Ser Mirîya Nakişînî (s. 38), Behsa Cezaê Ewî Dilê Dê û Bavî Xwu Bihêlî (s. 39-40), Behsa Wacib û Heram û Sinet û Mekrûh û Caizî (s. 41), Behsa Qenc Ji ‘Îbadatan û Xeyrê Wan (s. 41-42), Behsa Ava Dest Limêjî Tê Kirin (s. 42), Behsa Ava Mekrûh (s. 43), Behsa Ava Hatî Îstî‘malkirin (s. 43), Behsa Ava necis û Xeyrê Wî (s. 44), Behsa Îctîhadê (s. 45), Behsa Firaxê Zîv û Zîr e (s. 45), Behsa Siwakê û Xeyrê Wî (s. 46), Behsa Destlimêjê (s. 46-47), Behsa Sinetê Destlêmêjê (s. 47-49), Behsa Mekrûhatê Destlimêjê (s. 49), Behsa Mesha Xuffikî (s. 49-50), Behsa Tiştê Destlimêjî Ji Wan Dişkê (s. 50), Behsa Tiştê Heram Li Ser Mirovî Bêdestlimêj (s. 5051), Behsa Adabê Teharetê (s. 51-52), Behsa Îstîncayê (s. 52), Behsa Tiştê Xuslê Wacib Dikin (s. 52-53), Behsa Xusla Wacib (s. 53), Behsa Şurût û Sunet û Mekrûhatê Xuslê (s. 53-54), Behsa Mirovê Bêdestlimêj û Bi Cenabet û Xeyrê Wan (s. 54), Behsa Tiştê Necis (s. 55), Behsa Tahirbûna Tiştê Necis (s. 55-56), Behsa Teyemmumê (s. 56-58), Behsa Şurût û Erkanê Teyemumê (s. 58-59), Behsa Sinetê Teyemumê û Tiştê Wî Betal Dikin (s. 59-60), Behsa Qezaya Limêja Hatîye Kirin Bi Teyemumê (s. 60-61), Behsa Heyz û Cilê Pîrekan (s. 61), Behsa Îstîhazê (s. 61-62), Behsa Jinika Xwîna Wê Ji Pazdeha Derbas Bûye (s. 62-63), Behsa Jinika Cilê Wî Ji Şêst Rojî Derbas Bûye (s. 63-64), Behsa Wacibbûna Limêjê (s. 64-65), Behsa Elimandina Limêjê (s. 65-67), Behsa Elimandina Limêjê Bi Sinetê Wî ve (s. 67-72), Behsa Limêja Mirovê M’emûmê Bi Sinetan ve (s. 72-73), Behsa Limêja Rûniştî (s. 73-74), Behsa Tesbîhê Piştî Limêjê Ferz (s. 74-75), Behsa Me‘na Wan Tiştê Mirov Di Limêjê De Dixwînî (s. 76-80), Behsa Me‘na Tesbîha û Xeyra Wan (s. 80-84), Behsa Şirûtê Limêjê (s. 85-86), Behsa Azan û Qametê (s. 87-88), Behsa Tiştê Necis Ku ‘Efû Jê Heye (s. 88-89), Behsa Wan Tiştê Lêmêjê Betal Dikin (s. 89-90), Behsa Mekrûhatê Limêjê û Hinek Sinetê Wî (s.91-92), Behsa Sicûda Sehwê (s. 92-94), Behsa Secda Şukrê û Xwendina Quranê (s. 94-95), Behsa Limêjê Sinet (s. 95-96-), Behsa Limêjê Bi Cemaet (s. 96-97), Behsa Mirovê Limêj Li Pey Dibî û Yê Li Pey Nabî (s. 97), Behsa Limêja Mirovê Mesbûqî û ‘Uzrê Texîrî Ji Îmam (s. 98), Behsa Qetandina Ji Îmamê (s. 99), Behsa Limêja Musafir (s. 100), Behsa Şirutê Kirina Limêjê Du Rekatî (s. 100), Behsa Kirina Du Limêja Bihev re (s. 101), Behsa Limêja Xutbê (s. 102-103), Behsa ‘Uzrê Limêja Xutbê û Cemaetê (s. 103), Behsa Tiştê Hevrişimî (s. 104),

Behsa Limêja ‘Îydê (s. 104-105), Behsa Limêja Heyvxerabûnê û Rojxerabûnê (s. 105-106), Behsa Limêja Baranê (s. 106-107), Behsa Şuştina Mirîya (s. 107-108), Behsa Kefen (s. 109), Behsa Limêja Mirîya (s. 109-110), Behsa Mirovê Mesbûqî û Yê Şehîd (s. 110-111), Behsa Tirbê (s. 111-112), Behsa Zîyareta Mirîya û Te‘zîya Xudîyê Wan (s. 112), Behsa Zikatê (s. 113), Behsa Zikata Pez (s. 113), Behsa Zikata Deve û Dewarê Reş (s. 114), Behsa Şirûtê Zekata Pez û Deve û Dewra (s. 114), Behsa Zikata Fêkî û Dexlê (s. 115), Behsa Zikata Malê Tîcaretê (s. 116), Behsa Zikata Zîv û Zêr (s. 116-117), Behsa Zikata Fitra (s. 117), Behsa Rojîya Remezanê (s. 117-118), Behsa Fitirnedina Di Remezanê De (s. 118-119), Behsa Cezayê Fitirnedina Di Remezanê De (s. 119-120).

Şeyh Alauddin el-Haznevi, eserinin 120 ile 138. sayfalarında tasavvuf ve tarikat adabından bahsetmektedir. Müellif, konuyu şu başlıklar altında irdelemektedir:

Behsa Çûna Cem Şêx (s. 120-123), Behsa ‘Elametê Şêxê Kamil (s. 123-124), Behsa Îxlas û Mehebbet û Teslîmî (s. 124-125), Behsa Edebê (s. 125-127), Behsa Terîqê û Exlaqê Sofîyan (s. 127-131), Behsa Tiştê Heram (s. 131-138).

5. İrşâdu’l-İbâd

5.1.Müellifi ve Hayatı

Eserin müellifi Halife Yusuf’tur. Halife Yusuf, 1885 yılında İshak Paşa Sarayı’nın topçusu Şerif Ağa’nın oğlu olarak Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinin Zengezur (Sarıgül) Köyünde dünyaya gelir. Babasının topçu olması hasebiyle kendisine “Topçu” soyadı verilmiştir (Zınar, 2013: 107-108). Eğitim hayatına köylerinin imamı olan Molla Ahmet’in yanında başlar (Sağnıç, 2002: 485). Daha sonra Doğubayazıt’ta meşhur olan Şeyh Muhammed Celâlî’nin yanında ve bölgede bulunan birçok medresede devam eder (Kutlay, 2011: 448; Durre, 2014: 52). Tahsil hayatını tamamladıktan sonra imam olarak çalışmaya başlar.

Birinci Dünya savaşının devam ettiği yıllarda Siirt’e gidip Molla Halil es-Siirdi’nin (1754-1843) medresesinde Molla Halil’in oğlu Molla Hamid Efendi’den Ferâiz ilmini okur ve ondan ilmî icazetnamesini alır (Sağnıç, 2002: 48; Çevik, 2003: 9).

Halife Yusuf, hem ilmî sahada hem de tasavvufi sahada kendini yetiştirmiş büyük âlimlerdendir. Kendisi iki defa tarikat icazetnamesini almıştır. İlk olarak 1924 yılında Şeyh Muhammed Derşevî’den (1868-1924) Nakşibendîlik tarikatı icâzetnâmesini, 1935 yılında da Şeyh İbrahim Hakkı el-Basretî’den (1892-1963) Kadirî tarikatı icâzetnâmesini alır. Daha sonra Doğubayazıt’a geri dönen Halife Yusuf tekrar imam olarak hizmet eder.

Halîfe Yusuf’un fikir dünyasının oluşmasında Ahmed-i Hânî’nin (1651?-1707) büyük etkisi vardır. O, Hânî’nin yolunu takip ederek eserlerini revaçta olan Arapça ve Türkçe ile değil de Kürtçe ile yazmıştır. Eserlerini yazarken yaşadığı dönemin siyası havası nedeniyle gerçek adını kullanmaktan kaçınmış bazen “*Ebdullah Ibnu Mehmûd en-Neqşebendî*” bazen de “*Ebdullah Bîn Mahmûd Bayezîdî en-Neqşebendî*” olarak yazmıştır. Doğduğu yer olan Doğubayazıt’ta 1965 yılında 80 yaşında iken vefat eden Halife Yusuf arkasında Rîsaletu’l-Hîsab/ Matematik, Manzum Takriz, Mecmeûu’l-Mesaili’ş-Şer’îye Bi’l-lîsanî’l-Kurdiyye, Tuhfetu’z-Zâkirîn, Tuhfetu’s-Sıbyân, Akîdetu’l-İmân, İrşâdu’l-İbâd, Tecwîdu’l-Qur’an, Hutbe, Kitâbu’l-Ferâiz, Tuhfetu’l-Amilîn ve Tuhfetu’l-İhvan adlı çok kıymetli eserler bırakmıştır (Yusûf, 2015: 8; Kutlay, 2011; 247).

www.arsivakurdi.org

5.2.Eserin İçeriği

Halife Yusuf Topçu'nun *İrşâdu'l-İbâd* adlı eseri Şafiî mezhebinin fıkhî içtihatlarına göre Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle kaleme aldığı teferruatlı bir eserdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kürtçe yazılan fıkıh kitapları arasında yazıldığı dönem itibarıyla en geniş eserdir. Eser, yazıldığı ilk dönemde elle çoğaltılıp medreselerde Kürt âlimleri tarafından okutuluyordu. Birinci nüshası ilk olarak 1326/1948 yılında Suriye'nin başkenti Şam'da Matbaatu Tarîk-i Dımaşk'ta 372 sayfa olarak basılmıştır. Daha sonra 1960 yılında Ankara'da Nur Matbaası'nda Arap harfleriyle 322 sayfa olarak neşredilmiştir. 1998 yılında da İstanbul'da Hira Yayınları tarafından hem Arap, hem de Latin harfleriyle Türkçe tercümesi ile birlikte iki cilt halinde basılmıştır (Geçit, 2018: 137-138).

Müellif eserini, Şafiî mezhebinin tanınmış âlimlerinden İmam-ı Nevevî, İbn Hacer, Remlî, vb. âlimlerin eserlerinden ve el-Envâr, Beycurî, Muğni'l-Muhtâc, İânetu't-Tâlibîn gibi meşhur kitaplardan faydalanarak din görevlilerinin ve dinî görevlerini öğrenip yerine getirmek isteyenlerin istifade edebilmeleri için telif etmiştir.

Eserin kapak kısmında "*Tuhfetu'l-'Amlîn ve irşadu'l-'abidîn min 'avami'l-mu'minîn*" şeklinde isim verildikten sonra devamında şu bilgiler yer almaktadır: "*Fi'akîdetî ve ba'du furû'i'd-dîn 'ala mezhebi'l-Îmam-î'ş-Şafiî we nebzetun min kavâîdi tecwîdi'l-Kur'ani'l-mubîn*". Eserin müellifi ise "*Abdullah bin Mahmûd en-Nakşebendî el-Kâdirî"*olarak yer almaktadır.

Müellif eserine besmele ile başlayıp "Akîdetu'l-Îman" başlığı altında Allah'a Hamd u sena edip Hz. Peygambere ve onun al ve ashabına salât u selam getirdikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

"*Tu bizan! Erkanê Îslamê pênc in. Yê ewwil Eşhedu en la îlahe îllelah e, yanê ez bi qelbê yeqîn dizanim him bi zimanê xwe îqrar dikim ku tu Xudayê bi heq laîqî 'îbadet nîye jî xeyrî Xudê ku navê wî Ellah e, we eşhedu enne Muhemmeden resûlullahî yanê ez bi heqê yeqîn dizanim hem bi zimanê xwe îqrar dikim ku Muhemmed Pêxember sallelahu teala aleyî wesellem 'abd hem resûlê Xwedê ye, yanê qasidê gotina emrê Xudê ye ji bo mexlûqa…*"

Müellif, "Akîdetu'l-Îman" başlığı altında 3 ile 12 sayfalar arasında önce İslam'ın beş rüknünü daha sonra İmanın altı rüknünü ayrı ayrı teferruatlı bir şekilde ele alır. Daha sonra Hz. Peygamberin çocuklarını, hanımlarını, sahâbeleri, tabiîleri, evliyaların kerametlerini ve dört mezhep imamını ayrıntılı olarak ele almaktadır.

Müellif, telif ettiği bu eserinin 13 ile 347. sayfaları arasında; temizlik, abdest, gusül, teyemmüm, hayız, namaz, zekât, oruç, hac, bey' yani alışveriş ve ticaret, miras, nikâh, talâk, nafaka, riddet, kehanet gibi fıkhi meseleleri klasik fıkıh kitapları usulüne göre ele almıştır. 348 ile 366. sayfalarında da "Kur'an Tecvidi" konusunu işlemektedir.

Halife Yusuf, te'lif ettiği bu eserini şu iki beyit ile bitirmektedir:

Ey xwendîya li min nekin lewm û 'îtab
Ger çi pur sehw û pur 'eyb e ev kîtab

Hûn durust û teshîh bidîrin xoş cewab
Ji lutf û kerema xwu wellahu e'lem bissewab.

6. Kitâbu'l-Ferâiz

www.arsivakurdi.org

6.1.Müellifi ve Hayatı

Kitabu'l- Ferâizin müellifi Halife Yusuf Topçudur. Bir önceki madde de *İrşadu'l-İbad* adlı eserin tanıtımını yaparken müellif hakkında detaylı bilgi verildiğinde müellifin hayatı hakkında ilgili yere bakılabilir.

6.2.Eserin İçeriği

İslâm Mirâs Hukuku konusunda Kürtçe'nin Kurmanci lehçesi ile ilk defa eser telif eden âlim Halife Yusuf olduğunu yaptığımız çalışmalar neticesinde ulaştık. Miras konularının detaylı ve sistematik bir şekilde ele alındığı bu eser, Nur Matbaası tarafından 1960 yılında Ankara'da Arap harfleriyle 56 sayfa olarak bastırılmıştır. Müellif, eserin üzerinde gerçek adını değil de diğer eserlerinde olduğu gibi kendisine müstear isim olarak "*Abdullah İbn Mehmud en-Nakşebendî*" adını kullanmıştır. Orta kısmında büyük bir ferâiz cetveli bulunan eserde çarpım tablosuna benzer orijinal bir tablo da mevcuttur. Söz konusu tabloda kime ne kadar pay düşeceğini kolayca tespit etmek için üstte baba, ana, koca, karı, oğul gibi mirasçıların karşılaştırılıp denkleştirilmekte, bu şekilde miras problemlerinde sonucu elde etmeye yarayacak karşılaştırmalara imkân verilmektedir (en-Nakşabendi, 1960).

Eserin kapak kısmında eserin adı bir tabloda Arapça olarak "*Kitabu'l-Feraiz*" tam karşısına da Arapça olarak "*Min Dureri'l-Feraiz*" ifadesi yer almaktadır. Tablonun hemen alt kısmında Nisa Suresinin 7. ayeti ve Hz. Peygamber'in bir hadisinin orijinal metnine yer vermektedir. Kapağın sonunda Bakara Suresinin 32. Ayeti yer almaktadır.

Kitabu'l-Ferâiz'in iç kapak kısmında şu beyitlere yer verilmiştir:

Ey ummiyê ku hûn 'Erebî nizanin
Ji we ra mizgînî ye ger hûn bizanin
Kesê wê bixwîne ji pîr û cana
Wê bibe feqîhekî xebîr û zana
Bi tewfîqa Xelaqê erd û asîmana
Bi cahê şefîê cumle ins û cana
Sed hizar selat û selam her zemana
Li ser wî û al û eshaba her wext û hîn û ana

Eserin 3. sayfasında besmele ve Allah'a Hamd u Sena Hz. Peygambere Salât u selam getirildikten sonra 5. sayfada "Haza Kitabu'l-Feraiz" denilip konu anlatılmaya başlanmaktadır.

Konuya şu şekilde giriş yapılmaktadır:

"*Bîsmîllahîrrahîmannîrrahîm (Tu bizan) Hatiye rîwayetkirin ji Pêxember (s.x.l) ku wî ferman kiriye: "Hûn feraizê bizanin û bi mirovan bidin zanîn"...*"

Müellif, eserini 57. sayfada verdiği şu şiir ile bitirmektedir:

Ey kesê xebî tû ne gûhdirêjî
Ma tû fetwa ji xelkê ra bi Erebî dibêjî
Ya tû fehm dikî ji hurûfê Erebî bi qencî
Paşî ji wan ra teqrîr dikî bi kurmancî
Nebêje faîlê wî bî bid'et feqîr e
Hingiv jî ji mêşek zeîf pir heqîr e
Ya xayet alimê mihtac nînî
Ya xayet ehmeqî mecnûnê dînê

Xweziya weqta tû dikî î'tirazê
Ez jî hazir bûma wê weqtê lehzê
Te yê bidya ji min ecêb îcabet
Heta qiyametê bimayî şermê û xîcalet
Meger kur bi kurmancî nizanî
Çend kîtab gotine Ehmedê Xanî
Yûsif û Zûleyxa û Mem û Zîn
Nûbihara fesîh bi elfazê şekirîn
Nizanî tu Nehcû'l-En'am celîl e
Bi kurmancî telîfa Mela Xelîl e
Ne Şêx Bate Xudanê qelbê munewwer
Bi kurmancî gotiye mewlûda pêxamber
Ger çi kurmanciya me ne fesîh e
Fehma me'nayê ji wî xayet melîh e
We reng tû bêje wan cewab
Xudê alim e muheqîqe we sewab

7. Rîsaletu Sefînetu'l-Ekrad Îla Sebîli'r-Reşad/ Sefîna Kurdan Ji bo Ehlê Bajar û Gundan

7.1.Müellifi ve Hayatı

Rîsaletu Sefînetu'l-Ekrad îla Sebîli'r-Reşad'ın müellifi Molla Abdulcelil Boti'dir. Molla Abdılcelil Boti, Siirt'in Eruh (Dihê) ilçesinin Zıvıng köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında sağlıklı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Türkiye Cumhuriyetinin kurulduğu yıllarda doğduğuna dair bazı görüşler bulunmaktadır.

7.2.Eserin İçeriği

Rîsaletu Sefîneti'l-Ekrad îla Sebîli'r-Reşad adlı bu eser 1951 yılında Molla Abdulcelil tarafından nazım türünde yazılmış Kürtçe bir fıkıhnamedir. Müellif, eserini adlandırırken mesnevi geleneğinde olduğu gibi sadece Arapça adını vermemiş, Arapçanın yanında Kürtçesini de vererek şu şekilde isimlendirmiştir: *Rîsaletû Sefînetu'l-Ekrad Îla Sebîli'r-Reşad /Sefîna Kurdan Ji bo Ehlê Bajar û Gunda* yani Kürtlerin Sefinesi Şehirli ve Köylüler İçin.

Müellif, 22 ile 23. beyitlerde neden "sefine" yani gemi dediğini şöyle açıklamaktadır:

Sefîne *me nav danî lê ew çi ra*
Ji bo hindê eḥbab û yar û bira

Li ser vê sefînê kesê bit siwar
Ew ê dê ji cehlê xelas kit biġar

Eser, nazımın mesnevi türünde 511 beyit halinde aa, bb, cc, … kafiyesi ve arûz vezninin mütekarib bahrinin "*fe'û lun fe'û lun fe'û lun fe'ûl*" kalıbı ile kaleme alınmıştır. Müellif, eserini sade ve akıcı bir Kürtçe ile yazmıştır.

Müellif, eserini klasik mesnevi türünde yazmıştır. Her ne kadar nüshalara göre farklılıklar olsa da beyit sayısı dibacede 32, ana konu da 475 ve Duâ da 4'tür.

Eser, Şafıi mezhebine göre fıkıh konularını içermektedir. Genel olarak içeriği "Kîtabu't-Tehâret" 108 beyt, "Kîtabu's-Salât" 172 beyt, Kîtabu'l-Cenâiz" 36 beyt, "Kîtabu'z-Zekât" 70 beyt, "Kîtabu's-Siyâm" 27 beyt ve "Kîtabu'l-Hacc" 43 beytten oluşmaktadır[7].

Molla Abdulcelil'in manzumesinin son dört beyti şu şekildedir:

Muḥemmed 'eleyhi's-selat û selam
Li ser wî mudawim bitin ta qiyam

Digel al û seḥbê wî hem tabi'în
Li ser wan mudawim bitin ecme'în

Xudaya bi cahê ḥebîb ey Xuda
Bigêre ji bo me şefî' Eḥmeda

Bi ismê Xuda kir me bed'a kelam
Bi namê te ya Reb me kir ixtitam

8. Fiqha Şâfiî

8.1.Müellifi ve Hayatı

Molla Hüsnü, 1943 yılında Bingöl (Çewlîk)'e bağlı Adaklı (Azarpêrt) ilçesine bağlı Kamışgölü (Tûmik) köyünde dünyaya gelir. Babasının adı Zeynel, annesinin adı ise Havva'dır. Eğitim hayatına babasının yanında başlar, daha sonra Şeyh Muhammed Hadî'nin medresesinde devam eder. Belli bir süre sonra oradan da ayrılıp Norşin medresesine ve başka medreselerde eğitimine devam eder. Molla Hüsnü eğitimini bitirdikten sonra doğduğu ilçenin köylerinde imamlık vazifesini ifa eder. 1987 yılında doğduğu bölgeden göç edip İstanbul'a yerleşir. Molla Hazin halen İstanbul'da yaşamaktadır.

Molla Hüsnü hem âlim hem de tasavvuf ehli bir şahsiyettir. O, medresesinde okuduğu Şeyh Muhammed Hadi aracılığıyla tasavvufla tanışır ve onu kendine şeyh olarak kabul eder. Daha sonra okumak için gittiği Tel Maruf'ta Şeyh Muhammed Masûm Hazneviye onun vefatının ardından da Şey Alaeddin Hazneviye intisap eder.

Molla Hüsnü pek çok eseri ilim dünyasına kazandırmıştır. *Mevahibu'r-Rahman Fî Tefsîri Sûreti'l-İnsan, el-Mevahib, Miratu'l-Heqa'îq Ve'l-Esrar, Hanımlara Rehber, Külliyat-ı Suğra, Külliyat-ı Vusta, Külliyat-ı Kübra, Kûlxaniya Veşartî, Rîsaleyên Eqîdê û Exlaq û Edebê, Reng û Rûyê Peyxember, Fiqha Şafi'î, Guldan, Bîranînên Seydayê Mela Husnî*, ve *Dîwana Hezîn* onun Arapça, Türkçe ve Kürtçe yazdığı eserleridir[8].

8.2. Eserin İçeriği

Müellif, 353. sayfada verdiği bilgilere göre eserini 10/9/2005 tarihinde İstanbul'un Ümraniye ilçesinde tamamlamıştır. Yine aynı sayfada Mardinli Şeyhmus tarafından 16/07/2006 tarihinde yazılan bu nüsha bilgisayara geçirilmiştir. Eser Arap alfabesiyle

---

[7] Geniş bilgi için bkz: Hayrullah Acar. "Fiqihnameyeke Menzûm Di Edebiyata Kurdî De: Rîsaletu Sefînetu'l-Ekrad Ila Sebîli'r-Reşad/Sefîna Kurdan Ji Bo Ehlê Bajar û Gundan A Mela Ebdulcelîlê Botî" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2016 Cilt: 8 Sayı:1 (15) s. 376-435.

[8] Geniş bilgi için bkz. Yakup Aykaç. *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Ferheng)*, (Yüksek Lisans Tezi), (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, 2015), s. 11-28.

yazılmış ve 378 sayfadır, eserin yayın yeri ve yayın evi hakkında eser üzerinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserin kapak kısmında eserin adının *Fiqha Şafi'î* olduğunu ve konusunun "*Di qismê îbadatan da mudellel û mu'ellel e digel rimûzê bal hindik fiqha Henefî ve*" müellifinin de Hüsnü Geçer el-Hazin olduğu bilgisini görmekteyiz.

Eserin iç kapak kısmında müellif besmele ile başlar ve Ankebut Suresinin 7. ayetini ve mealini vermektedir. Eserin 1. sayfasında kısa bir önsöz bulunmaktadır. 3. sayfada fıkhın tanımı " *Tu bîzan: 'Îlmê fiqhê toyê kîtab û sunetê ye, seteme jî jîyana bi hedan ra û pîrozîya heyû û heyra*" şeklinde yapılmaktadır.

Genel olarak kitapta; Temizlik, Abdest, Gusül, Teyemmüm, Namaz, Ezan ve Kamet, İmamlık, Zekât, Oruç, İtikâf, Hac, Kurban, Helal ve Haram Olan Yiyecek ve İçecekler, Evlilik, Nikâh, Selam Vermek, Yemin ve Nafaka konuları işlenmektdir.

9. Rewşen

9.1.Müellifi ve Hayatı

Eser, Belengaz Şefik Aksu tarafından yazılmıştır. Şefik'in babasının adı Molla Abdulkerim'dir. Belengaz Şefik Aksu 1958 yılında Siirt ilinin Eruh (Dihê) ilçesinin Memîran köyünde dünyaya gelir. 1971'de ilkokuldan mezun olduktan sonra medrese eğitimine başlar, 1981 yılında gidip Hakkâri iline bağlı Yüksekova (Gever) ilçesinin Meşkan köyünde 9 yıl imamlık yapar. Bu arada ortaokulu ve İmam-Hatip Lisesini dışarıdan bitirir, 2005 yılında İlahiyat Önlisans mezunu olur. Hakkâri, Ankara ve Konya'nın köylerinde 21 yıl imamlık yaptıktan sonra 2011 yılında memleketine geri döner[9].

9.2.Eserin İçeriği

Belengaz Şefik Aksu eserini 2011 yılında telif eder ve İstanbul'da Çınar Basım Yayın tarafından 135 sayfa halinde yayınlar. Müellif eserini hem Latin alfabesiyle hem de Arap alfabesiyle kaleme almıştır. Kitabın sağ tarafındaki sayfalar Arap alfabesiyle, sol tarafındaki sayfalar ise aynı metin Latin alfabesiyle yazılmıştır.

Müellif, eserinin 135. sayfada verdiği bilgilere göre eserini yazarken Kur'an-ı Kerim, Kütüb-i Sitte, Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı, Diyanet İlmihali I-II, Halil Gönenç'in Şafii İlmihali, Selçuk Eraydi'nin Tasavvuf ve Tarikat ve Hasan Kamil Bilmez'in Tasavvuf ve Tarikat adlı kaynaklardan faydalanmıştır (Aksu, 2011: 135).

Eser, genel olarak üç ana bölüm şeklinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde 1 ile 21. sayfalar arasında itikadı konular, ikinci bölümde 22 ile 76 sayfalar arasında tasavvuf ve tarikat konuları 77 ile 121. sayfalar arasında ibadet ve muamelat konuları ele alınmıştır. 122 ile 128. sayfalar arasında da küçük bir sözlük konulmuştur.

Eserde gerek Arap alfabesi ile gerek Latin alfabesi ile olsun çok sayıda yazım hatası bulunmaktadır. Yazar, eserinde standart bir Kürtçe kullanmamıştır.

10. Fetwayên Kurdî

10.1. Müellifi ve Hayatı

Eserin Müellifi Haşim Özdaş'tır. Özdaş, 1984 yılında Mardin'in Savur ilçesine bağlı İşgören (Qewsan) köyünde dünyaya gelir. 1996-1999 yılları arasında Doğu Medreselerinde Arapça ve dini eğitim görür. 1999-2002 yılları arasında Suriye'de, Haznevî Şer'î İlimler Enstitüsü'nden mezun olur. Daha sonra Şam'da bulunan Fethu'l-İslam Üniversitesi Usûluddîn

[9] Belengaz Şefik Aksu. *Rewşen,* (İstanbul: Çınar Basım Yayın, 2011), s. 1.

(Kelam ve Felsefe) bölümünde okumaya başlar ve 2006 yılında bu bölümden mezun olur. 2009-2011 yılları arasında Süleymaniye Vakfı'nda araştırmacı olarak görev yapar. 2013 yılında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olur. 2015'te "*Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz Örneği*" adlı teziyle Yüksek Lisans eğitimini tamamlar. 2011 yılından itibaren Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde 3 yıla yakın resmi İmam Hatip olarak görev yapar. Daha sonra 2014'te Diyarbakır Cezaevi Vaizliği, 2014-2015 yılları arasında Diyarbakır Dini Yüksek Eğitim Merkezi'nde eğitim görür. 2015'te ÖYP kapmasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başlar. 2019'da "*Kur'ân Âyetleri Işığında Savaş Esirlerinin Durumu*" adlı doktora çalışmasını tamamlar. Halen aynı görevde devam etmektedir.

Müellifin şu ana kadar 2017 yılında İstanbul'da Süleymaniye Vakfı Yayınları arasında çıkan "*Fetwayên Kurdî*" ile 2019 yılında Ankara'da İlahiyat Yayınları arasında çıkan "*Kürtçe Meallerde Tercüme Sorunu Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz Örneği*" olmak üzere iki kitabı ve 2018 yılında İstanbul'da Ensar Yayınları tarafından çıkan "Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır" adlı kitap çalışmasında "*Bi Çavê Alûsî Amid*" adlı kitap bölümü çalışması bulunmaktadır. Ayrıca müellifin yayımlanmış onlarca bilimsel makalesi, bilimsel toplantılarda sunduğu bildiriler ve çevirileri bulunmaktadır.

10.2. Eserin İçeriği

Eser, bir telif değil Türkçeden Kürtçeye bir tercümedir. Mütercim Haşim Özdaş, eserinin giriş kısmında bu kitabın bir telif değil de bir tercüme olduğunu ve bu tercümeyi de Süleymaniye Vakfı Başkanı Abdulaziz Bayındır Hocanın talebi üzerine yaptığını ifade etmektedir (Özdaş, 2017: 40). Eser, herhangi bir kitabın tercümesi değil çeşitli konular üzerine verilen fetvalardan oluşan bir derlemedir.

Eser, 2017 yılında Süleymaniye Vakfı tarafından 594 sayfa olarak yayınlanmış olup sekiz bölüm halinde daha çok güncel sorulara verilen fetvalara yer verilmektedir.

Birinci bölümde; akâid, fıkıh usulü, abdest, gusül, kadın halleri, diş kaplaması, cenaze bahsi, cuma namazı, oruç, fıtır sadakası, umre, nezir ve ceza olmak üzere 252 soruya (s. 45-232), ikinci bölümde; Alım-satım, borç, faiz, borsa ve lukata konusunda 86 soruya (s. 233-290), üçüncü bölümde; Davet, evlilik, talak ve evlat edinme konularında 112 soruya (s. 290-366), dördüncü bölümde: Cihad, gayr-i Müslimlerle olan ilişkiler ve Avrupa vatandaşlığı konularında 31 soruya (s. 291-402), beşinci bölümde; Cin, efsun, hurafa ve duâ konularında 50 soruya (s. 403-442), altıncı bölümde; Giyim-kuşam, akraba ilişkileri, aile hayatı ve cinsel ilişki konularında 69 soruya (s. 403-493), yedince bölümde: Fetva, hadis ve Hz. İsa konularında 74 soruya (s. 494-558), sekizinci bölümde; Biyoenerji yolu ile tedavi, intihar, hayvanlar, genlerle oynama, engelli olmak ve eşcinsel konularında 15 soruya cevap verilmektedir (s. 559-584).

11. Tuhfetu'l-Haydarî

11.1. Müellifi ve Hayatı

Muhammed Emin el-Haydarî 1927'de Mardin Nusaybin İlçesine bağlı Kalecik (Kelehê) köyünde dünyaya gelir. Babası Molla Ahmed el-Haydarî (1887-1937) annesi ise Molla Ali Koçerî'nin kızı Sıddıka hanımdır. Muhammed Emin el-Haydarî daha on

yaşındayken, babası birinci dünya harbine katılır, savaşta bazı rivayetlere göre şehit düşer (Akçay, 2013; 392).

Muhammed Emin el-Haydarî tahsil hayatına on yaşında iken 1937 yılında Suriye'nin Kamışlı beldesine bağlı Hazna köyünde Şeyh Ahmed el-Haznevî'in (ö.1949) Medresesinde başlar ve burada on yıl okuduktan sonra 1947 yılında Abdurrezzak el-Helelî'den ilmi icazetnamesini alır. Muhammed Emin el-Haydarî tasavvufta da Hâlid-i Nakşibendî'ye intisap eder.

el-Haydarî, icazetnamesini aldıktan sonra Hazna köyünde yaklaşık olarak 3 yıl müderrislik yaptıktan sonra 1950 tarihinde Türkiye'ye dönüp Mardin'e bağlı Nusaybin, Midyat ve Kızıltepe ilçelerinde ve Diyarbakır'ın Silvan ilçesine bağlı çeşitli köylerde müderrislik ve irşad faaliyetlerinde bulunur. el-Haydari 2003 yılında 76 yaşındayken Diyarbakır'da vefat eder.

el-Haydari'nin Diwana Hayderî, Eqida İmanê, Mewlud a Nebi ve Tuhfetu'l-Heyderîye adlı eserleri bulunmaktadır.

11.2. Eserin İçeriği

el-Haydari'nin, "Werdu'l-Etfal" yani "Çocukların Gülü" anlamına gelen bu eseri 1987 yılında çocuklara yönelik nazım şeklinde özet halinde kaleme alınmış bir ilmihaldir. Eser 204 beyitten oluşmakta ve 19 konu ele alınmaktadır. Müellif, eserine "Behsa Tehareta Avê" konusu ile başlar ve "Behsa Mewtê" ile sona erdirir. Müellif, eserinin sonunda özür beyanı şeklinde beş beyite yer vermektedir. Ayrıca Muhammed adlı öğrencisine ait dört beyitlik bir takrizi bulunmaktadır. Eser, "*Tuhfetu'l-Haydarî*" adıyla Hîvda yayınları arasında 2005 yılında, 2012 yılında da Seyda yayınları tarafından 85 sayfa olarak basılmıştır.

Eserde geçen birkaç beyti örnek olarak verelim:

Here secde du cara ew jî rukne hem bike seknê
Di nava wan de rûne wacibe seknê bike beyne

'Enî tazî bide 'erdê ku pêvil sunet e pê ra
Divê talî bilindtir bî ji pişta ustûyê me ra

'Enîş ku destê xwe hilkêv veke dest adi secdê da
Pîyê xwe herduwa rake sere tilya bi qiblê da

12. Fiqha Şafi'î

12.1. Müellifi ve Hayatı

Fiqha Şafi'î'nin müellifi Nesim Sönmez'dir. Sönmez, 1971 yılında Erzurum ilinin Tekman İlçesine bağlı Toptepe (Altûnan) köyünde dünyaya gelir. Babası, bölgede onlarca talebe yetiştiren Molla Muhammed Said'dir. Annesi ise Nakşibendi Tarikatının Halidi koluna mensup Şeyh Said Efendi'nin (ö. 1925) büyük oğlu Şeyh Ali Rıza Efendi'nin (ö. 19791) halifesi olan Altûnanlı Sofi Baba'nın kızı Hatice Hanımdır.

Nesim Sönmez, 1989 yılında Erzurum Merkez İmam Hatip Lisesinden mezun olur. Sönmez bir yanda ortaöğrenimine devam ederken bir yandan da babasının medresesinde klasik medrese eğitimini sürdürür. 1991 yılında doğduğu ilçe olan Tekman'a resmi imam-hatip olarak atanır. 1996 yılında İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat

Meslek Yüksek Okulundan, 2000 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olur, 2001 yılında aynı üniversitede Yüksek Lisans tahsilini tamamlar.

1991 yılında Erzurum Merkez ve Tekman ilçesi ile İzmir Merkez Konak ilçesinde sürdürdüğü imam-hatiplik görevinden 2004 yılında ayrılıp Rize Merkez Anadolu İmam-Hatip Lisesinde Arapça Meslek Dersleri Öğretmeni olarak göreve başlar. 1982 yılında öğrenci olarak kayıt olduğu Erzurum İmam-Hatip Lisesine 2005 yılında Arapça Meslek Dersleri Öğretmeni olarak geri döner. 2012 yılında Erzurum Rabia Hatun Kız Anadolu İmam-Hatip Lisesi Kurucu Müdürü olarak atanır ve bu görevini 2014 yılına kadar sürdürür.

Sönmez, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde sürdürdüğü doktora eğitimini 2013 yılında "*Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Döneminde Hitabet*" adlı doktora tezini bitirip doktor unvanını alır.

2014 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atanan ve 2019 yılında doçent olan Sönmez halen aynı üniversitede çalışmaktadır.

Nesim Sönmez'in bu güne kadar; Karşılaştırmalı Hitabet-Cahiliye Dönemi ile İslam'ın İlk Dönemi, Îlmihala Şafi'î, Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî, Fiqha Şafi'î ve Dîwana Şafi'î (yayın aşamasında) olmak üzere beş kitabı, çeşitli bilimsel kitaplarda beş kitap bölümü, bilimsel dergilerde yayınlanmış onlarca bilimsel makalesi ve birçok televizyon programı bulunmaktadır[10].

12.2. Eserin İçeriği

Nesim Sönmez tarafından kaleme alınan Fiqha Şafi'î adlı eser 2020 yılında Lorya Yayınları tarafından 196 sayfa olarak yayınlanmıştır. Kitapta uzun sayılabilecek bir önsöz bulunmaktadır. Eserde konular; akâid, ibadet ve muamelat olmak üzere üç ana bölümde ele alınmıştır.

Müellif, eserini hazırlarken Şafı'î mezhebinin temel kaynaklarından faydalanmıştır. Eserde kullanılan dil akıcı ve sade bir dildir. İbadet ve muamelat konuları işlenirken hemen hemen her ibadet şeklinin pratik uygulamasının verilmesi dikkate şayandır.

Birinci bölüm olan Akâid bahsinde imanın rükünleri teferruatlı bir şekilde işlenmiştir (s. 1-7). İkinci bölüm olan İbadet bahsinde; Paqijî, Cureyên Avê, Îstinca, Edebên Avdestxanê, Destnimêj, Mesihkirina li Ser Mestan, Hikmê Pêçandina Birînê, Teyemum, Paqijîya Necasetê, Xusl, Taybetîya Rewşên Jinan, Nimêj, Secdeya Tîlawetê, Secdeya Şukrê, Adabê Çûyîna Mizgeftê, Azan/Bangdan, Muezin/Bangvan, Qamet, Îmamtî, Nimêja Rêwîtîyê, Nimêjên Nafîle, Hukmê Cenazeyê, Serxweşî/Tazîye, Rojî, Îtikaf, Zikat, Zikata Fitreyan, Hec, Îhram, Umre ve Qurban konuları işlenmiştir (s. 8-165). Üçüncü bölüm olan muamelat bahsinde ise; Nezir, Sond ve Nîkah/Mehr konuları işlenmiştir (s. 165-179).

Sonuç

İslam fıkhı sahasında yazılan Kürtçe eserler adlı bu çalışmamızda yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde şu sonuçları elde ettik:

---

[10] Geniş bilgi için bkz. Nesim Sönmez. *Karşılaştırmalı Hitabet- Cahiliye Dönemi ile İslam'ın İlk Dönemi-*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018); Nesim Sönmez. *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî-Metn&Lêkolîn-*, (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2018); Nesim Sönmez. *Fiqha Şafi'î*, (Van: Lorya Yayınları, 2020).

İslam fıkıhı sahasında yazılan ilk Kürtçe eserin Ömer Ferid Efendi tarafından 1891 yılında Osmanlıcadan Kürtçeye çevirisi yapılan "*Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir*" adlı eserdir. Bu eseri önemli kılan iki temel özellik vardır. Birincisi eserin Osmanlı Devlet Ricalı ve Elazığ Valiliğinin izni dâhilinde bastırılmasıdır. İkincisi ise bu eser, Kürtçenin eğitim dili olması ile alaklı olarak yazıldığı dönemde devletin bakış açısı hakkında bize bir ipucu sunmaktadır. Bu eser, 1800'lü yıllarda Türkçenin dışında kalan diğer diller ile eğitim yapılmasında kayda değer sıkıntılarla karşılanmadığının bir göstergesidir. Dolayısıyla günümüzde anadil eğitimi ile ilgili yapılan tartışmaların çok da önemli olmadığını ve resmi dilin dışındaki dillerde eğitimin yapılması halinde herhangi bir sıkıntının oluşmayacağına dair bir gösterge olması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Türkçeden Kürd Lisanına Mutercem İlmihaldir adlı bu çalışma, Kürt dilinin Elazığ bölgesinde kullanılış şekli ve fonetiği hakkında araştırmacılara kayda değer örnekler sunmaktadır. Dolayısıyla o dönemde kullanılan Türkçe ve Kürtçenin fonetiği açısından da bir kanaat sahibi olmamıza da yardımcı olmaktadır.

Abdürrahim Rahmi Hakkarî tarafından 1911 yılında kaleme alınan *Dersa Dîn li Ser Mezhebê Îmamê Şafiî*, adlı eser büyüklerden ziyade çocuklara hitap eden küçük bir risaledir. Şafiî mezhebi ile alakalı bilgiler oldukça özet ve çok kolay bir şekilde verilmiştir. Bize göre Abdurrahim Rahmi Hakkarî'nin yazmış olduğu bu eserin en önemli özelliği eserin sonunda Kürt çocuklarının okulda okumaları gereken kitapların bir listesinin verilmiş olmasıdır.

Kamuran Ali Bedirhan tarafından ele alınan ve 1938 yılında Havar dergisinde ek olarak yayınlanan *Dersên Şerî'etê* adlı küçük risale de büyüklerden ziyade Kürt çocuklarına yönelik Şafiî mezhebi ile alakalı olarak bilgiler verilmektedir. Bu eserin en önemli hususiyeti belki de müellif tarafından esere yazılan dibace ve bu dibacede Kürtlerin en önemli sıkıntılarının bilgisizlik olduğunu ve bunun çaresinin de okumaktan geçtiğini ifade etmesidir.

Yaptığımış araştırmalar neticesinde Cumhuriyetin ilanından önce konu ile alakalı iki eserin yazıldığını ve bu eserlerin de devlet yöneticileri tarafından desteklendiğine, Cumhuriyetin ilanından sonra esen milliyetçi rüzgârlar neticesinde Kürtçe eserlerin kolay kolay yazılmadığını ve bu durumun 1990'lı yılların başına kadar sürdüğünü kanaatine vardık.

1990 yılından itibaren birçok alanda olduğu gibi bu alanda da kayda değer sayıda Kürtçe eserlerin verildiğini tesbit ettik.

Kürtçenin korunmasına yönelik medrese hocalarının çok önemli gayretleri olduğunu ve bu dilin hayatiyetini sürdürebilmesi için az da olsa eser yazdıklarını buna karşın ilahiyat fakültelerinde ders veren hocaların bu kaygıyı medrese hocalarına göre daha az yaşadıklarını dolayısıyla çeşitli sebeplerden dolayı Kürtçe eser yazmaktan imtina ettikleri sonucuna vardık.

Müelliflerin kullandıkları dil sade ve halkın kullandığı bir dildir ve kullandıkları metod da akademik mülahazalardan uzak, çok tabiî bir metoddur.

Kaynakça

Abdullah bin Mahmûd en-Nakşebendî (1960). *Kitabu'l-Ferâiz*, Ankara: Nur Matbaası.

Acar, Hayrullah (2016). "Fiqhnameyeke Menzûm Di Edebiyata Kurdî De: Rîsaletu Sefînetu'l-Ekrad Ila Sebîli'r-Reşad/Sefîna Kurdan Ji Bo Ehlê Bajar û Gundan A Mela Ebdulcelîlê Botî" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Nisan-2016 Cilt: 8 Sayı:1 (15) s. 376-435.

Adak, Abdurrahman (2016). "Helbestvanên Klasîk ji Perspektîfa Herêmî: Nimûneya Herêma Bedlîsê", *The Journal of Mesopotamian Studies,* Vol. 1/1 Summer, pp. 33-56.

Adak, Abdurrahman (2019). "Kürtler / Dil ve Edebiyat" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi EK-2. Cildi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akçay, Halil (2013). *Son Dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin el-Hayderî* (Hayatı ve Eserleri), Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yayınları.

Akyüz, Kutbeddin (2015). *Ahmed el-Haznevî (ö. 1949) ve Hazneviyye Tarikatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anter, Musa (1991), *Hatıralarım, I-II*, İstanbul: Yön Yayıncılık.

Arslan, Mesut (2016). "Îlmîhaleke Bi Tirkî û Kurdî û Wergera wê ya Kurdî", *Kürdoloji Akademik Çalışmalar I,* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.

Aydin, Nurettin (2016). *Nakışbendiliğ'in Halidiye Kolu Hazneviler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Mardin İli Örneği),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aykaç, Yakup (2015). *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Ferheng),* (Yüksek Lisans Tezi), Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü.

Baran, İlhan (2019). "Kürtler / İslâmî Dönem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi EK-2. Cildi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, (BOA. MF. MKT.288-28, 26/R/1313/ 15/10/1895).

Belengaz Şefik Aksu (2011). *Rewşen*, .İstanbul: Çınar Basım Yayın.

Bidlisi, Emir Şerefhan. (?), *Şerefname Tarîhi Mufasseli Kurdıstan*, (Haz. Muhammed Abbasi), Tahran: Neşr-i Hedis.

Canko, Aladdin Abdurrezzak (2020). *Sîyeru E'lam'l-Kurd fî Surîyâ I-II*, Mektebetu's-Sârâ, Suleymaniye.

Cevat, Mahmut İbnü'ş Şeyh Nafi (1338). *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* (Derleyen: Taceddin Kayaoğlu) Yeni Türkiye Yayınları İstanbul 2001.

Dehhâm, İbrahim el-Hasnayânî (2019). *Sîretu's-Sehabîyyî Câbân el-Kurdî ve İbnuhu Meymûn ve Rîvâyâtuhumâ*, İstanbul: Asalet Yayınları.

Dr. Kamuran Ali Bedir-Xan (1986). *Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer*, Paris: Özgürlük Yolu Yayınları.

Dr. Kamuran Ali Bedirxan (2012). *Dersên Şerîetê*, İstanbul: Diwan Yayınları.

Dr. Kamuran Ali Bedirxan. (1938), *Dersên Şerîetê*, Şam: Kitêbxana Hawarê.

Durma, Abdulhalim (2014). *Evliyalar Şehri Ağrı*, Samsun: Erol Ofset Matbaacılık.

Ebubekir Abdullah b. Ali b. Vahşiyye en-Nebati (2003). *Şevku'l-müstehâm fî ma'rifeti rumûzi'l-aklâm,* (yayın yeri ve tarihi yok).

Editörler: Köçer, M., Eroğlu, C., Babuçoğlu, M. (2009), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuretülaziz (1839-1907),* Ankara: Elazığ Valiliği Yayınları.

Geçit, M. Salıh (2018). "Halife Yusûf Topçu (1885-1965) Ve Akide Metni", Ağrı: *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 2018 /133-164, s. 137-138.

Gökalp, Ziya (1992). Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler (haz. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: Sosyal Yayınları.

www.arsivakurdi.org

Halife Yusûf (2015). *Îrşad'ul Îbad*, (Tashih Eden Abdusselam Bêcırmani ve Huseyin Şemrexi), İstanbul: Nubihar Yayınları.

İbnü'l-Esîr (1987). *Üsdü'l-Ġābe*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye.

Kardam, Ahmet (2011). *Cizre–Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Kızıl, Hayrettin (2019). "Kürtler /Din" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi EK-2. Cildi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kovara Jîn, I-II . (1985), Berhevkar, Mehmet Emîn Bozarslan, İppsala: Weşanên Deng.

Kutlay, Naci (2011). *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, İstanbul: Peri Yayınları.

Malmisanij (2000). *Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneğinin Tutanakları*, İstanbul: Avesta Yayınları.

Ömer Ferid Efendi (1891). *Türkçeden Kurd Lisanına Mutercem İlmihaldir*, el-Azizi: Ma'mûretu'l-Azizi matbaası.

Özdaş, Haşim (2017). *Fetwayên Kurdî*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.

Özdaş, Haşim (2018). "Rexneyek li Ser Nîqaşên Alfabeya Bînûşad û Masî Es-Soratî", *Nûbihar*, Jimar: 9, Sal: 5, pp: 115-123.

Rehmî, Ebdurrehim (?). *Gaziya Welat Kitêba Ewwil*, İstanbul: Necm-i İstîqbal Matbaası.

Sağniç, Feqî Huseyn (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları.

Sönmez, Nesim (2018). "Evdirehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wî Ya Dersa Dîn", *Zap Havzasi Ulemasi Sempozyumu I-II*, İstanbul: Hakkâri Üniversitesi Yayınları.

Sönmez, Nesim (2018). *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî-Metn&Lêkolîn-,* Diyarbakır: Seyda Kitabevi.

Sönmez, Nesim (2018). *Karşılaştırmalı Hitabet- Cahiliye Dönemi ile İslam'ın İlk Dönemi-,* İstanbul: Rağbet Yayınları.

Sönmez, Nesim (2020). *Fiqha Şafi'î*, Van: Lorya Yayınları.

Zapsu, Abdurrahim (2006). *Büyük İslam Tarihi Hz. Muhammed (s.a.v.) Dönemi*, İstanbul: Risale Yayınevi.

Zinar, Zeynelabıdin (2013). *Piştî Ehmedê Xanî Xelîfe Ûsiv, Salnama Ehmedê Xanî ya 2012an*, (Hazırlayanlar: Mehmet&Nihat&Bahar Gültekin), İstanbul: Belge Yayınları.

Zivingî, Necat (2015). *Zana û Rewşenbîr Evdirehîm Rehmî Hekkarî Jiyan, Berhem û helbestên Wî*, Stenbol: Weşanên Avesta.

http://kemaliye.gov.tr/genel-bilgiler-kemaliye (Erişim: 04.11.2020, Saat: 22:30)

http://www.evliyalar.net/seyh-alaaddin-haznevi-k-s/ (Erişim Tarihi: 10/11/2020).

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

DEHUMANIZATION AND OBJECTIFICATION IN THE YEZIDI GENOCIDE

(DÎ KOMKUJIYA ÊZIDIYAN DE DEHUMANÎZASYON Û TIŞTKIRIN)

Wojciech KACZOR*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 02.04.2021
Accepted // Pejirandin: 29.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 92-108

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Kaczor, Wojciech, (2021). Dehumanization And Objectification In The Yezidi Genocide, *Kurdiname*, no. 4, p.92-108

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Abstract

Article discusses the mechanisms of dehumanisation and objectification in genocide, on the example of the Yezidi religious minority persecuted by the so-called Islamic State. It uses the theoretical framework provided by such social psychologists as P. Zimbardo, N. Haslam, M. Billewicz, M. Nussbaum, Leyens et al. Sources include memoirs of the former Yezidi sex-slaves and the dehumanising narratives from previous centuries. Islamophobia is also mentioned as an example of dehumanisation of the people culturally related to the perpetrators. The analysis has proven an important role played by the both, above mentioned mechanisms in the perpetration of the crime of genocide.

Key words: Yezidi, Genocide, Dehumanization, Objectification, ISIS

Kurte

Ev nivîs mekanîzmayên dehumanîzasyon û tiştkirina mînaka komkujiya Êzîdiyan a kêmaniya olî ya ku ji aliyê qaşo Dewleta Îslamiyê ve hatin kuştin nîqaş dike. Ev xebat çarçoveya teorîkî ya ku ji hêla psîkologên civakî yên wekî P. Zimbardo, N. Haslam, M. Billewicz, M. Nussbaum, Leyens ûwd. hatiye pêşxistin dişopîne. Di nav van çavkaniyan de bîranînên koleyên zayendî yên Êzîdiyan û vegêranên ji sedsalên berê hene. Di heman demê de Îslamofobya wekî mînakeke dehumanîzasyonê ya li hemberê mirovên ku bi sûcdaran re xwedî heman çandê ne hatiye nirxandin. Ev analîz îspat dike ku di sûca komkujiyê ya mekanîzmayên jor ên behsa wan hatî kirin de, ji hêla her du aliyan ve jî roleke girîng hatiye lîstin.

Bêjeyên Kilît: Êzîdî, Komkujî, Dehumanîzasyon, Tiştkirin, ISIS

* (2007 - graduate of the Law and Administration Department of the Jagiellonian University in Cracow; 2020 - Graduate of the Iranian Studies of the Jagiellonian University), wojtekj.kaczor@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1912-9659

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

1. Introduction

The following article discusses a correlation between genocide and the psychological mechanisms of dehumanisation and objectification to investigate why they form crucial factors, enabling the perpetration of mass killings and persecution. Topic is being discussed on the example of the Yezidi community – small, syncretic religious group of Kurdish origin-inhabiting mainly the areas of north-western Iraq. In the year 2014, the group fell victim of the so-called Islamic State on the basis of being followers of a "pagan" cult (Beam Amy L., 2018). Islamic State gave the Yezidis an alternative of either converting to Islam or being exterminated. During the persecutions unleashed by the Sunni extremists, many of the Yezidi men were being killed, whereas women and children became slaves (N. Murad, J. Krajewski 2017, Cavelius A., Kizilhan J. 2016, Dżinan, T. Oberle, 2015**,** Khalaf F., Hoffmann A.C. 2016)**.** Article, referring to the memoirs of the Yezidi women, who survived the sexual slavery, as well as the *Dabiq* magazine, discusses how the dehumanisation and objectification functions during the time of genocide. It also describes the way in which well-grounded prejudices, being the outcome of various narratives pave the way for dehumanising propaganda, and facilitate the act of genocide (Salloum S., 2016)**.** Theoretical framework is being provided by a spectrum of the social psychology concepts of dehumanisation and objectification, including the theories of P. Zimbardo, N. Haslam, Leyens et al., M. Billewicz, M. Nussbaum and others. Last part of the article focuses on the process of dehumanisation of the perpetrators and those who share their cultural background (on the example of Islamophobia, tending to label every Muslim a terrorist).

1. Dehumanisation and Objectification in the Case of Yezidi Genocide

Genocide never occurs by coincidence; it is usually perpetrated in order to achieve political goals stemming from a certain ideology, stereotypes and frustrations widespread among the societies making it possible. Gregory Stanton, chairman of Genocide Watch defines ten stages of genocide:

1. **Classification** – present in every culture, differentiation between people according to ethnicity, race, religion or nationality. It can be viewed as a natural process, not necessarily leading to genocide.

2. **Symbolisation** – naming different groups and assigning them symbols. This process can be also view as natural, although in the time of genocide, symbols can be used for stigmatizing.

3. **Discrimination** – denial by the dominant group of the rights belonging to other groups (i.e. denial of citizenship in the case of Rohingya in Myanmar or Jews in Nazi Germany).

4. **Dehumanisation** – denying the human essence of the persecuted group.

www.arsivakurdi.org

5. **Organisation** – usually forming certain troops (secret police, paramilitaries) which will be responsible for the acts of cleansing.

6. **Polarization** – antagonizing the society by the propaganda to deepen the social divisions and direct the hate of future perpetrators towards future victims.

7. **Preparation** – of plans of the future genocide. To hide the real aim of those preparations euphemism like "antiterrorist operation", "final solution", or "cleansing" are being used.

8. **Persecution** – identification of the victims and separating them according to their ethnic, national or religious identity.

9. **Extermination** – gradually amounting to the scale of mass murder. Meanwhile the cultural and religious heritage is being destroyed to wipe out every trace of an exterminated group from history.

10. **Denial** – obliterating the evidence of genocide (exhumation of mass graves, cremation of bodies), intimidating witnesses, denying the fact of extermination, blaming the victims (G. Stanton, www.genocidewatch.org [access: 15.03.2020]).

From above stages, the present article focuses on the **dehumanisation.** American psychologist Philip Zimbardo considers it one of the crucial issues to understand the inhumane treatment of one person by the other. It occurs when certain people are excluded from the moral category of "human being"(Zimbardo, 2018, p. 317), by the denial of the same features, thoughts, values or feelings (*Ibid.*, s. 243). This process is accompanied by the **moral disengagement,** which allows not to apply the moral standards to specific groups in a specific time. According to the psychologist Albert Bandura, following psychological mechanisms make this possible:

1. Justifying the harmful activity, by presenting oneself better than the victim, and the usage of euphemic language.

2. Minimalizing the sense of direct connection between one's actions and its destructive effects (diffusion or relocation of personal responsibility).

3. Redefining the perception of the real harm caused by one's actions – ignoring, distorting, denying or minimalizing it.

4. Reconstruction of the perception of victims, to consider them deserving their punishment (*Ibid.*, s. 321).

Originally, dehumanisation had been researched in the context of mass violence. For Kelman (1976), it presents the process of perception of a victim, weakening the ordinary inhibitions of using violence; victim is denied its "human identity", excluded from the

community of emphatic interpersonal relations (N. Haslam, S. Loughan, 2014, s. 401; http://psych.annualreviews.org [access: 15.03.2020]). Opatow (1990) defines dehumanisation as a form of moral exclusion, placing certain people beyond the scope of moral values and justice, causing others to become indifferent to their sufferings and unjust treatment (*Ibid.*, s. 401). According to Bar Tal (1989) dehumanisation occurs as a collective, delegitimising belief about the groups' demonic or subhuman nature. Such belief – consciously or unconsciously (Billewicz M., 2012, p. 211- 216) – is born in the situation of extreme ethnic conflict, serving the rationalisation of it, as well as the justification of the violence of one group against the other, and providing the idea of supremacy (N. Haslam, S. Loughan, *op. cit.,* s. 401-402).

New approach to dehumanisation had been proposed in 2001, in Belgium, by Leyens et al. They pointed out, that people usually reserve "human dignity" for the members of their group, denying it to the others. This milder form of dehumanisation had been named **infrahumanisation**, and observed as a general tendency, not necessarily occurring within a situation of violent antagonism. It manifests itself by attributing lower level of such secondary, social emotions as nostalgia, pessimism, pride to the individuals placed outside of one's group. They are considered to share only the same level of primary emotions such as fear, anxiety, or pleasure, common both for animals and human beings (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p.103-105). Fear of death intensifies this process, by making people humanise their group more, whereas empathy, remorse, responsibility and egalitarian attitudes are considered to be the factors limiting it (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. 107 – 108). E. Castano and R. Giser-Sorolli (2006) had proven a connection between infrahumanisation and crimes committed on others. Participants of their experiment, after being told that members of their group committed a crime, tended to dehumanise the victims by denying them secondary emotions (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012 s. 212).

Interesting, „dualist" definition of dehumanisation had been presented by Haslam (2006). He considered antinomy human being – animal, only one of the possibilities; humans can also be contrasted with items. Humans are being distinguished from animals by their cognitive abilities, civilisation and sophistication, whereas emotions, vitality and warmth differ them from items. Denying the first set of characteristics equals human beings with animals, the second – results in their objectification (N. Haslam, S. Loughan, 2014, p. 402 – 403) .

Visual war propaganda illustrates the issue of dehumanisation in a very clear way. To mobilise a society in a war effort against the enemy, one has to deprive it of any empathy towards the latter: he is being depicted as a lethal threat to the community's lifestyle, its women and children. This fear can be then very easily transformed into hate, allowing the defenders of "nation" or "faith" to eliminate all those who are perceived as threatening those values. In the propaganda, the enemy remains anonymous, described only by pejorative epithets, such as: criminal, aggressor, rapist, barbarian. Posters depict him in a shape of dangerous and disgusting animals (monstrous apes, snakes, rats or insects) (P. Zimbardo, 2018, p. 322; look also: S. Keen, *Faces of the Enemy*, Harper and Row Publishers, 1991). This **isolation of affect** (emotional separation from the object of dehumanisation) (P. Zimbardo, 2018, p. 244), is even more crucial for the perpetration of genocide. Neurological

www.arsivakurdi.org

research had proven that presenting subjects as immoral strengthens the reaction of disgust towards them (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. 233 and 235). Also visible is the tendency of humanising those who are similar to us (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. 231- 232). Lack of knowledge about an object, as well as moral contempt directed towards it are therefore some of the main factors facilitating the process of dehumanization (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. 235, 239 and 261), whereas empathy and the ability to discover similarities in emotions and internal life, are the ones which diminish it (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. p. 233, 234 and 248). Neuro – visualization shows that during dehumanization, areas of the brain responsible for the perception of persons are less active, comparing to those which regulate feelings of disgust and vigilance (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta, 2012, p. 229 and 254). Propaganda presenting the dehumanized as alien and immoral stimulates these feelings inventively. The extent to which language determines our consciousness and attitude towards other human beings had been proven, by an experiment, in which three groups of "supervisors" were asked to imply electric shocks (being in fact only a simulation) as a punishment for giving a wrong answer in a test. Each group of the "supervised" had been described by the organisers using different language: one by neutral, second by positive, third by dehumanising. Experiment had shown higher level of cruelty towards the members of the third group (P. Zimbardo, 2018, p. 318-320).

Dehumanisation of the Yezidi community is visible in the narratives of both the western orientalists and Muslim writers; interests of both groups differed, yet both of them created its false picture. Yezidis - for many centuries remaining mostly illiterate – did not join this discourse (A. Rodziewicz, 2018, p. 260), while their exclusivism facilitated the creation of incredible stories about them, just like in the case of early Christians, or medieval heretic movements.

Western scholars wrote mainly with an intention to present themselves as brave adventurers, who discovered "mysterious Orient" with its ancient, bizarre religions. This approach had been harshly criticized by French orientalist Thomas Bois (1900 – 1971), who pointed out his colleagues' quest for sensation, not truth. According to him, their information had been imprecise, or even fabricated. He quotes such absurdities about the Yezidis as: their bisexualism; hair covering the bodies of their women; a temple of Satan in Mosul, guarded by a sacred serpent; other temples on Mount Sinjar, in which the dog-headed creatures were jumping over the tombs of sacred cats. According to T. Bois, those scholars: "often write what they have heard from villagers, whether Christians or Muslims, whom they have met, and who do not know well these good people" (S. Salloum, 2016, p. 37-38, https://www.academia.edu; [access: 16.01.2016]).

Books by British scholars include information about suspicious Yezidi rituals, during which cannibalism is being practiced. W. A. Wigram and E.T.A. Wigram call them "devil worshippers" directly, describing the Lalish sanctuary as a Satanist shrine (S. Salloum, 2016, p. 36). According to John Usher during one night of the year they were to practice orgies. William Heud describes Yezidis pilgrimaging to the mountain located near the tomb of Sheikh Adi to offer certain sum of money to the devil; during this pilgrimage they were to perform an insane dance. Lady E.S. Drower, a researcher of both the Yezidism and Mandeism admitted after eighteen years which passed since the publishing of her first book about the

former, that most of the information provided in it had merely been a repetition of the stories circulating among the Yezidis' neighbours (S. Salloum, 2016, p. 37).

Certain idea about the „Yezidi stereotype" existing in the consciousness of the Muslim Kurds is provided by the collection of the folklore stories from the Turkish Kurdistan compiled in the 19th century by the Russian diplomat of Polish origin August Kościesza – Żaba and Kurdish mullah Mahmud Bayazîdî. In the introductory remarks on „certain tribes of Kurdistan", Kościesza- Żaba himself describes Yezidis as devil worshippers (J. Bocheńska, 2018, p. 2 and 12). Among the collected stories, two testify to the black legend of the Yezidi community. Title character of the first one, Mîrza Reşo is a vicious, ruthless Yezidi brigand (J. Bocheńska, 2018, p. 29-31). The second, titled "Mehmedî Qulpî", tells a story of a mullah, who falls a victim of the Yezidi robbers. Their chief, belonging to the *pîr* caste, tries to force him by death threats to abandon Islam and accept the faith in the Peacock Angel. Threats are being accompanied by mocking of prophet Muhammad (J. Bocheńska, 2018., p. 38 – 39). This tale testifies to the irrationality of the gossips circulating among the Muslim community; due to its strict endogamy, Yezdism never had been a proselyte religion.

Muslim writers often supported those who willed to perform authority over the Yezidis and whose campaigns required justification. Persian historian Shahrastani (died 1153), describes Yezidis as a faction of Charijities (radical Islamic sect established after the death of prophet Muhammad), founded by Yezid ibn Unais, who rejected Islam and resorted to practising the religion of the Sabeans (often identified with Mandeans). In this way he suggested, that they are the apostates from orthodox Islam (A. Rodziewicz, 2018, p. 261). Ottoman traveller Evliya Çelebi (born 1611) wrote that Yezidis perceive black dog their sacred animal: they were to live and sleep together with it and their new-borns were to drink the milk of a black bitch. In this way he repeated the story of the Yezidis worshipping the devil in the form of a black dog (A. Rodziewicz, 2018, p. 262). Kurdish prince of Bitlis, Şerefxanê Bedlîsî, confronts in his *Şerefname*, „abominable", Yezidis, practicing „inappropriate customs" and false teachings, with those Kurdish tribes, which walk the righteous path of „*sunnah* and *ummah*" (A. Rodziewicz, 2018, p. 264).

Ottoman authorities attempting to subdue the Yezidis, legitimized this policy by *fatwas* issued by the Muslim clergy. The most famous had been written by Ahmed ibn Mustafa Abu al- Imadi (died *circa* 1571), a grand mufti of sultan Suleyman I (1520 – 1566). He accuses Yezidis of being hostile towards Islam, profaning its holy scriptures, denying Quran, assaulting Muslim scholars. They were to give superiority to Lalish over Ka'ba, worship a "cursed Satan" as the "Peacock of Angels", consider their prophet Sheikh Adi "a partner in the glory of God", and practice outrageous customs such as: incest, adultery, the right of sheikhs to perform sexual intercourse with other men's wives. For grand mufti they were "more infidel than other infidels". Their men should be slaughtered, their women and children enslaved. Fatwa described those actions not only justified under the sharia law, but even as a religious obligation. Those who died in the war against the Yezidis were granted a status of a martyr (A. Rodziewicz, 2018, p. 262 – 263, S. Salloum, 2016., p.73). Grand mufti's fatwa inspired the subsequent, similar documents (S. Salloum, 2016, p. 74).

Under the rule of sultan Abdul Hamid II (1876 – 1892) attempts to convert Yezidis to Islam intensified, leading very often to massacres. In the censuses they had been classified as

Muslims, in the official documents named apostates (A. Rodziewicz, 2018, p. 265). Perception of the Yezidis as the traitors of Islam, had been repeated by the 20th century Arabic writers. Ahmad Taymour Pasha from Egypt described them in his book *Êzidîs and the Origin of their Creed* as a Sufi sect which in time separated definitely from Islam (S. Salloum, 2016, p. 40). Iraqi historian Abudrazzaq Hassani in his work *Êzidîs or Satanists*, published originally in 1929 claimed that Yezidi cult of Iblis is rooted in Manicheism and suggested connections of the sect with Zoroastrianism. In his further publication, *Êzidîs in their Present and Past*, he adopted Taymour Pasha's point of view supporting the thesis of their sufi origins. According to it, Yezidis considered caliph Yazid I ibn Mu'awijja a rightful imam; this belief led them finally to separation from other Muslims (S. Salloum, 2016, p. 39-40). Sadiyya Dawloujji in his study published in 1949 called upon Yezidi leaders to reunite with Islam, expressing a wish, that one day their cult be abolished by the state authorities. He considered it backward – shrines and temples should be demolished, clergy become ordinary men. Yezidis should pilgrimage to Mecca rather than Lalish. Dawloujji's book described Yezidis worshipping Satan and deifying caliph Yazid ibn Mu'awijja. It suggested that in fact they are a political movement aiming to restore the power of Omayyad dynasty (S. Salloum, 2016, p. 40-41).

Yezidi genocide women survivors testify to numerous prejudices held against them by the Muslim neighbours. Although the relations between the two communities were attempted to be kept cordial, sometimes Muslims invited by the Yezdis refused to eat their meals on the basis that they were impure (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 15-16; F. Khalaf, 2016, p. 14). Ritual refraining from ablutions on Wednesday, considered Yezidi sacred day, gave way to rumours of general lack of hygiene (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 46). Shirin remembers her conversations with Muslim schoolmates, who accused her of solar cult and the lack of temples. The claimed, that if she does not pray five times a day, she will not enter paradise. They teased her asking to say the word "Satan", which among the Yezidis constitutes one of the gravest taboos (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 56). The honorary killing of Dua Khalil, stoned by her family for dating a Muslim man provided material for anti-Yezidi propaganda. The community had been labelled barbaric in the mass media, although such situations are widespread around the Middle East, also in Christian and Muslims communities. Condemnation of this crime by the Yezidi community paid no role, whereas Sunni extremists took revenge killing 23 Yezidi passengers of a bus, and performing two bomb attacks in the towns of Siba Sheykh Khider (arab. Al.-Khantaniyya) and Tel Eyzer (arab. Al-Jazirah), where 800 people have died and over one thousand got wounded (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 69-73). Both Nadia Murad and Jinan point out a lack of any information about the Yezidis in their history books (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 49-50; Dżinan, T. Oberle, 2016, p. 32). Nadia Murad makes a following remark:

I later thought that those books must be one reason why our neighbors joined ISIS or did nothing while the terrorists attacked Yazidis. No one who had been through an Iraqi school would think that we deserved to have our religion protected, or that there was anything bad or even strange about endless war (N. Murad, J. Krajewski, 2017., p. 30-31).

After invading Sinjar, Islamic State had been justifying its genocidal policy against the Yezidis in their English language propaganda magazine *Dabiq* (Issue 4 -*The Failed Crusade*).

www.arsivakurdi.org

Article titled *The Revival of Slavery before the Hour*, warned that God will held righteous Muslims accountable for tolerating the existence of this "pagan" cult. On the Judgment Day, he will ask them why they haven't dealt with them according to the "verse of the sword" of the *Al-Tawbeh* Surah, ordering to kill the infidels in case they will not convert to Islam. Author of the article reminded his readers that the cult of Iblis, who rebelled God by refusing to bow before Adam, stands in the centre of the Yezidi Faith. His followers claim that he is good and enlightened. This makes them worst of the infidels. To support this thesis of a satanic character, the works of the western scholars had also been recalled (*Dabiq 4: The Failed Crusade*, p. 14; according to: https://www.ieproject.org/projects/dabiq4.pdf [access: 4.04.2020]). Before the invasion of Sinjar, ISIS lawyers classified Yezidis as pagans (*mushrik*), whose religion combines elements of Zoroastrianism, Judaism, Sabeism and Christianity, using the „heretic" nomenclature of an „extreme Sufism" (*Dabiq 4: The Failed Crusade*, p. 14-15). Therefore, they could not enjoy the privilege of paying *jizyah*, facing only an alternative of accepting Islam or being exterminated. Their women can be taken as slaves. In conclusion author claimed that this actions are in accordance with Quran and the teachings of the prophet Muhammad, while all those questioning this interpretation guilty of apostasy from Islam *Dabiq 4: The Failed Crusade*, p. 16).

Memoirs of the Yezidi women, who fell victim of ISIS's sexual slavery, describe how dehumanisation and its rhetoric functioned in the time of genocide. First I will focus on the violence distinguishing the features of religious persecution, then I will discuss the issues of slavery and sexual violence. Among the epithets used by the perpetrators to describe their victims, authors of the memoirs recall such words as "heretics", "devil worshippers", or "infidels", being a proof of the level of indoctrination in accordance with the extremist propaganda. ISIS militants and their sympathisers denied Yezidis (as *mushrik*) any rights, declaring that only conversion to Islam will gain them legal protection of a self-appointed caliphate. Salam, an influential Arab, who joined the Islamic State, addressed the inhabitants of a Kocho village in following words:

We came today to persuade You to accept the faith in the only, true God (…) We know You are the Satan worshippers (…) It is a grave blasphemy; no man in the world should worship Satan, Malak Taus or whatever you call him. You have to renounce this superstition and start to follow Islam. Only this way, You can save Your souls (…) In our Islamic State we do not tolerate infidels (…). We give You three days to make up Your mind, otherwise (…) we will deal with You, the way infidels should be dealt with (F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2014, p. 77-78) .

Another day, he assured them that if they will accept Islam, they could feel safe and remain in the village; those who wouldn't were to be exiled. Also the future sexual slaves were assured legal protection on the condition of converting to Islam; according to ISIS's regulations only Muslim women deserved such (F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016, p. 86 and 113), infidel remaining „slaves" and „spoils of war" (F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016, p. 96; A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 92). Many jihadists' statements show their contempt towards Yezidi religion and their belief that converting its followers to Islam is a mission ordered by God. One of the militants called upon old Yezidi woman to abandon her faith, claiming it is worth nothing.

- I heard that Your people believe in reincarnation – he continued – Who will You be in Your future life ? In the body of which pathetic creature Your soul will be reborn ? In a mouse ? Or maybe a rat ? (…). No – better: You will reborn as a bug, which I will smash with a sole of my boot ! (Dżinan, T. Oberle, 2015, s. 66).

Haji Salman, oppressor of Nadia Murad described ISIS's goals towards Yezidis:

God wants us to convert You; if we fail, we can treat You the way we feel (N. Murad, J. Krajewski, 2017, p. 66) .

One of the Farida Khalaf's companions of captivity pointed out to the teachers who tried to convert her, that their actions stand in contrast with Quran, which tells that everyone has his „own religion". She had been answered that this verse refers to „the people of the book" (*ahl al -kitab*), and is irrelevant in case of Yezidis who are not only „pagan" but even „devil worshippers (F. Khalaf., A. C. Hoffmann, 2014, p. 211).

Attempts to convert had been accompanied by torture and inhumane treatment. Jinan and her companions had been beaten, one of them threatened with electric shock, all repeated to forget about their „absurd faith" and „heretic upbringing" (Dżinan, T. Oberle, 2015, p. 93 – 101). Ian Kizilhan, Yezidi psychotherapist working in Germany, remembers a case of a woman constantly making mistakes in the recitation of Quran. ISIS emir supervising her religious education punished her by killing her daughter, whom he previously locked in the tin chest. After killing the child, he said: „That is how all infidels must die!" (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 15) .

Extermination was to be justified by the legal status of the Yezidis under the Islamic State rule. Kocho women terrified by the execution of men, had been told that:

- We had the right to kill them, because they were infidels. Quran says: "Kill infidels". – And enslave their women – added another [militant – W.K] – That's why from now on, you belong to us [F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016., p. 88]. Your fathers enraged God (…) They were infidels and worshipped the devil. That is why, they had to be punished. They deserved nothing better than death [F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016., p. 98].

Jinan remembers a film seen in captivity, portraying an execution of three (presumably Yezidi) captives and the commentary of one of the jihadists:

- This is the infidels' fate ! [Dżinan, T. Oberle, 2016, p. 113].

In the opinion of the same man, Yezidi slaves did not even possess a soul. Description of a brutal flogging suffered by Farida Khalaf illustrates a complete lack of empathy towards the Yezidis:

He put me over a table and asked for an electric cable (…) He flogged my back, my blood gushing under the dress. Twenty men standing around encouraged him: „Yes, show her ! – they shouted – Show her how we deal with devil worshippers!" [F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016., p. 182].

Shirin recalls a symptomatic detail from the beginning of her slavery, showing that some ISIS militants were physically disgusted with the Yezidis:

www.arsivakurdi.org

Sometime later masked men put the food in front of the door and asked small children to collect it. They did not go inside; they wanted to stay away from the "devil worshippers". Afterwards we had to wash the dishes; they didn't want to touch the plates we ate on (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 98).

Topic of dehumanisation related to sexual slavery of the Yezidi women deserves to be discussed separately, since – through its extreme character - it shows very clearly mechanisms of sexual violence and the results of objectification of women. First I would like to present several theories regarding this issues collected in an article by Jaroen Vaes, Stephen Laughan i Elisa Puvia. They notice that in the course of social interactions (professional work, partnership), objectifying others is to some extent natural. Moral problem begins, when such objectification violates the feelings and free will of others (J. Vaes, S. Laughan, E. Puvia, 2014, s. 186).

Martha Nussbaum proposed 7 aspects of **objectifying** another person, causing its treatment not as a „being", but a „thing":

1. **Instrumentality** - causing subject to be treated as a tool for the needs of the one who objectifies.

2. Ownership/ 3. Fungibility – objectified subject is perceived as something which can be possessed, exchanged or traded.

4. Violability – stemming from the lack of integrity, allowing for hurting or even destroying the objectified.

5. Denial of autonomy/ 6. Subjectivity – stripping the objectified off his free will and personal experience.

7. Inertness – depriving of ability to act (Nussbaum, M.C. 1999, p. 187).

Kaufmann suggested 3 conditions of proper objectification:

1. Previous interaction with a needed person.
2. Our aim should be morally irrelevant towards the objectified person and should not be directed at her.
3. One must be sure that objectified person is able to contribute to fulfil that aim.

Moral boundary of our actions is marked by the **dignity** of another person preventing us from treating her only as a tool. Permission of that person changes the human-tool relation into a cooperation of two subjects (Nussbaum, M.C. 1999, p. 187-188). Nevertheless, as J. Bocheńska pointed out, modern understanding of dignity differs from a traditional one. In Europe, at least since the Enlightment, dignity is perceived as an inherent and inalienable right (J. Bocheńska, (2), 2018, p. 38-39), whereas in the Middle Eastern societies it is mostly conditioned by the desirable behaviour of an individual (J. Bocheńska, (2), 2018, s. 41).

Objectification usually leads to perceiving another person only through the perspective of her utility to achieve certain goals, not necessarily relevant or useful for her. Her picture is being fragmented into useful and non-useful elements, since she is perceived not through her human identity, but her possibilities to fulfil our needs (J. Vaes, S. Laughan, E. Puvia, 2014, p.188).

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Erotic objectification is based on perceiving another person merely as a tool of satisfying one's sexual instinct. According to a definition proposed by Fredrickson and Roberts, relating to female gender, in the process of sexual objectification „a woman's body, body parts or sexual functions are separated out from her person, reduced to the status of mere instruments, or regarded as if they were capable of representing her". In its course woman becomes only a body intended for usage (J. Vaes, S. Laughan, E. Puvia, 2014, p. 190). This definition fits into feminist trend, proclaiming that such objectification is experienced mainly by women and is born in the conditions of a culture, socialising women and men in an asymmetric way, teaching submission the former, and domination the latter. According to this concept, during such upbringing women usually pass through an auto-objectification, and tend to think about themselves as sexual objects (J. Vaes, S. Laughan, E. Puvia, 2014, p. 189-190). Not going into polemic with this theory, it is enough to say, that sex is very often treated as a commodity (e.g. in pornography), which is accompanied by grave violations of human dignity. Experiments made by Longhan had proven that sexually objectified people had been perceived as less vulnerable to pain. During one of them participants had been presented with photos of women - victims of rape. Some of those photos had an "objectified" character, some hadn't. It had been proven that in the case of the first group of images, moral care had not been taken into account, there had been even a conviction that the victims suffered less (J. Vaes, S. Laughan, E. Puvia, 2014, p. 197).

Mechanism defined by Martha Naussbaum as well as the concepts of Friedriekson and Roberts can been related to the sexual slavery suffered by the Yezidi women as an effect of a genocidal campaign unleashed by the Islamic State. Their slavery had been justified by the laws issued by the lawyers of the new „caliphate". In December 2014 they issued a guide on the treatment of female slaves. Its aim was to explain to the militants which actions are in accordance with the sharia law and which stand in contrast with it. It contains a definition of a female slave (**al-sabi**): an infidel woman from *ahl al-harb* (people of war) against which fighters of a caliphate wage a war, which can, for this reason, become a „spoil of war". It had been permissible to perform sexual intercourse with her: if she had been a virgin – even right after capturing her; if not – her womb needed prior "purification". Slaves could be bought, sold, given as presents, only limitations being: the interest of an *ummah*, and a situation when a captured woman was becoming a mother. Document allowed for sexual intercourse with a slave, who did not reach puberty, if she had been "suitable" for that; lack of such qualification did not preclude "enjoying her" without "having an intercourse". Slaves could have been beaten to discipline them, this mean however should not cause injuries, be used as a form of torture, or to reach pleasure. Hitting on face was forbidden. In the case of an escape attempt, a caught slave could be punished in a way deterring the others (Mah –Rukh Ali, 2015, p.19-20 , A. Cavelius, J. Kizilhan, 2016, p. 192-1950). According to the above cited magazine *Dabiq* sexual slavery was a remedy for those militants who could not afford marriage (*Dabiq 4: The Failed Crusade*, p. 17).

This document presents an example of the extreme objectification of another person, turned into an object of law. It is worth mentioning that some of its rules had been violated

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

(e.g. tortures). One of the most terrifying situations experienced by Nadia Murad was a moment in which she had realised that in the eyes of the kidnappers she is just a moveable good. When she complained about a harsh harassment by one of the ISIS fighters, she heard that, together with her companions, she is only a *sabaya* (slave) and is obliged to do everything ISIS orders her.

-We were no longer human beings – she comments on this situation – we were *sabaya* (N. Murad, J. Krajewski, 2017, p. 122-123).

This expression, together with others, such as „a spoil of war", used in the presence of the kidnapped in the third person, grounded their sentiment of objectification. Moment of selling is also remembered as degrading; extremists commented in a vulgar way the valours of traded women, bargaining with the sellers (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 181). Nadia Murad recalls a moment, when her new „owner" received an act of ownership or her from a judge (N. Murad, J. Krajewski, 2018, p. 199-201), whereas Shirin remembers being given as a „present" (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2016, p. 160). Attitude of the kidnappers towards the health of the captured women, illustrates clearly their lack of empathy and the instrumental way in which they treated their "slaves". Nadia Murad had been raped despite of being seriously ill, while Farida Khalaf recounts a characteristic episode related to the Azeri fighter, who bought her, while she had been recovering after a severe flogging, described earlier:

Doctor examined me very thoroughly, focusing mainly on my back, pelvis, legs and wounds on my head (…) He showed me his utmost concern.

- She is in a very bad condition – he said to Amjed.
- That means ?
- She needs complete peace.
- For how long ?
- She should rest for at least ten days more.

I saw Amjed making a disappointed face.

- I will now connect her the drip and give a painkiller.

But the Azeri did not listen; he had only one thing on his mind.

- Doctor, tell me: after what time is she going to be fully fit ? – he asked impatiently (F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016, p. 200 – 201)

In this story, woman resembles a new, yet spoiled car, whose owner asks a mechanic when will he be able to seat behind the wheel. In the eyes of some, women had a very low place in the hierarchy of things as well: Nadia remembers a guard, who – before raping her – took off his glasses and put them with great care on the table (N. Murad, J. Krajewski, 2017, p. 231).

Inhumane sexual treatment often led to inertness and the feeling of losing one's humanness. Shirin describes these feelings in this way:

I lied, helpless, on the floor. This constant tension was unbearable. I could not hold my fear anymore. I started to cry spasmodically (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 239).

www.arsivakurdi.org

Rape had been a method of dealing with girls and women by the so called Islamic State. In this way I became conscious about sexuality, pregnancy and giving birth. I feel so dirty. So terribly dirty. I wonder if I am still the old Shirin ? (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 251

Nadia Murad also remembers the feeling helplessness dominating her time of slavery (N. Murad, J. Krajewski, 2018., p. 394). This fact hampers the realisation of the life goals set by the victims of rape, before they had been affected by enthrallment. Farida Khalaf declares in her memoirs a strong will of becoming a maths teacher, to prove that she is stronger than her oppressors, who tried to degrade her and other girls to the status of things (F. Khalaf., A.C. Hoffmann, 2016, p. 300). On the contrary Shirin, who dreamt about becoming a lawyer, admits that traumatic memories occupy her mind, making education more difficult (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 10) .

One can also ask a question about the pornography's contribution to the dehumanisation of the Yezidi women. Putting woman's body out of the personal context, it forms a model example of sexual objectification. American sociologist Gail Dines describes it as a documented sexual violence, conditioning men to the brutal treatment of women (Polish Catholic monthly journal *W drodze* 9/2015 (505), p. 8 -19. Dines discusses negative social impacts of pornography in her book titled Pornland: How Porn Has Hijacked Our Sexuality, Beacon Press, 2011). According to American counter-intelligence general Michael Flynn, pornography formed 80% of the content of the ISIS computers captured by US Army (Melanie Ehrenkranz, 2016, https://www.businessinsider.com/ [access: 1.04. 2020]). Although ideology remains the main source of the dehumanisation of the Yezidi women, analysing the impact of pornography could shed a new light on the criminogenic role of visual erotic materials (Anna Krawulska-Ptaszyńska, 1999).

Another issue worth discussing in the context of genocide is a dehumanisation of people culturally or religiously associated with the perpetrators. Media coverage on the war in the Middle East, focused on the crimes committed by the extremist groups in the name of Islam may lead to the *pars pro toto* error, stigmatising every Muslim as „ a terrorist". Putting this equality sign facilitated war crimes committed by the functionaries of international coalition during the occupation of Iraq. One of the veterans described this process in his conversation with Philip Zimbardo:

You just try to forget they are human beings, and You try to perceive them as enemies. We call them **haji**, don't You know ? You do everything, which facilitates killing and torturing them (P. Zimbardo, 2018, p. 318).

Appropriate indoctrination allowed for cruel tortures in the Abu Ghraib prison (P. Zimbardo, 2018, p. 333 – 372).

In 2001, the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia made a research in the countries of European Union to evaluate the level of anti-Islamic sentiments and actions, which could have risen after the 9/11 attacks (Summary Report on Islamophobia in EU after 11 September 2001 on behalf of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, p. 12, https://fra.europa.eu/, [access: 6.04.2020]). Research continued till the end of a year

www.arsivakurdi.org

proved a rise of such occurrences. Attacks on Muslim communities usually took verbal form (Austria, Belgium, Denmark, Finland, Germany, Ireland, Luxemburg, Netherlands, Sweden), although sometimes hijabs had been torn off (Belgium). In some countries acts of vandalism directed against mosques, Muslim enterprises and school had been notified, from graffiti to arsons and bomb attacks (Denmark, Italy, Netherlands, Spain). In many of these countries, such actions occurred as an intensification of anti-Muslim attitudes present there already, especially among the far right communities (Belgium, Netherlands, Denmark, Sweden) (Ibid., p. 13-28). Criminogenic role of a „Muslim terrorist" stereotype can be observed in Poland as well. On the 10th of May 2016, two men attacked a Russian citizen of Chechen origin; one tried to tear off her hijab, she had been also called „a terrorist" (M. Kornak, A. Tatar, 2016, p. 14, za: https://www.nigdywiecej.org/ [access: 6.04.2020]). Rhetoric of Polish far-right movement unequivocally identifies Islam with terrorism (M. Kornak, A. Tatar, 2016, p. 8). Justyna Helcyk, related to the Polish National Movement, during an anti-immigrant manifestation described newcomers from the Middle East as „murderers, Islamists, fundamentalists", who „will not assimilate", but „spread terror, rape, and murder" instead (M. Kornak, A. Tatar, 2016, p. 10). Her argumentation bears the characteristic of social essentialism, attributing steady characteristics to certain groups, which - according to this theory - cannot be alienated, since they form an essence of a group shared by all its members (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta ed.,2012, p. 49 i 55). Word **essence** comes from the latin verb *esse* (*to be*), and is a term deriving from the Platonic philosophy, used to describe those features which form a certain object, deciding about its nature. Losing any of them results in the cease of the object's existence (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta ed., 2012, p. 46). Racism presents an excellent example of essentialist thinking since it decides on one's characteristic only on the basis of being a representative of a certain race, which **"by nature"** possesses certain set of features. Islamophopia presents similar approach defining Muslim community mainly by its liability to radicalize and breed terrorists threatening Western Civilization. Label "terrorist", based on stereotyping (repeating an *a priori* opinion not verified by experience) is used to trigger and enforce this stigmatizing perception (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta ed.,2012, p. 47, 49-50). Not neglecting the peril of jihadism infiltrating Europe using opportunities provided by a migration crisis, one must also pay attention to the dangers stemming from such simplifications. They victimize people who despite of following Islam, have no connections with jihadi movements, but can become liable to radical propaganda experiencing persecution. According to the research carried out by Holtz, Wagner and Sartania, after the ban of raising up minarets issued by Switzerland in 2009, majority of Muslims living in this country reacted nervously to this act of discrimination, whereas radical Islamic movements only strengthened their views (M. Drogon, M. Bilewicz, M. Kofta ed.,2012, p. 59).

Denial of „Muslim – terrorist" stereotype can be found even in the above quoted memoirs of the Yezidi women. Sunni family helped Nadia Murad to escape from Mosul, member of it pretending to be her husband; he risked his life and the lives of his relatives (N. Murad, 2018 p. 267 – 335). Similar scenario ended the enslavement of Shirin; she had been rescued by her former teacher, who first joined ISIS, but finally engaged in helping the Yezidi sex slaves (A.

www.arsivakurdi.org

Cavelius, J. Kizilhan, 2017, p. 265). He transferred her to one of the militants, who arranged an escape. Living in his family's home Shirin could witness, that not all Iraqi Muslims follow the ideology of the Islamic State:

Waqas's mother could sense my anxiety. She had been circulating around me like a bird around a chick, asking in detail about my family. I gave her just an outline, nevertheless she kept on wiping tears from her cheeks.

- We are Sunni, but spiritually we are getting away from ISIS. That's why they kill us, just like the Yezidis – she said.

Her daughter confirmed it.

- We want to stay away from the actions of the militants. We love our religion, but we do not want to convert anyone by force.

They never asked me to pray with them (A. Cavelius, J. Kizilhan, 2017 p. 269).

A Syrian, Sunni family helped Farida Khalaf, although not in a fully selfless way (F. Khalaf, A.C. Hoffmann, 2016, p. 227 – 268). These testimonies, coming from the victims are of especially great value.

www.arsivakurdi.org

Conclusion

Concluding, one has to admit that dehumanisation and objectification constitute necessary conditions to perform a genocide. The former legitimises this crime in the eyes of the future perpetrators, depriving them of any empathy towards the victims, and fuels their cruelty during genocidal acts. Various psychological experiments proven to what extent language and stereotyping shapes one's perception of other human beings. This fact imposes a great moral duty on all those, who - due to their authority or held position - are able to create others' point of view, especially on journalists, politicians, but also scholars. The research on the topic of dehumanisation remains important to understand the mechanism behind the origin of genocide. Its better understanding may prove vital for prevention of genocide and hate speech, which constitutes one of the first steps of mass violence.

www.arsivakurdi.org

Works cited:

Drogon M., Bilewicz M., Kofta M. ed., *Poza Stereotypy: Dehumanizacja i esencjalizm w postrzeganiu grup społecznych*, Warszawa Wydawnictwo Naukowe Scholar 2012.

Beam Amy L. in The Last Yezidi Genocide, Adinolfi Books, 2018.

Bocheńska J.(ed.), *Opowieści Kurdyjskie Meli Mahmuda Bajazidiego i Augusta Kościeszy-Żaby*, Cracow 2018.

Bocheńska J. , *Between Honour and Dignity: Kurdish Literary and Cinema Narratives and Their Attempt to Rethink Identity and Resistance*, w: *Rediscovering Kurdistan's Cultures and Identities*, red. J. Bocheńska, Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict, 2018.

Cavelius A., Kizilhan J., *Shirin, pozostanę córką światła, moja ucieczka z rąk terrorystów*, Świat Książki, Warszawa 2017(originally published as *Ich bleibe eine Tochter ded Lichts: Meine Flucht aus den Fängen der IS-Terroristen,* Berlin-München-Wien, 2016).

Dabiq 4: *The Failed Crusade*, https://www.ieproject.org/projects/dabiq4.pdf

Dines G., *Tresowanie mężczyzn*, miesięcznik *W drodze* 9/2015 (505).

Dżinan, T. Oberle, *Niewolnica ISIS*, Wyd. Helion, Gliwice 2016 (originally published as *Esclave de Daeash*, Librarie Arthème Fayard, 2015).

Ehrenkranz M.**,** *Former Chief of Defense Intelligence Agency: Some ISIS computers were 80% pornography,* https://www.businessinsider.com/.

Haslam N., Loughan S., *Dehumanization and Infrahumanization*, Annual Review of Psychology, 2014, 65.

Keen S., *Faces of the Enemy*, Harper and Row Publishers, 1991.

Khalaf F., Hoffmann A.C., *Dziewczyna, która pokonała ISIS, moja historia*, Prószyński i s-ka, Warszawa 2016 (originally published as *Das Mädchen, Das Den is Besiegte*, Köln 2016).

Kornak M., Tatar A., *Katalog Wypadków, Brunatna Księga 2014-2016*, https://www.nigdywiecej.org

Krawulska-Ptaszyńska A., *Korzystanie z pornografii agresywnej a przemoc seksualna – zależność pozorna czy rzeczywista ?*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny Rok LXI — zeszyt 2 — 1999.

Mah –Rukh Ali, *ISIS and propaganda: How ISIS exploits women*, Hillary and Trinity Terms, 2015.

www.arsivakurdi.org

Murad N., Krajewski J., *Ostatnia dziewczyna, o mojej niewoli i walce z Państwem Islamskim*, Wyd. Prószyński i s-ka, Warszawa 2018.

Murad N., Krajewski J., *The Last Girl. My Story of Captivity and my Fight against the Islamic State,* Virago Press, 2017.

Nussbaum M., *Sex and Social Justice*, in M.C. Nussbaum (Eds.), Objectification (pp. 213-239). New York, NY: Oxford University Press, 1999.

Rodziewicz A., *The Nation of the Sur: The Yezidi Identity Between Modern and Ancient Myth; w: Rediscovering Kurdistan's Cultures and Identities*, red. J. Bocheńska, Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict, 2018.

Salloum S., *Ezidis in Iraq – Memory, Beliefs and Current Genocide*, Un Ponte Per & Christian Education Institute, 2016

Shahrastani Muhammad b. 'Abd, al-Karim *Muslim Sects and Divisions, The Section on Muslim Sects in Kitab al-Milal wa'l-Nihal*, London, Boston, Melbourne and Henley, 1984

Stanton G., *The Ten Stages of Genocide*, www.genocidewatch.org

Summary Report on Islamophobia in EU after 11 September 2001 on behalf of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, https://fra.europa.eu/

Vaes J., Laughan S., Puvia E. 2014, *The Inhuman Body: When Sexual Objectification Becomes Dehumanizing,* 2014 za: https://www.researchgate.net/publication/258332275

Zimbardo P., *Efekt Lucyfera,* Wyd. PWN, Warszawa 2018 (originally published as *The Lucifer Effect*, Random House 2008.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname
E-ISSN-2687-5438

شێوازناسیی واتاناسانەی بانگهێشت (مونادا) لە شیعری ئەحمەدموختار جافدا

(INDEXICAL STYLISTICS OF THE VOCATIVE IN AHMEDMUKHTAR JAFF'S POETRY)

یەدوڵا پەشابادی*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 09.03.2021
Accepted // Pejirandin: 28.03.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 109-140

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: یەدوڵا پەشابادی (2021). شێوازناسیی واتاناسانەی بانگهێشت (مونادا) لە شیعری ئەحمەدموختار جافدا, *Kurdiname*, no. 4, p.109-140

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

پوختە

ئەحمەدموختار جاف وەک شاعیرێکی ڕۆشنگەر و خاوەن فیکر و هزر و ئەندێشەی کۆمە ڵایەتی و سیاسی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا جێگای خۆی کردۆتەوە. خوێندنەوەی شیعرەکانی زۆر لایەنی ڕەوانبێژی و ڕیتۆریک و ڕەخنەییمان بۆ دەردەخات. ئەم شاعیرە لە کەڵک وەرگرتن لە بانگهێشتدا خاوەن ئەدگارێکی واتاناسانە بووە؛ چونکە وەک ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕوونی دەکاتەوە، زۆر ڕەهەند و لایەنی شیعری و هونەری لە بانگهێشتەکانیدا بەدی دەکرێت. ئەم توێژینەوەیە بە شێوەی تەوسیفی-شیکاری سەرجەم شیعرە کوردییەکانی داوەتە بەر پشکنین و لێکۆڵینەوە لە بابەتی بانگهێشت و کارکرد و دەور و کارتێکەرییەکانی لە خولقاندنی واتا و دەلالەتدا. بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا زۆر جار بە ئامرازەکانی بانگکردن (ئەی، ـا، یا، ه/ـه/ـینە، ئەی+ـا، ئەی+ـه/ـینە، وا) بووە و زۆر جاریش بەبێ ئامراز؛ گیاندار و بێگیان و مرۆڤ و غەیری مرۆڤی بانگ کردووە. وشە/ناو/ئاوەڵناو/دەستەواژە/ساڕستە/ڕستە/لێکدراو لە بانگهێشتەکانیدا بەدی دەکرێت کە لە هەر یەکیاندا دەلالەتێکی تایبەتی خولقاندووە. بانگکراوەکانی ئەحمەدموختار زۆر بەربڵاون و خوا، سروشت، نیشتمان، خەڵک، خۆی و دڵبەرەکەی و چەند کەسی تایبەت دەگرێتەوە کە بۆ هەر یەکیان چەندین واتا و دەلالەت وەردەگیردرێت. شوێنی بانگهێشتەکانیش لە ڕستەدا سەرەتا، ناوەڕاست، ناو دڵێ ڕستە، کۆتایی ڕستەیە، و زۆرترین بانگهێشتەکانی ئەحمەدموختار لە ناوەڕاستی ڕستەدایە.

وشەکلیل: ئەحمەدموختار جاف، بانگهێشت، مونادا، شێواز، واتاناسی.

Abstract

* مامۆستای یاریدەدەری زمان و ئەدەبی کوردی، زانکۆی کوردستان و ئەندامی لێژنەی زانستیی توێژینگەی کوردستان-ناسی

Email: y.pashabadi@uok.ac.ir , Orcid: 0000-0002-5781-4975.

Ahmedmukhtar Jaff is known in Kurdish Literature as a poet and social and political intellectual and thinker. Several literary, rhetoric, and critical aspects can be identified in his poetry. In his utilization of vocatives, he has held specific stylistic and semantic characteristics, since a large number of semantically significant perspectives are manifested in the investigation of his vocatives, as demonstrated by this research. This descriptive-analytical study examined all his Kurdish poems to analyze the vocatives and their functions, positions, and impacts in the creation of meaning. Vocatives have appeared in Ahmedmukhtar's poetry in a few ways: with interjections (/aj/, -/ɑː/, /jɑː/, -/a/, -/ejna/, /aj/+-/ɑː/, /aj/+-/ejna/, and /wɑː/) and without them. Furthermore, his range of vocatives has involved animate, inanimate, human, and non-human. Words, nouns, adjectives, phrases, adjuncts, sentences, and combinations can be observed on his list of vocatives, each accompanied by the creation of a certain index. Ahmedmukhtar has employed a quite wide range of vocatives, including God, nature, homeland, people, himself, his beloved, and a few specific individuals, with certain indices involved in their addressing. Vocatives can be located at the beginning, middle, heart, and end of sentences, most of which in Ahmedmukhtar's works have been of the latter type.

Keywords: Ahmedmukhtar Jaff, Vocative, Style, Semantics, Content Analysis.

1-پێشەکی

ئەحمەدموختار جاف بە نیسبەتی کۆمەڵ و میللەت شاعیرێکی خاوەن بیر و هزر و ڕۆشنگەرییەکی بەرچاو بووە. لە شیعرەکانیدا زۆرێک بانگهێشتی بەکارهێناوە، بەو شێوەیەی کە ببێتە ئەدگارێکی شێواز و هونەری شیعریی ئەم شاعیرە و وەک تایبەتمەندییەکی زەق و بەرچاو لە زۆربەی شیعرەکانیدا بەدی دەکرێت. بانگهێشت خۆی وەک جەخت‌کردنە لەسەر بابەت و ئاوردانەوەیەکی واتادارانەیە بۆ مەبەستێک. لێکۆڵینەوەی ئەم بابەتە لە شیعری ئەحمەدموختاردا چەند ڕەهەند و لایەنێکی گرینگی هونەر و شێوازی شیعریی ئەم شاعیرەمان بۆ دەردەخات.

1-1- سەرەتا

ئەحمەدموختار جاف کوڕی وەسمان پاشا، پاشای گەورەی جافە و ساڵی ١٨٩٦ لە هەڵەبجە چاوی بە دنیا هەڵێناوە (حیلمی، ٢٠١٠: ٢٠). لە ماوەی ژیانیدا وەک عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ (جاف، ١٩٨٦: ١٦) دەڵێت: نووسین و کرداری یەکیان گرتۆتەوە. شاعیرێکی بەڵێندار و ئەمەگدار بە کۆمەڵگا و ئامانجی نیشتمانی بووە. زمانی گەلێک پاراو و پر بەهرەی زمانی و ڕیتۆریکە. ناوەرۆکی هونەری شاعیرییەکەی زاڵە بە سەر لایەنەکانی تری شیعریدا.

2-1-پێشینە

ڕەنگە وەک یەکەمین لێکۆڵینەوە دوای گەڕان و سەرنج دان، بچینەوە سەر ئەو پێشەکییەی کە پرۆفیسۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ (١٩٨٦) بەسەر دیوانەکەی شاعیردا داینناوە کە تێیدا ئاوڕی لە ژیان و بەرهەم و هونەری شیعریی شاعیر داوەتەوە. هەروەها دواهەمین چاپی دیوانی شاعیر کە کاروان عوسمان خەیات (٢٠١٩) وەک کۆبەرهەم ئامادەی کردووە، هەندێ توێژینەوەی قووڵتر و پسپۆڕانەتر و ئاوردانەوەیەکی زیاتر لە ناوەرۆکی شیعرەکانی تێدا بەدی دەکرێت. لە باری مێژووییەوە، ڕەفیق حیلمی پێشەنگی لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ئەم شاعیرە دێتە ئەژمار کە لە شیعر و ئەدەبیاتی کوردیدا (١٩٤٦ و ١٩٥٨) باسی شاعیر و ژیان و بەرهەمی کردووە و ئاماژەی بە کۆنەکراوەیی شیعرەکانی کردووە و بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە چەند نموونەیەکی لێکداوەتەوە. حەمیدعەبدولکەریم (٢٠٠٠) لە کتێبی ئەحمەدموختار جافدا بە دوور و درێژی توێژینەوەی تێر و تەسەلی لەسەر

ژیان و بەرهەم و ڕەوتی شاعیریی ئەحمەدموختار کردووە. یەک دوو ئاماژەی پێوەندیدار بە بابەتی ئەم وتارەمان لە کارەکەیدا بەدی کرد.

وەک لێکۆڵینەوە لەسەر بانگهێشت و دەور و کاریگەریی لە شیعردا زۆر سەرچاوەی گشتی و تایبەتی ئامادە کراوە کە لە هەندێکیان سوودمان وەرگرت. وەک توێژینەوەیەک بە ناو «سبک‌شناسی جملات ندایی در غزلیات حافظ» (١٣٩٧) کە بە زمانی فارسی ئەنجامی دراوە و لە بارەی شێوەی لێکۆڵینەوە و چوارچێوەی کارەکەوە کەڵکمان لێ وەرگرت. هەروەها محەمەد فازڵیش (١٣٦٧) لە لێکۆڵینەوەیەکیدا لە ژێر ناوی «اسلوب‌های ندا و نفی جنس در نقد و تطبیق» لە چۆنێتی و دەور و کاریگەرێتی بانگهێشت لە شیعر و ئەدەبیاتدا زۆر بابەت و خاڵی گرینگی باس کردووە و لە بەراورد لەگەڵ ئەوەی لە شیعری ئەحمەدموختاردا هەیە، سوودمان لێ وەرگرت. دیارە هیچ کام لەم لێکۆڵینەوانە پێوەندییەکیان بە بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا نەبووە و لە ڕاستیشدا گەڕان بە شوێن کارێکی وەهادا ئەنجامی نەبوو، بۆیە دەست دان بەم کارە گرینگ و پێویست هاتە پێش چاو.

2- پێناسەی بانگهێشت

لە ئاقاری زمان و وێژەدا تەنیا ئەوەی کە شیاوی بانگ کردن بێت، بانگ دەکرێت؛ واتە گیانداری خاوەن هزر، کە مرۆڤە. بەشێک لەم بانگهێشتانە دەگەڵ ڕێ و شوێنگەلی شاعیرانەدا کە خواستنی درکاوی پێ‌دەڵێن، یەک دەگرنەوە، چونکا بنیاتی هەردوو لەسەر مرۆڤ‌شێوەیی و گیاندارخوازییە (کزازی، ١٣٩٣: ٢٣٠). لە شێوازی ئەدەبیدا هەموو شتێک گیاندار دێتەئەژمار و لە ڕاستیدا هیچ جیاوازییەک لە نێوان گیاندار و بێ‌گیاندا نامێنێت؛ بۆیە بێ‌گیانەکانیش بانگ دەکرێن و دەکرێنە بەردەنگ (شمیسا، ١٣٩٣: ١٨٦). بانگهێشت ئاقارێکی زۆر بەرین و بەرڕۆڵاو و بێ‌سنوورە، چونکە گیاندار و بێ‌گیان و دژەماکی و واتایی و بە گشتی هەموو شتێک دەگرێتەوە.

بانگهێشت یا بە ڕاستی دەبێت؛ وەکوو ئەوەی دەڵێیت: کوری خۆم! وەرە! یا لە حوکمی بانگ کردندا (عبدالعزیز قلقیلة، ١٩٩٢: ١٨١)، وەک: هۆ لووتکەی بەرز! (شێرکۆ بێکەس) کە ئەم شێوەی دووهەمە دەتوانین بە بانگهێشتی مەجازی ناوزەد بکەین. جا ئێمە دەتوانین لە ژێر ئەم دوو بەشەدا پۆلێنبەندی بکەین و بابەتەکە شرۆڤە بکەین. یەکەمی هەر بە بانگهێشتی ڕاستەقینە (حەقیقی) ناو بەرین و دووهەمی بە بانگهێشتی ڕەوانبێژانە (مەجازی).

بانگهێشت ئەوەیە کە بە دەنگ، ئامراز، وتە یا وشەیەک داوا لە کەسێک بکەیت کە بێت بەرەو لات. لە زمانی کوردیدا بۆ بانگ کردن، لە ئامرازی ئەی، هۆ، یا، وا، واها، وەها، هەی، ئای، و ... کەڵک وەردەگیردرێت. لە ناو ئەم ئامرازانەدا "هۆ" بۆ دوور، واتە بۆ بانگ کردن لە کەسێک/شتێک کە لە قسەکەرەوە دوورە، بەکار دەبرێت. "ئەی" و "یا" زۆرتر بۆ نزیک؛ بە لام جاروبارەش بە بێ جیاوازی بۆ هەردوو دەکار دەکرێت. ئامرازی بانگهێشت لە ڕاستیدا دەوری جێگر دەگێڕێت. سیبەوەیهـ (تیاچووی ١٨٠ ک.) پێشەوای زانایانی ڕستەسازی ئامرازی بانگهێشت بە جێگری کردارێک دەزانێت کە لەبەر زۆری کاربرد وەلا نراوە (١٩٩٨: ٢٩١/١). بەپێی لێکۆڵینەوەی شەمیسا ئامێری "ئەی" و "وەی" -دیارە لە زمانی فارسیدا- جار بە جار واتای زۆری و بە گەورە زانین دەگەیێنن و دەبنە هاوواتای چ/چە لە ڕستەی سۆزداردا (شمیسا، ١٣٩٣: ١٨٧). جاری واش هەیە کە ئامێرەکانی بانگهێشت کاربردێکی یەکسەر جیاواز پەیدا دەکەن؛ بەو شێوەیە کە لە ڕاستیدا چیدی ناکرێت بە کەرەسە و ئامێری بانگهێشت بژمێردرێن؛ چونکا بە ڕاستیش خۆ هەرا لە کەس ناکرێت و کەسێکیان پێ‌بانگ‌ناکرێت. لەم حاڵەتانەدا بۆ زیادەبێژی و قورسیی واتا کەڵکیان لێ-

وەردەگیردرێت. بۆیە ڕەوا نییە بە بانگهێشتیان بزانین؛ چونکە هەر ڕیخت و فۆرمی بانگهێشتیان پێوەیە و پەس (کزازی، ١٣٩٣: ٢٣٦).

ئێستە وەک فازڵی دەڵێت: لە بانگهێشتدا لانی کەم وەک پێشەکی و بنەڕەت دوو شت دیارە: داوای هاتن و مەودای مەکانی (١٣٦٥: ١٢٩). دیارە جاری واش هەیە کە هەر یەک لەم ئامرازانە کە بۆ نزیک بەکاردێن، کەس/شتێکی دووریشیان پێ بانگ دەکرێ؛ جا یا لەبەر ئامادەبوونی ئەو کەس/شتەیە لە زەینی قسەکەردا کە ئیتر وەک نزیکی لێ هاتووە، لە دڵیدایە و وەکوو ئەوەیە لە پاڵیدا یا لە بەرامبەریدا بێت. هەر بەو چەشنە جار-جاریش ئەوەی دوورە بە ئامرازی نزیک بانگ دەکرێت؛ بۆ ئەوەی کە ئاماژە بە شان و شکۆ و گەورەییەکەی بکرێت، یا خود بۆ ئەوەی کە کەم/بێبایەخی و نزمی جێگە و پێگەی پیشان بدرێت؛ یا بۆ ئەوەی کە ئەو کەسە لەبەر پەشۆکاوی یا بێئاگایی وەکوو ئەوەیە کە لەوێ نییە و وەکوو غایبە (الهاشمی، ١٣٧٩: ٦٧).

بانگهێشتی ڕەوانبێژانەش (ناڕاستەوخۆ) بۆ خۆی دوو شێوازی هەیە؛ یەکێکی هەمان بانگ کردنی حەقیقییە کە ئاماژەی پێکرا. شێوازەکەی تری ئەوەیە کە بانگهێشت بە گشتی لە واتای هاتن و ڕووکردنە کەسێک دەردەچێت و نزیک یا دوور بوونی تێدا بە تەواوەتی لە بیر دەچێتەوە. لە ڕاستیدا لەم حاڵەتەیدا بانگهێشت پێستی واتای حەقیقی و ناوەرۆکی سەرەکی خۆی دادەکەنێت و لەو شێوازەکەی تر جیا دەبێتەوە؛ شێوازی یەکەم ڕۆح و بۆن و شوناسی بانگ کردنی تیایە، کەچی ئەم شێوازە ئامانجگەلێکی تر ڕەچاو دەکات و دژی ئەو شێوازەیە؛ لەم شێوازەدا لە دەور و کارکردی ئاسایی و باوی خۆی لادەدات و بۆ مەبەستێکی تر بەکاردەگیردرێت کە ئەو مەبەستە دەبێت لە ڕووی نیشانە و هێما و ئاماژەوە دەرک بکرێت. ئەو کارەش بێگومان لەبەر خاڵێکی بەس ورد و ناسک و گرینگە. هەندێک لەو مەبەستانە بریتین لە: هاندان (بۆ کارێکی شیاو)، وەک بە ستەملێکراوێک کە هانای بۆ تۆ هێناوە دەڵێیت: ئەی ستەملێکراو! (الهاشمی، ١٣٧٩: ٦٧-٦٨)؛ دادخوازی (هەمان: ٦٧-٦٨). زۆر جار بانگهێشت و هەرا کردن نیشانەی فریاخوازی و دادخوازییە (کزازی، ١٣٩٣: ٢٣٦). وەک یا ئەڵ لا بگەرە فریای ئیمانداران!؛ شین و واوەیلا (الهاشمی، ١٣٧٩: ٦٧-٦٨)؛ سەرسوڕمان (هەمان: ٦٧-٦٨) وەک وای لەو کارەساتە دڵتەزێنە!؛ دوور کردنەوە (هەمان: ٦٧-٦٨)، وەکوو هەی لە گۆری!؛ دەرد و حەسرەت (هەمان: ٦٧-٦٨) وەک ئەی خوا!؛ بیرئانین و یاد کردن (هەمان: ٦٧-٦٨)، وەک ئەی ڕۆژگار! کوا خۆشی جاران؟؛ سەرگەردانی و بێئۆقرەیی (هەمان: ٦٧-٦٨)، وەکوو ئای دووری! کەی تەواو دەبیت؟؛ تایبەتێتی، وەک خۆم بە خۆمم کرد ئەی کابرا! (هەمان: ٦٧-٦٨). یا وەک: ئێمەگەنجینەی و لاتین ئەی خوێندکاران! (فاضلی، ١٣٦٥: ١٣١). لە تایبەتێتیدا چیدی مەبەست بە هیچ شێوەیەک داوای هاتن نییە، چونکە ئەو کەسەی لێرە بانگ دەکرێت بەردەنگ نییە -لەڕاستیدا بەردەنگێک لە ئارادا نییە-، بەڵکوو هەمان قسەکەر خۆیەتی و هەر ئەویش مەبەستە (عبدە قلیقلة، ١٩٩٢: ١٨٥). هەروەها لەم شێوازەیدا بۆ سووکایەتیش بەکاردەبرێت (هەمان: ١٨٥)؛ بۆ دەرپڕینی خۆشەویستی و نازداریش دێتەکار (هەمان: ١٨٥)؛ بۆ لۆمە و ئاگادار کردنەوە (کزازی، ١٣٩٣: ٢٣٣)؛ بۆ دەرپڕینی جەخت و پێداگری لەسەر شتێک/بابەتێک (لێرە هاتنی بەردەنگ)؛ چونکە نەفسی ئینسان کاتێک شتێکی دەوێت تا پێی دەگات کات و شوێن بە دوور و درێژ دەزانێت؛ خۆشەویستی (أبوحاقة، ١٩٩٦: ٧٧)، وەک: مەحبووبم!؛ زۆر جاریش دەتوانێت واتای هەواڵ دان بگەیێنێت (التهانوی، بێ.ت.: ١٢٨٤).

2-1-ئامانجی بانگهێشت

بانگهێشت جگە لە چەندان ئامانجی گرینگ وەک دەرپڕینی داخ و کەسەر و سەرسوڕمان و خۆشەویستی و ...، لە کورتپڕی و زوو گەیاندنی مەبەستدا دەورێکی گەورە دەگێڕێت. دوکتور فازڵیش (١٣٦٧: ٥١٦) جگە لەمانە ئامانجی بانگهێشت بە جەخت لەسەر بابەت و بەهێز کردنی و سەرنجپێدانی، دەزانێت.

2-2- شێوازەکانی بانگهێشت

بانگهێشت زۆرتر بە یەکێک لەم شێوازگەلە ئەنجام دەدرێت (فاضلی، ١٣٦٥: ١٣٣-١٣٤): دەستوور بە ئەنجامدان یا ئەنجامنەدانی کارێکی لەگەڵدایە؛ جا بانگهێشتەکە یا لە پێشەوە دێت، وەک: خزمینە! مەدەن پەنجە لەگەڵ عەشرەتی جافا! (تاڵەبانی، ١٣٩٢: ٣٣)، یاخود لە دواوە، وەک: لۆمەی نالیی دێوانە مەکەن، ئەی عوقەلا! (نالی، ١٣٩٢: ٥٩٢)؛ هەندێک جار ڕستەیەکی هەواڵدەری بە دوادا دێ کە ئەویش دەچێتەوە سەر دەستوورێک؛ وەک یا أیها الناس ضرب مثل، فاستمعوا لە (الحج: ٧٣)؛ یا ڕەنگە دەستوورێکیشی بە دوادا نەهاتبێت. ڕستەیەکی پرسیاریی بە شوێندا دێت؛ وەک: یا أبت لم تعبد ما لا یسمع و لا یبصر (مریم: ٤٢). بانگهێشت زۆرتر لە ڕستەی پرسیاری و دەستووریدا بەکاردێت (شمیسا، ١٣٩٣: ١٨٦).

2-3-دابەشکاری بانگهێشتەکان لە شیعری ئەحمەدموختاردا

2-3-1-پۆلێنبەندی بانگهێشتەکان

ئاسۆی بانگهێشتی ئەحمەدموختار زۆر بەرینە و گەلێک ئاقاری جیاجیا و بواری جۆربەجۆر دەگرێتەوە. دەتوانین بەم شێوە ڕیزبەندییان بکەین:

- پەروەردگار: خودا، خوداوەند، خوا، ڕەبب، ڕەببی.
- ڕەگەزی سروشتی: با، هەوری بەهاری، چەرخ.
- نیشتمان و خەڵک: وەتەن، میللەت/قەوم، کورد، میللەتی کورد، خەڵق، عەشرەت، خزم و قەوم.
- ئەندامی جەستەی مرۆڤ: چاو، دڵ، بەنی جەرگ و پەڕەی دڵ.
- خودی شاعیر: ئەحمەد، ڕۆح/گیان/جان.
- خۆشەویستەکەی: دولبەر، نیگار، یار، سەنەم، بت، شاهـ، ماهـ/مەهـ، قوربان (هەروەها بۆ کەسانی تریش هێناویەتی)، شۆخ، کافر، نووری چاو، ڕاحەتی جان، لەیلەکەی ئەسڵ.
- خاوەنپیشە و تاقم و چینی کۆمەڵگا: تەبیب، قەنناد، ساقی، عاشق، زاهید، واعیز، وشکەسۆفی، ڕەفیق(ـان)، یار(ان)، شاعیر/شاعیرانی کورد.
- کەسانی تایبەت: کەمالی (مەبەست عەلی باپیرئاغا بە نازناوی کەمالی، شاعیری هاوسەردەمی ئەحمەدموختارە)، حەسەن (خوشکەزای)، سەلاحەدینی ئەییووبی (بۆ شێخ مەحموود)، مەجنوون، یووسفی کەنعان (بۆ یارەکەی)، مارف (مەبەستی میرزا مارف، شاعیری هاوسەردەمی خۆیە)، مەحمەلی لەیلا، برا گیان، مەلا عیسا.
- تایبەتمەندی و خەسڵەتی ئینسانی: وەفادار، بێوەفا، عەزیز، دڵئازار، نازەنین، پەری-پەیکەر، شۆخ، مەحبووب، ڕەعنا، نەفام، ڕەقیب، شێت، جێگەی هیوا، بێمروەت، قۆڵهەڵکراو، بەدخوو، بێکەس، مەزڵووم، هەورامینەسەب، بەد، حاڵزان.
- پێداویستی و کەرەسە: دەرد و دەرمان، چرا، بناغەی عیلم و سەنعەت، یانە.
- ڕووەک و گیانلەبەران: گوڵ و بولبول، سەرو.

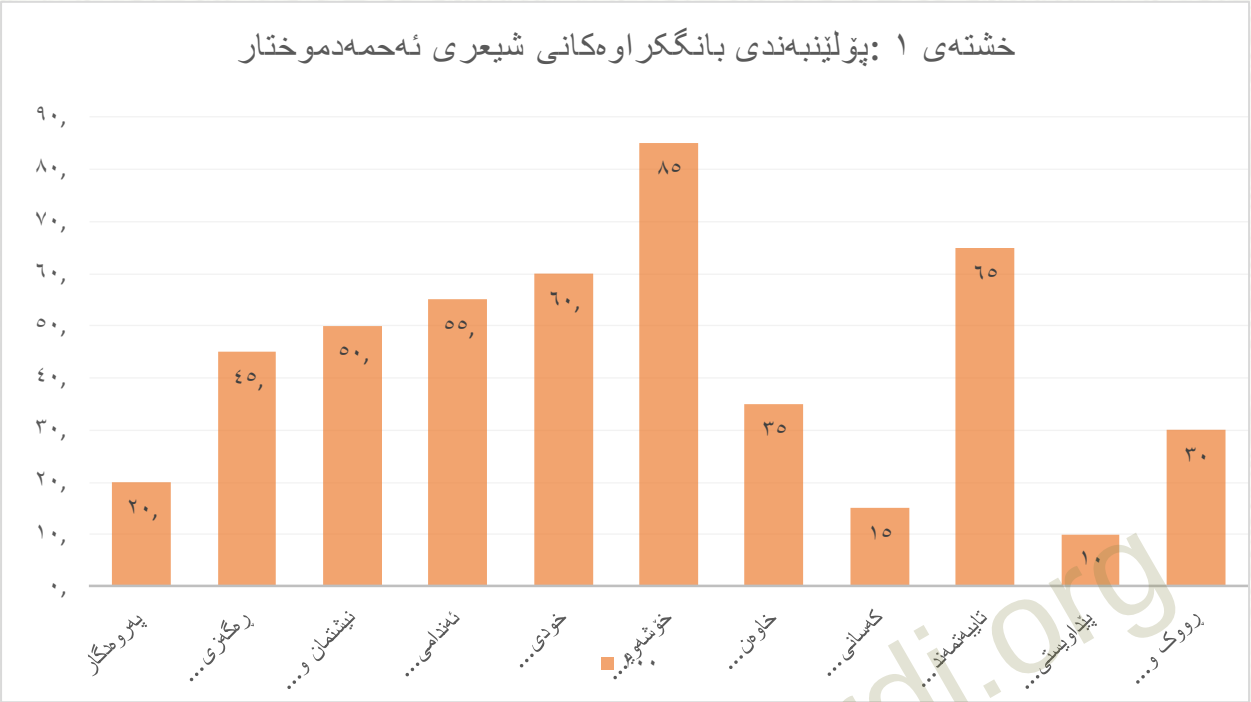

وەک لەم وێنادا دەبینین یارەکەی کە بە چەندین ناو بانگی کردووە، لە بەرزترین پلەی ئامادەبوونداية لە شیعرەکانی ئەحمەدموختاردا. واتە لە سەتا گەیشتۆتە پلەی ٨٥، کەچی پلەی دووهەم بەر تایبەتمەندی و خەسڵەتی ئینسانی دەکەوێت کە ئەویش لە سەدا ٦٥ـە و زۆرتر بۆ خۆشەویستەکەی سیفەتگەلێکی لە بانگ کردنیدا بەکارهێناوە. کەمترین پلەش لە پێداویستی و کەرەسەدا دەبینرێت. ئاکامی ئەم لێکدانەوەیە گرنگی چەند بابەتێکی وەکوو دڵبەر و سیفاتەکەی و ئەوین و ئەویندارى و خۆشەویستی دەگەیێنی؛ کەواتە ئەحمەدموختار لە پلەی یەکەمدا وەک شاعیرێکی غەرامی دێتە ئەژمار. بابەتی سەرەکی تر لە شیعری ئەحمەدموختاردا نیشتمان وخۆشەویستی و لات و هاوار بۆ ئاگاکردنەوە و تێکۆشان بۆ خەڵک و نیشتمانە. کۆی باس ئەوەیە کە شاعیرێکی غەرامی و نیشتمانپەروەرە.

2-3-2-بە پێی هەبوونی ئامرازی بانگهێشت

هێنانی ئامرازی بانگهێشت جگە لە خوڵقاندنی چەندین واتای تایبەت، زۆر جار لەبەر دووری بانگکەر و بانگکراوە بە یەکەوە. بە هاتنی ئامراز دەنگ بەرز و درێژ و مەوداپر دەبێتەوە. گرنگترین ئامرازی بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا بریتین لە ئامرازی "ئەی" کە لە سەرەتاوە یانێ بەر لە بانگکراوەکە دێت؛ ئینجا بە ڕیز ئامرازی "ـا" (لە پاشەوە)، ئامرازی "ئەی" (لە سەرەتاوە)+"ە/ـە" (لە پاشەوە)، ئامرازی "ئەی" (لە سەرەتاوە)+"ـا" (لە پاشەوە)، ئامرازی "ە/ـە" (لە پاشەوە)، ئامرازی "ـینە"؛ ئامرازی "یا" و ئامرازی "وا".

أ- ئامرازی ئەی

ئەحمەدموختار سەدوشازدە جار ئەم ئامرازەی بۆ بانگ کردن بەکارهێناوە. بەم ئامرازە چەند دەستە و تاقمی بانگ کردووە کە بریتین لە: ناوی تایبەت (وەک: حەسەن (لە شیعرێکدا دوو جار بانگی کردووە و خوشکەزایەکی خۆی بووە (جاف، ٢٠١٩: ٢٠٤))، کەمالیی شاعیر (عەلی باپیرئاغا)، سەلاحەدینی ئەیووبی (بۆ شێخ مەحموودی نەمر)، مەلا عیسا ناوێک، یووسفی کەنعان (بۆ یارەکەی)، شەمسە (شەمسە خانی کچی

شاعیر)؛ خۆشەویستەکەی کە بە دولبەر، وەفادار، گوڵ، نیگار/ـی بێوەفا، گیان، عەزیز، یار/شۆخ/ی دڵئازار/بەدخوو/پەریپەیکەر، شاهی خووبان، بەنی جەرگ و پەڕەی دڵ، ماهـ/مەهی تابان، تێغی پڕران، سەنەم، گوڵی باغان، سەروی بوستان، ڕاحەتی جان، نووری چاو، بتی ڕەعنا/پەیمانشکێن، ئافەتی جان و دڵ، و ... ناوی دەبات؛ خودا؛ خۆی (ئەحمەد)؛ وشکەسۆفی؛ نەفام (مەبەستی میرزا مارف، شاعیری هاوسەردەمی خۆیە)؛ تەبیب؛ میللەت/قەوم (مەبەستی گەلی کوردە)؛ وەتەن؛ ڕەفیق/ان.

ب- ئامرازی یا

ئامرازی یا پێنج جار بەکارگیراوە و چوار جاری دەگەڵ ڕەبب/ڕەببیـدا هاتووە، یەک جاریش لەگەڵ خوادا؛ ئەمە بەو واتایەیە کە لە شیعری ئەحمەدموختاردا زۆرترین بەکارگیرانی ئامرازی یا لە بانگهێشتدا لەگەڵ وشەی ناوی خودادا (خوا، ڕەبب)ـدا دەبینرێت و ئەم بەکارهێنرانیشە لە ڕێی زمانی عەرەبییەوە و لە ژێر کارتێکەری ئەو زمانەدا پێکهاتووە.

ج- ئامرازی ـا (لە پاشەوە)

ئامرازی ـا وەک پاشگرێک بۆ بانگهێشت بە دوای چەندین وشەوە بەکار گیراوە؛ لەوانە هەر لەگەڵ وشەی جاندا (واتە: جانا و ئەی جانا) ٤٦ جار هاتووە. هەروەها لەگەڵ وشەگەلی تریشدا هاتووە؛ کە گرنگترینیان بریتین لە: نیگار (٥ جار)، دولبەر (٧ جار)، خودا (٣ جار) و عەزیز (١ جار).

د- ئامرازی لێکدراوی ئەی (لە پێشەوە) و ـا (لە پاشەوە)

لێرەدا دەبینین کە ئامرازی ئەی کە جێگەی بانگ پێکرانی سەرەتای وشەیە، هاتووە و لە کۆتایی وشەی بانگکراویشدا ئامرازی ـا کە ئەویش وەک ئامرازی بانگهێشتی سەربەخۆ لە کۆتاییەوە دەنیشێت، بە دوای وشەی بانگکراودا هاتووە. ئەم ئامرازە لێکدراوە لە شیعری ئەحمەدموختاردا لەگەڵ وشەی جاندا (ئەی جانا! (هەمان: ٩٦، ٩٨، ١٣٢)) هاتووە و بەس، ئەویش سێ جار.

ه- ئامرازی لێکدراوی ئەی (لە پێشەوە) و ه/ـە (لە پاشەوە)

ئەم پێکهاتەیە هەر لە بیچمی ئامرازی لێکدراوی پێشوودا دوو جار لەگەڵ دڵ (ئەی دڵە! (هەمان: ١٠٠، ٢١٠)) و یەک جار لەگەڵ شێتدا (ئەی شێتە! (هەمان: ١٧٥)) هاتووە.

و- ئامرازی ه/ـە/ـینە

ئامرازی ه/ـە وەک پاشگرێک بۆ بانگ کردن چوار جار نیشتۆتە پاشووی وشەی خەڵق-ـەوە (خەڵقە! (هەمان: ١٢٠، ١٣١، ١٤٦، ١٩٤)) و شێوازێک لە بانگهێشتی خولقاندووە. پاشگری ـینەش هەر لەو کارکردەدا پێنج جار (سێ جار بە شێوەی خەڵقینە! (هەمان: ١٤٠، ١٤٤، ١٤٤)، جارێک بە شێوەی قەومینە! (هەمان: ١٤٤) و جارێکیش بە شێوەی کوردینە! (هەمان: ١٩٢)) ئەرکی بانگهێشتی جێبەجێ کردووە.

ز- ئامرازی وا

ئەم ئامرازە لە زمانی عەرەبیدا بۆ بانگ و هاوار کردن لە کەسێ بە مەبەستی شین و واوەیلا کردن و لە پێشەوەی بانگکراوەوە بە کار دەڕوات (سیبویە، ١٩٩٨: ٢/٢٢٠). لە زمان و ئەدەبی کوردیدا بۆ ئەم مەبەستە کاربردێکی ئەوتۆی نییە. کەچی دەبینین شاعیر لە شیعرێکیدا دوو جار بە مەودای چەند وشەیەک بەر لە بانگهێشت کەڵکی لێ وەرگرتووە و خاڵی گرنگ و شێوازناسانەی بە کارگرتنی ئەم ئامرازە ئەوەیە کە بە سەر یەک وشەی دیاریکراودا نەهاتووە، بەڵکوو بەسەر دەرپڕینێکی چەند وشەییدا لە هەمان واتای ناسراوی زمانی عەرەبیدا هێناویەتی و سەد ئەڵبەتە شاعیر باسی کوژران و چاک چاک بوونی دڵیشی تێدا کردووە:

وا کە کوژراوی بروی توم چاوەکەم! السلام ئەی تێغی بوڕران! السلام

وا کە چاک چاکە دڵی من ئەی السلام ئەی دەرد و دەرمان!
سەنەم! السلام
(جاف، ٢٠١٩: ١١٣)

واتە هاوار و وەیرۆ دەکات کە ئەی چاوەکەم! و ئەی سەنەم! من کوژراوی برۆی تۆم و دڵم چاک‌چاکە، بەوحاڵەشەوە سڵاو بۆ تۆ ئەی تیغی تیژ (بۆ کوشتن) و ئەی دەرد و دەرمان (بۆ لەت لەت بوونی دڵ). نایێت ئەوەش پشت گوێ بخەین کە "وا" لەم بەیتانەدا دەکرێت بە هەمان واتای باوی خۆی بێت کە «وەها» و «بەم شێوەیە» و شتی لەم بابەتە دەدات.

ح- بێ ئامرازی بانگهێشت

بە کار هێنانی بانگهێشت بێ ئامراز زۆر جار لەبەر ئەوەیە کە قسەکەر (بانگهێشتکەر) بە بانگکراوەوە نزیکە. هەندێ جاریش لەبەر پەلەی دەرپڕینی ناوی بانگکراوە، وەک لە زمانی عەرەبیشدا باوە (السامرائی، ٢٠٠٠: ٣٢٢/٤). شاعیر بە بێ ئەوەی لە ئامرازی بانگهێشت کەڵک وەربگرێت، ئەم ساختانەی ئافراندووە. ئەو بانگکراوانەش بەبێ ئامراز خولقێنراون، بریتین لە: قوربان (٩ جار (ئەحمەدموختار، ٢٠١٩: ٨٢، ٩٢، ٩٤، ١٢٣، ١٨٨، ١٩٨، ٢١٥، ٢٢٤، ٢٢٥)), عاشق (١١ جار (هەمان: ١١٢، ١٢٠، ١٣٢، ١٥٩، ١٨٦، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٥، ٢١٠، ٢١٧ (کۆمەڵی عاشق)، ٢٢٠)), خودا (٣ جار (هەمان: ٩٦، ١٤٩، ١٥٤)), دولبەر (٣ جار (هەمان: ١٠٠، ١٥٢، ٢٠٣)), ڕەفیق (٢ جار (هەمان: ١٩٤، ٢٢٢)), ڕەفیقان (٢ جار (هەمان: ١١٨٧، ١٩١)), یاران (٢ جار (هەمان: ١٠٢، ١٦١)), ڕەقیب (٢ جار (هەمان: ١٠٢، ١٩١)), نیگار (٢ جار (هەمان: ١٥٢، ١٨٧، ٢٢٤)), مەحبووبم (هەمان: ١٦٢)، سەگباب (مەبەستی ڕەقیبە) (هەمان: ١٧٤)، دڕک (هەمان: ١٠٢)، میللەتی کورد (هەمان: ١٩٢)، حەسەن (هەمان: ٢٠٤)، ،مەجنوون (هەمان: ٢١٧)، بێوەفا (هەمان: ٢٠٢)، مارف (هەمان: ٢٠٢).

هەندێک جاریش وەک بانگهێشتێکی لێکدراو ئاوەڵناوێک هاتووە و بە شوێنیدا ناوێکی تایبەت کە دەوری بەیانی و دیاریکەری ئەو ئاوەڵناوە دەگێڕێت؛ ئەم بانگهێشتە بە ڕاشکاوی بۆنی گلە و گازندەی لێوە دێت، ئەویش لە دۆستێکی خۆی کە دوای سەردەمێک دووری، پەرۆشی بووە و مەراقی دیداری لە دڵیدا بووە (حەمیدعەبدولکەریم، ٢٠٠٠: ٢٠٨). زۆریی تاسە و مەراق بۆتە هۆی ئەوەی کە ئاوڕ لە ئامرازی بانگهێشت نەداتەوە و ڕاستەوخۆ بچێتە سەر ناوی کەسەکە و بە موناسبەتەوە لەم دۆخەدا سیفەتەکەشی کە بێوەفاییە دەخاتە پێش ناوەکەیەوە.

بێوەفا! مارف! بە جارێ بۆچ لە بیرت چوومەوە؟	بۆچی نازانی ئەمە چەن ڕۆژە من هاتوومەوە؟
	(جاف، ٢٠١٩: ٢٠٢)

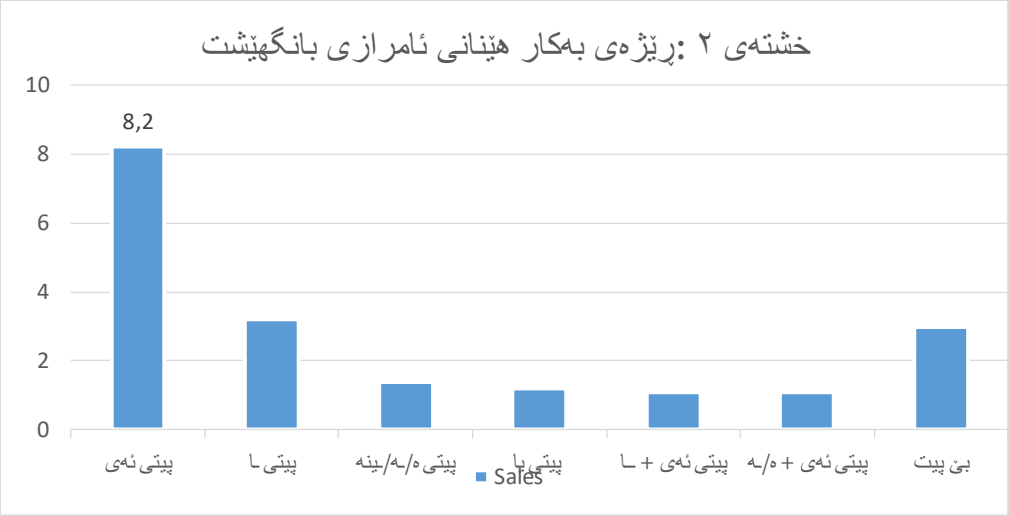

2-3-3-بە پێی ناوی بانگکراو

أ- یەک وشەیی

جانا!/ئەی جانا!

وشەی جان ٤٦ جار لە شیعری ئەحمەدموختاردا بۆتە بەربانگەواز و هەموو جارێکیش بە شێوەی جانا (٤٢ جار) یا ئەی جانا (٤ جار) بە کار هاتووە. ئەڵبەت چوار جاریش وشەی ڕۆحەکەم و دوو جاریش گیانەکەم (جارێک بە و جارێکیش بێ ئامرازی ئەی) هاتووە کە لە باری واتایی و دەلالییەوە نزیک بە یەک و لە یەک ڕاستەدان.

نازناوی شاعیر (ئەحمەد):

ئەحمەدموختار ٢٤ جار خۆی کردۆتە بەردەنگ و هەرای لە خۆی کردووە. دوو جار هاوڕێ دەگەڵ ئامرازی "ئەی"دا بە شێوەی ئەی ئەحمەد! (هەمان: ١٥٦، ١٧٨) و ٢٢ جار بە بێ ئامراز (هەمان: ٩٥، ١٠٨، ١١٥، ١١٦، ١١٨، ١٢٠، ١٣٠، ١٥٢، ١٥٤، ١٦٦، ١٧٠، ١٧٤، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٣، ١٨٦، ١٩١، ٢٠٢، ٢٠٧، ٢١٠، ٢١٤، ٢١٩). چەندین جاری بە شێوەی تەجرید (جوێ کردنەوە) و چەند جاریش لە زمانی دڵبەرەکەیەوە بانگی خۆی کردووە. هەرچی تەجریدە واتە شاعیر لە زاتی خۆی کەسێکی تری وەک خۆی خولقاندووە و وەک بڵێیت بەرامبەری خۆی داینابێت، بانگی دەکات و لەگەڵی قسە دەکات، وەک بەیتی:

ئەگەر بێ ماچی لێوی دولبەرت تۆ دەس حەرام بێ گەر ئیتر یادی بەهەشت و حەوزی کەوسەر کەم
کەوێ ئەحمەد!

(هەمان: ١٢٠)

لە زمانی دڵبەرەکەشیەوە وەک ئەم بەیتە:

وتم: تا کەی لە حەق من چاوەکەم! تۆ بێ- وەفا و مەیلی؟ وتی: نازانی ئەحمەد! ئێستەکە بێمروەتی باوە؟

(هەمان: ١٧٩)

دولبەر!

شاعیر ١٤ جار دولبەری خۆی بانگکردووە. هەشت جار بە ئامرازی ـا (لە پاشەوە) (هەمان: ١١٨، ١٥٦، ١٦٦، ١٩٦، ١٧٤، ١٧٤، ٢١٠، ٢٢٠)، چوار جار بە ئامرازی ئەی (هەمان: ٩٧، ١٥٣، ١٧٨، ١٨٨)، دوو جار بە بێ ئامراز (هەمان: ١٠٠، ٢٠٣).

چەند وشەی بە پاشبەندی «ـەکەم»ەوە کردووەتە بەربانگەواز و بۆ بانگ کردنی خۆشەویست/دڵبەرەکەی بەکارهێناوە، کە بریتین لە: چاوەکەم (١١ جار (هەمان: ٩١، ٩٦، ١١٣، ١٢٣، ١٣٤، ١٤٣، ١٤٥، ١٧٤، ١٧٩، ٢٠٢، ٢٠٣) و جارێکیش وەک نووری چاوەکەم (هەمان: ١٢٩))، ڕۆحەکەم (٣ جار (هەمان: ١٧٣، ١٩٤، ٢٠٩))، جارێکیش بە شێوەی ڕۆحەکەی من! (هەمان: ١١١)، گیانەکەم (٢ جار (هەمان: ١٢٦، ١٧٣)). ئەم دەستە بانگهێشتە زۆرتر بە بێ ئامرازی بانگهێشت هاتووە. شاعیر ١٨ جار ئەم بانگهێشتەی خولقاندووە. ئەم شێوە بانگهێشتە نزیکی و پێوەندی و وابەستەییەکی قووڵی شاعیر دەگەیێنێت بەو کەسانەوە کە بەم شێوە بانگی کردوون.

قوربان!

وشەی قوربان لە شیعری ئەحمەدموختاردا ٩ جار (پروانە بەشی: ح-بێ ئامرازی بانگهێشت لەم وتارەدا) وەک بانگکراو هاتووە و هەر نۆ جارەکەشی بە بێ ئامرازی بانگهێشت بە کار گیراوە. ئەمەش بەو واتایەیە کە ئەم وشە لە زمان و فەرهەنگ و وێژەی کوردی و بەتایبەت بەپێی لێکدانوەی شیعری ئەحمەدموختار زۆرتر بە بێ ئامرازی بانگهێشت جێ کەوتووە و بانگهێشتی لە چەشنی ئەی قوربان!، قوربانا!، یا قوربان! قوربانە! نەناسراو و نەبینراوە یا زۆر کەمە. بەکارگیرانیشی بەم شێوەیە نزیکی و گیان-فیدایی دەگەیێنێت.

زاهید!/واعیز

زاهید و واعیز لەوانەن کە ئەم شاعیرە کردوونیە بەردەنگی خۆی و هەرای لێیان کردووە. پێنج جار هەرای لە زاهید کردووە (هەمان: ٩٣، ١٥١، ١٥٥، ١٥٩، ١٩٤)، و دوو جاریش لە واعیز (هەمان: ١١١، ١٥٤). هەموو جارێکیش بە بێ ئامرازی بانگهێشت. خوێندنەوەی شیعری ئەحمەدموختار پیشاندەدات کە نەهێنانی ئامرازی بانگهێشت بە نیسبەتی زاهید و واعیز بۆ دەرپڕینی تەوس و توانج و تانە و لۆمە و تەنانەت سووکایەتی و کەسایەتی شکاندنە. وەک ئەم دوو نموونەیە:

زاهید! وەرە ناو بەزمی حەریفانی خەرابات لادە لە ڕیا و سەرزەنشی قۆر و خەرافات

(هەمان: ٩٣)

مەحاڵە تەرکی ساقی و یار و بادە بەسە واعیز! مەکە توخوا قسەی زل

(هەمان: ١١١)

خودا/ڕەبب!

شاعیر ٩ جار هاواری لە خودا کردووە و وەک بانگهێشت لە شیعرەکانیدا هانای بۆ بردووە. سێ جار بە شێوەی خودا! (هەمان: ٩٦، ١٤٩، ١٥٤)؛ دوو جار بە شێوەی ئەی خودا! (هەمان: ١٣٦، ١٥٨)؛ دوو جار بە شێوەی خوایا! (هەمان: ٢١٢، ٢١٩)؛ یەک جار بە شێوەی یا خوا! (هەمان: ٢٠٩)؛ و جارێکیش وەک خوداوەندا! (هەمان: ٢١٥). شایانی باسە کە چوار جار بانگهێشت بە وشەی ڕەبب هاتووە کە پێکەوە هاوتەریب و هاوواتان (هەمان: ١٣٥، ١٥٣، ٢١٢، ٢١٩). جا هەر کام لەمانە دەلالەتێک دەبەخشێتن. بۆ وێنە "یا خوا" بۆ دۆعا و دەرپڕینی پیرۆزبایی بە بۆنەیەکەوە. لەمەڕ بانگکراو (ڕەبب)ـەوە ئاماژە بە خاڵێکی گرینگ پێویستە؛ ئەویش ئەوەیە کە بانگی ڕەببی/یا ڕەببی! لە کوردیدا زۆر جار بۆ دۆعا بەکاردەگیردرێت و چیدی بانگ کردنەکە بەو شێوازە نییە کە کەس یا شتێکی تر بانگ

دەکرێ. ئەم دەلالەتە بە ڕاشکاوی لە بەیتی: پێ و قودوومت خێر بێ یا ڕەببی بڵند بێ پایەکەت!/شاد و مەمنوونن بە تەشریف هاتنی تۆ پیر و جوان (هەمان: ١٣٥)ـدا دیارە. هەر بۆیەشە کە باشتر وایە نیشانەی بانگێشتەکە لەم نموونانەدا بکەوێتە دواوە.

عاشق!

شاعیر کە لە سەرتاسەری دیوانەکەیدا خۆی وەک عاشقێک –جا یا عاشقی یار/دڵبەر/خۆشەویستی یاخۆ عاشقی و لات/نیشتمان و گەل و هۆزی- دەرکەوتووە و دەوری گێڕاوە، ١٠ جار عاشقی وەک بانگکراو بە کار هێناوە و ڕووی دەمی تێکردووە (پروانە بەشی: ح-بێ ئامرازی بانگهێشت هەر لەم وتارەدا). هەموو جارێکیش بە بێ ئامرازی بانگهێشت. پێنج جار لە زاری دولبەرەکەیەوە خودی شاعیر بە عاشق بانگ کراوە و بە کرداری «وتی» یا «پێی وتم» ڕاستەوخۆ دولبەر پێی وتووە عاشق، وەک ئەم نموونەیە:

بەرامبەر ئەبرووانی کەوتمە سوجدە، ئەگەرچی قیبلەگاهی تۆ کەچە، نوێژت نییە
وتی: عاشق! باتڵ

(هەمان: ١١٢)

چوار جاریش شاعیر لە باری مۆنۆلۆگێکدا خۆی بە عاشق بانگ کردووە، وەک ئەم نموونە:

بۆچی عاشق! شێتی تۆ وا مەیلی بەزمی ئەمشەو جەننەتولئەعلایە، دولبەر
فیردەوست هەیە؟ حوورتە

(هەمان: ٢٠٥

ساقی!

شاعیر سێ جار (هەمان: ١٣٤، ١٣٦، ١٧٣) هانای بۆ ساقی بردووە و ڕووی دەمی تێ کردووە و پێی گوتووە کە مایەی خۆشی و حەیاتی ئەو، پێکی مەیە و کەوابوو یا (ساقی) هەڵسێت و مەی و فنجان بێنێ و بە جامی مەی سەرخۆشی بکات. لەگەڵ ساقیشدا ئامرازی بانگهێشتی قەت بە کار نەهێناوە. جارێکیش بە پاڕانەوە و کڕووزانەوەیەکەوە مەبەستی دڵی خۆی پێدەڵێت: سا بێنە توخوا ساقی! (هەمان: ١٣٤).

ڕەفیق/ڕەفیقان/یار/یاران!

ئەحمەدموختار دەستەودامێنی دۆست و هەڤا لانیشی بووە و هانای بۆ ئەوانیش هێناوە و لە چەند شوێندا هەرای لێیان کردووە. بە پێویستی دەزانم ئاماژە بەوە بکەم کە "ڕەفیق/ڕەفیقان" زۆرتر دەگەڕێتەوە سەر هەڤال و هاوڕێ، کەچی "یار" زۆرتر دڵبەر و گراوی و مەعشووق دەگرێتەوە. "یاران" لە بارێکی واتایی نزیک بە ڕەفیقاندا بە کار چووە. بە هەر حاڵ شاعیر سێ جار ڕەفیقی بانگ کردووە؛ جارێک بە ئامرازی "ئەی" (هەمان: ١٣٦) و دوو جار بە بێ ئامراز (هەمان: ١٩٤، ٢٢٢). سێ جاریش لە حاڵەتی کۆدا بانگی ڕەفیقانی کردووە؛ دوو جار بە ئامرازی "ئەی" (هەمان: ١٩١، ٢٠٣) و یەک جار بە بێ ئامراز (هەمان: ١٨٧). دوو جاریش بە وشەی یاران (هەمان: ١٠٢، ١٦١) هەرای لێیان کردووە. لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بکەم بە دەلالەتی تایبەتی بانگهێشتی "یاران!" لە زمان و فەرهەنگی کوردیدا؛ ئەویش ئەوەیە کە ئەم بانگهێشتە زۆرتر لە کاتی دڕدۆنگی و پرسیار ئافراندن و خڵێوە خستنە دڵەوە بەکاردەبرێت و گەلێ جاریش بە شێوەی "هەیاران" یا "هەیاران و مەیاران" دێتە ناو دنیای دەقەوە. وەک ئەم دەقەی هەژار کە فەرموویە: "ئەیا لات بردبوومیەوە. هەیاران! لە بۆکان بیستمان کە شاری پێنجوێن بە بوومەلەرزە وێران بووە" (هەژار، ٢٠٠٩: ٧٥). جا ئێستا ئەحمەدموختاریش بە ئاگاداری لە دەوری واتایی ئەم بانگهێشتە لە کوردیدا جارێک لە بەیتی «لە تارمەی ڕوو بە مەغریب خۆی نیشان دا ئەو کڵاولارە /وتم: یاران! کە حەشرە ڕۆژ لە مەغریب وا عەیانی کرد» (جاف، ٢٠١٩: ١٠٢)؛ لەو

مەدلوولەدا بەکاری‌هێناوە و جارێکیش هەر بە شێوەی ئاسایی دۆستانی خۆی بانگ‌کردووە. ئەویش بەم شێوەیە:

بە دیققەت ئێوە سەیری شیعرەکانم بکەن، یاران! بە خودا شیعرم سوارە
(هەمان: ١٦١)

نیگار!

ئەم بانگهێشتە کە شاعیر حەوت جار بۆ خۆشەویست و دڵبەرەکەی خۆی هێناویە، چوار جار بە ئامرازی پاشبەندی ـاوە (نیگارا!) (هەمان: ٩٦، ١١١، ١٣٢، ٢٢٤)، سێ جار بە بێ ئامراز (هەمان: ١٥٢، ١٨٧، ٢٢٤)، بە کاری گرتووە.

هەندێ وشەی تر

بێجگە لە ئەم چەند تاقمە لە بانگهێشتەکانی نێو شیعری ئەحمەدموختار، چەند بانگهێشتی تر بەرچاو دەکەون کە تاکن یا بە زۆری پات نەبوونەتەوە. ئەوانیش بریتین لە: بادی سەبا (هەمان: ٨٤)، مەحمەلی لەیلا (هەمان: ٨٧)، کافر (مەبەست دولبەرەکەیە) (هەمان: ٩٨)، شۆخەکەی عالی‌جەناب (هەمان: ٩١)، قەنناد (هەمان: ٩٨)، هەوری بەهاری (هەمان: ٩٩)، شاعیر (هەمان: ١٤٥)، شاعیرانی کورد (هەمان: ١٤٧)، ڕۆڵە (هەمان: ١٤٨)، کەمالی دوو جار، جارێک بە ئامرازی ئەی (هەمان: ١٥٥) و جارێکیش بە بێ ئامراز (هەمان: ١٧١)، ڕەقیب دوو جار و هەر دووش بە بێ ئامراز (هەمان: ١٠٢، ١٩١)؛ یەک جاریش داوای کردووە لە دولبەر کە بە ڕەقیب بڵێت: سەگباب! لاچۆ! (هەمان: ١٧٤)، جارێکیش بانگی کچەکەی خۆی (شەمسەخان)ـی کردووە (هەمان: ١٤٢).

خشتەی ٣ :ڕێژەی بەکار هێنانی بانگهێشتی یەک وشەیی :ئەلف .ناوی گشتی

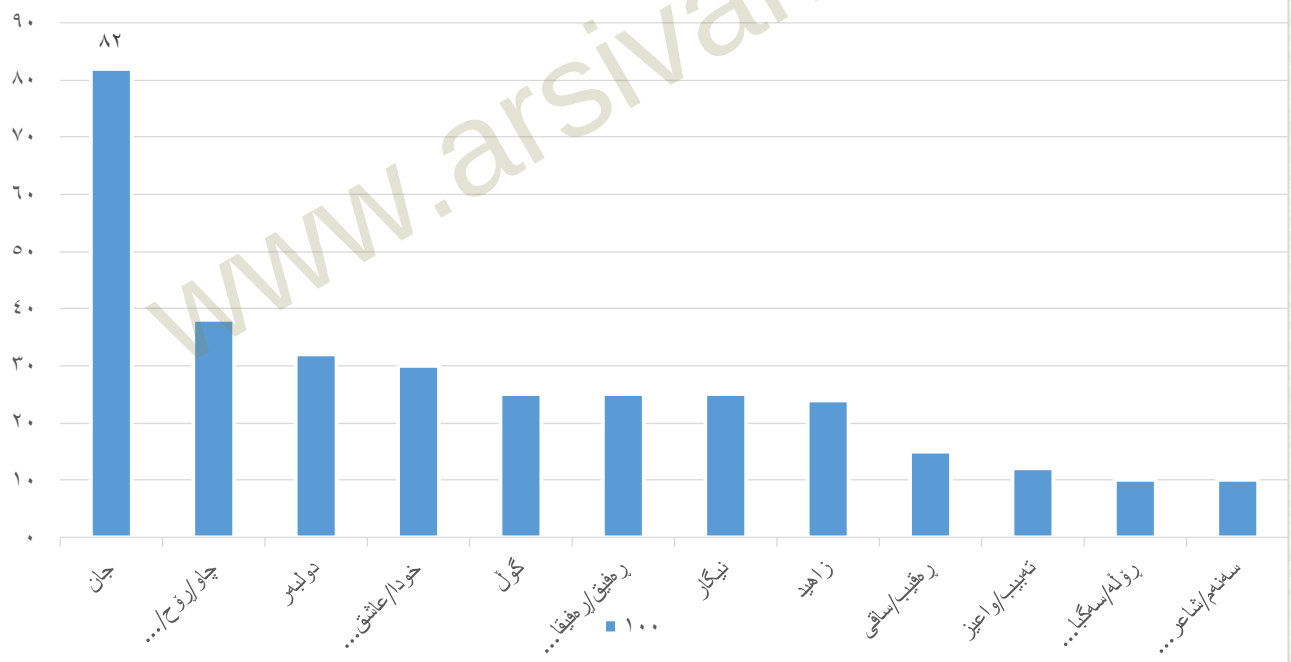

***

www.arsivakurdi.org

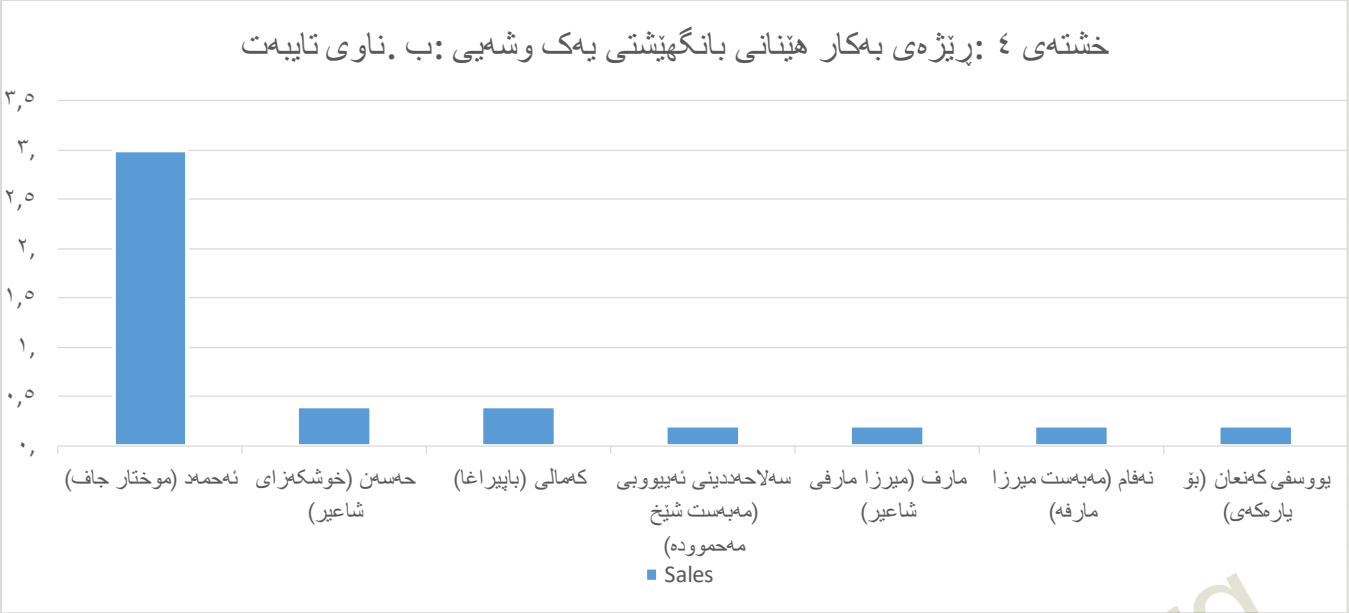

ب- چەندوشەیی(لێکدراو، ساڕستە، ڕستە و عیبارەت)

زۆر جار دەبینین کە شاعیر بانگهێشتەکەی، کەس/شتێکی دیاریکراوی تاکوشەیی نییە، بەڵکوو سیفەت، تایبەتمەندی یاخود واتایەکە کە لە قاڵبی لێکدراو (ی ئیزافی/وەسفی)، ڕستە، ساڕستە یا عیبارەتێکدا دەریپریوە و هەندێک جار بە ئامرازی بانگهێشتی ئەی هێناویەتی و هەندێک جاریش بە بێ ئامراز. ئەم دەستەبەندییە دەتوانین بەم شێوەیە بخەینە ڕوو:

1. لێکدراوی وەپاڵخراو

ئەی سەروی نێو بوستانی دین! (هەمان: ٩٤)؛ ئەی بەنی جەرگ و پەڕەی دڵ! (هەمان: ١١١)؛ ڕۆحەکەی من! (هەمان: ١١١)؛ ئەی شاهی خووبان!/ئەی ماهی تابان! (هەمان: ١١٣)؛ شۆخی کەنعان!؛ دەرد و دەرمان!؛ گوڵی لە باغان!؛ سەروی بووستان!؛ ڕاحەتی جان! (هەمان: ١١٣)؛ نووری چاوەکەم! (هەمان: ١٢٩) جێگای هیوای گشتمان! (هەمان: ١٣٥)؛ ئافەتی جان و دڵ! (هەمان: ١٧٨)؛ بولبولی دڵ!؛ کۆمەڵی عاشق! (هەمان: ٢١٧) هەرچەند کۆمەڵی عاشق دوولایەنەیە و توانایی ئەوەی هەیە کە لێکدراوێکی وەسفی بێت بە لاّم لێرە بە پێی هێماکان ئیزافی دێتە ئەژمار.

ناوی تایبەتیش لە قاڵبی لێکدراوی ئیزافی و وەسفیدا بانگکراوە. ئیزافییەکەی وەک: یووسفی کەنعانی من! (هەمان: ١٤٢) کە بۆ خۆشەویستکەی بەکارهێناوە؛ عەشرەتی نەورۆڵیش لەم بەیتەی ژێرەوەدا دەتوانێت لە جنسی ناوی تایبەتی بێ:

عەبدو لای خاڵۆ عەمین و ئەورەحیمی نەی- بەدەست جار ئەدەن ئەی عەشرەتی نەورۆڵی! قەوم و خزمەکان!

(هەمان: ١٣٧)

2. لێکدراوی وەسفی

ئەی یاری بێمروەت! (هەمان: ٩٨)؛ ئەی نیگاری نازەنین! (هەمان: ١٠٠)؛ ئەی قەومی وەفادار! (هەمان: ١٠٢)؛ گوڵی ڕەعنا! (هەمان: ١١٧)؛ بتی ڕەعنا! (هەمان: ١٣٤)؛ بتی پەیمانشکێن! ئەی کافری بێڕەحم و بێمروەت! (هەمان: ١٠٢)؛ ئەی برا گیان! (هەمان: ١٠٦)؛ ئەی یاری وەفادار! (هەمان: ١٠٧)؛ ماهـ/مەهی تابان! (هەمان: ١١٣،

١٣٤)؛ تێغی بوررانا! (هەمان: ١١٣)؛ یاری عەزیز! (هەمان: ١١٨)؛ شۆخی پەری‌پەیکەر! (هەمان: ١١٩)؛ سەگە قۆڵهەڵکراوەکەم! (هەمان: ١٢٩).

ئەحمەدموختار ناوی تایبەتیشی لە لێکدراوی وەسفیدا بە کار هێناوە؛ هەندێک جاریش ئاوەڵناوێکی جنێوداری بۆ تەرخان کردووە، وەک مەلا عیسای تەرەس! (هەمان: ١٣٨). دیارە لە لێکدراوی وەک یاری دڵئازاری من!ـدا وەسفی و ئیزافیی کۆ کردۆتەوە و لە قەومی نەجیبی بێکەس و مەزڵوومـدا سێ ئاوەڵناوی ڕیز کردووە کە یەکێکیانی بە ئامرازی بادانەوە خستۆتە سەر دوانەکەی تر.

3. لێکدراوی پێوەندکراو

بەو واتایە کە دوو وشە پێوەند کراون بە یەکەوە، وەک قەوم و خزمەکان (هەمان: ١٣٧) لە لێکدراوی: ئەی عەشرەتی نەورۆڵی! قەوم و خزمەکان! (هەمان: ١٣٧)، کە بە ئامرازی واوی پێوەندی بەستراون بە یەکەوە، ئەم بانگهێشتە لە کارکردێکی تردا لە باری ڕێزمانییەوە وەک جێگرێکە بۆ عەشرەتی نەورۆڵی. یا وەک ئەی میللەت و قەومی خۆمان (هەمان: ١٣٧) کە پەیوەست کراون بە یەکەوە. هەروەها وەک: قەومی نەجیبی بێکەس و مەزڵوومـ! (هەمان: ١٩٢).

4. عیبارەتی واتایی

لێرەدا چەند وشە کەوتوونەتە پەنای یەک کە ناچنە قاڵبی لێکدراوی ئیزافی یا وەسفییەوە، بەڵکوو سەرجەم وشەکان پێکەوە هاوڕێ لەگەڵ باری بانگهێشتەکەدا واتایەک دەدەن بە دەستەوە. وەک: باعیسی هێزی دڵ و پشت و پەنایی بێکەسان!/ یانەیی سەرکەوتنی قەومی نەجیبی کوردەکان! (هەمان: ١٣٥)؛ واسیتەی ڕێگەی نەجاتی قەومی دڵسووتاوی کوردا!/ ئەی نیساری مەقدەمی تۆ بن بە جارێ ڕۆح و گیان! (هەمان: ١٣٥)؛ ئەی دڵ و گیانم فیدایی تووڕە و عینوانەکەی! (هەمان: ٢١٧). لەم بانگهێشتانەدا شاعیر بە خستنە پەنای یەکی چەندین وشە واتا و مەبەستی خۆی بە بەردەنگ/بانگکراوەکەی گەیاندووە. ئەم کارەی بە نیازی دەرپڕینی هیوا و ئارەزوو، خۆشەویستی و گیان‌بەخشی کردووە.

5. جێگری سینتاکسی لە بانگهێشتدا

هەندێ جار شاعیر جێگری بۆ بانگهێشتەکانی داناوە. ئەم جێگرەی بۆ جەخت کردن و ناساندنی زۆرتر هێناوە. وەک:

عەبدو لای خاڵۆ عەمین و ئەورەحیمی جاڕ ئەدەن ئەی عەشرەتی نەورۆڵی!
نەی‌بەدەست، قەوم و خزمەکان!

(هەمان: ١٣٧)

قەوم و خزمەکانی وەک جێگرێکی سینتاکسی بۆ عەشرەتی نەورۆڵی بەکارهێناوە. هەروەها:

واسیتەی ڕێگەی نەجاتی قەومی ئەی نیساری مەقدەمی تۆ بن بە جارێ
دڵسووتاوی کوردا! ڕۆح و گیان!

(هەمان: ١٣٥)

نیوەدێری دووهەم وەک جێگرێکە بۆ نیوەدێری یەکەم؛ واتە بانگکراوی دووهەم هەمان بانگکراوی یەکەمە بەس تایبەتمەندی و بەیانێکی زۆرترە بۆ بانگکراوی یەکەم.

6. ڕستە

ڕستەی بانگهێشتدار لە زاتی خۆیدا ڕستەیەکی پێوەندی-تەوەرە، کە لە سەرێکی ئەم پێوەندییەوە بانگکەر دەوەستێ و لەو سەرەکەی تریشیەوە، بەردەنگ/بانگکراو. گرینگترین کردەوەی نێو ئەم پێوەندیشە، وتوویژە (امیرخانلو، ١٣٩٧: ٥٣). ئەحمەدموختار

شیعرێکی هۆنیوەتەوە کە نموونەی بانگهێشت لە قاڵبی ڕستە و ساڕستەی تێدا بەدی دەکرێ. ئەم شیعرە ٥ بەیتە کە یەک بەیتی بانگهێشتی یا ڕەببی تێدایە کە دەکەوێتە ڕیزی تاکوشەییەکانەوە و پێشتر لەم وتارەدا لە بەشی ٢-٣-٣-أ بە پێی ناوی بانگکراودا ئاماژەی پێ کرا. لەو بەیتەکانی تری بەیتی دووهەمی کە بەم شێوەیەیە:

واسیتەی ڕێگەی نەجاتی قەومی ئەی نیساری مەقدەمی تۆ بن بە جارێ
دڵسووتاوی کورد! ڕۆح و گیان!

(هەمان: ١٣٥)

باڵی دووهەمی ڕستەیەکی تەواوە و هەموو ئەندامێکی ڕستەی لە خۆ گرتووە.

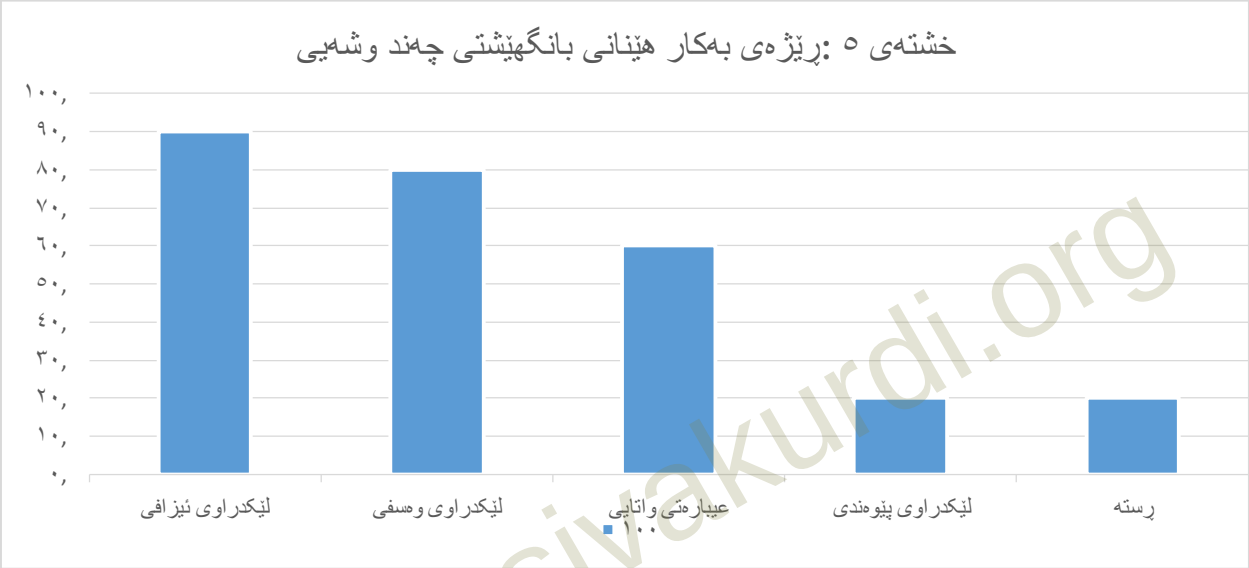

2-3-4-بانگهێشت وەک یەکێ لە دیارترین ئەدگارەکانی شیعری ئەحمەدموختار

ئەحمەدموختار هەندێک شیعری هەن کە لە هەموو یا زۆربەی بەیتەکانیدا بانگهێشتی بەکارهێناوە. شاعیر لەم شیعرانەدا زۆر لەگەڵ بەردەنگەکەیدا هەستێکەڵ بووە و پەیت بە بەیت ئەوی لە خەیاڵی خۆیدا ئامادە کردووە، بۆیە پەیتا پەیتا بانگی کردوون و لەگەڵیان دواوە، هەرچەند لە بەیتێکەوە بۆ بەیتێکی تر ڕەنگە بانگهێشتەکە بگۆڕێت و ڕوو بکاتە کەس/کەسانێکی تر. نموونەیەک لەم چەشنە لێکدەدەینەوە.

السلام ئەی شاهی خووبان! السلام ئەی ماهی تابان! السلام السلام
موددەتێکە من لە هیجرا نابینام السلام ئەی شۆخی کەنعان! السلام
وا کە کوژراوی بڕۆی تۆم السلام ئەی تێغی بوڕران! السلام چاوەکەم!
وا کە چاک چاکە دڵی من ئەی سەنەم! السلام ئەی دەرد و دەرمان! السلام
بولبولی جانم لە هیجرت بێ-دەنگە السلام ئەی گوڵی لە باغان! السلام
قامەتی ئەلفم لە غەمتا بوو بە نوون السلام ئەی سەروی بووستان! السلام

ئەحمەد ئەمڕۆ بێخودە بۆ السلام ئەی ڕاحەتی جان!
وەسڵی تۆ السلام

(جاف، ٢٠١٩: ١١٣)

ئەم شیعرە جوانترین و پڕبەپێستترین نموونەیەکە بۆ ئەم بابەتە. چونکە دەقێکی حەوت بەیتیمان لە بەر دەستدایە و لە هەموو بەیت و بگرە لە هەر میسرەعێکیدا لەگەڵ بانگهێشتێکدا ڕووبەڕوو دەبینەوە. بە گشتی لەم دەقەشیعرییەدا سێ شت هەر لە یەکەم بینیندا زەق-زەق دیارن و خۆیان دەنوێنن؛ ئەویش دەستپێک بە السلام و دەستپێک و کۆتایی هاتنی هەموو دووهەم نیوەدێڕەکانە بە هەمان وشە و ئەوی تریشیان بانگهێشتەکانە؛ سێهەمیشیان یەکێتی بەردەنگ/بانگکراوە، واتە لە هەموو شیعرەکەدا ڕووی دەمی لە دڵبەر/خۆشەویستەکەیە و وەریەنەگێڕاوە. ئەم شیعرە حەوت بەیتییە دە بانگهێشتی تێدایە، واتە لە سێ بەیتیدا دوو بانگهێشت هاتووە. نۆ دانەی بە ئامرازی ئەی بانگ کراوە و یەک دانەی (چاوەکەم!) بە بێ ئامراز. لە دانانی ئەم شیعرەدا وەک ئامادەکەری کۆبەرهەمەکەی شاعیر ئاماژەی پێکردووە (هەمان: ١١٤)، شاعیر لە قاڵب و چوارچێوەدا لە ژێر کاریگەری سالم (١٨٠٥-١٨٧٠) شاعیری دەورەی پێشتری ئەدەبی کوردیدا بووە و بۆ خۆشەویستەکەی داینناوە؛ بۆیە بە هاوکێشەی شاهی خووبان و ماهی تابان دەستی پێ کردووە. ئینجا بە شۆخی کەنعان، چاوەکەم، تێغی بوڕران، سەنەم، دەرد و دەرمان، گوڵی لە باغان و سەروی بووستان درێژەی پێداوە و بە ڕاحەتی جان کۆتایی پێهێناوە. ئەمە واتە سەرەتاکەی دەرپڕی شانوشکۆ و پرشنگداریی دڵبەرە لە چاوی عاشق (شاعیر)ـەوە، چەقی باسەکە گەشتوگوزارێکە لە پێدەشتی زیوینی ئەوین و تاسە و پەسندداندا و کۆتاییەکەشی هێمایە بۆ هەبوونی ئاسایش و ئارامشی عاشق لە لای خۆشەویستەکەی.

ئەم خوێندنەوەیە لەسەر ئەم بەشە لە بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا، سەلمێنەری ئەو بیرۆکەیەیە کە یەکێک لە بنیاتەکانی شیعری ئەحمەدموختار بانگهێشتە کە لە هەر دۆخ و لە هەر حاڵێکدا پەنای بۆ بردووە و بە یارمەتی ئەم هونەرە بەیانییە مەبەستی خۆی دەرپڕیوە.

ج- هەندێ بانگهێشتی لێڵ و ناڕوون و دوولایەنە

چەند بەیتێک لە شیعری ئەحمەدموختاردا هەن کە دەکرێت بە بانگهێشت بێنە ئەژمار و هەروەها دەشکرێت دەورێکی تریان پێبدرێت؛ واتە لە باری واتایی-ڕێزمانییەوە دوولایەنەن. بۆ نموونە لە بەیتی: کوردم و بۆ کوردی ئەحمەد[!] سەعی ئەکەم، تا بەم زووە/ئیتتحادی کوردی خۆمان و سنە و بۆکان ئەکەم (هەمان: ١٢٥)، لەم بەیتەدا دەکرێت کورد بخرێتە پاڵ ئەحمەد بە واتای کورد/گەل/میللەتی ئەحمەد کە لەم حاڵەتەدا ئەحمەد موزاف ئیلەیهە، لە لایەکی تریشەوە دەکرێت ئەحمەد لە دۆخی بانگکراودا بخوێنرێتەوە، بە واتا: ئەی ئەحمەد من کوردم و بۆ خەڵک/هەرشتێکی کوردی کۆششت دەکەم تا... . یا دەبینین کە ئەم بەیتە: "یار تینووە بە خوێن و لە تەگبیری قەتڵییە/ئەحمەد[!] ئەوندە شێتە خەیاڵی ویساڵتە"، کێشەی هەیە، ڕەنگە "شێتی" بێت! تاوەکوو وشەکان لە بارێکی دروستی ڕێزمانیدا جێ بگرن (هەمان: ١٧٥) کێشەیەکی بنەڕەتی لە خوێندنەوە و بردنەوە-سەریەکی ئەندامانی ڕستەدا خۆی زەق کردۆتەوە. دەکرێت ئەم بەیتە ئاوا بێت: یار تینووە بە خوێن و لە تەگبیری قەتڵییە/ئەحمەد! ئەوندە شێتی خەیاڵی ویساڵتە، تا لەم شێوەخوێندنەوەدا ڕووی دەمی شاعیر لە خۆی بێت. لەم حاڵەتەیدا دەچێتە ڕیزی نموونەکانی مەبەستی ئەم توێژینەوەیەوە.

نموونەیەکی تر ئەم بەیتەیە:

ئەما فەهمی[!] لە وەختێکا کە هاتم ئەمن بۆ ئیشی مولک و ئیشی ناوشار

(هەمان: ١٠٦)

جگە لە باری هەڵکەوتن و گونجانی بانگهێشت یا نەگونجانی، هەڵکڕاندنی واتایەکی ئەوتۆش لەم بەیتە تا ڕادەیەک ئەستەم دەنوێنێ. لەبەر ئەوەی کە ئەما (ئەمما) بە میمی سووک دوور لە زیهن و لاوازە؛ لە لایەکی دیکەشەوە فەهمی کە دیارە ناوی کەسێکە، ئەگەر بەردەنگ نەبێت و بانگ‌نەکرابێ، دەورێکی واتادار لە ڕستەکەدا بۆی دەست نادا؛ کەوابوو دەمێنێتەوە سەر ئەوەی کە بەردەنگ و بانگکراو بێت، لەم حاڵەتەیدا دەگونجێت کە شاعیر ڕووی دەمی لەو کردبێت؛ تەنانەت لەم حاڵەتەشدا واتاکەی کەموکووریی هەیە.

2-3-5- لایەنی دەروونناسانەی بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا

لێکۆڵینەوەی بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا هەندێک بابەتی گرینگی دەروون‌ناسانە دەخاتە ڕوو، کە دەتوانین بەم شێوەیە دەستەبەندییان بکەین:

دەرەوخواز بوونی ئەحمەدموختار: ئەم شاعیرە زۆر ئاوری لە دەرخستنی هەست و نەست و بیروڕاکانی بۆ کەسان و خەڵقان داوەتەوە و لە زۆربەی هەڵسوکەوت و داکەوتەکاندا بە ڕاشکاوی دەنگی خۆی هەڵهێناوە و بانگی خۆی ڕاهێشتووە؛ ئەمانە پیشان‌دەدا کە ڕەهەندی پێوەندی گرتن و جوو ڵانەوە و هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دەوروبەریدا زۆر بەهێز بووە؛ بەم بۆنانەوە وەک شاعیرێکی دەرەوخواز پێناسە دەکرێت.

کۆمەڵگرا بوونی ئەحمەدموختار: چونکە بانگهێشتەکانی زۆرتر ئاراستەی خەڵک و کۆمەڵگا و جەماوەر و دۆستان و یارانی کردووە، و هەروەها لەبەر ئەوەی لە ڕێگەی بانگهێشتکانییەوە گەلێک بابەتی کۆمە ڵایەتی و مرۆڤایەتی باس کردووە، بەو ئاکامە دەگەین کە وەک شاعیرێکی کۆمەڵگرا ناوزەدی بکەین.

نیشتمان‌دۆست و نیشتمان‌پەروەر و گەلحەز بوون: قووڵ بوونی هەستی بەرپرسیاریەتی لە هەمبەر گەل و نیشتمانەوە کە لە قورسیی و لە قوو ڵایی دڵەوە هەڵقوڵینی بانگهیشتەکانی بۆ گەل/میللەت/قەوم و وەتەندا دیارە، دەیباتە ڕیزی شاعیرانی نیشتمان‌دۆست و نیشتمان‌پەروەر و گەلحەزەوە.

2-3-6- شرۆڤەی دڵالەتناسانەی بانگهێشتەکان

دڵالەتی بانگهێشت بە ئەی

ئەم ئامرازە هەندێک جار لە واتای سەرەکی خۆی دەردەچێت و جەخت کردن و زۆر بوون دەگەیێنێت (فرشیدورد، ١٣٨٢: ٢٣٤). لە شیعرەکانی ئەحمەدموختاردا کاتێک ئامرازی ئەی بەکاردەهێنێت، جگە لە بابەتی هەست بە دووری و نزیکی کردن لەگەڵ بەردەنگەکەیدا، هەندێک مەبەستی تریش بەرچاو دەکەوێت. کە گرنگترین و زەق‌ترینیان بریتین لە:

بیرئانین:

گریەی منی بیچارە شام و سەحەر ئەسڵەن نییە تەئسیری لای ئەو دڵی سەنگینت
ئەی دولبەر!

(جاف، ٢٠١٩: ٩٧)

لەم بەیتەدا بێ‌کەڵک بوونی گریانی خۆی وەبیری دولبەرەکەی دەخاتەوە.

خوایشت و تەمەنا:

توخوا ئەی گوڵ! بەسە تۆ ناز و چییە ڕەحمێ بکەی جارێ بە عیشوە بولبول؟!

(هەمان: ١١١)

لەگەڵ گیان و ڕۆح و چاودا بۆ دەرپڕینی ئەوپەڕی **خۆشەویستی و دڵبەستەیی** بەکاری گرتووە:

ئەی گیانەکەم! بە چاوی ڕەشت سوێند بۆ دینی چاوی تۆیە کە هەر چاوەچاو ئەخۆم بە دڵ ئەکەم

(هەمان: ١٢٦)

کاتێ بۆ بانگهێشتی خودا دێنێتی، **پەنا بردنەبەر و داد و گازندە** مەبەستێتی:

ئەی خودا! چی بکەم گوڵێکم بوو لە ناو جەمعی گو ڵان ئەو گلێنەم وا لە دەس چوو کەوتە دەس بادی خەزان

(هەمان: ١٣٦)

لۆمە و تانە:

پڕۆ ئەی وشکە سۆفی! با موبارەک بێ لە تۆ جەننەت من و پیاڵەی شەراب و وەسڵی شۆخی با ویقاری من

(هەمان: ١٤١)

هاودەردی و هەڵنانی هەست و سۆز:

تەواو نابێ بە ئەحمەد ئەی کەمالی! مەدحی ڕووی دولبەر لە عەرسەی وەسفی یارا پێی خەیاڵم ئێستەکە لەنگە

(هەمان: ١٥٥)

بۆ هەڕەشە و تێخورین:

فەرمووی بە من ئەی ئەحمەد! حازر بە لە بۆ کوشتن ئازاد بە لە دەرد و غەم وا مەوسیمی قوربانە

(هەمان: ١٧٨)

ئاگادار کردنەوە:

ئەی ڕەفیقان! گەر ئەپرسن ئەم بریبانەم چییە؟ تیرەبارانی نیگاهی شۆخی غەدداری منە

(هەمان: ٢٠٣)

بەگەورەزانین و ڕێزبۆدانان:

بڵێ قوربانی تۆ بم سەلاحەددینی ئەییووبی! ئەی بە زۆری پەنجە وەک حەیدەر بە سیما یووسفی سانی

(هەمان: ٢١٥)

حەسرەت و داخ و کەسەر:

ئەی خودا! چی بکەم گوڵێکم بوو لە ناو جەمعی گو ڵان ئەو گلێنەم وا لە دەس چوو کەوتە دەس بادی خەزان

(هەمان: ١٣٦)

سەرسوڕمان و حەپەسان:

ئەوە دەمتە نیگار! یا نوقتەیی مەوهوومە ئەوە لێوە؟ وە یا یاقووتە؟ یا خۆ قووتی جانە؟ ئەی دولبەر!؟

(هەمان: ١٥٢)

دڵالەتی بانگهێشت بە یا

ئەم ئامرازە لە زمانی کوردیدا وەک ئاماژە کرا زۆرتر لە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبیدا دێتە کایەوە. دەکرێ جگەلە چەن بانگهێشتی سنووردار، بپرێتە با ڵای خودادا بە ناوە

جۆربەجۆرەکانییەوە، وەک ڕەبب، ئەڵڵا، خوا. لە شیعری ئەحمەدموختاریشدا هەر بەو شێوازەیە و جگە لە واتای هانا و پەنابۆبردن، بۆ ئەم واتاگەلەش هاتووە:

ئارەزوو کردن:

دڵم سەد پارە بێ یا ڕەببی! گەر بێت و لە بیرم چێ
لە مردندا فەرامۆش کەم شەهادەت گەر نەکەم یادی

(هەمان: ٢١٩)

دۆعای خێر کردن:

پێ و قودوومت خێر بێ یا ڕەببی بڵند بێ پایەکەت
شاد و مەمنوونن بە تەشریف هاتنی تۆ پیر و جوان

(هەمان: ١٣٥)

دۆعای شەڕ کردن:

ئەگەر یادی سەری زولفت لە بیرم دەربچێ جانا!
لە سەحرای عەشقی تۆدا بمگەزێ یا ڕەببی! ڕەشمارێ

(هەمان: ٢١٢)

دڵالەتی بانگهێشت بە ـا

زۆرترین بەکارهێنرانی ئەم ئامرازە لە بانگهێشتدا دەگەڵ وشەی جاندایە، کە بە شێوەی جانا دەردەکەوێت. دەتوانین ئەم واتەگەلەی لێوە وەربگرین:

ئاگادار کردنەوە:

سەلیبی پەرچەمی تۆم دەس کەوێ چیمە لە ئیسلامی
کلیسا جێگەمە جانا! لە عەشقی زولفی زوننارت

(هەمان: ٩٥)

دڵم دایم لە عەشقی تۆ نیگارا! مەست و حەیرانە
هەمیشە کاری شین و ناڵە و ئەفغان و گریانە

(هەمان: ٢٢٤)

ئەگەر سەد ساڵ جەفا کەی دولبەرا! من بەندەفەرمانم
کە چونکە من ئەزانم دائیما بەدخوویی هەر خووتە

(هەمان: ١٦٩)

تکا/داوا/خوایشت کردن:

هەتا کەی هەر لە دووریی تۆ ئەمن بێم و بچم جانا!
بە بێ سوود بۆچ نیگەهبانیی گوڵ و گوڵزاری بێبەر کەم

(هەمان: ١٢٠)

نیگارا! چی ئەبێ ماچێ کەرەم کەی؟
بکەی مەقسوودی ئەم بیمارە حاسڵ

(هەمان: ١١١)

نیگارا! سا بە لوتفی خۆت شەوێ تۆ بێرە بالینم
لە غەمدا وا لە جیسمم وەختە دەرچێ گیانی شیرینم

www.arsivakurdi.org

(هەمان: ١٣٢)

خۆشەویستی و دڵسۆزی:

شەمسە! تۆ لازمە من کە وەختێ مردم قەت فەرامۆشی نەکەی سنعەت و جانا! عیرفانی من

(هەمان: ١٤٢)

گەلێ مەمنوونی لوتفت بووم کە تەبلیغی سەلامت کرد بە عەزیزا! دڵدار

(هەمان: ١٠٥)

ڕێز لێنان و بەگەورە زانین:

ئەشکی چاوی من شەرابە، قەلبی زارم فەرموو تەشریف بێنە جانا! بەزمەکەت وەک کەباب ئامادەیە

(هەمان: ١٧٣)

لاڵانەوە و پاڕانەوە:

وەختی ڕەحمە دولبەرا! میوانی تۆ ئەگەر لەیلای منیش مەجنوونەکەی دەوڵەتخانەتم دێوانەتم

(هەمان: ١١٨)

سەیرمان و سەرسورمان؛ ئەم ئامرازە زۆرتر دەگەڵ ناوی خودادا ئەم واتایە دەخولقێنێ:

چ شیرینە خودایا! ئەو نیگارەم بە با لای ئەو پراوە ناز و تەمکین

(هەمان: ١٥٠)

نیگارا! لێم ئەپرسی بۆچی وا لە عەشقی چاوی تۆیە چاوەکەم! وا بووم بە دێوانەیە ئەحمەد؟ عەودالت

(هەمان: ٩٦)

ئارەزوو کردن:

خودایا! چی ئەبێ زستانی مەیلی لە حەق ئەحمەد بکەی تاوێ بە هاوین؟!

(هەمان: ١٥٠)

دڵاڵەتی بانگهێشت بە ه/ـه/ـینە

ئەم ئامرازانە بە گشتی زۆرتر بۆ ئاگادار و وریا کردنەوە دەڕۆنە کار، وەک ئەم نموونانە:

خەیاڵم وایە خەڵقە! من کە تەرکی عەشقی ئیتر میهری پەرێڕوویان بە یەکجاری لە دڵ دولبەر کەم دەرکەم

(هەمان: ١٢٠)

سەیری کەن خەڵقینە! توخوا حاڵەتی چەند پەرێشانە لەبەر غەفڵەت هەموو زاری وەتەن کاری وەتەن

(هەمان: ١٤٤)

وەختی تێکۆشانە ئەی قەومینە! وا خەزانی کردەوە ئێستێکە گوڵزاری غەفڵەت تا بە کەی؟ وەتەن

(هەمان: ١٤٤)

بەسەر خاکا ئەگەر نازیش بکەن حەقتانە تەماشای سێبەری ئەو شاخ و کێوە وا کوردینە! لە سەرتانە!

(هەمان: ١٩٢)

دڵالەتی بانگهێشت بە ئەی+ـا

ئەم ئامرازە لێکدراوە زۆرتر بۆ واتای دەرپڕینی خۆشەویستی وێڕای ئاگایی‌دان هاتووە:

نەخۆشی خۆشترە لای من لە ساغی و ئەگەر یەک هەفتە جارێ بێی بپرسی سیححەت ئەی جانا! چۆنە ئەحواڵت؟

(هەمان: ٩٦)

کە ناوت دێنمە سەر لێوەکانم ئێستە دەم و لێوم ئەچەسپێن پێکەوە بۆ ئەی جانا! لێوی شیرینت

(هەمان: ٩٨)

دڵالەتی بانگهێشت بە ئەی+ـە/ە/ـینە

ئەم ئامرازە زۆرتر بۆ هان‌دان و بزواندن و هەڵنان بە کار دەڕوات. وەک لە بەیتی: وەختی تێکۆشانە ئەی قەومینە! غەفڵەت تا بە کەی؟/وا خەزانی کردووە ئێستاکە گوڵزاری وەتەن‌ـدا دەردەکەوێت گەل و خزمی خۆی هان‌دەدا بۆ خەبات و هەوڵ و تێکۆشان (حەمیدعەبدولکەریم، ٢٠٠٠: ١٦٠). هەروەها ئەم ئامرازەی بۆ بەزەیی و دلۆڤانی و دڵسۆزی نواندنیش بەکارهێناوە، وەک ئەم بەیتە:

ئەی دڵە! بەسیە لە غەم بۆچی ئەناڵی شەهدی لێوی دولبەرت بۆ دەردی تۆ ڕۆژ و شەو دەرمانە بۆت

(جاف، ٢٠١٩: ١٠٠)

هۆشداردان و ئاگادارکردنەوە:

هەر کەس کە عاشقی من ئەبێ ئەی شێتە! تۆ خەیاڵی شتێکی چاری مردنە مەحاڵتە

(هەمان: ١٧٥)

دڵالەتی بانگهێشت بە بێ‌ئامراز

شاعیر هەر کات ویستوویە یا پەلەی بووە زوو بچێتە سەر ناوی ئەو کەسەی کە بانگی کردووە، ئامرازی لەگەڵ نەهێناوە و ڕاستەوخۆ چۆتە سەر بانگهێشتەکە. ئەم کارەش بەپێی ئەوەی کە چ کەسێکی بانگ کردبێت، واتای خۆشەویستی، دژایەتی، نارەزایەتی و نەفرەت لەو کەسەی لێ بەدی‌دەکرێت. وەک ئەم نموونە کە واتای خۆشەویستی دەگەیێنێت:

لە زولفت لازمە دیسان بدووم، لێم مەگرە کە باسێکی درێژ و دوورە، گەرچی مەحبووبم! ئێستە تەکرارە

(هەمان: ١٦٢)

بێجگە ئەو حاڵەت و واتایانە، دەتوانین لەم جۆرە بانگهێشتە ئەم واتاگەلەش وەربگرین:

هانا بۆ بردن:

ڕەفیقان! ئەم دڵەم ئەمشەو عەجەب حاڵی پەرێشانە
وەکوو بولبول لە عەشقی گوڵ خەریکی شین و گریانە
(هەمان: ١٨٧)

ئاگادار کردنەوە:

لە خەو هەڵسن درەنگە میللەتی کورد! خەو زەرەرتانە
هەموو تەئریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە
(هەمان: ١٩٢)

ئەوەند گەوهەر لە دوو چاوم ئەبارێنم لە هیجرانا
نیگار! داوێنی من ئەمڕۆ وەکوو دەریایی عوممانە
(هەمان: ١٨٧)

ڕەفیق! هیچ غەم مەخۆ، خۆش ڕابوێرە، فرسەتە ئێستە
بزانە تۆ لە دنیادا لە بۆ چەن ڕۆژێ میوانی
(هەمان: ٢٢٢)

هەڕەشە بە مەبەستی بچووک‌کردنەوە:

کە ئەو شۆخە لە حەق من میهرەبانە
ڕەقیب! حیلە و دەسیسەی تۆ بەتاڵە
(هەمان: ١٩١)

دواندن و قسە لەگەڵ کردن:

پێی وتم: عاشق! لە گەنجی حوسنی من بەهرەت نییە
پاسەوانی ئەم تەلیسمە زولفی ڕەشماری منە
من وتم: دولبەر! لەبەر چی لالە دڵ- خوێنینە وا؟
پێی وتم: عاشق بە لێوی ئاڵی گوڵناری منە
(هەمان: ٢٠٣)

دڵالەتی بانگهێشت بە ناوی تایبەت

دیارە پڕژمارترین ناوی تایبەت لە بانگهێشتەکانی ئەحمەدموختاردا هەر نازناوی شیعریی خۆی واتە ئەحمەدە و زۆرتر بە بێ ئامراز هاتووە. ئەم جۆرە بانگهێشتە چەند واتای لێدەبێتەوە کە گرنگترینیان بەم شەرحەیە:

بە کەم زانین و دابەزاندنی کەسایەتی:

نیگار ئەمڕۆ لە ناو جەمعی ڕەقیبا پێی وتم: ئەحمەد!
مەحاڵە تۆ ئیتر دەستت کەوێ یاری دڵئازارت
(هەمان: ٩٥)

لاڵانەوە و پاڕانەوە:

توو خودا ئەحمەد! مەڕۆ تۆ لەم قسانە
مەدۆ ئیتر لە تاهیر یا لە جەففار
(هەمان: ١٠٨)

سەرکۆنە و لۆمە کردن:

ئەڵێی ئەحمەد! لە کوشتن ڕوو
لە بەحسی عەشقدا من

دەگێڕی زۆر بەزاتم
(هەمان: ١١٥)

ئاگادار کردنەوە:

یار بە خەندەی نازەوە ڕووی کردە من بۆچی تۆ نازانی ئەحمەد!
فەرمووی: بەسە دوژمنی بێگانەتم!
(هەمان: ١١٨)

سا حەسەن! ئەمشەو وەکوو پیاو دەس بە ئیستیلا کە زووبەزوو ئەو قەلعەیی شیر و تیغی تیژ شەددادییە
(هەمان: ٢٠٤)

بێوەفا! مارف! بە جارێ بۆچ لە بیرت بۆچی نازانی ئەمە چەن ڕۆژە من چوومەوە؟ هاتوومەوە؟
(هەمان: ٢٠٢)

بنواڕە چ غەڕرایە کەمالی! هەموو عەیبی منی بێچارە بە خودا پارە شیعرم نەبوونە
(هەمان: ١٧١)

جوێ کردنەوە (تەجرید)، واتە شاعیر لە زاتی خۆی کەسێکی تری جوێ کردۆتەوە و ئەوی کردووەتە بەردەنگی خۆی و هەرای لێکردووە:

ئەگەر بێ ماچی لێوی دولبەرت تۆ دەس حەرام بێ گەر ئیتر یادی بەهەشت و حەوزی کەوێ ئەحمەد! کەوسەر کەم
(هەمان: ١٢٠)

فیزپێوەکردن و چێژ وەرگرتن لە دەربڕینی ناوەکە:

وتی: ئەحمەد! لە عەشقا ئێستە وا تەماشا کە چلۆن بردم دڵی زارت بە مەشهوورە ئوستادی عەییاری
(هەمان: ٢١٤)

شاعیر ناوی سڵاحەددینی ئەییووبیی، بۆ شوبهاندن و لێکچواندن لە باری پاڵەوانێتی و قارەمانێتییەوە هێناوە؛ لەم بەیتەدا حەیدەر کە مەبەست حەزرەتی عەلییە و یووسفیشی بەکار هێناوە بە ڵام لە غەیری بانگهێشتدا:

بڵێ قوربانی تۆ بم ئەی بە زۆری پەنجە وەک حەیدەر بە سیما سەلاحەددینی ئەییووبی! یووسفی سانی
(هەمان: ٢١٥)

یووسفی کەنعانی بۆ دەربڕینی خۆشەویستیی لەڕادەبەدەر بەکارهێناوە:

بە سەری تۆ قەسەم ئەی یووسفی لێوی شیرینتە تووتیی کەنعانی من! شەکەرئەفشانی من
(هەمان: ١٤٢)

دڵالەتی بانگهێشت بە جێناوی ـم/ـەکەم

ئەم حاڵەتە لە بانگهێشتدا زۆرتر لە واتای دەرپرینی ئەوپەڕی خۆشەویستی و نزیکی و لە ناخی دڵودەروونداباوونی هێناوە. وەک لەم بەیتەدا دەردەکەوێت:

ئەحمەدە تەنها غو لامی موخلیسی حەیفە مەیرەنجێنە مەیدە بێسەبەب
تۆ چاوەکەم! جانی عەزاب

(هەمان: ٩١)

گیانەکەم! قوربانی تۆ بم تۆ بە بیکوژە ئەحمەد ئەگەرچی مردنی
شمشێری بڕۆت بێوادەیە

(هەمان: ١٧٣)

وا مەزانە ڕۆحەکەم! تەنهام و لە عەکسی ڕووی تۆ مەجلیسئارا و
کونجی عوزلەتا زینەتی ئەیوانمە

(هەمان: ١٩٤)

دڵالەتی بانگهێشت بە ناوی پیشە و پسپۆری: دوو جار بانگی لە تەبیب کردووە، هەردوو جارەکەی بە ئامرازی ئەی هاواری لێکردووە و لە هەردوو حاڵەتەکەدا کاتێ بانگی تەبیب دەکا، بە دوایدا باسی مایەی ژین و حەیات و سەلامەتیی هێناوە: ئەی تەبیب! بۆچی موداوای زامی جەرگی من ئەکەی؟/باعیسی ژین و حەیات و سیححەتم یاری منە (هەمان: ٢٠٣)؛ نۆشی داروی لێوی تۆیە ئەی تەبیبی حاڵزان!/باعیسی ژین و حەیاتی عاشقی ڕەنجوورتە (هەمان: ٢٠٥). هەروەها هەردوو جارەکە تەنیا نەخۆشی جیسمی مەبەست نەبووە و بەس، بەڵکوو سەری کێشاوەتە ناو جیهانی دڵودەروون و ڕۆح و ڕەوانی مرۆڤ و ئاماژەی بە ئاستەمی و ئاڵۆزیی نەخۆشی دەروونی و ڕەوانی کردووە. ئاماژە بەم مەبەستە لە بەیتی یەکەمدا لە زامی جەرگ و یار و لە بەیتی دووهەمدا لە وشەی حاڵ و عاشقی ڕەنجووردا دەبیندرێ.

دڵالەتی بانگهێشت بە سارستە، ڕستە، عیبارەت

شاعیر ئەم دۆخەی لە بانگهێشتدا زۆر جار بۆ داسەپاندنی سیفەت، حاڵەت و یا تایبەتمەندییەک بەسەر ئەو بانگکراوەدا خولقاندووە. وەک لەم بەیتەدا بەدی دەکرێ:

ئەوا ئەی سەروی نێو بوستانی دین! بە شەوقی کوڵمی گوڵ تۆ بولبولە بێجانەکەی
دێوانەکەی خۆت هات خۆت هات

(هەمان: ٩٤)

بە ڵام دیسان جگە لەوانە، شاعیر بەم جۆرە بانگهێشتە توانیویە واتاگەلێکی تریش بخولقێنێ. وەک:

خۆشەویستی:

نموونەی ڕوویی تۆیە فیدات بم ئەی بەنی جەرگ و
پەڕەیی گوڵ پەڕەی دڵ!

(هەمان: ١١١)

گەر لە موڵکی حوسندا سوڵتانی ئەی خۆ منی بێچارە جانا! خادیمی
یاری عەزیز! دەرگانەتم

(هەمان: ١١٨)

واسیتەی ڕێگەی نەجاتی قەومی ئەی نیساری مەقدەمی تۆ بن بە جارێ دڵسووتاوی کورد! ڕۆح و گیان!

(هەمان: ١٣٥)

دەرپڕینی تایبەتمەندی دەگەڵ ئەسڵ و نەسەبدا:

ئەی نیگاری بێوەفا! ئەی شۆخی دوور لە تۆ کەی مەیلی گەشتی هەورامی نەسەب! گوڵشەنی تارانمە؟!

(هەمان: ١٩٤)

د ڵالەتی بانگهێشت بە ئاوەڵناو و وشەی سۆزدارانە و هەڵوێستدار

هەندێک جار شاعیر بۆ ناساندنی دڵبەرەکەی بە سیفەتێکی تایبەتی وەک بێبەڵێنی و بێڕەحمییەوە لەم حاڵەتە لە بانگهێشت کەڵکی وەرگرتووە:

بتی پەیمانشکێن! ئەی کافری بێڕەحم لە داخت ئەحمەدی بێچارە وا تەرکی و بێمروەت! ژیانی کرد

(هەمان: ١٠٢)

لەم بەیتەی ژێرەوەدا بە ئاوەڵناو هەڵوێستی خۆی کە پڕ سووکایەتی و شکاندنی کەسایەتییە، سەبارەت بە بەردەنگ نیشان داوە:

ڕۆژێ بە پێکەنینەوە فەرمووی: دە بۆ پاسی نیوەشەو، سەگە قۆڵ-بێرەوە هەڵکراوەکەم!

(هەمان: ١٢٩)

2-3-7- دەوری هاونشینی لە پڕدڵالەت کردنەوەی بانگهێشتەکاندا

زۆر جار شاعیر بە هێنانی وشەگەلی هاوتەریب و هاوسێ دەلالەتێکی چڕ و پڕی بە دەقەکەی بەخشیوە. «پێوەندی هاونشینی لە بنەڕەتدا بریتیە لە پێوەندی نێوان یەکەگەلێک کە لە لێکدراندا دەکەوە تەنیشتی یەکدییەوە و پێکەوە یەکەیەک لە ئاستێکی با ڵاتردا پێکدەهێنن» (صفوی، ١٣٨٣: ٢٦). ڕەوتی هاونشینی دەبێتە هۆی چڕ بوونەوە و زێدەتر بوونەوەی واتا (قهرمانی و حسینی، ١٣٩٦: ١٤٢). بەم شرۆڤەیە کە شاعیر لە بانگهێشتەکانیدا سیفات و تەیبەتمەندی وای ڕیز کردووە کە لە باری واتاییەوە تەواو پێکەوە هاوگەرییان هەیە و بەو نیشتنە پەنای یەکە، دەلالەتەکەیان جوانتر و پوخت و پاراوتر دەردەکەوێت. وەک وەسف کردنی قەوم بە وەفادار لەم بەیتەدا کە باسی بیرئانینی بۆنەیەکی پێوەندیدار بە میللەتەوە دەکات:

شەشی ئەیلوول ئەزانن ئێوە ئەی ئەوە ڕۆژێ بوو دوژمن قەتڵوعامی قەومی وەفادار! کوردەکانی کرد

(جاف، ٢٠١٩: ١٠٢)

یا وەک ئەوەی کاتێ تەبیب دەکاتە بەردەنگی خۆی و بانگی لێ دەکات، بە دەرمانگەر و شیفادەر وەسفی دەکات و ئەو پێوەندییە هاونشینییە بە جوانترین شێوە دەخولقێنێت:

ئەی تەبیب! بۆچی موداوای زامی باعیسی ژین و حەیات و سیححەتم جەرگی من ئەکەی؟ یاری منە

(هەمان: ٢٠٣)

لە بەیتێکدا کە بە بۆنەی دامەزرانی یانەی سەرکەوتنەوە هۆنیویەتەوە، دەوری ئەم پێوەندیی هاونشینییە بە جوانی دەردەکەوێت:

باعیسی هێزی دڵ و پشت و یانەیی سەرکەوتنی قەومی پەنایی بێکەسان! نەجیبی کوردەکان!

(هەمان: ١٣٥)

بەم شێوەیە هۆی هێز و دڵی لەگەڵ پشت و پەنای بێکەساندا کۆ کردۆتەوە و کاریگەری دەقەکە و قسەکەی گەیاندۆتە ئاستێکی بەرزتر و بەم ئافراندنە وێژەییە واتاکەی دەوڵەمەندتر کردۆتەوە.

2-3-8-شێوەی بانگهێشتەکان بە پێی شوێنیان لە ڕستەدا

بێگومان ئەوەی کە شاعیر چۆن بانگهێشتەکەی دەخولقێنێ و چۆن ئاراستەی بەردەنگی دەکات، ڕۆچنەیەکی زۆر گرینگ دەدات بە دەستەوە بۆ تێگەیشتن لە ڕوانگە و جیهانبینی و بیر و باوەڕی شاعیر (امیرخانلو، ٩٧: ٤٥). خاڵێکی گرینگ ئەوەیە کە بانگهێشتەکان لە کوێی ڕستەدا جێ دەگرن و چ جێگە و پێگەیەکیان لە گشتییەتی ڕستەدا هەیە. هەندێک جار دەق بە بانگهێشتەوە دەست پێ دەکا، هەندێک جار دەبینین کەوتۆتە نێوانەوە و هەندێ جاریش لە کۆتایی ڕستەکەدا جێی گرتووە. دیسان وردتر دەبینەوە تێدەگەین کە زۆر جار دەگەڵ بانگهێشتەکەدا دەستوور بە ئەنجامدان یا پارێز کردن لە کارێک هاتووە، یا خۆ ئاوات و ئارەزوو، دۆعا و گلە و سکا ڵایەک وتراوە. دیارە بە پێی شوێنی لە ڕستەدا دەور و کارتێکەری و دەلالەتی دەگۆڕێ. لە سەرەتاوە واتای ئاگادار کردنەوە دەگەیێنێت، وەک:

قوربان! وەکوو خاکی بەری پێت ئەحمەد کە مەگەر دولبەری خۆی بێ
کەوتووە دایم لە گوزەردا

(جاف، ٢٠١٩: ٨٢)

لە ناوەڕاستدا بۆ دیاری کردنی بەردەنگ و هەروەها ئەویندارى و خۆشەویستی بەکاری-هێناوە:

لە تەختەی نەردی غەمتا خەریکی شەشدەری هات
ئەی نیگارم! و نەهاتم

(هەمان: ١١٥)

دیسان لە نێوانەوە بۆ سەرسوڕمان هێناویە:

بۆ فریبی دڵی ئەحمەد هەموو دەم حازرە یا ڕەببی! ئەو دولبەرە چەن
ئەو شۆخە مەککارە!

(هەمان: ١٥٣)

لە کۆتاییەوە بۆ دەرپڕینی پەسن‌دان و تاریف‌دانەوە بە خۆشەویستییەوە کەڵکی لێ-وەرگرتووە:

تاریکیی زولفت بووەتە سا دەرخە توخوا مەسحەفی ڕووت ئەی
باعیسی کوفرم مەهی تابان!

(هەمان: ١٣٤)

لایەنێکی تر کە پێویستە دیاری بکرێت ئەوەیە کە لەگەڵ بانگهێشتەکاندا چ جۆر ڕستەگەلێک و بە چ واتاگەلێکەوە هاتووە. لێکۆڵینەوە لەم بوارەوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە لەگەڵیدا فەرمان و دەستوور،تەمەننا و ئارەزوو، ئاوات و دۆعا، تکا و لا ڵانەوە و پاڕانەوە، هەواڵی نەرێنی، هەواڵی ئەرێنی، پرسیار، سەرسوڕمان و هاندان هاتووە. داکەوتی بانگهێشتەکە بە نیسبەتی ئەم ڕستە واتاییانە لە سێ حاڵەتدا دەردەکەوێت؛ یا کەوتۆتە پێشیانەوە، یا کەوتۆتە پاشیانەوە، و یاخۆ لە نێو دڵی ڕستەکەدا هاتووە. بە گشتی ڕستەکانی پاش و پێشی بانگهێشتەکە زۆرتر ئینشایی (ئافراندنی)ـە، واتە زۆرتر لەو چەند شێوازەیە کە لەسەرەوە ناومان بردن، تەنانەت هەندێ جاریش چەند ڕستەی ئینشایی

لەگەڵیدا هاتووە. وەک داوای کۆتایی پێهێنان لە گوڵ –ئەڵبەت خاستنیشە لە دلبەر و دڵدار-:

توخوا ئەی گوڵ! بەسە تۆ ناز و عیشوە چییە ڕەحمێ بکەی جارێ بە بولبول؟!

(هەمان: ١١١)

یا وەک دەستووردان بە ڕۆیشتن بەر لە بانگهێشتەکە:

پڕۆ ئەی وشکە سۆفی! با موبارەک بێ لە تۆ جەننەت من و پیاڵەی شەراب و وەسڵی شۆخی با ویقاری من

(هەمان: ١٤١)

پرسیاری نەرێنی (الاستفهام الإنکاری) بە سەرسوڕمانەوە کە بانگهێشتەکە کەوتۆتە نێوان ڕستەکەوە:

چلۆن تەیری دڵم ڕزگار ئەبێ جانا! لە دەستی تۆ؟ کە خاڵت دانەیە و حەڵقەی ئەسیری زولفت وەک داوە

(هەمان: ١٧٩)

ڕستەی هەواڵدەر لە پێش و پاش بانگهێشتەکەوە:

هەر کەس کە عاشقی من ئەبێ چاری مردنە ئەی شێتە! شێتەکی مەحاڵتە تۆ خەیاڵی

(هەمان: ١٧٥)

دەستووری نەرێنی (النهی) کە بانگهێشت کەوتۆتە نێوانیەوە:

لە زولفت لازمە دیسان بدووم، لێم مەگرە مەحبووبم! کە باسێکی درێژ و دوورە، گەرچی ئێستە تەکرارە

(هەمان: ١٦٢)

دەستووری ئەرێنی (الأمر) و هەواڵ لە پێش بانگهێشت و ڕستەی هەواڵدەر لە پاشیەوە:

لە خەو هەڵسن درەنگە میللەتی کورد! خەو زەرەرتانە هەموو تەئریخی عالەم شاهیدی فەزڵ و هونەرتانە

(هەمان: ١٩٢)

ڕستەی هەواڵدەر لە پێشەوە و دەستووری نەرێنی لە پاشیەوە:

ئەحمەدە تەنها غو لامی موخلیسی تۆ چاوەکەم! حەیفە مەیرەنجێنە مەیدە بێسەبەب جانی عەزاب

(هەمان: ٩١)

بانگهێشت لە نێوان ڕستەی پرسیاریدا و هەروەها ڕستەی هەواڵدەری نەرێنی پێش بانگهێشت و ڕستەی پرسیاری لە پاشیەوە، ئەمانە لەم بەیتەدا کۆ بوونەتەوە:

وتم: تا کەی لە حەق من چاوەکەم! تۆ بێ- وفایی و مەیلی؟ وتی: نازانی ئەحمەد! ئێستەکە بێمروەتی باوە؟

(هەمان: ١٧٩)

شیاوی ئاماژەیە کە ئەحمەدموختار ١٠٩ جار بانگهێشتی ئاخنیوەتە نێوەڕاستی ڕستەکانەوە و ٥٥ جاریش لە سەرەتای ڕستەوە هێناویە و ٣٦ جار لە کۆتایی ڕستە و لە ٣٥

شوێنیشدا لە ناوەڕاستەوە هێناویەتی. ئەم هەژمارە دەتوانین لەسەر ئەو خشتەیەی خوارەوە ببینین:

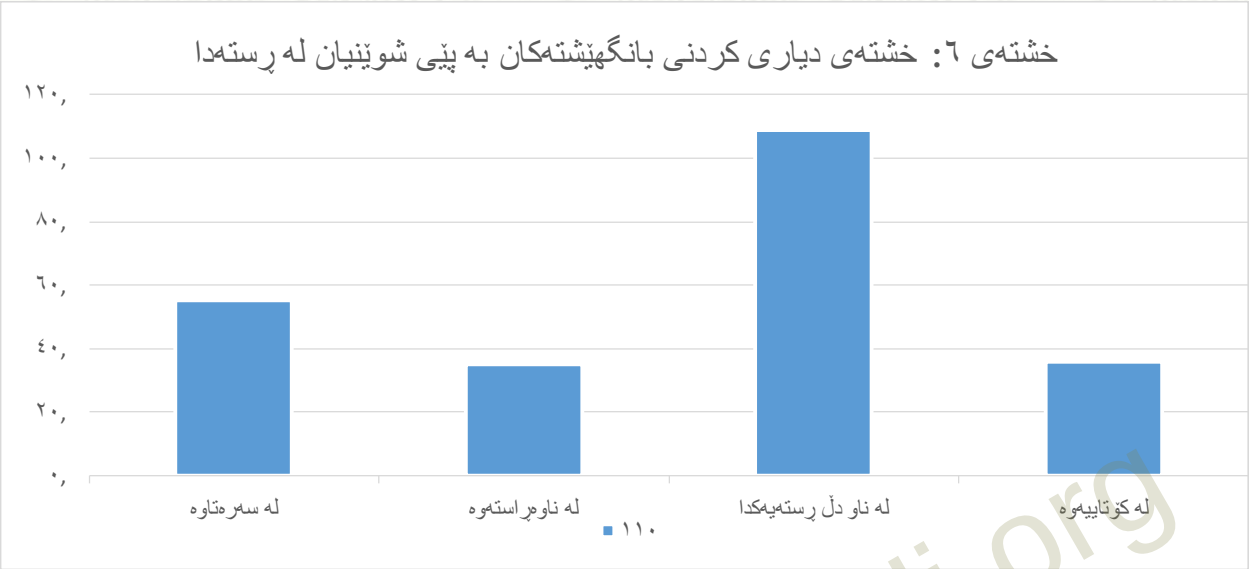

3- ئەنجام

لێکدانەوەی بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا لایەنێکی گرینگ و شێوازناسانەی شیعرەکانی دەخاتەڕوو. ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوە بە شێوەی پوخت و پاراو لەم چەند خاڵەدا دەگونجێت:

بانگهێشت یەکێ لە بنیاتە شیعرییەکانی ئەحمەدموختارە.

ئامرازەکانی بانگهێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا بریتین لە: ئەی، ـا، ئەی+ـا، ئەی+ه/ـه، ه/ـه/ـینە، وا، و بەبێ ئامرازی بانگهێشت.

ئەحمەدموختار لە ئامرازی ئەی ١١٦ جار، ـا ٦١ جار، ئەی+ـا ٣ جار، ئەی+ه/ـه ٣ جار، ـینە ٥ جار، یا ٥ جار، وا ٢ جار کەڵکی وەرگرتووە و ٤٥ بانگهێشتیشی بەبێ ئامراز بە کار هێناوە.

شاعیر لە بانگهێشت بە هەر ئامرازێک چەندین دەلالەتی خولقاندووە:

بە ئامرازی ئەی: بیرئانین، خوایشت و تەمەنا، خۆشەویستی و دڵبەستەیی، پەنابردن و داد و گازندە، لۆمە و تانە، هاودەردی و هەڵنانی هەست و سۆز، هەڕەشە و تێخورین، ئاگادارکردنەوە، بەگەورەزانین و ڕێزلێنان، حەسرەت و داخوکەسەر، سەرسوڕمان و حەپەسان.

بە ئامرازی ـا: ئاگادارکردنەوە، تکا/داوا/خوایشت کردن، خۆشەویستی و دڵسۆزی، ڕێزلێنان و بەگەورەزانین، لا ڵانەوە و پاڕانەوە، سەیرمان و سەرسوڕمان (زۆرتر لەگەڵ ناوی خوادا)، ئارەزوو کردن.

بە ئامرازی ئەی+ـا: ئاگادار کردنەوە، دەربڕینی خۆشەویستی وێڕای ئاگادار کردنەوە.

بە ئامرازی ئەی+ه/ـه: هاندان، هەڵنان، بەزە و ڕەحم و دڵسۆزی، هۆشداری‌دان و ئاگادارکردنەوە.

بە ئامرازی ه/ـه/ـینە: ئاگادار و وریا کردنەوە.

بە ئامرازی یا: ئارەزوو کردن، دۆعای خێر کردن، دۆعای شەڕ کردن.

بە ئامرازی وا: هاوارکردن لە کەسێ بە مەبەستی شین و واوەیلا کردن.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

بە ـم/ـەکەم: خۆشەویستی و هەستی نزیک بوونەوە.
بەبێ ئامراز: پەلە بۆ چوونەسەر بابەت، خۆشەویستی، دژایەتی، ناڕەزایەتی، نەفرەت، هانابردن، ئاگادارکردنەوە، هەڕەشە، دواندن و قسە لەگەڵ کردن.
هەروەها بە بانگکردنی هەندێک وشە چەندین دەلالەتی خولقاندووە کە گرینگترینیان بریتین لە:
ناوی تایبەت: بەکەمزانین و دابەزاندنی کەسایەتی، لا ڵانەوە و پاڕانەوە، سەرکۆنە و لۆمەکردن، ئاگادارکردنەوە، جوێ کردنەوە (التجرید)، خۆش هاتن و چێژ وەرگرتن، شوبهاندن، خۆشەویستی.
ناوی پیشە و پسپۆری: هاوارلێکردن، دەرپڕینی ئێش و دەرد.
ساڕستە، ڕستە و عیبارەت: داسەپاندنی سیفەت، حاڵەت یا تایبەتمەندییەک، خۆشەویستی، ئەسڵ و نەسەب.
ئاوەڵناو و وشەی سۆزدار: دەرپڕینی خەسڵەت، سووکایەتی، شکاندنی کەسایەتی.
لێکدانەوەی بانگێشت لە شیعری ئەحمەدموختاردا لە باری دەروونناسییەوە دەرەوگەرابوون و کۆمەڵگەرابوون و نیشتمانەدۆست بوونی ئەم شاعیرە پیشانەدەدات.
هاونشینی وەک دیاردەیەکی واتاناسانە لە ئامرازاندنی دەلادەتی بانگهێشەکانیدا دەوری گێڕاوە.
بانگهێشەکان زۆرتر لە ناو دڵی ڕستەیەکی تردا جێیان گرتووە، ئنجا لە سەرەتاوە و لە پلەی دواتردا لە کۆتایی و لە ناوەڕاستەوە.
بە گشتی ڕستەکانی پاش و پێشی بانگهێشتەکان زۆرتر ئینشایی (ئافراندنی)ـە.

سەرچاوە

قورئانی پیرۆز.
أبوحاقة، أحمد. ١٩٩٦. البلاغة و التحليل الأدبی. الطبعة الثانية. بيروت: درالعلم للملايين.
امیرخانلو، معصومه. ۱۳۹۷. سبک‌شناسی جملات ندایی در غزلیات حافظ. فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب). سال یازدهم. شماره اول. بهار ۹۷. شماره پیاپی ۳۹. صص ٤٣-٥٨.
تاڵەبانی، شێخ ڕەزا. ١٣٩٢. دیوان. کۆکردنەوە و ساغ کردنەوەی شێخ محەمەدی خاڵ و ئومێد ئاشنا. [بێ ناونیشانی چاپ].
التهانوی، بێ.ت. کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم. بێ ناونیشانی چاپ.
جاف، ئەحمەدموختار. ١٩٨٦. دیوانی ئەحمەدموختار جاف. ئامادە کردن و بەراورد کردن و لێکۆڵینەوە و پێشەکی بۆ نووسینی عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ. بە کۆششی ئەفراسیاب ئەحمەد جاف. بەغدا: چاپخانەی الأدیب.
جاف، ئەحمەدموختار. ٢٠١٩. کۆبەرهەمی ئەحمەدموختار. کۆکردنەوە و ئامادە کردنی کاروان عوسمان خەیات (ڕێبین). سنە: ڕۆژ.
حەمیدعەبدولکەریم، عەبدولکەریم. ٢٠٠٠. ئەحمەدموختار بەگی جاف شاعیر و مرۆڤ. سلێمانی: سەردەم.
حیلمی، ڕەفیق. ٢٠١٠. شیعر و ئەدەبیاتی کوردی. ٢ بەرگ. چاپی دووهەم. هەولێر: ئاراس.
السامرائی، فاضل. ٢٠٠٠. معانی النحو. ٤ ج. الطبعة الأولی. عمان-الأردن: دار الفكر.
سیبویه، أبوبشر عمرو بن عثمان بن قنبر. ١٩٩٨. الكتاب. تحقيق عبدالسلام هارون. ج. ١. الطبعة الثالثة. القاهرة: مكتبة الخانجی.

شمیسا، سیروس. ۱۳۹۳. بیان و معانی. چاپ چهاردهم از ویراست دوم. تهران: میترا.
صفوی، کوروش. ۱۳۹۰. از زبان‌شناسی به ادبیات. جلد دوم. چاپ سوم. تهران: سوره مهر.
عبدالعزیز قلقیلة، عبده. ۱۹۹۲. البلاغة الاصطلاحیة. الطبعة الثالثة. بیروت: دارالفکر العربی.
فاضلی، محمد. ۱۳٦٥. دراسة و نقد فی مسائل بلاغیة هامة. چاپ اول. مشهد: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
فاضلی، محمد. ۱۳٦۷. «اسلوب‌های ندا و نفی جنس در نقد و تطبیق». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. سال بیست یکم. شماره چهارم. صص ٥۱۱-٥۳٦.
فرشیدورد، خسرو. ۱۳۸۲. دستور مفصل امروز. تهران: سخن.
قهرمانی، علی؛ حسینی، صدیقه. ۱۳۹٦. مرثیه ابوالبقاء الرندی در آیینه نقد رتوریک. پژوهشنامه نقد ادب عربی. شماره ١٤ (٧٢/٦).
کزازی، میر جلال الدین. ۱۳۹۳. زیباشناسی سخن پارسی ۲ معانی. چاپ دهم. تهران: نشر مرکز.
نالی، ئەحمەدی شاوەیسی میکایەلی. ۱۳۹۲. دیوان. لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس. چاپی نۆهەم. سنە: بڵاوکەرەوەی کوردستان.
الهاشمی، أحمد. ۱۳۷۹. جواهر البلاغة فی المعانی و البیان و البدیع. الطبعة الأولی. قم: نشر بخشایش.
هەژار، عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی. ۲۰۰۹. چێشتی مجێور. نویسیار ماجد مەردۆخ-ڕۆحانی. چاپی سێهەم. سنە: کتێبی میهرگان.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BÎBLÎYOGRAFYAYA KITABÊ HÎKAYEYANÊ KURDKÎ (KURMANCKÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) 2000-2020

(BÎBLÎYOGRAFYAYA PIRTÛKÊN ÇÎROKÊN KURDÎ (KURMANCÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) 2000-2020)

(A BIBLIOGRAPHY OF KURDISH (KURMANCÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ) SHORT STORY BOOKS 2000-2020)

Veysel YILDIZHAN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 26.03.2021
Accepted // Pejirandin: 07.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 141-161

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Yıldızhan, Veysel, (2021). Bîblîyografyaya Kitabê Hîkayeyanê Kurdkî (Kurmanckî-Kirmanckî (Zazakî) 2000-2020, *Kurdiname*, no. 4, p.141-161

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kilmî

Hîkayeya kurdkî sey bêjêkê edebî serra 2000î ra dima vera vera ameye xo ser. Seba ke sey şîîre qalibanê qebûlbîyayan ra dûrî ya û qasê roman derg nîya, hem hetê nuştoxan ra hem zî hetê wendoxan ra zaf tercîh bena. Ma na xebata xo de waşt ke bîblîyografyaya hîkayeyanê kurdkî yê ke mabênê serra 2000î ra heta 2020î, sînoranê sîyasîyanê Tirkîya de weşanîyayê tesbît bikerê û derheqê înan de tayê malumatan bidê.

Kilîtçekuyî: Hîkayeyê kurdkî, hîkayeyê kurmanckî, hîkayeyê kirmanckî (zazakî), bîblîyografyaya hîkayeyan

Kurte

Çîroka kurdî wekî cûreyekî wêjeyî piştî sala 2000an hêdî hêdî hatiye ser xwe. Ji ber ku wekî helbest ji teşeyên qebûlbûyî dûr e û qasê roman ne dirêj e, hem ji alîyê nivîskaran ve hem jî ji aliyê xwînêran zaf tercîh dibe. Me di vê xebata xwe da xwest ku bîblîyografyaya çîrokên kurdî ên ku navbera salên ji 2000an heya 2020an, di sînorên sîyasî yên Tirkîya da hatine weşandin tesbît bikin û derheqê van da hinek zanîn bidin.

Peyvên Sereke: Çîrokên Kurdî, çîrokên kurmancî, çîrokên kirmanckî (zazakî), bîblîyografyaya çîrokan

Abstract

As a literary genre, Kurdish short story has further cemented its place in Kurdish literature after the 2000s. It is very much preferred by both writers and readers, as it is far from the accepted patterns of poetry and is not as

*Wendekarê doktorayî. Unîversîteya Dîcleyî, Beşê Ziwan û Kulturê Kurdan. Dîyarbekir.vyildizhan@outlook.com, Orcid: 0000-0002-0419-2789.

www.arsivakurdi.org

long as the novel. In this study, we wanted to identify Kurdish short stories published within the political borders of Turkey from 2000 to 2020 and provide some information about them.

Keywords: Kurdish short story, kurmancî short story, kirmanckî (zazakî) short story, bibliography of short stories

DESTPÊK

Hîkaye çekuyêka erebkî ya û herfanê "h-k-y"yî ra pê yena ke manayê xo *ci mendiş, qalê ci kerdiş, neqlkerdiş û teqlîdkerdiş* ê (Elmas 2017: 1). Hîkaye bêjanê bînan ra tewr weş bi pênasê Edgar Alan Poeyî cîya bîya. Poeyî nuşteyê xo yê ke derheqê hîkayeyanê *Mr. Hawthorne*yî de nuşto, cîyatîya hîkaye ser o zî fikrê xo vatê. Nê fikran ra yewin estbîyayîşê "tesîrêk"î yo ke goreyê ey eseranê edebîyan de çîyo tewr muhîm no yo. Goreyê fîkrê ey heta ke na yewîye nêro ca, tesîrê hîkaye, wendoxî ser o kêm maneno (Poe vd. 2009: 15). Nê şertî ra teber, şertêko bîn zî kilmbîyayîşê metnî yo ke, hîkaye bi nê kilmbîyayîşî eseranê bînan ê edebîyan ra cîya bena. Ganî nuşte sey nesîrî bêro nuştiş û mabênê nîm saet ra heta di saetan de bêro wendiş. Çunke eke mudetê roniştişêk de nuşteyêk nêro wendiş tesîro ke yekunê nuşte ra pawîyeno, nêvirazîyeno. (Poe vd. 2009: 15) Pêşnîyazêko bîn zî ganî çekuyê ke nuşte de ca gênê hîzmetê "tesîrêk" o ke nuşte ra pawîyeno, bikerê, serebûtê ke hîkaye de ravêrenê reyna hîzmetê ê "tesîrêk"î bikerê. (Poe vd. 2009: 15) Taybetmendîyê ke ma cor ra neql kerdî bingeyê hîkayeya moderne nayê ro. Eke ma nê taybetmendîyan bi kilmî reyna rêz bikerê nê vejîyenê ma ver; ganî sereyê wendoxî de "tena tesîrêk" verado, dergîya ci qasê mudetê roniştişêk bêro wendiş bibo, rewş û karekterî goreyê "tena tesîrêk" bêrê weçînayîş û ziwanêko şîîrkî û xas bêro şuxulnayîş (Özer 2018: 21).

Poeyî ra dima zî xeylê pênasê bînî seba hîkaye vajîyayê la pênasê bêjê hîkaye ser o çi heyf o ke konsensusêko net heta ewro nêvirazîyayo (Özdemir 1983: 181). Sebebê ney o sereke zî dînamîkbîyayîşê bêjanê edebîyan o. Ma belkî tena şenê nê bêjî bi bêjanê bînan de, sey roman û şîîre de bidê têver. Hîkaye, hetê terzê metnî ra şîîre ra, hetê tesîr û kilmîye ra zî roman ra cîya bena. Roman hîna vêşêr eşkawutişê cuye yo, cuye ra waştiş û pawitişê însanan, alozî,vilabîyayîş û mirdîbîyayîşê nê waştiş û pawitişan xo rê keno babetê vatişî. Wext roman de eslê xo de tim ver bi ameyoxî herikîyeno û keso\a ke destpêkê romanî de vejîyêno\a verê ma, peynîya romanî de êdî eynî kes nîyo\a. Ya halê ey\aye bîyo baş yan xirab yan zî êdî fikrê ey\aye serancamê serabûtanê romanî ra dima vurîyayê labelê hîkaye de leteyêkê wextî ra teber hewce nêkeno wext têwbigêro (Bates 2005: 12) yan cuya karekterî\e bivurîyo.

Şîîre reyde zî beno ke tewr cîyayîya verçime bi nezm nênusîyayîşê hîkaye ya. Şaîr wexto ke hîsanê xo ano serê rîpelan peym û ahengê çekuyan ra îstîfade keno, zor dano çekuyan ke maneyê neweyî bizîyê. Sîmge û qaliban şuxulneno. Wendoxî rê manayanê neweyan amade keno. Her çend awanîya hîkaye de zî çekuyî ganî bidîqet biweçînîyê, rafîne bê (Elmas 2017: 2) û nuştox vatişê xo seba "tesîrêk" estetîze bikero zî qasê şîîre ziwano sergirewte nêşuxulîyeno. Şaîr bi îmgeyan wendoxî reyde tekilîyan nano ro labelê hîkayenuştox ganî îmgeyan akero, bikero eşkera (Elmas 2017: 2).

Hîkaye de goreyê cigêrayoxan di tradîsyonê serekeyî estê. Nînan ra yewin *hîkayeya serbûtî* ya ke nuştox awanîya hîkayeya xo de paştîya xo şaneno tansîyonê serebûtekî. Bi nê

tansîyonî mabênê xo û wendoxî de tekilîyêka balkêş saz keno (Özdemir 1983: 192). No terz sey terzê nuştoxo fransî *Maupassant*î zanîyeno. Tradîsyonêko bîn zî *hîkayeya rewşe* name bena û sey terzê *Çehov*î zanîyêna ke nê terzî de zî cuye ra yan rewşêkê însanîye ra leteyêk bê ke wext û mekan zaf muhîm bo anîyeno verê wendoxan (Özdemir 1983: 197). Nê di tradîsyonan mabên de sînorêko pêt yan rengêko qetî çin o, tayê hîkayeyan de her di terzî zî şenê pîya ca bigêrê.

Awanîya hîkaye de çend estûnê serekeyî estê. Nê estûnî hîkaye pay ra têpişenê û firsend danê nuştoxî ke hewesê xo yê edebî û qabîlîyetê xo vejo meydan. Bi kilmî nê; *rewş û serebût*, *kes û karekter*, *mekan û wext, mesaj û vatox* ê. Rewş û serebûtî seba nuştoxî tekilîya rastî û pêardişî virazenê û hîsê rastîye danê wendoxan. Her rewş û serebûtî ke hîkaye paştîya xo şanena nînan cuyanê însanan de xo resnenê nuqteyêkê însanî. Waştişî, bêrîkerdişî, hêvî û tersî seba nê nuqteyan nimune yê. Seba ke nê hîsê însanî gelek şert û mercanê cuye ver nînê ca yan tetmîn nêbenê o wext zî pêkewtişan virazanê. Nê pêkewtişî hem şenê zereyê însanî de were bêrê hem zî mabênê însanan de, mabênê însan û xoza de yan zî mabênê însan û şêligî de bibê. Hîkaye de pêkewtişî nê nakokîyanê rewş û serebûtan reyde bala wendoxî teze verdanî (Özdemir 1983: 182).

Estûnêka bîne zî kes û karekterî yê. Hîkaye wazenê paştîya xo bişano rewşêk wazenê bişano serebûtêk, bê însan nêbeno. Çunke nuştiş de fonksîyono sereke dayîşşinasnayîşê însanî bi însanî yo. Karekter eslê xo de taybetmendîyê heme xuy û têwgerayîşê însanî yo. Wexto ke nuştox karekteran virazeno ya dîrekt ey/aye ra behs keno yan zî bi terzêko bîn ey/aye dano ver çiman. (Özdemir 1983: 183)

Wext û mekan, atmosferê hîkaye saz kenê. Awanîya hîkaye de nuştox sey rêzilê sehneyan rewş û serbûtan têdima ano verê çiman. Her ke rewş vurîyeno mekan zî vurîyeno û atmosfero pêroyî hîşê wendoxî de saz beno. Nuştox goreyê mesajê xo çarçewayêk saz keno û bi nê sînoran hîkayeya xo hîna weş dano fehmkerdiş (Elmas 2017: 25). Hewce nêkeno wext rast şêro yanî qorê vizêrî-ewro-siba teqîb bikero labelê bi çekuyan wina dano fehmkerdiş ke kamcîn wextî ra behs keno. Geşbîyayîşê serebûtêk ancax vîyartişê rewşan reyde, vurîyayîşê weqiayan reyde beno (Özdemir 1983: 186). Eke sehneyî goreyê fîkran tenzîm bibê bala wendoxî hîna vêşî şina metnê edebî ser (Elmas 2017: 26).

Mesaj û vatox zî estûnêka bîne ya hîkaye ya ke nuştox bi mesaj mabênê fikr û hîsanê xo û wendoxî de nuşte keno bahane û reseno însanan. Mesaj, minutişê hîkaye de ya serebûtêkî reyde yan zî rewşêka însanîye reyde dîyeno (Özdemir 1983: 187). Wexto ke metno edebî dest pêkeno, nuştox mabên ra vejîyeno. Wendox û vatox pîya tena manenê (Elmas 2017: 18). Vatox goreyê qiseykerdişê metnî vurîyeno. Eke keso ke hîkaye de qisey keno, fekê xo ra yanî bi ziwanê "ez"î qisey bikero no beno vatoxê kesê yewinî. Vatoxo keso yewin bawerî dano merdimî ke o çî ameyo ciwîyayîş (Elmas 2017: 19). Eke sey qemera rewş û serebûtan ra behs bikero, têwgêranê karekter yan tîpan seke xora derheqê înan de her çî zaneno qisey bikero no zî beno vatoxê kesê hîrêyinî. Vatoxo keso hîrêyin, vîneno, temaşa keno, pêhesîyeno, hîsdar beno û çîyo ke beno, ano verê çimanê wendoxî de rakeno (Elmas 2017: 20).

No bêj kurmanckî û soorankî de *çîrok* û kirmanckî (zazakî) de sey *hîkaye* name beno. Seba ke kurmanckî û soorankî de çîrok eslê xo de yena manaya sanike zî tayê nuştoxî seba nameyê nê bêjî *kurteçîrok* zî vato. Destpêkê Komara Tirkîya ra kurdkî sedamanê sîyasîyan ra qedexêko giran bin de bî, heta serra 1960î zî kurdkî qiseykerdiş bi cezayê pereyî amebî qedexekerdiş ke serê çekuyêk 5 kuruş bî (Scalbert Yücel 2018: 39). Dima vera vera na rewşe bî sist û serra 1991î

de qenêbo kanûnî ser o bo zî qedexekerdişê metnê kurdkî ame wedartiş (Scalbert Yücel 2018: 40). Labelê nêzdîyê 80 serrî qedexeyo ke kurdkî ser ro bî zirarêko gird dabî ziwan. Nuştoxê ke nêvejîyabîy teberê welatê xo û bajaranê xo de ciwîyayêne tesîrê nê qedexeyî bin de her hetan ra destgîrêdaye mendbîy. Bitaybetî zî bêjê hîkaye nê qedexe ra heta serranê 2000î xo rê firsendê vejîyayîşî nêdîbî.

Ma zî na xabata xo hîkayeyê ke mabênê serranê 2000 û 2020 de sînoranê Tirkîya de weşnanîyayê reyde sînor kerd. Bi nê sînorkerdişî ma waşt kitabê ke weşanîyayê ma bixo bi destê xo kontrol bikerê. Xora 2000 ra ver kitabê hîkayeyan engiştanê destêkî ra nêravêrtêne, 4 hebî bîy (Scalbert Yücel 2018: 245). Sînorkerdişêko bîn zî, ma kitabê domanan îlaweyê lîsteya xo nêkerdî. Kitabê ke ziwananê bînan ra açarîyayê zî lîsteya ma de ca nêgênê labelê kitabê ke mabênê lehçeyanê kurdkî de açarîyayê, ma îlaweyê lîsteya xo kerdî. Hetêkî bînî ra na xebate de wexto ke ma kunyeyê kitaban da, tayê melumatî teberê lîste de verda la wexto ke ma do behsê tayê îstatîstîkan bikerê ma do hûmara hîkayeyan, cînsîyetê nuştoxan û seba bêjê hîkaye kamcin nameyî ameyê şuxulnayîş bidê. Labelê ma wexto ke lîsteya xo amade kerde nêewnîya gelo nuştox nê hîkayeyî newe nuştê yan nuştox ciwîyeno yan merdo. Seba ma şerto verên mabênê nê serran de weşanîyayîşê kitabî bî.

Kunyeyê kitaban de nameyê nuştoxî, nameyê kitabî, nameyê weşanxane, çend rey resayo çape û bajaro ke tede çap bîyo, nusîyayê. Reyna ma do bîblîyografyaya xo ra ver çend lîsteyê bînî zî bidê ke nê kitabî zî, ê ke nêkewtê destê ma la çimeyan de ravêranê, ê yê. Ma do kunyeyê nê kitaban de tena nameyê nuştoxî, nameyê kitabî û nameyê weşanxaneyî bidê.

1.SEYRÊ HÎKAYEYÊ KURDKÎ (KURMANCKÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ)

Ferhad Shakely xebata xo ya *Modern Kürt Öykü Sanatı* ke derheqê hîkayeya modern a kurdkî ser o amade kerdo de hîkayenuştoxîya kurdkî sey çar serdeman tesnîf keno. Nê serdemî Serdemê Bilukerdişî (1913-1939) (1998: 24), Azê Gelawejî (1939-1949) (1998: 30), Nuştoxê Şarî (1950-1969) (1998: 35) û Azêko Newe (1970-) (1998: 41). Çi heyf ke nê serdeman de destpêk ra dima wextêko derg Bakur de hîkayenuştoxî nêvejîyayê. Hîkayeya ke sey hîkayeya yewine qebûl bena di hûmaranê kovara *Rojî Kurdî* de serra 1913î de weşanîyaya. Na hîkayeya ke nameyê xo *Çîrok* o hetê Fuad Temoyî ra kurmanckî nusîyaya la çi heyf ke peynîya ci hûmaranê neweyanê kovare de nêweşanîyaya (Delîkaya 2014: 24; Shakely 1998: 26). Hîkayeya dîyina ke weşanîyaya serra 1925î de sorankî *Le Xewma*[1] ya Cemîl Saîbî ya. Na hîkaye sey tefrîka 18 beşê xo kovara *Jîyanawa* de panc beşê xo zî kovara *Jîyan* de weşanîyaya (Shakely 1998: 27). Celadet Elî Bedîrxanî hûmara çarin a kovara Hawarî de serra 1932î de kurmanckî hîkayeya *Ber Tevna Mehfûre*[2] weşanaya (Shakely 1998: 28). Ahmet Muhtar Cafî serranê 1927-28î de sorankî *Mesele-y Wijdan*[3] nuşta labelê ancax serra 1970î de weşanîyaya (Shakely 1998: 28). Hîkayenûştoxo bîn zî Muhamed Alî Kurdî yo ke ey serra 1934î de sorankî hîkayeya xo *Duwa-y Serxoşî-y Zor Şêtîye*[4] weşanaya (Shakely 1998: 29).

Kirmanckî (zazakî) de derheqê hîkayeya modern a tewr verêne ser o nika muneqaşa esto. Hetê tayê cigêrayoxan ra hîkayeya modern a tewr verêne *Engiştê Kejê* yê M. Malmîsanijî ya

[1] kirm. *Hewnê min de*
[2] kirm. *Tezgeyê kîlime ver o*
[3] kirm. *Meseleyê Wîjdanî*
[4] kirm. *Xîntîyê Serxoşîye*

(Aldatmaz 2020: 143, Yıldız 2020: 212) tayê cigêrayoxê bînî zî nuşteyêkê bînî, metnê *Macera î Silêmonî Gince*yî hîkayeya modern a tewr verêne qebûl kenê (Aydoğdu 2019: 113, Akman 2018: 11). *Engiştê Kejê* yê M. Malmîsanijî serra 1980î de hûmara dîyin a kovara Tirêjî de weşanîyaya û tedeyîya xo de teknîkanê modernan ê hîkayeyan ê modernan hewênena (Akman 2018: 13). *Macera î Silêmonî Gince* zî serra 1963î de hûmara yewina rojnameyê *Roja Newe*yî de weşanîyaya û hetê Doğan Kılıç Şıhhesenanlı ra nusîyeya (Akman 2018: 11). Hîkayeya bîna ke kirmanckî nusîyaya û weşanîyaya zî hîkayeya *Derdê Derwêşî* yê J. Îhsan Esparî ya. Na hîkaye serra 1995î de hûmara 3. a kovara *Çira* de weşanîyaya. (Akman 2018: 14)

Ferhat Shakely kitabê xo *Modern Kürt Öykü Sanatı* de herçend hîna vêşêr bala xo bido hîkayeyanê soranki û mintiqaya Başûrî zî behsê di hîkayenuştoxanê bakurijan zî keno. Çi heyf ke nuştox sînorê xebata xo bi serranê 1988 ra heta 1997î muqayed kerdo na xebate de ma tena nameyê Hesnê Metê û Firat Cewerî vînenê (Shakely 1998: 89-90). Hetê bînî ra nê di nuştoxî bakurijî bê zî ê wextan de kitabanê xo dîaspora de weşanayê. Sînoranê na xebate ra ma kitabê ke mabênê nê serran de dîaspora de weşanîyayê îlaweyê lîsteya xo nêkerdî.

Clémence Scalbert Yücel kitabê xo yê *Kürt Edebiyatının Anatomisi* de tabloyêkê hûmara kitabanê hîkayeyan dana ke uca de mabenê serranê 1978 û 2004î de Tirkîya û Kurdistanê Tirkîya de 14 kitabê hîkayeyan weşanîyayê (Scalbert Yücel 2018: 245). Labelê seba ke sey bîblîyografya kunyeyê nê kitaban nêdana ma na xebata xo de çi heyf ke behsê ê kitaban nêkerdî.

Mirza Ronî kitabê xo *Xebatên Rewşenbîrîya Kurdî li Bakur (1990-2000)* de wexto ke behsê hîkayeyan keno çend kitaban ra behs keno. Seba ke nêkewenê zereyê sînorê na xebata ma, nê kitaban îlaweyê lîsteya xo nêkerd labelê wina mojneno ma ke hîkayenuştoxîya kurdkî serra 2000î ra dima geşbîyayîşêko pêt visto xo dest. Serra 2000î ra ver Mehmet Emin Bozarslanî *Meyro* serra 1990î de çap beno. Ney ra ver sewbîna kitabê hîkayeyan çap nêbîyo (Ronî 2019: 112). Serra 1990î a dima 15 kitabê hîkayeyan weşanîyenê ke nînan ra 8 hebê xo kurdkî ameyê nuştiş yê bînî ziwananê bînan ra açarîyayê (Ronî 2019: 112). Ma do lîsteya nê 8 kitaban ra tena 1 kitabo ke Bakur de 2000 ra dima weşanîyaya qismê bîblîyografya de bidê. Kitabê kurmanckî yê ke sînoranê sîyasîyanê Tirkîya de 2000 ra ver çap bîyê bikilmî nê yê:

Kaya, Hasan. 1999. *Girnewas*. çp. 1. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Polat, Lokman. 1996. *Bayê Azadîyê*. çp. 1. Nûjen.

Torî. 1992. *Qolinc*. çp. 1. Komal. (Ronî 2019: 112)

Yaqob Tilêrmenî Xebata xo ya *Lemişta Çîrokên Kurdî [Salnameya Çîroka Kurdî ya 2012-2013-2014'an]* de kitabê hîkayeyan ser o hem şîroveyanê xo kerdo hem zî her serre çend kitabê hîkayeyê kurdkî weşanîyayê dayo. Na xebate ey de tena kitabî ney kovarî zî kontrol bîyê û tabloyêko biserûber virazîyayo. Na xebata ma de lîsteya ke ey goreyê serran tesnîf kerdê bî bingeyê na xebate. Labelê çi heyf ke kitabê ke na xebate de rêz bîyê heme nêkewtî destê ma ke ma kontrol bikerê.

Mutlu Canî xebata xo ya Bîblîyografyaya Kirmanckî (Zazakî) 1963-2017 de çimeyê nuştekî pêro tesnîf kerdê. Na xebata ey de lîsteya kitabê hîkayeyan zî esta (Can 2018: 25-27). Na lîste de kitabê Omer Faruk Ersoz *Kekû* sey kitabê hîkayeyan nîşan dîyayo labelê no kitab kitabê şîîran o (Can 2018: 26). Na xebate seke xebatê ke aye ra dima bîyê, ci rê bîya çime, xebata ma de zî çimeyê serekeyan ra bî.

Pinar Yildiz peynîya meqaleya xo ya ke derheqê hîkayeya kirmanckî (zazakî) de nuşta *Kırmancca (Zazaca) Hikayeciliği* de bîblîyografyaya hîkayeyanê kirmanckî (zazakî) zî daya ke

na lîste kitabê ke heta 2019 vejîyayê, hewênena. Nê lîsteyî de kitabê hîkayeyanê ke serra 1994î ra heta 2019î weşanîyayê estê. Kitabê Kemalê Astareyî *Cêr Hard Cor Asmên* serra 1994î de û reyna kitabê Kemalê Astareyî *Gulbahare Merselei* zî 1995î de seba ke teberê xebata ma de mendênê ma nê nêgirewtî lîsteya xo (Yıldız 2020: 241). Na lîste de kitabê Omer Faruk Ersoz *Kekû* sey kitabê hîkayeyan nîşan dîyayo (Yıldız 2020: 243) labelê no kitab kitabê şîîran o. Beno ke wexto ke xebata Mutlu Canî ya ke ma cor ra aye ra behs kerd, neqil bî, kontrol nêbî.

Cemîl Oguzî keyepelê *diyarname*yî de serra 2005î ra heta serra 2020î 2012 netede kitabê kurdkî yê ke newe weşanîyayê, peynîya her serrî de lîsteya kunyeyanê înan weşanayê. Na lîste de tayê kitabî nêkewtî destê ma coka ma zî îlaweyê lîsteya xo nêkerdî nê kitabî, ma do lîsteya kitabê ke nêkewtî destê ma cêr ra cîya bidê. Na lîste de tayê kitabî sey *çîrok* nîşan dîyaybî labelê qaso ke kewtî destê ma û ma ewnîyayî ci bêjê înan cîya bî. Kitabê Xelîlê Çaçanî yê *Cewherên Kurdî*[5] kitabê hîkayeyan nêbî. Kitabê Têmûrê Xelîlî yê *Dengê Xwînê*[6] zî hîkaye ney, novel bi. Kitabê Cihan Yildirimî yê *Nîvê Şevê û Tirkî?!*[7] hîkaye ney, sanik û fiqreyan ra pê ameyêne. Kitabê Hesen Huseyin Denîzî *Ro û Zê*[8] zî kitabê domanan bi. Reyna kitabêko bîn, kitabê Harbî Soylu ke lîsteya Cemîl Oguzî de sey kitabê hîkayeyan ameyo nîşandayîş la no kitab çi qapaxê xo ra çi zî rîpelê kunyeyê xo ra dîyar nîyo ke hîkaye yo. Beno ke hîkayeya derge, novel yan roman bo.

Murat Varolî xebata xo ya bîblîyografî de lîsteya eseranê kirmanckî (zazakî) daya. Na lîste de tayê kitabê ke nêkewtî destê ma estê ke ma înan îlaweyê lîsteya xo nêkerd. Hetêkî bînî ra zî xebata xo de tayê eserî bi xeletî binê sernameyê hîkayeyan de nuşto. Lîsteya kitabê hîkayeyanê kirmanckî (zazakî) de kitabê Hamdi Özyurtî yê *Divdivî* sey hîkaye nîşan dayo la no kitab eslê xo de kitabê sanikan o (Varol 2015: 49). Kitabê *Hêgayo Bêwahêr*ê Medet Canî kitabê hikayeyî nîyo, kitabê domanan o (Varol 2015: 49). Reyna seba ke ma bêjê kitabê Mikail Aslanî yê *Hayig*î ser o qerarêk nêda ke hîkaye yo yan nîyo, ma îlaweyê lîsteya xo nêkerd. Nê kitabê ke xelet tesnîf bîyê û kitabê ke xora destê ma de estê, înan ra teber çend kitabê bînî ke nê lîsteya ey de ca girewtê ma do lîsteya kitabê ke nêkewtî destê ma de rêz bikerê. Varolî xebata xo de çend kitabê kirmanckî yê ke 2000 ra ver çap bîyê zî dayê. Bi kilmî ê kitabî nê yê:

Astare, Kemal. 1994. *Cer Hard Cor Asmen*. İstanbul: Doz.

Astare, Kemal. 1995. *Gulbahare*. Bonn.

Çimen, Hakkı. 1996. *Budelaê Gırşi*. İstanbul: Pir. (Varol 2015: 49)

Îlyas Akmanî kitabê *Modern Zaza Hikayeciliği 1-2* de ya di cildinî de 35 hîkayeyê kirmanckî (zazakî) şîrove kerdê. Ma na xebate ey ra tena kitabê *Budalaê Girşî* yê Heqie Mergarıji îlaweyê lîsteya xo nêkerd çunke no kitab serra 1996 de çap bîyo (Akman 2018: 35). Kitabê hîkayan ê bînî lîsteye ma de ca gênê.

2.TAYÊ ÎSTATÎSTÎKÊ HÎKAYEYÊ KURDKÎ (2000-2020)

Heme lîsteyê hîkayeyan de pêro 319 hebî kitabî estê labelê nê kitaban ra tena 274 hebî kewtî destê ma. Ma wexto ke hûmarê parametreyanê cîyayan ser o xebitîyayî goreyê melumatî

[5] Cemîl Oguz, 2010: Pirtûkên kurdî ên ku îsal derketine, https: //diyarname.com/news.php?Idx=4197 (tarîxê resayîşî 21.03.2021)
[6] 2009: Pirtûkên kurdî ên ku îsal derketine, https: //diyarname.com/news.php?Idx=3015 (tarîxê resayîşî 21.03.2021)
[7] Cemîl Oguz, "Fîtnevîzyon" derket https: //diyarname.com/news.php?Idx=5977 (tarîxê resayîşî 21.03.2021)
[8] Cemîl Oguz, 2011: Pirtûkên bi kurdî rekor şikand (vaye lîste), https: //diyarname.com/news.php?Idx=5500 (tarîxê resayîşî 21.03.2021)

www.arsivakurdi.org

ge 319 hebî girewtî verê çimanê xo ge zî 274. Çunke tayê melumatî ke sey hûmara kitaban, bajarê çape û goreyê weşanxaneyan hûmara kitaban çîyê pêroyî yê û kitab destê merdimî de nêbo zî zaf problem nîyo. Labelê sey hûmara rîpelan, hûmara hîkayeyan, cînsîyetê nuştox/e, kitab çend rey resayo çape û bêjê kitabî senî name bîyo; nê pêro destfînayîşê kitabî reyde tekîldar ê.

Tablo 1

Goreyê Weşanxaneyan Hûmara Kitabanê Hîkayeyan

Weşanxane	*Hûmara Kitaban*	*Weşanxane*	*Hûmara Kitaban*
[Serbest]	2	Komal	3
[Nêzanîyeno]	2	Lîs	53
Amed	2	Mîr	2
Ar	8	Na	6
Aram	8	Name	1
Aryen	4	Nas	1
Ava	10	Nûbihar	16
Avesta	63	Payîz	1
Azad	1	Pêrî	6
Bajar	3	Peywend	8
Belkî	15	Ronahî	6
Berbang	2	Roşna	19
Bîr	1	Scala	1
Do	3	Sî	4
Dora	2	Sîtav	8
Doz	5	Tevn	4
Elma	3	Tij	1
Enstîtuya Kurdî ya Amedê	1	Vate	15
Evrensel	4	Vir	2
J&J	19	Wardoz	1
Kalan	1	Welat	1
Kenan Ofset	1		

Cêrnot. Ma goreyê weşanxaneyan hûmara kitabanê hîkayeyan rêz kerdî. Goreyê tablo mabênê nê serran de weşanxaneyê ke tewr vêşêr kitabê hîkayeyan weşanayê *Avesta (63), Lîs (53), Roşna û J&J (19)* ê.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Tablo 2

Goreyê Bajaran Hûmara Kitabanê Hîkayeyan

Bajar	*Hûmara Kitaban*
Dîyarbekir	54
Enqere	40
Îstanbul	194
Îzmîr	6
Riha	1
Wan	1
[Nêzanîyeno]	23

Cêrnot. Eke ma bala xo bidê bajarê ke tede kitabê hîkayeyê kurdkî çap bîyê bi hûmarêka pîle tewr vêşêr Îstanbul (194) de dima Dîyarbekir (54) de û Enqera (40) de kitabî resayê çape.

Tablo 3

Goreyê Serran Hûmara Kitabanê Hîkayeyan

Serre	*Hûmara Kîtaban*	*Serre*	*Hûmara Kîtaban*
2000	2	2011	19
2001	3	2012	24
2002	4	2013	37
2003	3	2014	39
2004	7	2015	22
2005	14	2016	23
2006	4	2017	10
2007	13	2018	20
2008	8	2019	16
2009	7	2020	22
2010	16	[Nêzanîyeno]	6

Cêrnot. Tabloya hîreyine de zî goreyê serran çapbîyayîşê kitaban ameyo dayîş. Ma nê tablo ra zî vînenê ke tewr vêşêr serra 2014î (39), 2013 (37) û 2012 (24) de kitabê resayê çape. Tabloyan de estûnê ke tede "[Nêzanîyeno]" nusîyayo, hûmar yan nameyê ke hetê ma ra tam tesbît nêbîyê, ê yê.

www.arsivakurdi.org

Eke ma bala xo bidê kitabê ke kewtî destê ma û ma ê kontrol kerdî melumatê hîna hurgîlî vejîyenê ma ver. Mabênê 2000-2020î de 274 kitaban ra 7 hebî antolojî[9] yê 267 hebî zî kitabê nuştoxanê cîyayan ê. Nê nuştoxan ra 22 hebî cinî 245 hebî zî mêrdek ê. Goreyê lehçe nê kitaban ra 46 hebî kirmanckî (zazakî) 223 hebî kurmanckî û 5 hebî zî kirmanckî (zazakî)-kurmanckî pîya yê. Kitabê ke tedeyîya xo de her di lehçeyî hewênenê 4 hebê xo antolojî yê û yew zî hîkayeyê orîjînalî kurmanckî yê la hetê nuştoxî ra eynî hîkayeyî açarîyayê kirmanckî zî (Roşan 2005).

Nê kitaban 274 hebî kitaban de pêro pîya 3.836 hîkayeyî estê. Seba ke kilmî û dergîya nê hîkayeyan babeta na xebate nêbî tena ma hûmara înan da. Nê kitaban de pêro pîya 29.252 rîpelî estê. Nê kitaban ra 1 heb hîrê rey resayo çape (Lezgîn 2012), 37 hebî kitabî dora dîyine çap bîyê û 12 hebî kitaban pey de zî seba ke wendox nuşte weş fehm bikero ferhengok esto.

Mabênê nê serran de nuştoxanê hîkayeyan ra zafê xo tena kitabêk weşanayo labelê tayê biîstîqrar hîkaye nuştê û weşanayê. Kirmanckî (zazakî) de kesê ke tewr vêşî kitabê înan weşanîyayê wina yê: Roşan Lezgîn (7), Huseyîn Karakaş (4), Alî Aydin Çîçek (3) û Murad Canşad (3). Kurmanckî de zî kesê ke tewr vêşî kitabê înan weşanîyayê nê yê: Fewzî Bîlge (6), Hesenê Metê (6), Yaqob Tilermenî (5), Çiya Mazî (4), Emerîkê Serdar (4) û Receb Dildar (4). Çîyêko bîno ke bala merdimî anceno o zî namekerdişê bêjê hîkayeyî yo. Kurmanckî de 7 nameyî estê: *Çîrok/Çirok, Çîrokên nûjen, Helbesteçîrok, Hevbestîn, Hîkaye, Hurteçîrok, Zîncîreçîrok.* Kirmanckî (zazakî) de zî 2 hebî nameyî estê: *Hîkaye, Estanek/Estanik/ Estaniki*.

3.BÎBLÎYOGRAFYAYA HÎKAYEYÊ KURDKÎ (KURMANCKÎ-KIRMANCKÎ (ZAZAKÎ)

3.1.KITABÊ HÎKAYEYAN KE MA PEYDA NÊKERDÎ

3.1.1.Lîsteya Cemîl Oğuzî ra

Akif A. R. D. A. 2007. *Çûçikên Ber Baz*. Doz.
Aslan, Lokman. 2016. *Axîna Bêdeng*. Van: Sîtav.
Avci, Azad. 2008. *Strana rojek xweş*. ?: Komal.
Babaoglu, Îrfan. 2011. *Rojê Avêt*. Amed.
Badilî, Mehmûd. 2020. *Sivdera Şewatê*. çp. 1. ?: Ar.
Bilgiç, Yusuf. 2020. *Xweşmêr*. çp. 1. ?: Ar.
Bulga, Mehmet Şirin. 2018. *Dayika Du Dil*. ?: Tevn.
Çaçan, Xelîlê. 2010. *Cewherên Kurdî*. ?: Lîs.
Çiya, Sait. 2020. *Hîrê Kitabî*. çp. 1. ?: Vir.
Dara, Dilbixwîn. 2005. *Penaber*. ?: Elma.
Dicle, Mehmet. 2013. *Ta*. ?: Avesta.
Dilgeş, Felat. 2017. *Bi Xatirê Te Zimano*. çp. 1. ?: Nûbihar.
Dîndar, Îsmaîl. 2011. *Palûte*. ?: Evrensel Basım Yayın.
Elçek, Evdirehman. 2020. *Şîva Miriyan*. çp. 1. ?: Nûbihar.
Eroglu, Yaşar. 2005. *Nahêlin Em Bigihîjin Bihara Xwe*. ?: Aram.
Eşo, Wezîrê. 2020. *Parîyê Berdemayî*. çp. 1. ?: Lîs.
Gemîcîoglu, Elîf. 2010. *Sebra Zarokan*. ?: Enstîtuya Kurdî ya Amedê.

www.arsivakurdi.org

Guçlu, Husyeîn. 2020. *Êş Landika Jînê ye*. çp. 1. ?: Sîtav.
Gur, Mehmet. 2020. *Rêvîngîya Çavşînê*. çp. 1. ?: Sîtav.
Husên, Fawaz. 2010. *Parîsabad*. İstanbul: Avesta.
Karahan, Enver. 2005. *Xanima Kozê*. ?: Elma.
Karahan, Enwer. 2008. *Du dilop*. ?: Doz.
Koçer, Evdile. 2006. *Mirin*. Stembol: Aram.
Ongullu, Abdullah. 2020. *Jiyan*. çp. 1. ?: Ar.
Osman, Menaf. 2013. *Silava Bajariyan*. çp. 1. ?: Azad.
Ozcan, Nazim. 2011. *Bi xatirê te ey roj*. ?: Komal.
Ozdemîr, Feysel. 2016. *Dadgeha evînê*. ?: J&J.
Ozmen, Fevzî. 2005. *Siyên Şikestî*. Stembol: Perî.
Pamukçu, Fahri. 2020. *Welato Şîrin*. çp. 1. ?: Vir.
Pîrbal, Ferhad. 2015. *Reîs Remezan(ekan)*. ?: Avesta.
Ronahî, Mihemed. 2012. *Daristan*. çp. 1. ?: Ronahî.
Sarilmaz, Yalçin. 2020. *Mîrê Evînê*. çp. 1. ?: J&J.
Soylu, Harbî. 2013. *Şemal*. ?: J&J.
Stêrk, Ronî. 2020. *Ma Tiştek Bi Şengalê Hatiye?* çp. 1. ?: Lîs.
Taşli, Mahmut. 2020. *Qijalk û Rêvî*. çp. 1. ?: Ava.
Tilermenî, Yaqob. 2002. *Êşbazî*. çp. 1. ?: Sî.
Xelîl, Hisên. 2015. *Stargeha evînê*. ?: J&J.
Xelîl, Têmûrê. 2018. *Dengê Xwînê*. ?: Lîs.
Yildirim, Cîhan. 2010. *Nîvê Şevê û Tirkî?!*. ?: Peri.
Yurtdaş Sedat. 2006. *Kevoka Xeyalî*. ?: Elma.

3.1.2.Lîsteya Mîrza Ronî ra

Karakaya, Rahmetullah. 2000. *Xazala Min Delala Min*. çp. 1. ?: Scala.

3.1.3.Lîsteya Kemal Varolî ra

Astare, Kemal. 2011. *Zonê Gulu de Qesei*. Ankara: Kalan.
Koêkorta, Memê. 2001. *Reuka Doy*. İstanbul: Tij.
Mirza, Yismayil. 2011. *Hedırê Mı Nino*. İstanbul: Kenan Ofset.
Mirza, Yismayil. 2013. *Hevalê Roza Tenge*. İstanbul: ?

3.2.KITABÊ HÎKAYEYAN KE MA PEYDA KERDÎ

Aksu, Yaşar. 2016. *Xelweta Kalbûnê*. çp. 1. Ankara: J&J.
Aldatmaz, Nadîre Guntaş. 2013. *Pîyê Min Kemane Cinitêne*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Aramî, Siyajîn. 2016. *Beranê Çargurçik*. çp. 1. Amed: Belkî.
Ararat, M. Sîdar. 2010. *Roj û Zuhre*. çp. 1. İstanbul: Tevn.
Arî, Arjen. 2010. *Bîhoka li pişt sînor*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Arî Arjen. 2012. *Kulîlkên Be'îvan*. çp. 1. Amed: Ronahî.
Aslan, Yaşar. 2014. *Rengbêj*. çp. 1. İstanbul: J&J.[1]
Asmîn, Şeyda. 2013. *Zeman Sey Fekê Kardî Bî (Hîkayeyê Koyî)*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.

[1] Medenî Ferhoyî Vateyo Verên nuşto.

www.arsivakurdi.org

Atabay, Leyla. 2020. *Şikefta Fîlozofîyê*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Aydogan, Îbrahîm Seydo. 2005. *Hezkirina Xwedê*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Ayebe, Lokman. 2011. *Birîn û Ramûsan*. çp. 1. İstanbul: Belkî.
Ayhan, Fahrî. 2012. *Bêhna Sêvê*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.
Ayhan, Sirri. 2014. *Rêçên di Neynikê de*. çp. 1. îzmîr: Na.
Aykoç, Mevlut. 2013. *Ji Qeraxên Dilan*. çp. 1. İstanbul: Ar.
Ayyıldız, Zülfükar. 2014. *Hersê Zerrî*. çp. 1. Riha: Serbest.
Babaoglu, Îrfan. 2014. *Dara Jiyanê Kesk e*. çp. 1. İstanbul: Amed.
Bagok, Mahir. 2012. *Pênc Kulîlkên Zivistanê*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Bagok, Mahir. 2014. *Dewsa Ramûsanên Birûskan*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Baqî, H. Kovan. 2004. *Çîroka Çîrokan*. çp. 1. İstanbul: Bajar.
Baqî, H. Kovan. 2012. *12 Çîrok 12 Çîroknûs*. çp. 1. İzmir: Na.
Baran A. Selam. 2018. *Kaniya Xezalan*. çp. 1. Enqere: Aryen.
Baran, Bahoz. 2010. *A Baş*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Baran, Bahoz. 2014. *Derb*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Baran, Bahoz. 2019. *Qîza Bavê Xwe*. çp. 1. Îstanbul: Wardoz.
Baran, Mahmut. 2013. *Êdî Navê Min Bêrîvane*. çp. 1. İstanbul: Aram.
Barî, Berfo. 2015. *Erojen*. çp. 1. Îzmîr: Na.
Barnas, Rojen. 2014. *Hingê*. çp. 2.[2] Stembol: Nûbihar.[3]
Bateyî, Qahir. 2014. *Perdeyê Reş*. çp. 1. istanbul: Sîtav.
Batû, Dr Cuwan. 2007. *Xeta Sor*. çp. 1. Stembol: Doz.[4]
Bayram, Murat. 2018. *Belkî îşev Binive*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Bazîdî, Mele Mehmûdê. 2007. *Mem û Zîn*. çp. 1. Stembol: Lîs.[5]
Bedirxan, Celadet Alî. 2014. *Gazinda Xencera Min*. çp. 1. Stembol: Avesta.[6]
Bedîrxan, Mîr Celadet. 2013. *Tola Karwên*. çp. 1. Ankara: Ava.[7]
Bedrîye, Topaç. 2020. *Menewşî*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Begarî, Elmo. 2013. *Mizgîna Dizan*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Benek, Abdurrahman. 2020. *Zimanşûjin*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.
Berbir, Hogir. 2008. *Xezeba Agirê Har*. Tevn , 1. İstanbul.
Beytaş, Alî. 2014. *Solê Sûrî*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Bîlge, Ahmet. 2014. *Tu li ku yî?* çp. 1. Ankara: Lîs.
Bîlge, Fewzî. 2002. *Jidilara*. çp. 1. İstanbul: Sî.
Bîlge, Fewzî. 2005. *29+1*. çp. 1. Belkî.
Bîlge, Fewzî. 2006. *Dîn in*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Bîlge, Fewzî. 2007. *Qahpikên Kuçeyan*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Bîlge, Fewzî. 2008. *Bi şev Mêrdîn stêrik in*. çp. 1. istanbul: Avesta.
Bîlge, Fewzî. 2014. *Şev, Ba, Baran û Tu*. çp. 1. Amed: Ronahî.
Bor, Burçîn. 2013. *Hêvîya Macire*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.

[2] Nûdem, Stockholm: 1997
[3] Tewr pey de ferhengok esto.
[4] Terzê fablî de nusîyayê.
[5] Herfanê erebkî ra transkrîpsîyon: Xelîl Duhokî
[6] Hîkayeyê ey ê ke kovaranê hawar û Ronahî de weşanîyayê.
[7] Amadekar: Ronî War, Nîmeyê kitabî de şîîrê ey estê.

www.arsivakurdi.org

Bor, Îsmet. 2014. *Estareyê Koyê Hesarî*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Boyik, Eskerê. 2015. *Tolhildan*. çp. 1. Îzmîr: Na.[8]
Bozkurt, Faysal. 2014. *Estanekan de cuyayîşê Ma*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Bozkurt, Zübeyt. 2013. *Eşqa Semayê*. çp. 1. Ankara: Lîs.[9]
Bulut, Selahattin. 2012. *Xadim*. çp. 2.[10] Stembol: Avesta.[11]
Bulut, Selahattin. 2016. *Bihuşta Lal*. çp. 2.[12] Stembol: Avesta.
Caf, Ahmed Muxtar. 2016. *Meseleya Wijdanê*. çp. 2.[13] Stembol: Avesta.
Can, Qedrî. 2009. *Hemû Berhemên Wî*. çp. 1. Stembol: Belkî.[14]
Can, Qedrî. 2013. *Serencam*. çp. 1. Ankara: Ava.[15]
Can, Qedri. 2016. *Guneh*. çp. 2.[16] Diyarbakır: Lîs.[17]
Canşad, Murad. 2007. *Xafilbela*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Canşad, Murad. 2013. *Hesê Mişî*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Canşad, Murad. 2015. *Waştî*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Cewerî, Firat. 2018a. *Antolojîya Çîrokên Kurdî -I*. çp. 2.[18] Stembol: Avesta.
Cewerî, Firat. 2018b. *Antolojîya Çîrokên Kurdî -II*. çp. 2.[19] Stembol: Avesta.
Cewerî, Firat. 2018c. *Antolojîya Çîrokên Kurdî -III*. çp. 2.[20] Stembol: Avesta.
Cîhanî, Perwîz. 2005. *Alole*. çp. 1. istanbul: Doz.[21]
Çaçan, Orhan. 2016. *Hilmek Jiyan Hilmek Mirin*. çp. 1. Îzmîr: Na.
Çaçan, Orhan. 2017. *Aşûda Koran*. çp. 1. Îzmîr: Na.
Çakmak, Mehmet. 2010a. *Labîrenta Evîna Sêwî*. çp. 1. İstanbul: Ronahî.
Çakmak, Mehmet. 2010b. *Şerma Mêşê*. çp. 1. Ankara: Payîz.
Çakmak, Mehmet. 2012. *Mûm û Şemal-Çîrokên Dayîkan -I*. çp. 1. İstanbul: Aram.
Çalagan, Hîkmet. 2014. *Ters*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Çam, Selahattîn. 2010. *Rêya Dûr*. çp. 1. Amed: Serbest.
Çam, Selahattin. 2013. *Hesreta Axa Welat*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Çankaya, Dincer. 2015. *Çerxa Felekê*. çp. 1. İstanbul: Do.
Çem Munzur. 2005. *Antolojîyê Hîkayanê Kirmanckî (Zazakî)*. çp. 1. Stockholm: Stockholm Kürt Kültür Vakfı.
Çem, Munzur. 2005. *Hewnê Newroze*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Çeper Ramazan. 2019. *Kenê Anahîta*. çp. 1. Enqere: Aryen.
Çîçek, Alî Aydin. 2010. *Teberik*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Çîçek, Alî Aydin. 2014. *Lêl*. çp. 1. Îstanbul: Vate.

[8] Tede tayê nuşteyê serebût û folklorîkî zî estê.
[9] Tewr pey de ferhengok esto.
[10] Avesta: 2008
[11] Tewr pey de ferhengok esto.
[12] Avesta: 2006
[13] Avesta: 2009
[14] Amekar û Vateyo Verên: Rênas Jiyan. Qismê kitabî de hîkayeyî estê.
[15] Amadekar: Ronî War. Qismêkê kitabî de şîîrê Qedrî Canî estê.
[16] Lîs: 2007
[17] Amadeker: Rêzan Tovjîn. Yaqob Tilermanî Vateyo Verên nuşto.
[18] Nûdem, Stockholm: 2003
[19] Nûdem, Stockholm: 2003
[20] Nûdem, Stockholm: 2003
[21] Tewr pey de ferhengok esto.

www.arsivakurdi.org

Çîçek, Alî Aydin. 2020. *Xof*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Çiftçi, Tekin. 2016. *Zeviya Ramûsanê*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.[22]
Çira, Sadedîn. 2013. *Ne Bi Tenê Mar Axê Dixwin*. çp. 1. İstanbul: Belkî.
Çîya, Şevger. 2013. *Mextel*. çp. 1. Amed: Ronahî.
Demîrdağ, Feyzî. 2008. *Jîyana Bextîyar*. çp. 1. Stembol: Pêrî.
Demîrel, Lorîn. 2014. *Vîndîbîyaye*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Dengizî, Feratê. 2013. *Bi Heft Dengan Gazî Dikim*. çp. 1. İstanbul: Lîs.[23]
Dengizî, Feratê. 2014. *Zarê Dilî*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Dêrsim, Hesen Dîlawer. 2014. *Estarêyê Asmên Ma*. çp. 1. istanbul: Aram.
Deştan, Fehîma. 2015. *Ber bi Zozanan ve*. çp. 1. İstanbul: Aram.
Deviren, Mehmet. 2010. *Çîrokên Azad*. çp. 1. istanbul: Aram.[24]
Dewran, Omer. 2010. *Û Çiya Jî Dinalin*. çp. 1. istanbul: Lîs.
Dicle, Mehmet. 2010. *Nara*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Dîcle, Mehmet. 2013. *Asûs*. çp. 2.[25] Stembol: Avesta.
Dildar, Murat. 2020. *Stêrka Piçûk-Heşt Çîrok Bo Gencan*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Dildar, Receb. 2008. *Şikefta Xwekuştinê*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Dildar, Receb. 2012. *Li Dû Xezalekê*. çp. 1. İstanbul: Ava.
Dildar, Receb. 2015. *Kitana Spî*. çp. 1. istanbul: Nûbihar.
Dildar, Receb. 2019. *Dojeh*. çp. 1. istanbul: Dora.
Dilgeş, Felat. 2014. *Dilşa*. çp. 2.[26] istanbul: Nûbihar.
Dilgeş, Felat. 2019. *Dozger*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.
Dilken, Welat. 2019. *Orijînal*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Dilxwîn Seydayê. 2018. *Perîya Gelî*. çp. 1. Ankara: J&J.
Dindar, Ismail. 2009. *Kewên Birçî*. çp. 1. Avesta.
Dindar, Ismail. 2012. *Marî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Dîndar, Îsmaîl. 2016a. *Hêviyên Qeto Qeto*. çp. 1. Stembol: Evrensel.
Dîndar, Îsmaîl. 2016b. *Seyfo*. çp. 1. Stembol: Evrensel.[27]
Doğan, Lorîn S. 2007. *Kirasê Teng*. çp. 1. Stembol: Avesta.[28]
Doğan, Lorîn S. 2012. *Destên Vala*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Doğan, Lorîn S. 2020. *Sindoqa Girtî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Duhokî, Xelîl. 2011. *Antolojiya Çîrokên Kurmancên Başûr*. çp. 2.[29] Stembol: Avesta.
Duhokî, Xelîl. 2014. *Dê Roj Hilê*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Eker, Cengîz. 2014. *Kînor*. çp. 1. İstanbul: Ar.
Eker, Cengîz. 2016. *Meytê Li Ser Rê*. çp. 1. Ankara: J&J.
Ekîncî, Hayrettîn. 2014a. *Evîna Qesrê*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Ekîncî, Hayrettîn. 2014b. *Strana Mêrxasan*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Elçek Ebdirrehman. 2017. *Neban*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.

[22] Tewr pey de ferhengok esto.
[23] Tewr pey de ferhengok esto.
[24] Kurmanckî û tirkîya hîkayan pîya yê.
[25] Tevn: 2005
[26] Elma: 2003
[27] Eynî hîkayeyî bi kurmanckî, tirkî, îngîlîzkî, suryankî zî nusîyayê.
[28] Tewr pey de ferhengok esto.
[29] Stockholm: 1995

www.arsivakurdi.org

Eroglu, Înan. 2019. *Têbîniyêk*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Eroglu, Yaşar. 2013. *Hêvî*. çp. 1. Van: Sîtav.
Ersoz, Umer Farûq. 2013. *Berenge*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Esen, Abdullah. 2012. *Kuçaya Hunerî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Eser, Emin. 2014. *Çavên Bavê Min*. çp. 1. istanbul: Nûbihar.
Espar, J. Îhsan. 2004. *Beyi Se Bena?* çp. 2.[30] Îstanbul: Vate.
Fayeq, Dana. 2015. *Çîroka Reşpoşan*. çp. 1. istanbul: Peywend.[31]
Fîlîk, Şêxo. 2015. *Bêbavî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Fîlîk, Şêxo. 2020. *Ew ne ez bûm*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Geverî, Ayhan. 2012. *Antolojiya Çîrokên Nûbiharê*. çp. 2.[32] Stembol: Nûbihar.
Gezik Aziz. 2017. *Çirûskek ji Berxwedana Kobanê*. çp. 1. Enqere: Aryen.
Gunduz Deniz. 2004. *Hîkayeyê Koyê Bîngolî*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Hacanî, Îsmaîl. 2012. *Mestiya Serkeftinê*. çp. 1. Amed: Ronahî.
Haco, Kamîran. 2001. *Kelevajî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Hesen, Şêrzad. 2011. *M*. çp. 1. Stembol: Avesta.[33]
Hezex, Nûdem. 2019. *Xizêmok-Lênivîska Nivîsbêjekî Bêziman*. çp. 1. Ankara: Sîtav.
Hîkmet, Bedran. 2008. *Celîle*. çp. 1. İstanbul: Lîs.
Ildiz Hesen. 2015. *Tirspîban*. çp. 1. Amed: Belkî.
Janbar, Mîran. 2017. *Ardûda*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Janbar, Mîran. 2019. *Kaptanê Mirinê*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Jîr, Sîdar. 2004. *Ariya Giyanên Stewr*. çp. 1. İstanbul: Bajar.
Jîr, Sîdar. 2011. *Dozdeh Çirk*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Jîr, Sîdar. 2018. *Handa*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Jiyan, A. Çeko. 2010. *Varjabed*. çp. 1. Amed: Lîs.
Jiyan, A. Çeko. 2014. *Berbang jî Şahd e*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Jiyan Rênas. 2019. *Bîna Petêxan*. çp. 1. Enqere: Belkî.
K, M. Alî. 2002. *Mehkûm*. çp. 2.[34] Stembol: Avesta.
Kalan, Alî Riza. 2014. *Lêlê Şodirî de Yew Rayîrwan*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Karadenîz, Mehmet Velî. 2019. *Qesas*. çp. 1. Stembol: Name.
Karahan, Enwer. 2003. *Duaya Êvarê*. çp. 1. İstanbul: Mîr.
Karahan, Enwer. 2019. *Şapat*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Karakaş, Huseyin. 2006. *Omîd Esto*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Karakaş, Huseyin. 2014. *Zere ra*. çp. 1. İstanbul: Roşna.
Karakaş, Huseyîn. 2016. *Rêça Binbareke*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Karakaş, Huseyin. 2019. *Hîrê Nameyî*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Karakoç, Dağistan. 2016. *Qêrînek Ji Axa Zelûl*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.
Karaslan, Ridvan. 2004. *Pîrêbok*. çp. 1. İstanbul: Bajar.
Kizilcî, Hesen. 2014. *Kenê Parsek*. çp. 2.[35] Stembol: Avesta.

---

[30] Vate: 2004
[31] Sorankî ra: Îhsan Yalin
[32] Nûbihar, Stembol: 2007
[33] Sorankî ra: Besam Mistafa
[34] Stockholm (WW): 1994
[35] Avesta: 2001, Tewr pey de ferhengok esto, Hêmin Mukriyanî vateyo verên nuşto.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Kulek, Ciwanmerd. 2015. *Çar Yek*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Kulek, Ciwanmerd. 2017. *Çar Neçar*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Kulek, Ciwanmerd. 2019. *Çar Mix*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Kurdziman, Rehmî. 2018. *Guleyşa*. çp. 1. İstanbul: Dora.
Kurij, Seyîdxan. 2013. *Grev*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Lezgîn, Roşan. 2006. *Halîn*. çp. 1. Îstanbul: Komal.
Lezgîn, Roşan. 2007. *Ez Gule ra Hes Kena*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Lezgîn Roşan. 2012. *Binê Dara Valêre de*. çp. 3. [36] Dîyarbekir: Roşna.
Lezgîn, Roşan. 2015. *Tarîyîya Adirî de*. çp. 2.[37] Dîyarbekir: Roşna.
Lezgîn, Roşan. 2018. *Ap Hus*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Lezgîn, Roşan. 2019. *Kevoke*. çp. 1. Diyarbekir: Roşna.
Lezgîn, Roşan. 2020. *Serketina Kevan*. çp. 1. Diyarbekir: Roşna.[38]
Mazî, Çiya. 2003. *Mistek Jiyan*. çp. 1. İstanbul: Sî.
Mazî, Çiya. 2009. *Mijarên Mîqro*. çp. 1. İstanbul: Do.
Mazî, Çiya. 2011. *Bahol.* Evrensel, 1. İstanbul.
Mazî, Çiya. 2013. *Peyarêk-Şêwirgeha Tenêtîyê*. çp. 1. İstanbul: Berbang.
Mazî, M. Çiya. 2019. *Tebatî*. çp. 1. İstanbul: Berbang.
Med, Mem. 2019. *Kenê Miriyan Gunehê Guran*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.[39]
Metê, Hesenê. 2000. *Epîlog*. çp. 2.[40] Stembol: Avesta.
Metê, Hesenê. 2001. *Smîroff*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Metê, Hesenê. 2013. *Epîlog/Smîrnoff*. çp. 2.[41] Stembol: Peywend.
Metê, Hesenê. 2014a. *Îşev û Çîroka Dawîn*. çp. 1. Stembol: Peywend.
Metê, Hesenê. 2014b. *Pêsîrên Dayê*. çp. 2.[42] Stembol: Peywend.
Metê, Hesenê. 2020. *Kitêba Salê*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Mihemed, Ferhadê. 2019. *Hesabgêr*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Mîrzeman, Bajar. 2009. *Evîntirş*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Nadirî, Wezîrê. 2016. *Nûbar-Yekemîn Hîkayeyên Kurmancî yên Modern*. çp. 2.[43] İstanbul: Nûbihar.
Nas, Rêzan. 2014. *Çima?* çp. 1. İstanbul: J&J.
Nazê, Bavê. 2007. *Govenda Li Ber Mirinê*. çp. 1. Stembol: Lîs.
Nazê, Bavê. 2013. *Hêsir û Baran*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Nazê, Bavê. 2017. *Xweşîya Bi Eş*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Nehsan, Hecî. 2014. *Nofa*. çp. 1. İstanbul: Ar.
Nehsan, Hecî. 2016. *Maha*. çp. 1. Ankara: J&J.
Nemir, Kawa. 2011. *Çavdêriyên Barbarekî*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Nêşite, Mehmûd. 2012. *Çakêto Sipî*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Nisêbînî, Mehsûm. 2012. *Sêva Bi Tîr*. çp. 1. Ankara: Lîs.[44]

[36] Apec, Stockholm: 2002, Vate, Îstanbul: 2003
[37] Roşna: 2012
[38] Kirdkî ra açarnayox: Roşan Lezgîn
[39] Tewr pey de ferhengok esto.
[40] Nûdem, Stockholm: 1998
[41] Nûdem, Stockholm: Smîrnoff-1991, Avesta: Epîlog-2000
[42] Apec, Stockholm: 2013
[43] Rewan: 1935

www.arsivakurdi.org

Oğuz, Cemîl. 2005. *Qurtek Evîn*. çp. 1. İstanbul: Pêrî.
Oral, M. Mahsûm. 2015. *Qûtê Salê*. çp. 1. Ankara: Ava.
Osê, Rezoyê. 2011. *Civîna Pêlavan*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Osman, Îbrahîm. 2014. *Sîya Şevê*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Osman, Menaf. 2011. *Şînok*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Ozbey, Kîbar Krîstîn. 2014. *Sorxêlî*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Ozçelîk, Mahmut. 2013. *Beytika Gewrik*. çp. 1. Ankara: Ava.
Özkan, Rojbîn. 2012. *Zarokên Heskîfê*. çp. 1. İstanbul: Nûbihar.[45]
Özmen, Şener. 2012. *Keleh*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Özmen, Şener. 2020. *Cemîlê Nîgarkêş û Heft Qambihostên Dewletê*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Polat, Edîp. 2005. *Şorbe û Fedî - Xela û Xeyîdî*. çp. 1. Stembol: Perî.
Raman, Omer. 2015. *Atlasa Nîgaşan*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Resayî, Seher. 2013. *Kesî bi Qasî Min ji Te Hez Nekir*. çp. 1. Stembol: Avesta.[46]
Reşîd, Tosinê. 2005. *Min Bêriya Şevên Spî Kiriye*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Reşîd, Tosinê. 2018. *Çiya*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Roj, Cîhan. 2006. *Meyman*. çp. 1. Stembol: Lîs.
Roj, Cîhan. 2008. *Deriyê Çîrokê*. çp. 1. İstanbul: Do.
Ronahî, Bawer. 2012. *Şaneşîn*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Ronahî, Mihemed. 2017. *Kûçikistan*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Ronak, Mizgîn. 2018. *Gorçiya Ne Em*. çp. 1. Ankara: Sîtav.
Ronîzêr Brahîm. 2014. *Korerê*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Roşan, Serdar. 2005. *Dara Goze*. çp. 1. İstanbul: Doz.[47]
Rûken, Bawer. 2011. *Dojeha Veşartî*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Saîb, Cemîl. 2015. *Di Xew de*. çp. 2.[48] Stembol: Avesta.[49]
Samanci, Suzan. 2015. *Ew Jin û Mêrê bi Maskê*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Savci, Fatma. 2012. *Ristika Morîkan*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Sebrî, Osman. 2013. *Terşê Şevê*. çp. 1. Ankara: Ava.[50]
Sebrî, Osman. 2016. *Li Goristaneke Amadê*. çp. 2.[51] Diyarbakır: Lîs.
Semed, Sîma. 2015. *Xezal*. çp. 2.[52] Stembol: Avesta.[53]
Serbixwe, Şîyan. 2017. *Xewn û Nîgaş*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Serdar, Emerîkê. 2014. *Dengê Dil*. çp. 2.[54] Diyarbakır: Lîs.
Serdar, Emerîkê. 2015a. *Destê Dê*. çp. 2.[55] Diyarbakır: Lîs.
Serdar, Emerîkê. 2015b. *Êdî Dereng Bû*. çp. 2.[56] Diyarbakır: Lîs.

---

[44] Sanikî newe ra nusîyayeyî.
[45] Tewr pey de ferhengok esto.
[46] Sorankî û fariskî ra açarnayox: Osman Mehmed
[47] Kitab hîrê qisman ra yewo pê. Qismo yewin û dîyin kurmanckî, hîrêyin zî kirmanckîya qismê yewinî yo.
[48] Avesta: 2009
[49] Sorankî ra: Ziya Avci
[50] Amadekar: Ronî War. Nîmeyê kitabî de şîîrê Osman Sebrî estê.
[51] Lîs: 2007
[52] Stockholm: 1996
[53] Alfabeyê kîrîlî ra: Şefik Kaya
[54] ?: 1985
[55] ?: 1974
[56] ?: 1979

www.arsivakurdi.org

Serdar, Emerîkê. 2018. *Hisreta Emir*. çp. 2.[57] Ankara: Lîs.
Seyda, Jana. 2011. *Palyaço*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Sîras. 2012. *Letîfe*. çp. 1. Ankara: Lîs.[58]
Soreklî, Şahînê Bekirê. 2004. *Pisîk jî Xewnan Dibînin*. çp. 1. İstanbul: Lîs.
Sorgul, Rêşad. 2007. *Seydayê Min*. çp. 1. Stembol: Belkî.
Sorgul Rêşad. 2013. *Pêjna Feqî*. çp. 1. Diyarbakır: Welat.
Sorgul, Rêşad. 2015. *Gurxenêq*. çp. 2.[59] İstanbul: Aram.
Soylu, Cesîm. 2018. *Bîranînên Ji Agir*. çp. 1. Ankara: Sîtav.
Soylu, Harbî. 2011. *Koçera Kej*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Stêra, Kadîr. 2018. *Hespê Şeytên*. çp. 1. Enqere: Aryen.
Şakir, Cano. 2014. *Rêwîtiya Ber Bi Avê*. çp. 1. İstanbul: Ar. [60]
Şarman, Mihemed. 2014. *Bermayiyên Demê*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Şarman, Mihemed. 2016. *Pirça Winda*. çp. 2.[61] Stembol: Avesta.[62]
Şaybak, Erol. 2015. *Xewndank*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Şîrîn Enîse. 2014. *Xwezî Min Carekê Ew Bidîta*. çp. 1. İstanbul: J&J.
Taninha, Tahir. 2016. *Lata Lêron*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Taş, Ahmet. 2016. *Kevirê Namûsê*. çp. 1. İstanbul: Ar.
Tek, Burhan. 2016. *Nav*. çp. 1. Amed: Belkî.
Tek, Burhan. 2018. *Dûpişk*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Tekîn, Erkan. 2013. *Sewdaya Belekine*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Temel, Mihemed Seîd. 2017. *Tentên Bilind*. çp. 2.[63] İstanbul: Nûbihar.[64]
Temo, Mişel. 2013. *Gopalê Sor*. çp. 2.[65] Stembol: Avesta.
Tırpan, Weysel. 2016. *Lîlav*. çp. 1. Stembol: Avesta.
Tilermenî, Yaqob. 2003. *Bermeqlûb*. çp. 1. İstanbul: Mîr.
Tilermenî, Yaqob. 2004. *Ferhenga Sirgûnê*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Tilermenî, Yaqob. 2011. *Kermêşa Gerok*. çp. 1. İstanbul: Zîbeq.
Tilermenî Yaqob. 2011. *Metamorfoz*. çp. 1. İzmir: Na.
Tilermenî, Yaqob. 2018. *Pizdank*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Topaç, Bedrîye. 2012. *Bero Sûr*. çp. 1. Dîyarbekir: Roşna.
Topuz, Alî Duran. 2018. *Rû û Kûr*. çp. 1. Stembol: Avesta.[66]
War, Ronî. 2008. *Gurzek Çîrok*. çp. 1. İstanbul: Bîr.
War, Ronî. 2010. *Kuçeçîrok*. çp. 1. istanbul: Ava.
War, Ronî. 2013. *Deftera Wenda*. çp. 1. istanbul: Ava.
Yanliç, Hasîp. 2013. *Çîrokên Şoreşger*. çp. 1. istanbul: J&J.
Yıldırım, Cîhan. 2012. *Fîtnevîzyon*. çp. 1. Stembol: Pêrî.

---

[57] ?: 2008
[58] Destpêkê kitabî de Kawa Nemirî û Şivanê Dêrikî kitabî ser o nuşto.
[59] Aram: 2015
[60] Beşo yewin anonîm, beşo dîyin telîf û beşo hîreyin vegotin o.
[61] Avesta: 2010
[62] Peynîya kitabî de Fexriye Adsaye "Pirça Winda" ser o nuşteyêk nuşto.
[63] Nûbihar: 2014
[64] Tewr pey de ferhengok esto.
[65] Şam: 2003
[66] Tewr pey de ferhengok esto.

www.arsivakurdi.org

Yılmaz, Enwer. 2018. *Bena Hol*. çp. 1. İstanbul: Nas.
Yilmaz, Enwer. 2014. *Ti Dejêko Bêwayîr î*. çp. 1. Îstanbul: Tevn.
Yurtdaş, Sedat. 2002. *Xelat*. çp. 1. İstanbul: Sî.
Yurtdaş, Sedat. 2012. *Kefaret*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Yûsiv, Helîm. 2011. *Ausländer Beg*. çp. 1. Ankara: Lîs.
Yûsiv, Helîm. 2013a. *Jinên Qatên Bilind*. çp. 2.[67] Stembol: Peywend.
Yûsiv, Helîm. 2013b. *Mêrê Avis*. çp. 2.[68] Peywend.
Yûsiv, Helîm. 2013c. *Mirî Ranazin*. çp. 2.[69] Stembol: Peywend.
Yûsiv, Helîm. 2016. *Memê Bê Zîn*. çp. 2.[70] Stembol: Peywend.
Zaza, Nûredîn. 2007. *Gulê*. çp. 1. Stembol: Lîs.[71]
Zaza, Nûredîn. 2011. *Kurdên Nejibîrkirinê-Hemû Berhemên Edebî*. çp. 1. Stembol: Avesta.[72]
Zaza, Nuredîn. 2013. *Keskesor*. çp. 1. Ankara: Ava.[73]
Zelal, Behlûl. 2007. *Hemû Demsal Payîz in*. çp. 1. Amed: Belkî.
Zengelan, Jêhatî. 2007. *Gorse*. çp. 1. Îstanbul: Vate.
Zeraq Dilawer. 2009. *Çilkên Pênûsê*. çp. 1. İstanbul: Lîs.
Zeraq, Dilawer. 2016. *Bişirîna Şermînî*. çp. 2.[74] Diyarbakır: Lîs.
Zeraq, Dilawer. 2017. *Kakil*. çp. 2.[75] Diyarbakır: Lîs.
Zînistanî, Mem. 2015. *Bindarûk*. çp. 1. Diyarbakır: Lîs.
Zînistanî, Mem. 2018. *Heşterxan*. çp. 1. Ankara: Lîs.

[67] Avesta: 1998
[68] Avesta: 1997
[69] Avesta: 1996
[70] Avesta: 2003
[71] Vernîyê kitabî de Sîdar Jîrî derheqê kitabî de nuşteyêk nuşto.
[72] Tena qismêk de hîkayeyî estê.
[73] Amadekar: Ronî War
[74] Aram: 2003
[75] Sî: 2002

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

4.PEYNÎYE

Hîkaye hem tedeyîya xo ra hem zî dergîya xo ra goreyê metnanê edebîyanê bînan hîna vêşêr tercîh bena. Labelê çi heyf ke sey her çîyê kurdkî gelek serran xo rê firsend nêdîyo ke zîlo ke serra 1913î de dayo, bireso, bi şax û gilanê xo tewir tewir vilan akero. Serra 1991î ra dima sînoranê sîyasîyanê Tirkîya de kurdkî ser ra herçend qedexe hewanîyayo zî ma bitaybetî hîkaye de vînenê ke ancax nêzdîyê des serre dima hîkayeya kurdkî ameya xo ser.

Seba ke kurdkî rewşa sîyasî ya kurdan reyde girêdîyeya ma vînenê ke serranê ke prosesê çareserîya persa kurdan de hîkayeya kurdkî zî xo rê ware dîyo û goreyê serranê verênan hûmara kitaban bîya vêşî. Na rewşa başe ra dima seba ke rewşa sîyasî ya kurdan reyna sînoranê Tirkîya mîyan de xirab bena, kitabê hîkayeyan zî vera vera kêmîyena. Çîyo ke ma hûmara kitaban ke goreyê serran ma rêz kerdbî, vînenê prosesê çareserî ra dima goreyê prosesî ra ver kitabê hîkayeyê kurdkî êdî sey destpêkê serranê 2000î nîyê, hîna vêşî yê. No zî yeno a mana ke êdî hîkaye sey bêjêkî edebî kurdkî de cayê xo zixm kerdo.

Wexto ke merdim ewnîyeno cînsîyetê nuştoxan sey bêjanê bînan ê edebîyatê kurdkî reyna giranîya mêrdekan esta. Hûmara cinîyan goreyê camêrdan hîna kêm manena. Na rewşe zî sosyolojîya kurdan ra çime gêna ke cinî hewna sey zaf beşanê cuya rojane qasê mêrdekan wextê xo nêşenê bidê edebîyat. 319 hebî kitabanê kurdkî ra tena 22 hebî hetê cinîyan ra nusîyayê no zî % 6,9ê heme kitaban keno.

Netîceyêko bîno ke nê hûmaran ra vejîyeno ma ver zaf kesî nê serran mîyan de tena yew rey kitab weşanayo. No zî beno ke seba zaf kesan hîkaye sey cerinayîşê hêzê xo yê edebî yan merdiwan vînîyayo ke zaf hîkayenuştoxî dima verê xo danê roman yan zî bêjanê bînan. Nê serran de tena yew kitab çapa hîrêyina xo dîya û 37 hebî çapa xo ya diyine dîyê no zî %11,6 heme kitaban (319) keno.

Eke ma bêrê lehçeyan ser 319 hebî kitaban ra 272 hebî kurmanckî, 46 hebî kirmanckî (zazakî) û panc hebî zî kurmanckî-kirmanckî pîya eynî kitab de yê. Kitabê ke her di lehçeyan de yê nînan ra çar hebê xo antolojî yê. Yê ke her di lehçeyan ra hîkaye hewênenê %1,5 yê ke kirmanckî yê %14,4 û yê ke kurmanckî yê %85,5ê heme kitaban ê. Na rewşe ra zî ma vînênê ke tesîrê serranê qedexeyan kurmanckî ra hîna zaf giranîya xo nayo kirmanckî ser. Meseleyêka bîne zî 12 kitaban pey de ferhengokî estbî. No zî wina aseno ke tersê nuştoxan ver bîyo çunke ya nuştoxî ziwanêko mehelî şuxulnayo yan zî wendoxanê xo ra tam bawer nêbîyê ke heme çekuyanê hîkayeyanê xo fehm bikerê.

Namekerdişê nê bêjî de zî çi heyf ke konsensusek çin o. Kurmanckî de 7 hebî nameyî seba nê bêjî şuxulîyayê la beno ke tewr problemo pîl nameyê di bêjanê cîyayan bi *çîrok* name beno, coka yo. Kurmanckî de hem seba sanikan hem zî seba hîkayeya moderne eynî çeku şuxulîyena. Kirmanckî de zî herçend hûmarêka pîle bi çekuya *hîkaye* name bibo zî çend kitabî bi çekuya *estanik* name bîyê. Ganî heme nuştoxî yan weşanxaneyî na mesela ser o mabênê xo de qerarêk bidê. Nameyê bajaran ke tede kitabî çap bîyê de zî, konsensusêk çin bî. Eke ma bipêroyî neql bikerê: Amed, Dîyarbekir, Diyarakır; Enqere, Ankara; Îstanbul, İstanbul, Stembol, Stanbol; Îzmîr, İzmir.

Na xebata ma de di hûmarê kitaban vejîyayî. Sebebê ney kitabê ke çimeyan de ravêrenê heme pîyasa de peyda nêbîyêne. Kitabê ke ma peyda kerdî pîya 274 hebî yê la eke kitabê ke ma peyda nêkerdî zî îlawe bibê na hûmare bena 319 hebî. Mîyanê çimeyanê ke ma seba na

xebata xo şuxulnayî ge-ge kitabê ke kitabê hîkayeyan nêbî zî sey hîkaye nîşan dîyaybî. Çend destê ma ra ame ma nê kitabî îlaweyê lîsteyanê xo nêkerdî û înan ra zafanê ci ra zî cor ra behs kerdî. Kitabê ke kewtî destê ma çi heyf seba ke kîtabxaneyê kitabanê kurdkî yo biserûber çin bî, hîna zaf bi hetkarîya kitabroşanê kitabanê kurdkî kewtî destê ma. Na babete de keyepelê pirtukakurdi.com û depoyê înan seba na xebate fonksîyonê kitabxaneyî dî. Reyna tayê kitabê zî kitabroşê *Îlkîzî* ra ma peyda kerdî. Heme xebatî bê kemasî nêbenê labelê amadekerdoxî ganî çend destê înan ra yeno karê xo bêkêmasî bikerê. Ma zî çend destê ma ra ame wina têwgêrayî. Bi hêvîya xebatanê hîna başan.

ÇIMEYÎ

Akman, İlyas. 2018. *Modern Zaza hikâyeciliği 1*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Aldatmaz, Nadire GÜNTAŞ. 2020. "Kırmanccada (Zazacada) Modern Öykü". *The Journal of Mesopotamian Studies* 5(Özel): 136-53. doi: 10.35859/jms.2020.760274.

Aydoğdu, Yusuf. 2019. "Modern Zaza Öykücülüğünün Tarihsel Serüveni". Ss. 109-33 içinde *Sözden Yazıya Zazaca*, editör N. Beltekin ve A. Kırkan. Stembol: Peywend Yayınları.

Bates, H. E. 2005. *Yazınsal bir tür olarak kısa öykü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Can, Mutlu. 2018. *Bîblîyografyaya Kirmanckî (Zazakî) 1963 - 2017*. Îstanbul: Vate Yayınevi.

Çem Munzur. 2005. *Antolojîyê Hîkayanê Kirmanckî (Zazakî)*. çp. 1. Stockholm: Stockholm Kürt Kültür Vakfı.

Delîkaya, Ömer. 2014. "Çîrokeke Nîvcomayî: Şewêş". *Wêje û Rexne* (1): 24-27.

Elmas, Nazım. 2017. *Hikâyenin öyküsü*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Lezgîn Roşan. 2012. *Binê Dara Valêre de*. çp. 3. Dîyarbekir: Roşna.

Özdemir, Emin. 1983. *Yazı ve Yazınsal Türler*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Özer, Sevinç Sayan. 2018. *Çağdaş Kısa Öykü Sanatı ve Politikaları*. 1. bs. Ankara: İmge Yayınevi.

Poe, Edgar Allan, Guy de Maupassant, Anton Pavlovich Chekhov, Sherwood Anderson, Katherine Mansfield, Willa Cather, William Faulkner, Frank O'Connor, Flannery O'Connor, Vladimir Vladimirovich Nabokov, Margaret Atwood, Edith Wharton, Eudora Welty, Norman Friedman, Gustav Janouch, J. Chesley Taylor, Anne Mills King, Sandra Kurtinitis, ve Nahid Sırrı Örik. 2009. *Hikaye sanatı üstüne yazılar*. editör B. Aksoy. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Ronî, Mîrza. 2019. *Xebatên Rewşenbîrîya Kurdî li Bakur 1900-200*. İstanbul: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Roşan, Serdar. 2005. *Dara Goze*. çp. 1. İstanbul: Doz.

Scalbert Yücel, Clémence. 2018. *Kürt Edebiyatının Anatomisi*. 1. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Shakely, Ferhad. 1998. *Modern Kürt Öykü Sanatı*. 1. bs. Istanbul: Avesta.

Varol, Murat. 2015. "Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya (1899-2014)". *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* 1(1): 39-54.

Yıldız, Pınar. 2020. "Kırmancca (Zazaca) Hikâyeciliği". Ss. 207-45 içinde *Yazınsal Varoluştan Akademik Literatüre Kirmancca (Zazaca)-Malmîsanij'a Armağan*, editör S. Vali. Îstanbul: Vate Yayınevi.

Diyarname. 2006. Berhemên ku di sala 2005'an de derketin. https: //diyarname.com/news.php?Idx=301 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2007. Çîroka pirtûkên 2006'an ên bi kurdî. https: //diyarname.com/news.php?Idx=302 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. Rêbiwar, Dawud. 2008. Lîsteya 2007'an a pirtûkên kurdî. https: //diyarname.com/news.php?Idx=178 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2009. 2008, lîsteya pirtûkên kurdî. https: //diyarname.com/news.php?Idx=1675 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2010. 2009: Pirtûkên kurdî ên ku îsal derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=3015 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2011. 2010: Pirtûkên kurdî ên ku îsal derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=4197 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2012. 2011: Pirtûkên bi kurdî rekor şikand (vaye lîste). https: //diyarname.com/news.php?Idx=5500 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2014. 2013: Bi ser 200'î re pirtûkên bi kurdî derketin. https: //diyarname.com/news.php?Idx=7971 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2015. 2014: Vaye lîsteya pirtûkên bi kurdî. https: //diyarname.com/news.php?Idx=12073 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2016. Vaye lîsteya pirtûkên bi kurdî yên 2015'an. https: //diyarname.com/news.php?Idx=19083 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2017. 2016: Lîsteya pirtûkên bi kurdî derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=25215 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2018. 2017: Lîsteya pirtûkên bi kurdî yên îsal derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=27467 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2019. 2018: Hemû pirtûkên bi kurdî yên ku îsal derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=33986 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2020. 2019: Fermo hemû pirtûkên kurdî yên 2019'an de derketine. https: //diyarname.com/news.php?Idx=39384 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)
Oguz, Cemil. 2021. 2020: Femo lîsteya hemû pirtûkên bi kurdî. https: //diyarname.com/news.php?Idx=50889 (Tarîxê ci ra girewtişî: 21.03.2021)

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021
International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021
https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

KURMANCİ-TÜRKÇE İKİDİLLİLİĞİN TEMEL KODDA DEĞİŞİME AÇIK VE SINIRLI ALANLARI*

(THE RESTRICTED AND CHANGEABLE DOMAINS IN BASIC CODE OF KURMANJI-TURKISH BILINGUALISM)

Orhan VAROL*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 21.02.2021
Accepted // Pejirandin: 26.03.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 162-175

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Varol, Orhan, (2021). Kurmanci-Türkçe İkidilliliğin Temel Kodda Değişime Açık ve Sınırlı Alanları, *Kurdiname*, no. 4, p.162-175

Plagiarism/Êntîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Birlikte yaşamın doğal bir sonucu olarak toplumsal etkileşimler meydana gelir ve bu iletişimsel süreçte diller de belirli oranlarda birbirlerini etkileyerek farklılaşabilirler. Dilsel etkileşim ve buna bağlı olarak gerçekleşen farklılaşmalar, çokdilli alanlardan elde edilen veriler incelendiğinde, etkileşim sürecinin genellikle belirli bir düzen içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yani bazı dilsel birim, sözcük ve örüntülerden oluşan sözce alanları daha çok etkilenirken bazıları değişime karşı sınırlıdır. Bu çalışmada, Kurmanci Kürtçesi-Türkçe konuşucusu olan yirmi beş ikidillinin sözlü anlatılarında kod karıştırma ve değiştirme birimi olarak görülen, kullanım sıklığı ile ele alınan, üç bin civarındaki etkileşim öğesi, kaynak dilin belirlenmesi, aktarım oranları ve nitelikleri bakımından değerlendirildi. İkidillilerin birinci dili ve temel kodu olan Kurmancinin sözceleri ele alındığında, bazı dilbilgisel alanlar değişime daha açıkken çoğunun Kurmancinin bağımlı işlevsel biçimbirimleri nedeniyle sınırlayıcı görünümler sergilediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı ikidilli Kurmancisinde karma sözce alanları daha yaygındır. Çok sınırlı olsa da devam eden gerileyici ikidilliliğe bağlı olarak bağımsız ve bağımlı işlevsel birimler ile çekirdek sözlükçeye ait sözcükler ve buna bağlı olarak sözdizimsel anlam ağlarının da model kod olan baskın dilden temel kod olan alıcı dil alanlarına yerleşebilmeleri mümkündür.

Anahtar sözcükler: Dil etkileşimi, İkidillilik/Çokdillilik, Kürtçe/Kurmanci, Türkçe, Dilsel alanlar

Abstract

Social interactions occur as a natural result of coexistence, and in this communicative process, languages of the societies may differ by influencing each other at certain rates. Language contact and consequent changes

---

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı'nda 2014 yılında tamamlanan "Türkçe-Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidillilere Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler" adlı doktora tezinden oluşturulmuştur.

* Dr.Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Bölümü, orhan_van@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-8662-484X

www.arsivekurdi.org

www.arsivakurdi.org

demonstrate that this process takes place in a certain order, according to the data obtained from language contact areas. In other words, some utterance domains consist with different words, morphemes and patterns are affected more, while others are limited to the change. In this study, around three thousand interaction elements with different usage frequencies evaluated as code mixing and switching units, in the verbal narratives of twenty-five Kurmanji Kurdish-Turkish bilinguals, in terms of determining the source language, transmission rates and qualities. It is understood that some grammatical domains are more open to change, while others exhibit limiting views due to functional bound morphemes of Kurmanci which is L1 and basic code. Therefore mixed utterance domains are more common in bilingual Kurmanji utterances. Although it is very limited, depending on the continuing recessive bilingualism, free and bound functional units and words belonging to the core lexicon and, consequently, semantico-syntactic meaning patterns, can be settled from the dominant language (model code) to the domains of receptive language (basic code).

Keywords: Language contact, Bilingualism/Multilingualism, Kurdish/Kurmanji, Turkish, Language domains

Kurte

Wekî encameka siruştî ya jîyana bihevûdin ra, pêwendîyên civakî çê dibin û di vê prosesa ragihanî da ziman jî dikarin heta rêjeyekê tesîrê li hevûdin bikin û cihêreng bibin. Pêwendîya zimanî û cihêrengbûna ku girêdayî vê yekê pêk dihê, dema lêkolîna dayîyên ji qadên pirzimanî dihê kirin, dihê famkirin ku prosesa pêwendîyê, bi piranî li gor sîstemekê pêk dihê. Ango, gava ku qadên derbirînê ku ji hin yekeyên zimanî, bêje û komepeyvan pêk dihên, tesîreka bêhtir werdigirin hin jî li hember guherînê sînordar in. Di vê xebatê da, di derbirînên devkî yên bîst û pênc kesên duzimanî da, ku axiverên kurdîya kurmancî-tirkî ne, li gor frekansa bikaranînê xwe ve bi qasî sê hezar hêmanên pêwendîyê ku wekî yekeyên têkelkirin û guhertina kodan dihên dîtîn, ji hêla dîyarbûna zimanê jêder, rêjeyên veguhestinê û çawanîya wan ve hatine nirxandin. Dema ku zimanê yekem û koda bingehîn ya duzimanîyan, derbirînên kurmancî dihên nirxandin, dihê famkirin ku gava ku hin qadên rêzimanî ji guherînê ra bêhtir vekirî ne, ji ber morfemên fonksîyonel yên berbend, bisînor xuya dibin. Ji ber vê yekê, di kurmancîya duzimanî da qadên derbirînê yên têkel berbelavtir in. Ligel ku gelekî bisînor e, girêdayî duzimanîya paşvebir, mumkin e ku yekeyên fonksîyonel yên berbend û bêjeyên aîdî ferhengoka navendî û girêdayî vê yekê torên maneyê yên hevoksazîyê jî zimanê serdest ku koda model e derbasî zimanê wergir bibin.

Peyvên Sereke: Pêwendîya zimanî, Duzimanî/Pirzimanî, Kurdî/Kurmancî, Tirkî, Qadên zimanî

Giriş

Değişen zaman ve koşullara bağlı olarak günümüzde konuşulan dillerin hiç biri bundan birkaç yüz yıl önceki kullanımına ait özelliklerini bütünüyle koruyamamıştır ve geçmişin bazı dilleri ise işlevselliğini tamamen yitirerek yok olmuştur. Birkaç yüz yıl sonra da günümüz dilleri, bugünkü biçimsel, anlamsal ve işlevsel özelliklerini belirli oranlarda kaybedecek ve bir kısmı ya da çoğu özellikle küreselleşme etkisiyle -geçmişteki dillere kıyasla-, daha hızlı yok olacaktır. Çünkü diller, konuşucularının değişen yaşam koşullarına ve gereksinimlerine bağlı olarak bir değişim, dönüşüm, uyarlanma ya da terk edilme süreci yaşar. Değişim, dönüşüm ve uyarlanma dilin farklılaşan zamanlarda, çevrelerde ve koşullarda kullanım imkânını sürdürmesine olanak tanırken, terk edilme, dilin işlevselliğini yitirmesi, konuşucularının yeni bir dili kabullenmeleri ve artık bu dili iletişim araçları olarak benimsemeleri anlamına gelmektedir.

www.arsivakurdi.org

Birden fazla dilin konuşulduğu çokdilli ortamlarda, dil ve dilin kullanıcıları, etkileşimin içsel belirleyicileri, başka dil/ler ve başka dil/lerin kullanıcıları ise dışsal belirleyicileridir. Diller doğrudan birbiriyle etkileşime girmez. Sosyal ortamda farklı dil kulanıcıları etkileşim yaşar ve bireysel dil kullanıcılarının işlemleme aygıtları olan zihinlerde, dillerin baskınlık ve yer kapma mücadelesi gerçekleşir. Bu süreçte, temel kod kullanımı konusunda algılayıcı ya da gerileyici gibi farklı iki/çokdillilik görünümleri etkilenen / alıcı dile sahip olan toplum içinde yaygınlaşır.

Doğan, büyüyen ve ölen canlı bir organizma, biyolojik birer varlık gibi düşünülür diller ve her birinin genetik bir kodlanışı bulunmaktadır. Ait oldukları dil ailesinden gelen, içinde dilbilgisel kuralları, sözcüksel kurulumları ve anlamsal ağları olan bir iç düzenlenişleri vardır. Nesilden nesile dil aktarılır ve konuşucular, belleklerinde kodlanmış olan dilin kurallarının ve kapsamının sınırları içinde toplumsal bir uzlaşı sağlayarak dili iletişim için aktif hale getirirler. Aynı yaşam alanını paylaşan diğer diller ve bu dillerin konuşucuları için de dil-aktarım-kullanım ilişkisi bu doğrultuda gerçekleşir. Dilin sahibi olan birey ya da toplum, istediği ya da istendiği zaman dili kullanır, istediği ya da istendiği zaman işlevselliğini yitiren anadili bile olsa onu kullanmaktan vazgeçebilir.

Toplumsal etkileşimin doğal bir sonucu olarak diller, kural ve kapsamları bakımından değişim yaşayarak yapısal, anlamsal ve işlevsel özellikleri farklılaşmaya başlar. Değişimin miktarı, etkileşimin yönü, süresi ve yoğunluğuna bağlı olarak saptanabilir. Farklı dillere mensup konuşucuların dil etkileşim alanındaki sosyal, ekonomik, siyasal üstünlükleri ve eğitim dili, etkileşimin yönünü belirleyen temel nedenlerdir. Kullanımsal üstünlüğe sahip baskın dil, daha çok verici ya da benzeştiren bir model kod iken kullanım alanı azalan dil benzeşen/alıcı olan bir temel koddur. Etkileşimin süresi ne kadar fazla olursa alıcı dil yapısındaki dilsel birim ve örüntülerin değişimi de o kadar fazla olur. Süreci belirleyen farklı dilbilimsel ve toplum-dilbilimsel nedenler ve koşullar da bulunmaktadır. Örneğin iki dil tipolojik olarak birbirine benzediğinde, etkileşim ve değişim daha yoğun ve hızlı, benzemediğinde ise farklılaşma daha seyrek ve süreç daha geç gerçekleşir. Etkileşime bağlı dilbilgisel farklılaşmaları açıklamak amacıyla dilsel kuramlar ve modellemeler geliştirilmiştir. Böylece insan beyninin en somut göstergesi olan dilin çokdilli ortamlarda gerçekleşen iletişimsel yansımaları incelenmektedir.

Romaine (2008: 2), ikidillilik ya da çokdilliliğin, dilin etkileşim süreçlerinin anlaşılması yanında evrensel değerlerini de anlamak için temel öncelikli konular olarak incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bundan dolayı etkileşimin kapsamı belirlenerek bazı kurallar çerçevesinde etkilenen diller incelenmelidir. *Dilsel etkileşim*, bir veya birden fazla kodun (dil, lehçe ve ağızlar da olabilir) bir veya birden fazla kodu, sesbirim ve sözcükler yanında çeşitli dilbilgisel kategori ve örüntüler bakımından etkilemesi olarak tanımlanır. Dilbilimsel etkileşimi açıklama çabaları için geliştirilen modelleme ve yaklaşımların bir kısmı dilin daha çok yapısal ve anlamsal kategorileri üzerinde yoğunlaşırken (Heine – Kuteva, 2007: 3; Johanson, 2006: 4; 2008: 62), dillerin işlevsel ve kullanımsal yönlerini ortaya koyan unsurların da incelemesi gerektiğini belirten çalışmalar da bulunmaktadır (Rehbein - Herkenrath vd. 2009). Çünkü iletişime özgü tüm öğeler birer dil aracıdır ve etkileşime konu

olarak çeşitli beden dili hareketlerinin ve duygu durumu yansıtıcı özelliklerin de incelenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, model kod olan Türkçe etkisindeki ikidilli Kurmancisinin, bir temel kod ve etkileşim dili olarak sözce alanlarında gerçekleşen değişim, dönüşüm ve yeni oluşumlar, konuşucularının dil yetkinliğine bağlı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Güncelliğini koruyan bu sürecin ve oluşumların anlaşılması amacıyla, ikidilli Kurmancisinin özellikle Türkçeden alıntıladığı ya da ödünçlediği içeriksel ve işlevsel birimlerin ikidilli Kurmancisinin sözce alanlarına nüfuz etme durumu yalın ve karma sözce oluşumları ile ele alınmaktadır.

Veriler

Çalışma verileri, dilsel etkileşim ve ikidillilik/çokdillilik konusunda alanyazında yapılan kuramsal ve uygulamalı çalışmalar ile Van'dan elde edilen ve Varol (2014)'te değerlendirilen ikidilli sözce yapılarına bağlı olarak oluşturuldu. Etkileşime bağlı olarak değişimin gerçekleştiği dilsel birim ve alanlara yönelik araştırma verileri ışığında farklı yaş grupları, cinsiyet ve eğitim seviyelerinde, yirmi beş Kurmanci Kürtçesi-Türkçe konuşucusu ikidilliye ait sözcelerde bulunan üç bin civarındaki kod karıştırma ve değiştirme birimi değerlendirildi. Verilere, ikidillilerle doğal ortamda yapılan yüz yüze görüşmeler ve sohbet ortamlarında ulaşıldı. Bu çalışmada, örnek veriler olarak yetişkinlere ait sözceler değerlendirilmektedir. Tez çalışmasında (Varol, 2014), çocuk ikidillilere ait sözce yapılarına da ulaşılabilir. Veriler, ikidillilerin genellikle her iki dili de kullanarak kod değiştirmeye dayalı söylemleri ile oluştuğundan dolayı sözceler, kurallı Kurmanci Kürtçesin harf gösterimleri bakımından farklılıklar sergileyebilmektedir: **i > ı; î > i** olarak Türkçe yazım değerlerine uygun hale getirilmiştir. Örnek sözce yapıları ile birlikte verilen kısaltmalar, konuşucunun ad ve soyadının baş harfleri, yaşı / sözce numarası (HB75/1 gibi) bilgilerini içermektedir. Dil kullanımında cinsiyet ayrımına bağlı olarak herhangi bir dilbilimsel değerlendirme yapılmamaktadır.

Yöntem

Alanyazında etkileşime bağlı olarak oluşturulan dilsel değişim çerçevesi ve sözvarlığındaki değişimin sıralama ilişkisi ana hatlarıyla betimlenmeye çalışılmaktadır. Kurmanci Kürtçesi alıcı/etkilenen dil ve Türkçe baskın/etkileyen dil olarak aralarında gerçekleşen etkileşimin hangi dilsel alanlarda daha fazla ve belirgin olduğu, hangilerinde daha sınırlı olduğunun anlaşılması için bir işlevsel alan sınıflaması yapıldı. Arapça, Farsça ve Batı dillerine ait dilsel öğelerin Türkçe ile birlikte ikidillilerin Kurmanci konuşma diline nüfuz etme oranları sıklık özellikleriyle bu bağlamda belirtilmektedir. Sözce sınırlı olan değerlendirmelerde, etkileşime bağlı olarak aktarımı gerçekleşen dilsel öğelerin sıralama düzeni ve sözce içlerine yalın ve karma niteliklerdeki yerleşimleri açıklanmaktadır. Bu yönleriyle çalışma, dilsel etkileşim olgusunu, hem niceliksel hem de sözce üyelerindeki niteliksel değişimler bağlamında ele almaktadır. Dilsel oluşumların anlaşılması için yapısal öğelerin sözce içindeki işlevsel sınırları belirlenerek bulundukları sözdizimsel alanlar belirtilmektedir. Bu saptamalarla, alanyazındaki çalışmalara kaynak olacak biçimde etkileşime bağlı olarak değişime açık ve kısıtlı olan dilsel alanlar belirlenmeye çalışılmaktdır. Anadili Kurmanci olan konuşucuların Türkçeyi edinim zamanları erken ve geç ikidilli olma

bağlamında farklılıklar göstermektedir. Dil yetkinliği bağlamında çocuklar Kurmancide genelde algılayıcı ikidililik görünümü sergilerken şehir yaşamını benimseyen yetişkinler Kurmancide belirli oranlarda gerileyici ikidillilik özelliklerine sahiptirler. Verilerin değerlendirilmesinde ikidillilik seviyeleri de belirleyici olmaktadır.

Kurmanci-Türkçe İkidillilik Görünümleri

Türkçeyi ileri yaşlarda öğrenen ya da erken çocukluk dönemlerinde edinen Kürtler'de, Wei (2007: 6, 7)'de ikidillilik düzeylerine göre yapılmış olan tanımlamalara bağlı olarak dört farklı ikidillilik düzeyi ile karşılaşmaktayız:

1. Baskın İkidillilik (Dominant Bilingualism): Kurmanci-Türkçe ikidillilikte dillerden birinin diğerine göre daha fazla işlevsel olması, daha fazla kullanım alanına sahip olması ve bu nedenlerle konuşucuların dillerden birinde daha yetkin olması durumudur. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kırsal bölgelerinde Kurmanci daha baskın iken farklılaşan toplumsal ve sosyo-demografik yapıya bağlı olarak şehir yerleşimlerinde Türkçenin ikidilliler için daha baskın olduğu anlaşılmaktadır. Baskınlık seviyelerinin farklılaşmasında eğitim ve özellikle ekonomik kaygılarla Türkiye'nin batısına göç de önemli belirleyicilerdir. Kurmancinin ya da Türkçenin baskın olduğuna dair dilsel görünümler, ikidillilerin bu dillerden birini diğerine göre dil kullanım alanlarında tercih etmelerine ve daha sık kullanmalarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca dillerden birini diğerine alternatif olacak bir biçimde kullanmaları sürecinde de baskın dil etkisini sesbirimlerin telafuzu, sözcük seçimi ve sözce üyelerindeki sıralamaya bağlı olarak belli ettirmektedir.

2. Dengeli İkidillilik (Balanced Bilingualism): İki dilde de aynı ya da birbirine çok yakın yetkinlik seviyelerine sahip olma durumudur. Dengeli ikidillilik, milliyetçilik akımları ve sonucundaki ulus-devlet dillerinin ortaya çıkmasından önce çok daha yaygındı. Bir dilin diğerine göre daha prestijli ya da kıymetli olma durumu çok düşük seviyelerde olduğundan dilsel etkileşimde aşırı benzeşmeler ya da kayıplar söz konusu değildi. Toplumların anadillerinin yaşamsal olanakları daha fazlaydı. Kurmanci-Türkçe dengeli ikidillilik, günümüzde özellikle kırsaldaki çocukların eğitim hayatı ile Türkçe edinmeye başlamalarının erken evrelerinde yaşanmaktadır. Eğitimin ileri aşamalarında yazı dilinin de etkisiye baskınlık durumu Türkçe lehine değişmeye başlayarak dengeli ikidillilik durumu ortadan kalkmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun merkez yerleşimlerinde aile bireyleri ya da arkadaşlarıyla yoğun olarak Kürtçe iletişim kuran çocuklar için de Türkçe eğitim hayatına bağlı olarak aynı sürecin geçerli olduğu belirtilebilir. Dengeli ikidilliliğin en belirgin görünümü, her iki dilin de farklı kullanım alanlarındaki söylem gereksinimlerini, birbirlerine alternatif olabilecek bir biçimde konuşucu tarafından kod değiştirme eylemi olarak yansıtılabilmesiyle ortaya çıkmaktadır.

3. Gerileyici İkidillilik (Recessive Bilingualism): Özellikle kullanım alanlarının azalmasına bağlı olarak anadilin işlevinde azalmaya bağlı olarak bu ikidillilik türüne ait konuşucular ve dilsel türetimleri ile yaygın olarak karşılaşılmaktadır. Kurmanci kullanım alanlarının yitirilmesine bağlı olarak dilsel girdilerin ya da üretimlerin azalması nedeniyle ortaya çıkan ikidillilik çeşididir. Yitirilen dil kullanım alanları Türkçe ile doldurulmaktadır.

Özellikle 1950'lerden sonra doğudan batıya göç eden yetişkinlerde bu tür ikidillilik daha yaygındır (Dorleign, 2006: 77). Ayrıca Kurmancinin ortak/geçer dil (lingua franca) olduğu kırsal bölgelerden şehirlere yerleşen ailelerin çocukları, eğitimde ve sosyal ilişkilerinde yeni toplumsal yapıya uyuma bağlı olarak Kurmanci ile daha az iletişim kurmaları bakımından gerileyici ikidillilik sürecine dâhil olmaktadırlar. Çünkü geçer dil artık Türkçedir. Kurmancide gerileyici ikidilliliğin en belirgin görünümü, Kurmanci içerik sözcüklerinin yerini Türkçe karşılıklarının almasıdır. Başlangıçta ödünçleme olarak görülen sözcükler zamanla alıntılanmış birer birim olarak Kurmanci sözcelerinde yer edinmektedirler.

4. Algılayıcı/Pasif İkidillilik (Receptive Bilingualism): Bu ikidillilik türünde bireyler, dillerden birinin yazılı ya da sözlü biçimlerini anlamalarına rağmen zorunlu olmadıkça bu dili kullanmamaktadırlar. Günümüz şartlarında bir dilin anadili olarak kabul edilebilmesi için o dilin yazı sisteminin ve yazılı anlatımlarının da bilinmesi gerekmektedir. Kurmancinin eğitim dili olarak yaygın ve yeterli olmamasından dolayı yazılı anlatımları oldukça kısıtlı bir çevre tarafından bilinmektedir. Bundan dolayı sözlü dildeki yetkinlik daha yaygındır. Algılayıcı ikidillilik de sözlü anlatımın kavranışı konusunda gelişme sergileyen çocuklar arasında oldukça yaygındır. Özellikle yetişkin aile bireylerinin ya da yaşlıların kendi aralarındaki Kurmanci konuşmalarını algılayarak anlayan fakat Türkçe konuşmayı tercih eden çocuk ikidilliler şehir yerleşimlerinde oldukça yaygındır. Bu ikidillilik türünün çocuklardaki en belirgin görünümü, kendilerine yetişkinler tarafından Kürtçe olarak sorulan sorulara Türkçe cevaplar vermeleridir (Varol, 2014: 123, 124).

Kurmanci-Türkçe ikidillilik aslında çokdillilik olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Türkçenin ikinci dil olarak edinimi ve öğrenimi süreçlerinde standart Türkçe dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin farklı Türkçe ağızları da aktif olarak yer almaktadırlar (Varol, 2014: 69).

Etkileşimbirimler ve Etkileşim Aşamaları

Dil sistemi içinde sesler, farklı işlev ve anlama sahip yapısal birimler ve tümcesel örüntüler yer almaktadır. Fakat sözcük biçimbilimi, anlambilimi ve işlevine yönelik çalışmalar çok uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Dillerdeki etkileşime bağlı farklılaşmaları ortaya çıkarmak için yapılan çalışmalar da genelde sözcük temellidir (Uzun, 2006). Sözcükler, kendi içlerinde içerik sözcükleri (content words) ve işlev sözcükleri (function words) olarak ikiye ayrılmaktadır. Diller arası etkileşimde içerik sözcüklerinden çok hangi türden işlev sözcüklerinin hangi oranlarda alıcı dil yapısına yerleştiği önemlidir. Çünkü dilin tümcesel kurulumunu sağlayan birimler işlevsel birimlerdir ve işlevsel birimlerin kaybı aynı zamanda dil kaybının da göstergesidir. Genel olarak adlar, yardımcı eylemler dışındaki eylemler, sıfatlar, bazı belirteçler, soru sözcükleri ve olumsuzluk belirten sözcükler içerik sözcükleridir. Adıllar, yardımcı eylemler, ilgeçler, bağlaçlar, bazı belirteçler ve tanımlıklar ise işlev sözcükleridir.

Dil etkileşiminde, alıntı sözcüğü edinen dile temel kod dışında alıcı dil (recipient language) ve alıntı sözcüğün kaynağı olan dile model kod dışında baskın dil (donor language) denilmesi sık kullanılan adlandırmalardır. Alıntı sözcük (loanword), baskın dilden alıcı dile aktarılan bir sözcük olarak tanımlanmaktadır ve ödünçleme sözcük (borrowed word) ile

kapsadığı dilbilimsel ilişkiler bakımından bazı ayrımlara sahiptir (Thomason, 2001: 71, 72). Alanyazında, bu iki ayrım birçok çalışmada bulunmamaktadır. Açıklamak gerekirse, doğal ortamda etkileşime giren diller, sürekli birbirlerinden sözcük alışverişinde bulunurlar. Alıcı dil yapısında, aldığı bu sözcükle aynı anlamsal özelliğe sahip bir sözcük de bulunuyorsa ve baskın dildeki sözcük alıcı dildeki sözcüğün söylemsel alanını tam olarak kaplamıyorsa bu sözcük bir *ödünçleme sözcük*tür. Fakat zamanla alıcı dil yapısı içine tamamen yerleşip o dilin kurallarına göre düzenlenirse ve ona alıcı dilde alternatif olan sözcüğün kullanımını ortadan kaldırırsa o zaman bu sözcük artık bir *alıntı sözcük* olmuştur. Alıntı sözcük olarak alıcı dil yapısı içine yerleşmenin diğer bir yolu da alıntı yapılan birime alternatif olacak bir birimin alıcı dil yapısı içinde bulunmamasıdır. Örneğin Türkçeye batı dillerinden geçen "hamburger" sözcüğünün Türkçe bir karşılığı yoktur ve bu içerik sözcüğü için Türkçede alternatif bir karşılık bulununcaya kadar alıntı sözcük olarak kullanımına devam edilecektir. Aynı biçimde az önceki tümce içinde kullanılan "alternatif" sözcüğünün "eşil" olarak kullanımı bulunduğu belirtilse de bu sözcük toplumsal uzlaşımsallık kazanıncaya kadar "alternatif" alıntı sözcük olarak kalacaktır. Öte yandan Arapçadan Türkçeye aktarılan "cümle" sözcüğü için "tümce", kelime için "sözcük" kullanımının yaygınlaşması daha önce alıntı yapılar olan Arapça karşılıkların artık ödünçleme yapılar olduğunu göstermektedir.

Thomason (2001: 71), tüm dilsel birimlerin belirli bir sırayla ödünçlenebileceğini belirtmektedir. Bu süreç, dilbilimsel ve toplumdilbilimsel temelli oluşum ile etkileşim zamanının süresine ve yoğunluğuna göre belirlenmektedir. Yani alıcı dil toplumunun baskın dil toplumuna uyumuna bağlı olarak alıcı dildeki tüm dilsel birimlerin baskın dilde olanlarla yer değişebileceğini belirtmektedir.

Etkileşim sürecinde, baskın dil ve alıcı dil yapısı içindeki tüm birimler ve örüntüler birer rakip gibi karşılaşır. Bu karşılaşma çoğunlukla baskın dildeki birim, anlam ve örüntülerin üstünlüğü ve alıcı dil yapısında gerçekleşen çeşitli değişimler ile sonuçlanır. Dünya ülkelerinin çoğu çokdilli toplumlara sahiptir ve birçok farklı dil etkileşim alanından elde edilen verilerle araştırmacılar, etkileşim aşamaları ve hangi türden birimlerin hangi sıralamayla alıcı dil alanına yerleştiği konusunda bazı açıklamalar yapmaktadırlar. Dillerin anlam yükünü içlerinde barındıran sözcükler ve işlevsel eklerin etkileşime bağlı olarak tiplojik aktarımın belirlenmesi için aşağıdaki aşamaların değerlendirilmesi önerilmektedir (Haspelmath, 2008: 48):

İçerik sözcüğü >işlev sözcüğü>eklemeli dil eki>çekimli dil birimi

Bu aşamalandırmaya göre önce içerik sözcüklerinin aktarımı gerçekleşir. Adlar, sıfatlar ve bazı belirteçler bu gruptadır. Söylem belirleyicileri ve bazı belirteçler gibi işlevsel sözcükler bunu takip eder. Bir dilde hem eklemeli hem de çekimli dile özgü ekler/birimler bulunduğunda ekelemeli dile özgü olan eklerin daha çok alıcı dil yapısına aktarılmak istendiği anlaşılmaktadır. Yani Türkçe gibi dillerde olan eklerin çekimli dillerde bulunan eklerden daha çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Johanson (1999: 90) Altay dilleri hipotezine bağlı olarak birçok Türk dilinin geçirgen ve sistematik olmasından dolayı çekici özellikler içerdiğini belirtmektedir. Johanson'a göre, Türkçenin eklemeli dil yapısına sahip olmasının, Türkçe ile etkileşime giren Kurmanci gibi çekimli diller için Türkçeden ödünçleme/aktarım yapma isteği oluşmasına neden olmaktadır. Çünkü Türkçedeki zengin soneklerin sözcük türetim işlevselliği

oldukça güçlüdür. Haspelmath (2008: 48), yukarıdaki dilsel etkileşim aşamalarının şu şekilde yorumlanabileceğini belirtmektedir:

1.Zamansal olarak: Bir dil soldaki birimleri sağdaki birimlerden daha erken ödünçler. Etkileşime bağlı olarak bağımsız (herhangi bir sözcüğe bitişik olmayan) dilsel birimler bağımlı olanlardan çok daha önce aktarılır. Çünkü alıcı dil yapısında öncelikli olarak ihiyaç duyulan anlamsal içeriğe sahip birimlerdir.

2.Belirtici olarak: Bir dil eğer sağdaki birimleri içeriyorsa o zaman soldaki birimleri de ödünçlemiş demektir. Bağımlı işlevsel birimleri sözvarlığına katmış olan bir dilin, bağımsız birimleri de söz varlığına aktarmış olduğunu belli eder.

3.Niceliksel olarak: Bir dil soldaki birimlere benzer yapıdaki birimleri sağdaki birimlere benzer yapıdaki birimlerden daha fazla ödünçler. Dil alanında ihtiyaç duyulan daha çok anlamsal içeriğe sahip olan içerik sözcükleri ve işlevsel sözcüklerdir. Bağımlı işlevsel birimler dilsel etkileşimin en son aşamalarında yerini baskın dildeki eş-işlevsellerine bırakırlar.

4.Olasılık: Soldaki birimlerin ödünçlenmesi sağdaki birimlerin ödünçlenmesinden daha olasıdır (Haspelmath, 2008: 48). Soldaki birimler daha kolay ödünçlenir. Çünkü alıcı dil yapısının yetersizliği dilbilgisel düzlemden çok anlamsal içerik eksikliğinden kaynaklanır. Bundan dolayı söz varlığında eksik olan anlam alanını öncelikle doldurmaya çalışır ve yine içerdikleri çok anlamlılıktan dolayı bağımsız işlevsel birimleri baskın dilden aktarmaya çalışır.

Owens (1997), aynı kökenden gelen dil özelliği sergilemesinden ya da etkileşim kaynaklı olarak gerçekleşen farklılaşmaların dilin hangi bölümleri üzerinde daha etkili olduğunu gösteren olası kademelenme oranını aşağıdaki tabloda sunmaktadır (Thomason, 2001):

Şekil 1. Dilsel birimlerin akrabalık/komşuluk ilişkilerine göre farklılaşma aşamaları (Owens 1997)'den uyarlama

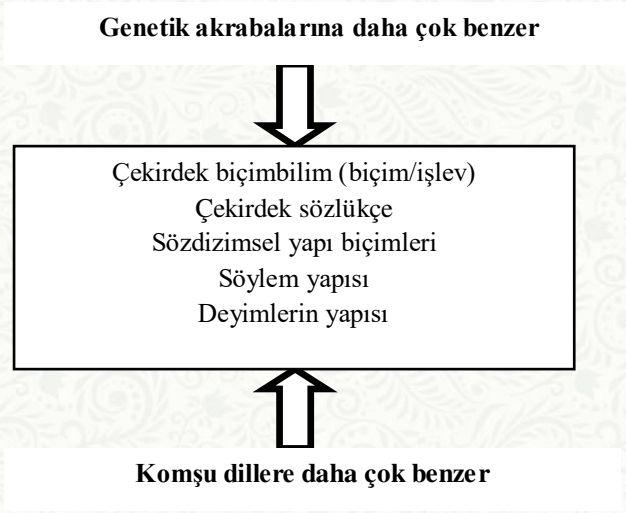

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Şekildeki kademelenme oranı, tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının son dönemlerine kadar süren araştırmalarla elde edilmiş verileri sunmaktadır. Bir dilin çekirdek biçimbilimi yani yapım ve çekim ekleri ve günlük hayatta sıklıkla kullanılan ve ilk edinilen sözcüklerden oluşan çekirdek sözlükçe, sonrasında ise temel sözcük diziliminin de içinde bulunduğu sözdizim genetik akrabaklara daha çok benzer. Çünkü bu dilsel alanlar, aynı zamanda, etkileşime bağlı olarak söz varlığından yitirilecek son özelliklerdir. Fakat deyimlerin yapısı, ses ve bürün olguları baskın dil yapısına daha çok benzer yani etkileşime bağlı olarak değişmesi daha olasıdır. Muysken (2008: 9) farklı dillerden büyük oranda sözcük dağarcığıyla ilgili birimler ödünçlense de bunların dilbilgisel farklılaşmalara neden olmayabileceğini belirtmektedir. Sözcüksel ödünçleme ardından bazı türetimsel ekler ve sözcük dizilimi de ödünçlenebilmektedir. Fakat genellikle temel dilbilgisel yapıların ödünçlemesi gerçekleşmez.

Ödünçleme/Alıntılama Ölçeği ve İkidillilerin Kurmanci Sözceleri

Thomason (2001: 69-71)'de etkileşime bağlı ödünçleme ve alıntılama ölçeği geniş bir çerçevede sunulmaktadır:

1. Düzensiz etkileşim: Temel olmayan içerik sözcüklerinin ödünçlenmesidir. Temel olmayan içerik sözcükleri, anadilin çekirdek sözlükçesinde bulunmayan ya da bulunan fakat kullanım sıklığı olmayan sözcüklerdir. Baskın dil olma özelliği belirgin değildir. Toplumların aynı yaşam alanınını paylaşmalarının bir sonucu olarak Kurmanci ile Türkçe etkileşiminin çok erken dönemlerinde iki dil arasında sözcük aktarımları olmuştur. Örneğin Urartuca kökenli olan *tırsmak* sözcüğü, Kurmanci kaynaklı olarak Türkçenin söz varlığına yerleşmesi ve Türkçeden de bazı içerik sözcükleri, Kurmanci konuşucularının dilsel gereksinimlerine bağlı olarak söz varlıklarına kazandırılması bu sürecin görünümleridir.

2. Yavaş ama daha yoğun etkileşim: Diller arası etkileşime bağlı olarak en çok ödünçlenen birimlerden biri bağımsız belirteçler olan söylem belirleyicileridir. Çeşitli deyimler de olaylar, durumlar ve duyguların yansıtılmasında özet anlatımlar olmalarından dolayı bu süreçte aktarımı gerçekleşen örüntülerdir. Deyimlerin aktarımında temel olan anlamsal özelliklerin aktarılmasıdır. Anlamsal özellikler aktarılırken birimler arasındaki yapısal ilişkiler de aktarılabilir. Örneğin Kurmanci Kürtçesine Türkçeden aktarılan *dıl-ê* "gönül-izafe" *mın* "benim" *teng* "sıkı" *bu* "oldu" yani "canım sıkıldı" deyimi bu örüntüde sadece anlamsal özelliklerini barındırmaktadır (Bulut, 2006). Bu deyim Türkçe baskın, Kurmanci gerileyici ya da algılayıcı ikidillilik seviyesine sahip olanlarda genellikle *canê mın sıkılmiş bu* "canım sıkıldı" biçiminde görülür. Deyimde anlamsal içeriğin yanında Türkçenin yapısal birimlerinin de aktarıldığı anlaşılmaktadır. {-mIş} eki, Kurmancide, Türkçedeki işlevinden farklı olarak sadece bağlı olduğu sözcüğü (adeylemi) ardından gelen yardımcı eyleme bağlayan bir bağ kurucu görevindedir.

Türkçe, bağımsız işlev belirteçleri olarak Arapça ve Farsça'dan *yani, zira, ama çünkü* gibi çok sayıda birimi kopyalamıştır. Bu bağlayıcılardan bazıları Türkçe aracılığıyla Makedon dili gibi farklı etkileşim dillerine de geçmiştir. Söylem belirleyicisi olarak kullanılan bağlayıcıların kopyalanması daha kolay ve sık gerçekleşmektedir. (Johanson, 2006: 12).

3. Yoğun etkileşim: Temel olduğu kadar temel olmayan sözcüksel birimleri ödünçleme, orta seviyeli yapısal ödünçleme gerçekleşir. Sözcük dizimi ve yan tümce örüntüleri benzeşebilir. Ödünçlenen çekimsel kategoriler ve ekler anadilin sözcüklerine alıntı birimler olarak eklenebilir. Dilsel özellikler, uzun süreli ve yoğun dil etkileşimine bağlı olarak alıcı dil yapısına öylesine yerleşir ki anadili konuşucusu tarafından bu özellikler köken dillerine ait olarak benimsenir. Çünkü ana dil konuşucuları, bu özellikler için gerekli dilsel uyarlamaları gerçekleştirerek uygun söylem örüntüleri içinde kullanmaktadırlar. Ancak etimolojik bir çalışmaya bağlı olarak bu birimlerin ait oldukları diller anlaşılabilir.

Grafik 1. Etkileşimbirimlerin köken dillere göre dağılımları (Varol 2014)

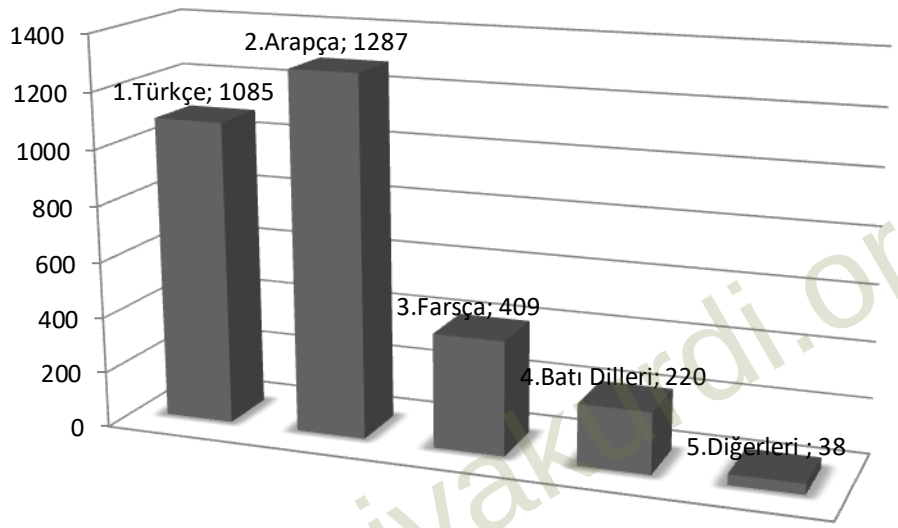

Grafik 1. doğal ortamda ikidilli Kurmanci konuşucularının bu dildeki sözcelerinde yer alan farklı dillere ait sıklık özellikleriyle üç bin civarındaki etkileşimbirimi göstermektedir. Arapça, Farsça, Batı dilleri ve diğer dillerden aktarılmış olan bu dilsel birimlerin sıklık özellikleriyle yaklaşık iki bin tanesi aynı zamanda Türkçe söz varlığı içine de yerleşmiştir. Etkileşimbirimler, sözce içinde görülme sıklıklarını da içerecek biçimde grafiğe yansıtılmıştır. Çünkü etkileşimin boyutları anlaşılmak isteniyorsa dilsel ifadelerin kullanım sıklıkları da görülmelidir. Dorleign (2006: 82)'de Arapça ve Farsça içerik ve işlev sözcüklerinin Türkçe ve Kurmancinin dil yapılarının belirlenmesinde önemli bir role sahip olduklarını belirtilmektedir. Türkçe ve Kurmanci arasındaki dil ilişkileri bakımından belirsizliğini koruyan durum Arapça ve Farsça olan dilsel öğelerin Türkçe aracılığıyla mı Kurmanciye yerleştiği yoksa Kurmanci aracılığıyla mı Türkçeye yerleşmiş olduğu konusundadır. Alıcı dilde, aracı dile özgü birtakım özellikler bulunduğunda aktarımın hangi dille gerçekleştiğine dair fikir sahibi de olunabilir. İkidillilere ait Kurmanci sözce yapıları içinde bulunan etkileşimbirimler, aynı zamanda Türkçenin komşu dillerden etkilenme oranını göstermektedir. Bağımlı işlevsel biçimbirimler dışında hem Türkçe hem de Kurmanci, Arapça ve Farsçadan yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Kurmancinin Türkçeden etkilenme durumu da grafikteki sayısal verilerden ve ikidillilere ait tez çalışması içindeki sözcelerden (Varol, 2014: 227-361) açıkça görülebilmektedir. Başta içerik sözcükleri olmak üzere birçok bağımsız işlevsel birim ve Türkçenin tanıtsallık eki olan {-mIş} yapısı, anlamsal içeriğini değiştirerek Kurmanci

www.arsivakurdi.org

söylem alanı içine yerleşmiştir. Bu etkileşimbirimlerden bazısı ödünçleme özellikleri sergilerken alıcı dil yapısına uyum sağlayanlar artık alıntı sözcükler olmuştur. Arapça ve Farsça yanında Batı dillerine ait dilsel birimler, Türkçe söz varlığı içinde bulunmaktadır fakat bunlardan hiçbiri işlevsel birim değildir. Teknolojik yeniliklerin kullandıkları diller ve dijital iletişim dillerinden özellikle İngilizce, Türkçe sözvarlığındaki yoğunluğunu artırmaktadır.

Her dilin kendine özgü bir dilbilgisel yapılanışı vardır. İki çekimli dilin etkileşim aşamaları ve değişen dilsel birimlerinin yeni düzeni bir eklemeli dil ile bir çekimli dilin etkileşimi ve yeni düzeninden farklı olacaktır. Aşağıda yarı çekimli yarı eklemeli tipoljik özelliklere sahip Kurmanci ile eklemeli dil yapısına sahip Türkçe ve bölgenin diğer baskın dilleri olan Farsça ve Arapça arasında gerçekleşen etkileşimin dilbilgisel alanlardaki sıralı yansıması bulunmaktadır. Tez çalışması içindeki bu verilerden hangi dilsel birimlerin daha çok aktarımının yapıldığı ve hangilerinin göreceli olarak sözvarlığına daha az yerleşmiş olduğu konusunda birtakım bilgiler elde edilebilir. Aşağıda yetişkinlere ait sözceler içinde bulunan etkileşimbirimler sıklık değerlerini de içlerinde barındıracak biçimde yoğunluk sıralarına göre belirtilmektedir:

Adlar > Belirteçler > Sıfatlar > Sözce Bağlaçları (Söylem Belirleyicileri) > Adeylemler > İkilemeler > Sıralama Bağlaçları > Ünlemler > İlgeçler > Adıllar > Eylemler > Ulaçlar

Yetişkin sözcelerinde sözcüksel birimlerden en çok adların aktarımının gerçekleştiği görülmektedir (Varol, 2014: 153). Türkçe ya da farklı bir dil kaynaklı olan yapılar ikidilli Kurmancisinin birim sözcük ya da farklı örüntüleri ile bir arada, sözcenin bir üyesi olduğunda bunlar *karma yapılar* olarak adlandırılmaktadır. Karma yapılı görünümler, bağımlı işlevsel birimleri vasıtasıyla Kurmancinin temel söz varlığına ait unsurları korumaya devam ettiğinin de bir göstergesidir. Adlar en çok karma yüklem (KY) ve karma özne (KÖ) niteliğindeki alanlarda bulunmaktadırlar:

HB75/**1.** [1]Baldıza te [2]sınırlenmiş bûye⌋ nızanım çı bûye
'Baldızın sinirlenmiş (mi) bilmem ne olmuş'

HB75/1'de üst simge ve alt çizgili olarak belirtilen Türkçe yapılardan [1] Kurmanci izafe biçimbirimi olan {-a} ve ikinci tekil şahıs adılı olan *te*'yi içinde barındırmasıyla bir KÖ. alanı oluşturmaktadır. Türkçe tanıtsallık biçimbirimi olan {-mIş} ile birlikte [2]'de görülen adeylem yapısı ise Kurmanci *bûn* yardımcı eylemi ve bitmişlik görünümü sergileyen üçüncü tekil şahıs biçimbirimi {-ye} ile birlikte KY. alanını oluşturmaktadırlar. Aktarımı yapılan adlar, yalın olarak özne (Ö) alanlarında çok daha düşük düzeyde iken Kurmancinin uyum ekleri gibi bağımlı işlevsel birimleri gerektiren yüklem (Y) alanlarında neredeyse hiç yoktur:

İG52/**2.** [1]Mıllet na hema [2]polês bu
'Millet yoktu, öyle polis vardı'

İG52/2'de [1]Arapça [2]Fransızca kökenli adlar olan ve yalın Ö. alanları oluşturan yapılar bulunmaktadır. Genelde varlık-yokluk belirten sözce yapısı olarak değerlendirilebilecek örüntülerde bu türden yapılanmalarla karşılaşmaktayız. Diğer sözce örüntülerinin Kurmancinin işlevsel birimlerine ihtiyaç duydukları tez çalışmasındaki verilere bakılınca anlaşılmaktadır (Varol, 2014: 227-361). Veriler konuşma diline ait oldukları için eksiltmeli

birimlerle de sıklıkla karşılaşılmaktadır. Yukarıdaki örnekte: *hebu* yerine *bu* "vardı" gibi. Durum, yer-yön ve zaman belirteçleri olarak kullanılan sözcükler bunu takip etmektedir. Adların en çok bulunduğu belirteç türü yer-yön belirteçleridir.

CO68/**3.** Ez çum odê
'Ben odaya gittim'

CO68/3'te Türkçe *oda* sözcüğü Kurmancide bükük ya da eğik durum eki (oblique case) olarak belirtilen {-ê} biçimbirimi ile birlikte karma yer-yön belirteci alanını oluşturmaktadır. Öte yandan Türkçe ya da etkileşimde olunan farklı diller kaynaklı adların yalın olarak belirteç alanlarını oluşturmaları oldukça nadirdir.

Niteleyici olarak kullanılan sıfatlar bakımından zengin olan Türkçeden ve etkileşimdeki farklı dillerden konuşma dili olan Kurmanciye birçok niteleyici/sıfat aktarımı yapılmıştır. Bu sözcüklerin Kurmancideki eşanlamlı olan karşılıkları da ikidilli sözcelerinde bulunabilmektedir. Sıfatlar çoğunlukla karma yüklem alanlarında görülmektedir:

İG52/4. Bêriwan guşkê [1]sert e⌋ [2]qelbê [3]sert e⌋
'Berivan biraz serttir kalbi (vicdanı) serttir'

İG52/4'te davranış ve tutum ile ilgili bir niteleyici/sıfat olarak *sert* aslında Farsça kaynaklıdır fakat Türkçedeki anlamsal ve kullanımsal içerik ile örtüşmektedir. Sözce içinde iki farklı KY. alanında kullanılan bu niteleyiciler Kurmancinin ek fiil olarak da bilinen koşaç (copular) eki {-e } ile birlikte işlevsellik kazanmaktadırlar. Örnek yapılardan görüldüğü gibi genellikle Kurmancinin izafe, durum ve koşaç gibi bağımlı işlevsel birimleri ile birlikte etkileşim dillerine ait birimler belirli bir sözce alanında bulunmaktadırlar.

Türkçe dışında Arapçanın ve belirli oranda da Farsçanın sözce bağlaçları ve söylem belirleyicilerinin Kurmanci ve Türkçe sözvarlığına yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlevsel birimler anadili konuşucuları tarafından içselleştirildiğinden artık birer alıntı sözcüktürler. Arapça kaynaklı *yani, ama, mesela, zaten* ve Farsça kaynaklı *çünkü* ve Türkçe kaynaklı peki en çok karşılaşılan söylem belirleyicileridirler.

BN45/**5.** Mı go:[1]Peki mala te [2]xıra nebıt!
'Dedim: 'Peki evin harap olmasın (yıkılmasın)!'

BN45/5'te, görüldüğü gibi tek başına kullanılan / bağımsız bir işlevsel birim olarak *peki,* sözce başı konumda konuşucunun tavrını, tutumunu sergileyici bir işleve sahip olduğundan söyleme yön vermektedir. Bu yönleriyle durum belirteci olarak sözce alanlarında bulunmaktadırlar. Söylem belirleyicilerinin de etkileşime bağlı aktarıma açık oldukları anlaşılmaktadır. Çokdilliliğin olduğu dünyanın farklı coğrafyalarında da söylem belirleyicilerinin etkileşime bağlı olarak hızlı ve yoğun bir biçimde aktarılan birimler oldukları bilinmektedir. Türkçenin, Kurmanciyi en belirgin biçimde etkileyerek sözce kurulumuna yön veren, {-mış}'lı yapıları da içinde barındıran adeylemler olmuştur.

Türkçe kökenli oldukları belirtilen ikilemeler de işlevsel özellik sergileyen birimler olarak Kurmanci sözvarlığı içine yoğun bir şekilde girmiştir. *Gevir-mevir* "taş-maş" ya da *heval-meval* "arkadaş-markadaş" gibi sadece anlamsal ilişkileri aktaran ikileme yapıları dışında *etüt-metüt* gibi doğrudan Türkçeden yapısal bütünlüğü ile aktarılan ikilemelerle de

karşılaşmaktayız. İkidilli Kurmancisinde ikileme yapılarının kaynak ya da aracı olan dilden alındıktan sonra ses değerlerine uyumlu hale getirildiği de görülebilir:

HB75/**6.** [1]Hema hema nûziki du sed [2]kilo hebu
'Hemen hemen iki yüz kiloya yakın vardı'

HB75/6'da [1] durum belirteci alanına sahip bir ikileme yapısıdır. *Hemen* sözcüğünün kaynağı, etimoloji sözlüklerinde, Kurmanci gibi Hint-İran dil grubu içinde bulunan Farsça olarak belirtilmektedir fakat farklı yapısal görünümlerle hem Türkçede hem de Kurmanci Kürtçesinde bulunmaktadır. İkileme sözcüğü olan *hemen* tek başına olduğunda "çabuk, hızlı" anlamındayken ikileme yapısı içinde "yaklaşık olarak" anlamını vermektedir. İkilemeler de söylem belirleyicileri gibi genellikle durum belirteci alanında bulunmaktadırlar. Sıralama bağlaçları, genellikle Arapça ve Farsça kaynaklı birimler olarak hem Kurmanci hem de Türkçe sözvarlığı içinde *ve, hem..hem, ne…ne* gibi bulunan alıntılanmış işlevsel birimlerdir. Ünlemler, duygu durum yansıtıcısı olarak ses perdesine bağlı oluşumlar sergiler ve bu da aynı zamanda bürünsel özelliklerden de etkilenilmiş olduğunu gösterir. Türkçeden Kurmanciye alıntılanan ilgeçler Kurmaci sözdizim kurallarına göre yeniden biçimlenmiştir. İkidillilik seviyesine bağlı olarak Kürt konuşucular, Türkçe adılları, eylemleri ve ilgeçleri de Kurmanci ile gerçekleştirdikleri söylemlerinde kod karıştırma ve değiştirme birimleri olarak kullanabilmektedirler. Türkçe ve Kurmanci arasında gerçekleşen etkileşim sıralamasına bağlı olarak içeriksel sözcüklerin işlevsel sözcük ve birimlerden çok daha fazla alıntılandığını belirtebiliriz. Kurmanci, ikidilli sözcelerde kendine özgü olan bağımlı işlevsel birimleri, ikidillilik seviyesine bağlı olarak büyük oranda korumaya devam etmektedir.

4. Çok yoğun etkileşim: Önemli oranda sözcüksel ve yapısal ödünçleme gerçekleşir ve bu türden sözdizimsel ödünçleme *anlamsal sözdizim ödünçleme* 'semantico-syntactic barrowing' olarak nitelendirilir (Thomason, 2001: 70,71). Çok yoğun etkileşim, sözdizimsel anlam ağının da baskın dile benzeşmesiyle kendini belli etmektedir. Kapadokya Yunancası için bedeninin Yunanca ama ruhunun Türkçeleşmiş olduğu benzetmesi çok yoğun etkileşimin sonucunu ortaya koymaktadır. Bu türden bir etkileşim gerçekleştiğinde alıcı dilin temel kurucusu olan sözdizimsel örüntü, anlamsal bütünlüğüyle beraber baskın dilin özelliklerini barındırdığından dil kaybının son aşaması olarak değerlendirilebilir. Alıcı dile özgü kural ve özelliklerin bu aşamaya kadar çoğunluğu yitirilmiştir. İkidillilerden ileri derecede gerileyici Kurmanci yetkiniği sergileyen konuşucuların çok yoğun etkileşime dair dilsel görünümler sergilemesi söz konusudur. Sözdizimsel anlam alıntılanması, ikidillilikten tek dilli bir topluma dönüşümün de göstergesidir.

Sonuç

Etkileşim yaşayan dillerin baskın olanından alıcı dil yapısına çeşitli sözcüksel ve dilbilgisel özellikler aktarılabilir. Dilsel birim ve örüntülerden kurulu olan bu aktarımların ikidillilerin Kurmanci Kürtçesi için de belirli bir düzen ve sıralanma içinde gerçekleştiğine dair veriler bulunmaktadır. Alanyazındaki açıklamalara ve tez çalışmasındaki verilere bağlı olarak dilsel etkileşimden en çok etkilenen ve aktarımı yapılan birimlerin, alıcı dildeki anlamsal ihtiyacı karşılamalarından dolayı içerik sözcükleri olduğu anlaşılmaktadır. İkidillilik seviyelerine bağlı olarak Kurmanci Kürtçesi-Türkçe konuşucularının Kurmanci sözcelerindeki Türkçe içerik ve işlev sözcüklerinin sıklığı farklılaşmaktadır. Bağımsız işlevsel

birimlerden olan söylem belirleyicileri etkileşimin erken aşamalarında çok anlamlı özelliklerinden ve kullanım sıklıklarından dolayı aktarımı gerçekleşen işlev sözcükleridir. Ödünçleme ve alıntılama ölçeğine göre Kurmanci ve Türkçe konuşucusu olan ikidillilerin Kurmanci söz varlıkları yoğun etkileşim sergilemektedir. Verilere göre daha çok Arapçanın ve belirli oranlarda Farsçanın içerik sözcükleri ve söylem belirleyicilerinin, Türkçe ve Kurmanci sözvarlığına, benimsenerek alıntılanan *ortak kodbirimler* olarak yoğun bir biçimde yerleştiği görülmektedir. Batı dilleri ve farklı aracı kaynak dillerin içerik sözcüklerinin de yine ikidilli Kurmanci konuşucularının sözvarlığında Türkçe aracılığıyla bulunduğu anlaşılmaktadır. Uygulamalı çalışmalar göstermektedir ki çok yoğun dilsel etkileşimde, temel koddaki sözcük dağarcığı baskın dil olan model koddaki ile yer değiştirir, bağımlı işlevsel birimler temel koda yerleşir ve yoğun etkileşimin en son aşamasında sözdizimsel anlam ağı bütünüyle model koda ait birimlerle kaplanabilir. Örnek olarak verilen bazı sözce yapılarından anlaşıldığı gibi genellikle etkileşim dillerine ait birimler, Kurmancinin izafe, durum ve koşaç gibi bağımlı işlevsel birimleri ile birlikte belirli bir sözce alanında karma olarak bulunmaktadırlar. Bundan dolayı da etkileşim dillerinin birimleri, genellikle Kurmancinin bağımlı işlevsel birimleri ile birlikte belirli bir sözce alanını oluşturabilmektedirler. Tipolojik bakımlardan Kurmanci ve Türkçe farklılık sergilediğinden ikidillilerin Kurmancisinin temel dilbilgisel alanları korunsa da yetersiz dilsel girdi ya da kullanım alanlarının yitirilmesine bağlı olarak bu alanlar da dil yetkinliğindeki gerilemeyle orantılı bir biçimde aşamalı olarak etkilenerek değişip dönüşebilir. Türkçe ve Kurmanci Kürtçesi arasındaki etkileşim süreci, çokdilli ortamlarda insan bilişselliğinin bir yansıması olarak incelenmesi gereken dilbilimsel verilerle sürekliliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Bulut, Christiane. 2006. ‘Turkish Elements in Spoken Kurmanji’. *Turkic Languages in Contact*, Editör: H. Boeschoten. Berlin: Harrassowitz Verlag, s. 95-121.

Dorleijn, Margarette. (2006). “Turkish-Kurdish Language Contact”. *Turkic Languages in Contact*, Ed. H. Boeschoten. Germany: Harrassowitz Verlag, 75-94.

Johanson, Lars. (1999). “Attractiveness and Relatedness: notes on Turkic Language Contacts”, *Proceedings of the twenty-fifth annual meeting of the Berkeley Linguistic Society, Special Session on Caucasian Dravadian and Turkic Linguistic*, Ed. Jeff Good, Alan C.L. Yu, 87-93.

Johanson, Lars. (2006). “Turkic language contacts in a typology of code interaction”, *Turkic Languages in Contact*, Ed. H. Boeschoten. Berlin: Harrassowitz Verlag, 4-27.

Haspelmath, Martin. (2008). “Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability”, *Aspects of Language Contact*, New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes, Ed. Georg Bossong, Bernard Comrie, Yaron Matras, 43-62.

Heine, Bernd. - Kuteva, Tania. (2007). “Identifying instances of contact-induced grammatical replication”, *MPI* Leipzig, (Preliminary Version), 1-28.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Matras, Yaron. (2009). *Language Contact*. Cambridge University Press.

Muysken, Pieter. (2008) "Conceptual and Methodological Issues in Areal Linguistics". *Linguistics Areas to Areal Linguistics,* John Benjamins Publishing Company, 1-25.

Rehbein, Jochen - Herkenrath Annette vd. (2009). "Turkish in Germany – On contact-induced language change of an immigrant language in the multilingual landscape of Europe", *STUF, Akademie Verlag*, 62, 3: 171-204.

Romaine, Suzanne. (2008). *Bilingualism.* Merton College, University of Oxford, Blackwell Publishing.

Thomason, G. Sarah. (2001). *Language Contact*. Edinburgh University Press.

Uzun, E. Nadir. 2006. *Biçimbilim: Temel kavramlar*: Papatya Yayıncılık.

Varol, Orhan. (2014). Türkçe-Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidilli Konuşuculara Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. URL: acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/26195.

Wei, Li. (2007). 'Dimensions of Bilingualism,'*The Bilingualism Reader*,/Editörler: Li Wei.- 2nd ed. Routledge. s. 1-23.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

NIRXANDINEK LI SER ÇÎROKÊN QEDRÎCAN
(AN EVALUATION OF QEDRÎJAN'S STORIES)

Erdoğan ALPARSLAN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 25.03.2021
Accepted // Pejirandin: 26.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 176-195

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Alparslan, Erdoğan, (2021). Nirxandinek Li Ser Çîrokên Qedrîcan, *Kurdiname*, no. 4, p.176-195
Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Qedrîcan, di sala 1932an da bi *çîrokekê* di kovara *Hawarê* da dest bi jîyana xwe ya edebî dike û heta 1972an li sirgûnê jîyana xwe ji dest dide, di kovarên wek *Hawar, Ronahî, Roja Nû, Gelawêj û Hiwa*yê de 14 çîrok, ên din jî helbest, sehitî û gotar nivîsîye. Di vê xebatê da em ê 12 çîrokên Qedrîcan ên di kovarên wek Hawar, Ronahî û Roja Nû da hatine weşandin, ji alîyên cure, teknîkên vegotinê, vegêr û sekna vegêr û demê ve vekolînin.

Mjarên di çîrokan da derketine pêş ev in; çîrokên ji çîroknûsên tirk Ömer Seyfettin hatine wergirtin û adaptekirin, temayên her tim nivîskar di bin bandora wan da dibîne, wek sirgûn, bîr û bîranîn in. Çîrokên Qedrîcan xwediyê binyadeke nûjen in û bi fînalên xwe ve çîrokên balkêş in. Qedrîcan di çîroka kurdî da hostayê *fînala* ne. Çîrokên wî bi piranî sehneyên ji jîyana wî ne. Ji bo nirxandina çîrokan, me cih daye jînenîgariya wî jî. Çîrok herwiha hem 'nivîskar navendî" hem jî ji bi rêketina berhêmên wî yek û yek hatine nirxandin.

Bêjeyên sereke: Sirgûn, bîr û bîranîn, Ömer Seyfettin, fînalên balkêş, têkçûn, rexne, tenêbun.

Abstract

Qedrîcan, who had started his literary career with a story in Hawar Magazine in 1932, wrote various poems, essays and articles including 14 stories published in Hawar, Ronahî, Roja Nû, Gelawêj and Hîwa magazines until his death in exile in 1972. In this study, concepts such as genre, narrative techniques, narrator and the narrator's point of view and time in the stories of Qedrîcan's 12 stories published in Hawar, Ronahi and Roja Nu magazines were examined.

The prominent titles in the stories are the two stories quoted from Turkish short-story writer Ömer Seyfettin and the themes of exile and the past, which the author was constantly under its influence. Qedrîcan's stories have a modern structure and draw attention with their resolution parts. Qedrîcan is the final master in Kurdish storytelling. His stories are mostly scenes from his life. Therefore, Qedrîcan's biography has been included to analyze these stories. Then, the stories have been resolved one by one, both author-oriented and based on the works.

Keywords: Exile, Memory and Memories, Omer Seyfettin, înteresting finals, failure, criticism, lonelines

* Erdoğan Alparslan, Mamosteyê Kurdî, erdogan7alparslan@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2566-7947.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

DESTPÊK

Edebiyat di avakirina çanda neteweyî da roleke mezin dileyîze. Netewesaz bi rêya edebiyatê bi amraza ziman dixwazin neteweyekî ava bikin. Ji ber vê metnên edebiyatê ji bo netewesazan wek pirtûkên pîroz bi qîmet in. Gregory Jusdanis di sazkirina neteweyê da rola edebiyatê wiha tîne ziman

"Modernbûn, divêtîya avabûna çandeke neteweyî tîne da ku ev çand bikeve şûna nasnameyên nijadî-olî yên pergala tebeqebûyî pêk tîne. Berevajê qanûnên teqez ên împaratorîyê û edetên dêrê ên bi zorê, çanda neteweyî takekesan bi xûyên cemaetê, serpêhatîyan, çîrokan û helbet bi rêya ziman digihîne hev. Endamên bi vê peşnûmaya dewletê bi hevre hatine girêdan, bi vî awayî mirata hevpar, merivatî û çarenûsên xwe dijîn. Kanona edebiyatê wek yekûnekê bi metnên çîroka neteweyê vedibêje pêk hatî ji bo meriv xwe wek welatîyên neteweyeke yekbûyî bibînin serpêhatîya piştgirîyê hêsan dike. Lê kanon bi tenê temsîla nasnameya neteweyî nasekine, di heman deme da nirxên neteweperwerîyê diniçilîne gel û tev li hilberîna vê nasnameyê jî dibe. Kanon dîroka neteweyê -di zimanê zikmakî da- tomar dike; berdewamîyeke kronolojîk saz dike ku ji bo endamên civatê ji kêşeyên nihayeke nedîyar bûye sedem ra serî derkevin dibe alîkar. Di nîzama demkî ya modernîteyê da, Ew kanona ku olaneke ûtopîk ya rabirdûyê, bêrîya cihekî nake bêrîya demekî dike. Di demeke ku nasname diqewimin û têkiliyên civakî ji hev vediqetin, canon li bereketa demên kevnar dinihêre û hêviyên ji nû ve vejîn yên çandî pêşkêşî mirovan dike." (Jusdanis, 1998: 80).

Sazkarên neteweyan bi rêya edebiyatê netewe saz kirine. Ji bo vê jî ziman amraza herî kara bû. Ziman ji bo pêşnûmaya avakirina neteweyê amraza herî girîng e. Bi rêya edebiyatê netewesaz bi tayên hestî endamên neteweyê bi hevre girêdidin. Ruhê ziman û neteweyê yek in. Yiannis Psikharis ziman û neteweyê yek dibîne. "Ziman û netewe yek in. Meriv hezkî ji bo welatê xwe şer bike hezkî ji bo zimanê xwe yê neteweyî, têkoşîna dide yek e." (neqilker Jusdanis, 1998: 76) Edîtorên Hawarê jî ji her alîyan da şer dikirin; lê di şerên çekdarî da têk diçin. Dîsa jî dev ji têkoşînê bernadin û şerê xwe bi rêya edebiyatê didomînin. Ji bo sazkirina neteweyê du rê pêşîya wan bûn; yek serdestbûna li ser axê ya din jî edebiyat bû. Jusdanis ji bo vê meseleye wiha dibêje: "Ji bo neteweyek bibe netewe pêdivîya wî ji du tiştan heye: firehkirina tixûban û afirandina edebiyata (fîloloyia) xwe." (Jusdanîs, 1998: 76). Derfeteke avakarên Hawarê tinebû tixûbên axa xwe fireh bikin lê dikaribûn edebiyata xwe biafrînin. Wan jî ev tişt kir birêya kovarekê, edebiyata xwe ya neteweyî afirandin. Hawarê di nav van şert û mercan da bi ruhekî neteweyî û bi van angaştan dest bi weşana xwe kir:

1. Pêwistîya alfabeyek nû û belavkirina vê alfabeyê di nav milet da. Lêkolîna zaravayên kurdî û berhevdanîna wan.
2. Cihê zimanê kurdî di nav zimanên arî da. Bingehên zimanê kurdî, dîrok û awayê rabûn û pêşketina wî.
3. Berhevkirina çîrok, lawij û staranên kurdî û belavkirina wan.
4. Dabeşkirin û belavkirina dîwanên kurdî û jînenigarîya şair, nivîskar û merivên din yên bijarte.
5. Lêkolîna li ser folklor û stranên kurdî.

6. Lêkolîn li ser dîrok û erdnîgarî.
7. Lêkolîn li ser hunerên kurdî (Bedirxan, 1932: 1, hej. 1)

Kovara Hawarê van angaştên xwe yên li jor, bi piranî anî cih. Bi saya van hewldanan edebiyateke kurdî ya nûjen ava kirin. Edîtorên vê kovarê dixwazin bi rêya xebatên xwe zimanekî standart û edebiyateke pêşketî ava bikin. " Di nav dîroka weşangerîya kurdî da belkî cara pêşî bi Hawarê ra, bi rêşeyeka mezin ewqas kes derketine dika nivîskarîyê." (Alan, 2019: 161).

Em dikarin naveroka kovara Hawarê di bin van beşan da kom bikin.

1. Ziman, 2. Alfabe, 3. Ferheng, 4. Werger, 5. Edebiyat, 6. Rêziman, 7.Klasîkên kurdî, 8. Folklor. (Çetin, 2016: 48-49)

Hawarê di nav zor û zehmetîyan da zimanekî standart û tekûz afirand û alfabeya latinî ji bo kurdî revîze kir. Îro piranîya kurdan alfabeya latînî ya ji alîyê Mîr Celadet Bedirxan ve hatiye revîze kirin bi kar tînin. Ev alfabe cara pêşî di kovara Hawarê da hatiye weşandin. Bingeha rêzimana kurdî (kurmancî/zazakî) jî di Hawarê da hatiye avêtin. Bingeha xebatên li ser rêzimana kurmancî yên îroyîn jî kovara Hawarê ye. Gelek cureyên edebî yên nûjen di vê kovarê hatine nivîsandin. Di wî warî da ronesanseke xurt pêk anîne. Gelek xebatên folklorê hatine kirin û gelek berhemên klasik di vê kovarê da hatine weşandin. Dîsa kovarê di her hejmarên xwe da ferhengokek weşandiye. Heger weşanên kovarê dewam bikira ferhengeke bi kurdî û pirbêjeyî derketa meydanê. Ji Edebiyatên neteweyên cînar û dinyayê ji bo kurdî hin werger ji alîyê nivîskarên Hawarê ve hatine kirin. Di dîroka weşangerîya kurdî da kovarên Gelawêj û Hawarê bandoreke mezin dane li ser edebiyata kurdî ya modern. Ferhad Shakely ji bo çîroknûsên Hawarê wiha dibêje "Nivîskarên Hawarê ji bo pêşketina kurteçîroka kurdî du rê dane li ber xwe; yek nivîsên wan in ya duyem jî wergerên ji zimanên din." (Shakely,1998: 34).

Di nav ekola Hawarê da çîrûknûs û şexsîyetekî girîng jî Qedrîcan e. Qedrîcan di nav ekola Hawarê da ne tenê çîrok nivîsîye, gelek helbest jî nivîsandiye û helbestên wî gelekî serkeftîne. M.Zahîr Ertekîn ji bo helbestên wî wiha dibêje: "Em dikarin bibêjin ku Qedrîcan yek ji pêşengên şiîra kurdîya modern a bê wezn tê nivîsîne. Li gorî wê heyamê şiîrên ku nivîsîne gelekî bedew, pêşketî û nûjen in" (Ertekîn, 2011: 73, hej. 114). Em ê di vê xebatê da nivîskarîya wî û taybetiyên kurteçîrokên wî bidin nasîn. Armanceke me ya din jî ev e ku çîrokên wî ji alîyê şêwaz, naverok û bandorên bîyanî ve tehlîl bikin. Wekî ku tê zanîn kurteçîrokên Qedrîcan ên di kovarên Hawar, Ronahî û Roja Nû da derketin ev in: "Hawar Hebe Gazî li Dû Ye", "Hêva Çardeşevî", "Nêçîra Berazan", "Buhara Dêrikê", "Guneh", "Rojên Derbasbûyî", "Sond", "Serancam", "Besreka Zerîn", "Sehên Zozanan", "Gulçîn" Gundê Nûava, Silêman Beg Bedirxan û "Muhra Suleyman" e. Piştî tehlîlê dê diyar bibe ku di nav edebiyata modern a kurdî da cihê çîroknûsîya Qedrîcan çi ye. Bi bawerîya me ew çîroknûsekî serkeftî ye, di hêla lihevanîna fînalan da cihekî wî yê xweser heye.

Mijarên çîrokên Qedrîcan cuda cuda ne. Ji bo vê em ê çîrokên wî di bin hin bêşan da binirxînin. Me çîrokên Qedrîcan di bin çar bêşan da nirxand. Çîrok hem di bin beşan da hatine tehlîl kirin hem jî bi serê xwe yek û yek hatine nirxandin. Qedrîcan di çîrokên xwe da bi piranî li ser serpêhatiyên xwe, biyanîbûnê, hesreta rabûrdûyê û êşa sirgûnê disekine. Di çîrokên Qedrîcan da temayên bingeh sehneyên jîyana wî ne. Ji ber wê em ê di vê beşê da cih

bidin jîyana wî û şexsîyeta wî ya edebî. Em ê di beşa yekem da li ser jînenîgarîya Qedrîcan û şexsîyeta wî ya edebî bisekinin di beşa duyem da jî çîrokên wî binirxînin. Xebatên birêkûpêk ên li ser çîrokên wî hatine kirin tune ne. Xebatên heyî bêhtir agahiyên ansîklopedîk in. Ev xebat hewl dide ku bibe xebateke akademîk li ser Qedrîcan û çîrokên wî! Hewildaneke me ya din jî ev e ku ev angaştên han bên eşkerekirin û were piştrastkirin.

1. JÎYANA QEDRÎCAN Û ŞEXSÎYETA WÎ YA EDEBÎ

1.1. Jîyana Wî û Agahîyên Derheqê Wî

Li ser jidayîkbûna Qedrîcan gengeşî hebin jî - hinek dibêjin di 1916an da ji dayîk bûye (Uzun, 2009:341) - Qedrîcan di sala 1911an da, di navçeya Mêrdînê Dêrika Çiyayê Mazî da ji dayîk bûye. Navê wî yê eslî Ebdilqadir Ezîz Can e. Zaroktîya wî li vir derbas bûye. Xwendina dibistana seretayî jî li Mêrdînê pêk aniye. Qedrîcan piştî xwendina seretayî derbasî bajarê Konyayê dibe û li vir dest bi xwendina dibistana mamosteyan dike. Çend salan wê xwendinê didomîne û havînan tê welêt. Bi hêsanî cudahîya di navbera bajarên kurdan û Enedolê da dibîne, bi sedemên nexwendin û qedexebûna zimanê kurdî jî dihise (Sağniç, 2002: 589).

Ji ber xebatên wî yên kurdayetîyê te şopandin, ew û hevalê xwe Reşîdê Kurd di sala 1928an da derbasî binxetê dibin (Dildar, 2008: 118, hej. 2).

Li binxetê di demeke kurt da hînî erebî dibe û dest bi mamostetîyê dike. Piştî ku çend salan li Qamişlo û Amûdê mamostetîyê dike, derbasî Şamê dibe li wir bi cih dibe. Qedrîcan di bin bandora sosyalîzmê da dimîne û bi piranî Partîya Komunîst a Surî ra dikeve têkilîyê. Ew û hinek xortên kurd di sala 1957an da li Moskovê, beşdarî Mihrîcana Xortên Ciwan a Navnetewî dibin (Temo, 2007: 1432)

Di sala 1939an de bi Nilufer Xanimê ra dizewice bi navê ‘‘Mizgîn, Şêrîn û Serwer sê zarokên wî çê dibin. Di sala 1944an da ramanên çepgirîyê nas dike û marksîzm û lenînîzmê dipejirîne (Jîyan, 2009: 9).

Di navbera salên 1959 û 1961an da, li Suriyeyê tê girtin û şikence dibîne. Ji sedemên polîtîk bi salan Libnan û Iraqê dimîne (Uzun, 2009: 342). Qedrîcan di 9ê Tebaxa 1972an da dema li Şamê sirgûnî bû dimire.

Bêrhemên Qedrîcan, di kovar û rojnameyên kurd ên li Iraq, Libnan û Suriyeyê da hatine derxistin da hatine weşandin. Di nav nivîskarên, kovarên wek *Hawar, Ronahî* û *Roja Nû* da cihekî Qedrîcan ê taybet heye. Nivîskarekî pir alî û pir zimanî bû. Di gelek cureyên edebiyatê da berhem daye. Ne tenê nivîskar û entelektüel e, çalakvanekî polîtîk e jî. Dîsa di kovarên *Gelawêj* û *Hîwa* da hin helbestên wî hatine weşandin.

1.2. Şexsîyeta wî ya edebî û xebatên li ser çîrokên wî

”Qedrîcan di rêwîtîya xwe ya nivîskarîyê da 14 çîrok, 26 helbest û hin sehitî û gotar nivîsiye. Xeynî wan çend wergerên wî jî hene.

‘‘Herçiqas Qedrîcan wek helbestvan hatibe naskirin jî, gelek çîrok û kurteçîrok jî nivîsandiye. Herwiha wergerên wî jî hene. Ji nivîskarê Misrî Menfelûtî çîrokek bi navê Tayek Porê Spî wergerandiye kurdî. Ew çîrok di kovara Ronahî da hatiye weşandin. Herwiha romana Grîgorî Petof a bi navê Di welêt Zembeqê Gewr da wergerandiye zimanê kurdî” (Dildar, 2008: 119, hej. 2)

Alîkarîya wergerandina romana Şivanê Kurd a Erebê Şemo kiriye û pêşgotina dîwana Cegerxwîn a yekem nivîsiye. Piranîya nivîsên xwe di kovarên Hawar, Ronahî, Roja Nû da

weşandiye. Çend helbest li Başûr di kovarên Hêwa, Gelawêj û rojnameya Azadîyê da weşandiye (Zengî, 2005: 11).

Qedrîcan di nav ekola Hawarê da nivîskarekî çalak e. Di nav ekola Hawarê da bi çîrokên xwe zêdetir bi helbestên xwe ve hatiye nasîn. Hem helbestên klasîk hem jî yên nûjen nivîsiye. Helbestên wî piranî li ser meseleyên civakî ne. Lê di çîrokên wî da meseleyên civakî hebin jî bi piranî li ser meseleyên takekesî sekinîye.

Dilawer Zeraq ji bo nivîskarî û helbestvanîya Qedrîcan wiha dibêje:

"Di kevneşopîyeke qebûlkirinê ya bi vî rengî da, kovara Hawarê pêşengî li afirîna helbesta Kurdîya Kurmancî ya modern kir. Serê pêşîn Qedrîcan, di hejmara yekem a Hawarê da, xwe li nivîsîna helbesta modern radikişîne ku dûrî arûz û kêşsazîyê ye. Û di nivîsa xwe ya bi navê Hawar Hebe Gazî Li Dû ye da, sê çarînên helbestî dinivîse ku sed korayî bi ser nakeve û çarînên wî bêtir li ser forma dûrikê ava dimînin. "Jîyîn çikas delal e/Di nêv bav û biran da/Dil heye qo ne nale/Ber birînên riman da." (Qedrîcan, 1998: 28, hej.). "Her sê çarîn jî bi vî rengî ne ku ev form bêtir formeke folklorîk e û li şûna ku teşe, form û şêwe û şêwazên wêjeyî xizmet bo zengînî û kelepûra zimên bike, ziman ji bo vê formê xizmetê dike û li şûna ku peyv xwe berde nav aheng û newaya zimên, zor tê dayîn ku aheng û beşavendek di peyvên dawîyê yên çarînê de pêk werin." (Zeraq, 2020: 41, hej. 2).

Qanatê Kurdo di Tarîxa Edebiyata Kurdî da li ser şexsîyeta wî ya edebî disekine û derheqê jîyana wî da hin agahiyan dide, piştra jî behsa hevdîtina xwe û Qedrîcan a di sala 1957an da di Mihrîcana Moskovayê da dike. Lê bi kûrahî li ser berhemên wî nasekine. Qanatê Kurdo ji bo Qedrîcan wiha dibêje:

''Nav û dengê Qedrîcan bi nav û dengê Cegerxwîn, Osman Sebrî ve girêdayî ye. Rastgotî di nivîsarên xwe da ev ne bi qasî wan e, nagihêje wan; lê di kirina xwe da, di nav û dengê Qedrîcan bi nav û dengê Cegerxwîn, Osman Sebrî ve girêdayî ye. Nivîsarên xwe da, di meydana şer pêşvebirina ronahîkirina neteweyê kurd da, di meydana serê azadkirina welatê bavê û kalê xwe da wî ji cihekî layik girtiye û hiş û eqilê xwe terxan kiriye ji bo xatirê serxwebûn û serbestîya kurdan. Di vî îş û karî da, wî jî mîna her du şêrên serê çiyayên Kurdistanê dengê xwe berbi keç û xortan kiriye, di şiîr, çîrok û serpêhatiyên xwe da tembîh û şîretan li wan dike, ko yek bin, ji xewê hişyar bin, xwendevan bin, dest bidine destê hev, bibin heval û hevkarên hev, bibin şerkerên bê tirs û xof ji bo xatirê azadî û serbestîya kurdan.'' (Kurdo, 1985: 109-110).

Qanatê Kurdo dibêje bi nivîsên xwe ve nagihêje Cegerxwîn û Osman Sebrî (Kurdo, 1985:109-110); lê ev gotin ne rast e. Qedrîcan di ekola Hawarê da hem bi helbestên xwe hem jî bi çîrokên xwe ve nivîskarekî jêhatî û serkeftî ye. Çîrokên wî hem ji alîyê teşeyê ve hem jî ji alîyê naverok û teknîkê ve xurt in. Helbestên Qedrîcan jî xurt in, helbestên wî hem ji alîyê teşeyê hem jî ji alîyê naverokê ve nû û pêşketîne. Qanatê Kurdo ji alîyê edebî ve berhemên wî nenirxandîye tenê di derheqê wî da agahîyên ansîklopedîk daye.

Feqî Huseyn Sagniç jî, di derheqê jîyana wî da hin agahîyan dide. Behsa hevpeyvîna wî û Qanatê Kurdo dike. F. Huseyn Sagniç ji bo Qedrîcan wiha dibêje:

''Qedrîcan bi rewşeke vekirî tê zanîn ku hizirîna wî ya derbarê rizgarkirina gelê kurd, ne manendê dîtina çepên bakurê Kurdistanê ya wan deman e.'' (Sağnıç, 2002: 591).

Ferhad Shakely di pirtûka xwe ye ''Hunera Çîroka Kurd a Nûjen'' da dema li ser ekola

Haware disekine li ser Qedrîcan nasekine. Ew jî tiştekî balkêş e. Dibêje, di ekola Hawarê da çîroknûsê herî xurt Nûreddîn Zaza ye (Shakely,1998: 34). Di vê gotinê da arîşe heye ji ber ku çîrokên Qedrîcan jî ji çîrokên Nûreddîn Zaza kêmtir nîn in. Lê em bi çavekî objektîf binêrin em ê bibînin ku di nava çiroknûsên Hawarê da Qedrîcan jî çîroknûsekî serkeftî û balkêş e.

Rênas jiyan di pêşgotina pirtûka ”Qedrîcan û Hemû Berhemên wî” da wek 20 rûpelan li ser çîrokên Qedrîcan disekine. Em dikarin bibêjin ev yekem car e nirxandineke giştî li ser çîrokên Qedrîcan hatiye kirin. Ji bo vê em ê li ser vê nirxandinê bisekinin.

Rênas Jiyan bi hûrgilî li ser du temayên di çîrokên Qedrîcan da derbas dibin disekine ev; ‘‘kûçik’’ û ‘‘bîr’’in. Rênas Jiyan kûçikê Qedrîcan dişibîne kuçikên çîroknûsê İranî Sadik Hîdayet û çîroknûsê Îtalyanî Dino Buzzati. Di çîroka Sadik Hîdayet a ‘‘Kûçikê Tûle’’ û ya Dino Buzzati ‘‘Kûçikê ku Xwedê jê ve Xuya Bûye’’ da kûçik temayên sereke û sembolîk in. Kûçikê Sadik Hidayet dişibe Sadik Hîdayet dema em li jîyana Sadik Hidayet dinêrin bi mecbûrî diçe derveyê welêt, yanî sirgûn e. Di sirgûnê da gelek rojên dijwar bihurandiye. Ew kûçikê di çîroka ’Kûçikê Tûle’ da, Sadik Hidayet bi xwe ye. Kûçikê Dino Buzzatî jî kûçikekî sembolik û ramanî ye. Di vir da wek mêzîna rastîyê û sembola sûretê Xwedê ye.

Di çar çîrokên Qedrican da temaya kûçik -Rojênderbasbûyî, Sond, Sehên Zozanan, Nêçîra Berezan - heye. Di wan çîrokan da bi tenê ‘‘Sehên Zozanan’’ da kûçik lehengên çîrokê ne; le ew jî ne hêmanên sembolîk in, hêmanên şênber in. Wek angaşta Rênas Jîyan di honandina çîrokan da hêmanên sereke nîn in. Bi tenê di çîroka ‘Sehên Zozanan’ da kûçik lehêng û hêmanên sereke ne. Di her sê çîrokên din da jî kûçik hêmanên dekoratîf in. Tenê kûçikê di çîroka ‘‘Rojên derbasbûyî’’ da ew cewrikê lingê Qedrîcan digire hinekî sembolîk e; lê dêlik û cewrikên din dekoratîf in. Li gor me ew cewrikê Qedrîcan digire bîranînê wî ne. Nivîskar here ku derê bîranînên wî pêsîra wî bernadin. Heger em kûçikên Qedrîcan û Dino Buzzati û Sadik Hîdayet bişibînin hev ev bi gotina Umberto Eco dibe şiroveyeke bêhed (Eco, 2011: 63).

Lê nirxandinên Rênas Jiyan ên li ser ‘‘bîr’’ê di cih da ne.

‘‘Weke ji navê çîrokê jî tê famkirin ‘‘Rojên Derbasbûyî’’ jî bi temaya xwe çîrokeke bîranînî ye. Weke çîrokên xwe yên din di vê çîroka xwe da jî Qedrîcan bi ‘‘bîr’’a xwe dadikeve, dikole û xwe birîn dike. Qedrîcan çîroknivîsekî bîr –birîndar e. Tişta ku wî dike birîndar, nivîskar û helbestkar ‘‘bîr’’ wî ye. Di ‘‘Rojên Derbasbûyî’’ da hem çîroknivîs û hem jî lehengê wê mêrikê mamoste bi hev re ‘‘bîr’’ a xwe dikolin, yek jê ji derveyî çîrokê û yê din jî di hundirê çîrokê da bi kolîna ‘‘bîr’’ê du ‘‘qorr’’ e.” (Jîyan, 2009: 10).

Ev tesbîtên Rênas Jiyan di cih da ne û em jî vê nirxandinê dipejirînin. Bîr, di çîrokên Qedrîcan da cihekî girîng digire. Nivîskar her tim di bin bandora bîr û bîranînan da ne.

2. NIRXANDINA ÇÎROKÊN QEDRÎCAN

Qedrîcan di navbera salên 1932 û 1945 da 14 çîrok nivîsiye. Ev çîrok di kovarên "Hawar, Roja Nû û Ronahî da hatine weşandin. Piştra Weşanxana Belkî di 2009an da bi navê ‘‘Qedrîcan Hemû Berhemên Wî’’ ev ji nû ve çap kirine. Di vê pirtûkê da çîrok, helbest û hin nivîsarên wî hene. Di vê pirtûkê da 14 çîrokên Qedrîcan hatine nîşandan. Qanadê Kurdo jî di pirtûka xwe ya bi navê "Tarixa Edebiyata Kurdî" da 14 çîrok nişan daye (Kurdo, 1985: 109-110).

Çardeh çîrokên Qedrîcan di kovarên *Hawar, Roja Nû û Ronahî* da hatine weşandin. Ji wan çîrokan, çîroka ‘‘Sond’’ ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘And’’ê hatiye wergirtin. ‘‘Serencam’’

ji alîyê tema û mijarê ve adaptasyoneke çîroka Ömer Seyfettin‘‘Kaşağı’’ ye. Guneh û Rojên Derbasbûyî jî ji alîye teşeyê ve di bin bandora çîrokên Omer Seyfettin da mane; lê mijarên wan resen in û aîdê Qedrîcan in.

Di çîrokên Qedrîcan da temayên sereke; demên borî, bîranîn, neteweperwerî, jîyana kurdewarî û civaka kurd in. Ji bo vê Dilawerê Zengî wiha dibêje: “Naveroka çîrokên Qedrîcan di cihana bîranîn û demen borî da digere, mîna: bîranînên zaroktîyê, birayên xwînê, xewn û sawêr û berhaweyên kurdî. Pir dûrî ramyarîya rojane ya gerim diçe. Lê bîna niştimanperwerîyê ji hemiyan tê. Naverokên çîrokên wî tersî naverokên helbestên wî ne. Pireya mijarên helbestên wî bi ramyarîya rojane ve têne girêdan” (Zengî, 2005: 22)

Çîrokên Qedrîcan nûjen in hem ji alîyê şêwazê hem jî ji alîye teşeyê ve nûjen in. Di nava çîroknûsên Hawarê da Qedrîcan çîroknûsekî serkeftî û berhemdar e. Qedrîcan di çîrokên xwe da wekî çavdêrekî ye, mudaxele li lehengan nake. Ew nexweşîya di nav nivîsakarên kurdan da ku hunerê qurbana îdeolojîyê dikin, di Qedrîcan da tune ye. Çîrokên xwe qurbana pevgirêdaneke ideolojîk nake û îdeolojî hebe jî paşxane ye, ne mebest e. ‘‘Divê edebiyat nebe pevgirêdaneke îdeolojîk, hebandineke çavkor, medhiyeke bengîn e…’’ (Alan, 2009: 176).

Dema ku pevgirêdana berhem û îdeolojîyê neserkeftî be, wê demê berhem têk diçe. Ev arîşeya pevgirêdana polîtîk di çîrokên Qedrîcan da bi serketî pêk hatiye. “Sazkirina îdeolojîk, di nav xwe da întibaya hêzeke qels a têşedayînê dide hisîn. Lewra mînakdana bêsînor a mantiqekî an jî îdeolojîyê pêkan e û mînakdaneke wisa ji bo pêşkeşkirina yeke din tu sedem tune ye.” (Todorov, 2011: 58). Ji bo vê pêwîst e pevgirêdana îdeolojîk bi awayekî xurt were honandin. Heger ev honandin bi hostatî neyê ristin berhem qels dibe û têk diçe. Em dizanin ku Qedrîcan Marksist e, ji bo vê civaka paşverû rexne dike û kêmasîyên wan radixe ber çavan. Lê dema rexneyên xwe dike, nakeve nav pevgêrêdaneke îdeolojîk û bi serkeftî vê arîşeyê çareser dike.

Çîrokên Qedrîcan kurteçîrok in. Ji van 14 çîrokan çar heb –Hêva Çardeşevî, Buhara Dêrikê, Rojên Derbasbûyî û Gundê Nûava– çîrokên rewşî ne. Neh heb jî – Besreka Zerîn, Sond, Guneh, Serencam, Sehên Zozanan, Gulçîn, Muhra Suleyman, Silêman Beg Bedirxan û Nêçîra Berazan – ji aliyê cureyê çîrokên bûyerî ne. Yek jî çîrokeke mînîmal/ kurtepiçûk - Hawar Hebe Gazî Li Dû Ye, - e.

Em dikarin çîrokên Qedrîcan di bin çar beşan da binirxînin:

1.Çîrokên wek bêhişîyê (Bîrnebirî)

2.Çirokên wek jînenîgarîya wî, çîrok-bîranîn

3. Çîrokên ku bandora Ömer Seyfettin li ser in.

4,Çîrokên mijarên wan ji çîrokên gelêrî hatine wergirtin.

2.1. Çirokên Wek Bêhişîyê (Bîrnebirî)

Bêhişî, halê di navbera xewn û hişyarîyê da ye. Yanî nivîskar ji alîye hişî ve ne zelal e, rastî û xewn li tev hevdu ne. Ev çîrokên bi vê şêwazê hatine nivîsin ev in: ‘‘Hawar Hebe Gazî li Dû ye, Hêva Çardeşevî û Nêçîra Berazan.”

Ev çîrok sehneyên ji jîyana nîvîskar in, wek çîrok-bîranîn in. Ev - Hawar Hebe Gazî li Dû ye, Nêçîra Berazan û Hêva Çardeşevî - çîrokên du halî ne; yek halê razayî yanê halê bêhişîyê ye, yê din jî halê hişyarîyê ye.

Qedrîcan Sirgûneke, bi zorê welatê xwe hatiye derxistin. Ji bo vê her tim dicemide û diqefile. Edward Said ji bo sirgûnîyê wiha dibêje:

Fikirîna li ser sirgûnê wek tişteki ecêb dawetkar hetta tiştekî tehrîkkar e, di sirgûnê da jîyan dehşetengîz e. Sirgûn, navbera mirovek û ev cihe tê da bûye û mezin bûye navbera kesayetî û hêlîna kesayetîyê, rastî birîneke bêçarenûs e bi zorê hatiye vekirinê ye (Said, 2006: 28).

Qedrîcan jî di sirgûnê da, welatê xwe jîyana xwe û seranser her tiştê xwe winda kiriye. Dema derbasî binêxetê dibe hemû hevîyên xwe dost û hogirên xwe malbata xwe li serxetê dihêle. Jîyana wî ya serxete wek xewneke sar û xeyaletekî her tim li dû wî ye**.** Ew êdî sirgûnekî bê cih û bê war e. Psikolojîya sirgûntîyê tu carî pêsîra wî bernade.

Edward Said dibêje, ruhê sirgûnî ruhekî zivistanî ye. Tu car bihar nayê li ser wî ruhî (Said, 2006: 28). Ruhê Qedrîcan jî her tim zivistan e, lê hevîyeke mezin jî heye ji bo bihareke geşbûyî. Qedrîcan ji alîyê fikrî ve marksîst û lenînîst bû, ji bo vê bandora fitûrîzmê (dahatûtî) li ser wî heye. Îro çiqas têkçûn û xirabî hebe jî dahatûyê ji îro baştir bibe. Ev tema di Hecî Qadirê Koyî da jî hebû. Koyî ev wiha îdealîze dikir: duha xweş îroya malxirab. Fikirîna Qedrîcan a li ser dahatûyê ji wiha bû; xweşbûna dahatûyê li ser hewldana nifşên nû ye. Di Cegerxwin da jî ev wiha hatibû formûlekirîn dûha xweş îroya malxirab lê di dahatûyê da jî serxwebûn û serkeftinê çêbe.

Ji ber êşa sirgûnîyê nivîskar her tim dicemide û di tengasîyê da ye. Di çîrokên wî da bi piranî du dem hene bihar û zivistan. Di ‘‘Hawar Hebe Gazî li Dû ye, Hêva Çardeşevî, Serencam, Nêçîra Berazan û Sehên Zozanan’’ da dem zivistane û nivîskar dicemide û diqefile; lê her carê dema tu hêvîyên wî nabînin tê rizgar kirin. Me li jor jî gotibû nivîskar sirgûn e her tim li çolê ye û bîyanî ye; lê bawerîya wî ji dahatûyê heye ev jî bandora Fitûrîzmê (dahatûtî) ye. Di çîroka ‘‘Hawar Hebe Gazî li Dû ye’’ da dema hê biqefile ji alîyê kurê xwe ve tê rizgar kirin û piştra jî kurê wî dibêje:

‘‘…Bavo, gava ku rom welatê me dişewitand tu hê li kir bûyî, ji ber wê yekê me xort û canan hevdu girt û dijminên xwe qels kir, me welatê xwe ava kir. Divêt ku bavê me jî bihata; lê tu xuya nekir, ji xwe min xewna te jî dîtîbû ko tu di tengasiyê da yî; tu li me Hawar!’’ dikî…’’ (Qedrîcan, 1932: 5, 6, hej. 1).

‘‘… Min şal û şepikê xwe tev şidand û ça û zinaran derbas kir, ez hatim. Min dît ko bavê min ji serma û pûkê qefiliye; dilê te tinê davêt; hema min bavê xwe girt û pirtûgên xwe lê şidand û me rêya mal girt. Ev çend rûj e em hatine; îcar…’’ (Qedrîcan , 1932: 5,6, hej. 1).

Li jor ve jî xuya ye dema hê biqefile tê rizgar kirin. Bawer dike ku ji alîyê nifşên nû ve azadîyekê çêbe û welatê wî yê were rizgar kirin. Ew ê jî bi serbilindî here ew cihê ku ji lê hatiye dûrxistin. Hêvîya wî li wî û hemdemên wî tune ye. Lê hêvîya wî li nifşen nû heye û roleke mezin dide wan ji bo avakirina dahatûyê. Sirgûn tu car peywendîyê xwe bi welatê sirgûntîye ra girênadin di binehişîya wan da hê rojekê teqez bi serfirazî û bi serketî wegerin welatê xwe, heye. Ji ber vê hişê sirgûnî û dilê wî her tim li welatê wî da hêsîr e.

Di wan çîrokan da dema duyem jî bihar e. Di çîrokên ‘‘Buhara Dêrikê, Rojên Derbasbûyî û Sehên Zozanan’’ da dem bihar e. Hêvîyeke Qedrîcan heye, ev zivistana wî ruhê sirgûn hê rojekî biqede û teqez biharekê were. Ji bo vê kengî bikeve tengasîyê tê xilas kirin. Yanê ji bo dahatûyê wek Ehmedê Xanî ne reşbîn e. Ew jî bandora marksîzmê ye.

Sirgûntî siûdeke bi ne’lete, kesên sirgûn mîna kesên arafê ne heta hatanî li ser tixûbên welatê xwe û welatê têdeyî da diçin û tên; lê tu carî nikarin wan tixûban derbas bibin. Ew aîdê tu cihî nîn in û bê war in. Sirgûn, her tim pêyî avakirina nasnameyekî ne. E.Said ji bo wan

wiha dibêje:

‘‘Sirgûnî, wek beravajê neteweperwerîyê, di binyada xwe da hebûneke bêdawî ye. Sirgûn, ji rehê xwe, axa xwe û rabûrdîya xwe hatine qetandin. Bi gelemperî artêşa wan û dewleta wan tune ye, lê ew bi piranî peyî wan sazîyan in. Ji bo vê sirgûn, bi piranî xwe wek perçeyeke îdeolojîyeke serketî an jî perçeyeke gelekî îtîbara xwe dîsa hildayî tercîh dikin û jîyanên xwe ya perçebûyî di hundirê teşeyeke vegotî de dîsa ji bo avakirinekî pêdivîyeke ecîl dibîne.’’ (Said, 2006: 32).

Ji navê çîrokê ve jî xuya ye - Hawar Hebe Gazî li Dû ye- nivîskar hawar dike û ev hawara wî ne ji hemdemên wî ra ye, hawara wî ji nifşên nû ra ye. Piştî hawarê gazî jî tê. Kurê wî wek temsîla nifşên nû ye û guh dide vê hawarê û li zivistana nivîskar ra dibe bihar. Şal û şepikê kurê wî jî temsîla ruhê neteweyî ye. Bi vî awayî peyamekî ji nifşên nû ra dişîne, heger em azad bibin, ev ê tenê bi saya ruhekî neteweyî bibe. Ev yekem çîroka Qedrîcan e di kovara Hawarê da derketîye û ev jî hejmara kovara Hawarê ya yekem e. Nivîskar li vir da navê kovarê ra şandîyarekî -‘Hawar’ hebe gazî li dû ye - dişîne.

Wekî li jor Edward Said jî gotibû, devlet û artêşa sirgûnan tune ye; lê ew li dûyê wan sazîyan in. Dewleta wan artêşa wan tune ye; lê ew dev ji têkoşînê bernadin. Heger dewlet û hêza dagirkeran hebe ‘Hawara’ kurdan heye. Li vir bi awayekî zelal li dijî dagirkerîyê û serdestan helwesta xwe nîşan dide. Îro her tim ji Qedrîcan ra sar e, tarî ye û qabûs e. Lê di dahatûyê da wê ronahî û serfirazîyê çêbe.

Di wê çîrokê da - Hawar Hebe Gazî li Dû ye- nîvîskar teknîkên vegotinê, teknîka montajê bi kar anîye. Di dawîya çîrokê da cih dide helbestekî ev jî teknîka montajê ye. Zimanê Qedrîcan xwerû û zimanekî herêmî ye. Qedrîcan bi devoka herêmî ya Dêrikê dinivîse, bi xwe jî Dêrikî ye. Ew çîrok ji alîyê cureyê ve ji çîrokên Qedrîcan ên din cudatir e. Ji alîyê cureyê çîrokan ve jî çîrokeke mînîmal e, yanê çîroka kurtepiçûk e. Di cîhanê da ev cure çîrok flash fiction an jî Short-story an jî short-short story an jî çîroka mînîmal tê binav kirin (Kolcu, 2011: 81).

Ev cure çîrok temayên wek bîyanîbûn, kolebûn, bêhêvîtî, şêlîbûn, hwd. bi kar tîne (Kolcu, 2011: 82). Ev çîroka Qedrîcan jî hem ji alîyê teşeyê ve hem jî ji alîyê naverokê ve çîrokeke mînîmal/kurtepiçûk e. Ji alîyê teşeyê ve jî kurt e.

Vegêrê vê çîrokê kesê yekem e yanê vegêr-nivîskar e, bi xwe me di serî da jî gotibû ev çîrok wek jînenîgarîya nivîskar e ji bo vê vegêr nivîskar e. Ji bo safîkirina vegêr pasajek ji çîrokê:

‘‘Belê, îşev jî wek her şev tarî ye. Berf û bager ji awakî li min dide; Sar e, dicemidim. Tewş e, livîn di min ne ma, deng ji dernayê. Tinê sê dengan min kire gazî û hawar!...’’(Qedrîcan, 1932: 5,6, hej. 1.).

Ji van peyvên me li jor binê wan xêz kirine jî xuya ye vegêr kesê yekem e. Nêrîna vegêr jî nêrîneke hundirî ye di vê nêrîne da li gorî dîtîna kes an jî kesên di nav çîrokê da tê vegotin. Ew cure nêrîn jî di nava xwe da dibe sê cure. Yek; zîqbûna sabît, du; zîqbûna guherbar, sê; zîqbûna pirqatî ye (Genette, 2011: 203). Ev çîrok tênê bi nêrîna qerekterekî ve hatiye vegotin ji bo vê ev nêrîn, zîqbûna sabît e.

Hêva Çardeşevî ji alîye teşeyê ve kurteçîrok e. Ji alîye cureyê ve jî çirokeke tarza Çehov e yanî çîroka rewşî ye. Nîşandeya vê cureyê di çîrokê da jî xuya ye. Dewsa aksiyonê sabîtbûnek heye. Li vir parçeyek ji jîyana leheng hatiye sehne kirin, ji bo vê ev çîrokeke rewşî

ye. Di wê çîrokê da jî leheng di halekî bêhişîyê da ye.

‘‘Jû pêve min xwe winda kir hişê min ji sere min çû, ketim xewn û xeyalan.’’(Qedrîcan, 1932: 5,6, hej. 6).

Piştra jî wek çîroka pêşî - Hawar Hebe Gazî li Dû ye- şayeseke reşbînî tê kirin. Şayesa li gorî derûnîya leheng hatiye kirin. Pişt ra jî niviskar heyvê zindî dike wek mirovekî pê ra dikeve guftûgoyekî. Bi rastî ev, nivîskar bi xwe ye û bi vî awayî bi xwe ra dikeve gengeşî yê. Li vir hostatîya nivîskar xuya ye, şayeseya rewşa xwe bi hostatî dike û tehlîleke baş dike. Di nava vê bêhişîye da dicemide û her tim dicirife. Serma di wan çîrokên Qedrîcan da leîtmotif e, ev motîf pir tê dubare kirin. Mînak:

‘‘Herê tê bîra min limin sarbû, diricifim, dilerizim…

Ew serma ne ji qeşa erdê ye, ne ji pûka berfê, ne jî ji borîna ba û baranê bû. Ew serma, ji bêkesiyê, rebeniyê bû…

Di dawîyê da:

Şermesarim…’’ (Qedrîcan, 1932: 5,6, hej.1).

Di cihê nû da ne tenê sirgûn e, xerîb û bêkes e ,her tiştê xwe winda kiriye, di çoleke sipîsar da tenê û bêçar maye. Ev tenêbûn tiştekî bêtelafî, janeke bêhed, ne hêvisandî, hêvisandina wê ne mimkûn û her tim wek tiştekî tûj dide şayese kirin. Ev guftûgoya navbera nivîskar û heyvê axaftineke bênavgîn e. Genette li dijî gotina ‘gotûbêja hundurîn’ derdikeve ji bo vê têgeha ‘axaftina bênavgîn’ bi kar tîne. “Ev têgeha bi gotûbêja hundurîn hatiye binavkirin, wek ‘axaftina bênavgîn’ were binavkirin hê çêtir bibe.” (Genette, 2011: 185). Nivîskar sirgûneke ji bo vê jî ji alîyê derûnîyê ve di tengasîyê da ne. Bi xwe ra dikeve nîqaşê û dixwaze arîşeya xwe bi tena serê xwe çareser bike. Heyva Çardeşevî mala nivîskar e yanê welatê wî ye. Lê ewrên reş (dijmin-dagirker) dikeve navbera wan û nahêle ew bigêjin hevdu.

Mirov her tim koçber e, ji bihuştê koçî dinyayê, ji zikê dêya xwe koçî ser erde dike. Bi rastî heger ev sirgûnî nebûya belkî Ebdilqadir nedibû Qedrîcan.

Elî Şerîatî dibêje ku: ‘‘Huner reva ji hebûnê ye, ev tişta ku hunerê li me dide kirin, hesta reva ji hebûnê ye. Reva ji hebûne, nefreta ji hebûnê, hunerê diafirîne. Huner, ew e ku divê hebûya û lê nîne.’’ (Şerîatî, 1999: 83).

Qedrîcan ji bo bîrkirina vê janê dinivîse. Bîranînê wî qet wî bernadin her tim wek cewrikekî gurî li peyî wî ne.

Vegêrê vê çîrokê jî kesê yekem e, yanê vegêr nivîskar bi xwe ye. Nêrîna vegêr jî nêrina hundurîn/zîqbûna sabît e. Teknîka vegotinê ya diyalogê hatiye bikaranîn. Serma, halekî cemidanî û qefilandin leîtmotîf in.

Di ‘‘Nêçîra Berazan’’ da jî dem zivistane û du hal hene. Leheng û hevalên xwe di nêçîrekî da ji ber berfê rêya xwe winda dikin û rastî êrîşa berazan û ajalên kûvî tên. Di navbera wan û ajalan da şerekî dijwar diqewime û di dawîyê da hevalên leheng û kûçikên wan ji alîyê ajalan ve tên kuştin. Dema leheng bê hêvî dimîne û hê êdî têk here ji alîyê bazekî ve tê xilas kirin. Ev tema di çîrokên Qedrîcan ên din da jî hebû. Li vir bêhişîya leheng û halê şiyarî tev li hev dibe, duh û îro tev li hev dibin. Di vê çîrokê da jî lehengê çîrokê bêçar û perîşan e. Dicemide, xwe bêxwedî û bêkes dibîne lê dîsa jî bêhêvî nîne. Ji halê xwe kêfxweş nîne û her tim di nav metirsîyekê da ne.

Wek gotina E.Said:

‘‘Sirgûnî bê memnûnî, sernerm an jî rewşa bê ewlehî ye. Bi peyvên Walles Stevens,

sirgûnî ruhekî zivistanî ye; Li vir wek ihtimala biharê pathosa havîn û payîzê jî nêzîke; lê cihekî negihayî ye…'' (Said, 2006: 42).

Sirgûnî, ji derveyî sazûmana berdevamî da jîyana têdeyî ye. Koçber e, bê navende, kontrapuntal[1] e; lê dema dest hînbûna wê kir, hêza wî ya awam di serî da dipijiqe. Leheng di nava bîranînê xwe da wek gêja diçe û tê; lê di dawîyê da tê xilas kirin. Fînala çîrokê pir balkêş e. Leheng dema şîyar dibe, di nava nivînan da ye û nexweşe, malbata wî û bijîjk li ser in. Heger em çîroka xewnê û dema şiyarbûnê ve berevajî bikin, wiha dibe: Hevalên wî yên neçîrê malbata wî ne, kûçik antîkor, fîşeng jî derman in. Teyrê wî xilas dike jî bijîşk e. Niviskar di vir da her tiştî beravajî dike. Hevîya wî Xoce Xizir e; lê xwe bi destê bijîjk dide pak kirin û li vir bi awayekî zelal alîgirîya fen û zanistê dike.

Ev ji alîyê cureyê ve çîrokeke rewşî ye. Teknîkên vegotinê; teknîka leîtmotîf hatiye bikaranîn di vir da jî serma û qefilandin tên dubare kirin, ev leîtmotîf in. Nivîskar di serê çîrokê da daxûyaniyekî dide ev jî teknîka daxûyanî/şîrovekirinê ye. Sirûştê dide şayese kirin, ev jî teknîka şayesekirinê ye. Dîsa dema behsa derwîş dike wî şayese dike, ev jî teknîka portreyê ye. Behsa Xoce Xizir dike, ev jî arketîp e. Vebêjer kesê yekem e, mekan guherbar e; şikeft, çol, mal. Du mekan hene, yek hundirê leheng e; li vir hemû bûyer diqewimin; ya din jî mal e, ew jî mekana şênber e.

2.2. Çirokên Wek Jînenîgariya Wî, Çîrok-Bîranîn

Hin çîrokên Qedrîcan sehneyên jîyana wî ne. Di wan çîrokan da bîr, bîranîn û nostaljîya rabirdûyê temayên çalak in. "Buhara Dêrikê, Guneh, Rojên Derbasbûyî û Gundê Nûava" dikevin vê kategorîyê. Ev, çîrok-bîranîn in. Qedrîcan çend sehneyên ji jîyana xwe darijtîye li ser kaxizê. Bandora çîroknûsê tirk Ömer Seyfettin jî li ser van çîrokan da heye. Temayên wek bîranîn û bûyerên zaroktiyê, ev di çîrokên Ömer Seyfettin da jî hene. Lê çîrok resen in ji alîyê teşeyê ve di bin bandora Ömer Seyfettin da mabin jî mijar û naverok ji jîyana nivîskar in. Bîr an jî bîranîn di çîrokên Qedrîcan da şêwazeke girîng e. Ji bo wê Rênas Jiyan wiha dibêje:

''Di çîroknivîsiya Qedrîcanî da vegotina ''bîranîn''an şewazeke pirr delalî ye, bi giştî ev şewaz, çîroknivîsiya wî karekterîze dike ku di vê şewazê da gellekî serkefti ye. Heger Qedrîcan ne helbestkar bûya dibû ku wî tekilî ''bîr''ê ewqas tişt nenivîsiya. Ewil tiştek tê ''bîr''a wî, bi dûre ew ''bîr''dikele, peqilkan dide û çîroknivîs dest pê dike li xwe mikur tê, xwe noqî ''bîr''ê dike li bine wê têr digere û di pey ra dîsa derdikeve ser rûyê wê; lê gava ku ji ''bîr''ê vedigere dema xwe niha, dilê wî li ber teqînê bi êşan dagirtiye…

Birîn ji bo wî ''bîr''e, ''bîr'' kûçikekî har, û kûçik jî ji bo wî emrekî şikestî û derbxwarî bi bîr dixe...'' (Jiyan, 2009: 9).

Wekî gotina Rênas Jiyan, bîranîn bandoreke kûr li ser derûnîya Qedrîcan dihêlin. Qedîcan bîranînê xwe dihonîne û ew jîyana hatiye honandin bi balkêşî dirêjîne li ser kaxizê. Nivîskar diçe rabirdûyê û serpêhatiyê xwe bi zimanekî xwerû vedibêje. Di van çîrokan da honandin û rastî bi yekgavî bi hev ra diçin. Li vir li gorî Particia Waugh, serhonandinek heye. Ji bo serhonandinê Particia Waugh wiha dibêje:

''Têkiliya di navbera honandin û rastiyê da bi armanca jêpirsînê bi awayekî sistematik û hişmendî, wek berhemeke bal dikişîne cihê xwe ra metnên honandî tê gotin.'' (neqilker

[1] Kontrapuntal, tiştê eidê kontrpuanayê, du an jî zêdetir molodiyên bi hev re tê lêxistin.

Tutumlu, 2007: 101-102).

Di van çirokan da tiştê xuya ev e; bîrkirin û bîrkirina rabirdûyê ye. Êşa welatê xerîbiye giran e, ew cihê nivîskar lê sirgûn e (binxetê) çiqas Kurdistan be jî, nivîskar xwe wekî bîyanîyekî dibîne. Xwezila xwe rojên çûyî tîne. Qedrîcan nerazîbûna xwe ya ji îro ra di çîroka ‘‘Rojên Derbasbûyî’’ da wiha tîne ziman:

‘‘Gava meriv ji halê xwe ne razî û pêşiya xwe bigûman be, dizivire, li rojên xwe ê derbasbûyî dinêre… Mîna pîrên riziyayî ku ne jî dixwazin bimirin.. Tenê û tenê li rojên xwe yên çûyî bifikirin; xortaniya xwe, zarotiya xwe bînin bîra xwe û bi vî awayî bîna xwe biderxin…

Ez jî wisan bûme; ez jî bûme xortekî pîr. Li pêşiya xwe dinerim: leylan û guman… Li dora xwe meze dikim; mij û duman!.. Ew pelên ku ji kitêba jiyîna min hatene çirandin, îro perçên wan î riziyayî berev dikim, bi hev dizeliqînim… dixwazim ji wan, kitêba bextiyariyê çêbikim. Sond..Guneh..Rojên derbasbûyî…Serencam… Her yek ji van, kitêba jiyîna min a hezîn rûpelekî rengîn in. Lê rengîn dibin, zengîn dibin, dîsa pelinin çiriyayî û riziyayî ne.’’(Qedrîcan, 1943: 9,10, hej.52)

2.3. Çîrokên ku Bandora Ömer *Seyfettin li Ser in*

Di encama vê gotarê da em gihaştin van xalan; bandora Ömer Seyfettin a li ser Qedrîcan, yekem car dibe mijara xebateke akademîk. Hêvî dikim ku ev xebata me yê di vî warî da kemasîyekî telafî bike.

Çîroka kurdî ya modern di destpêkê da pişta xwe dide çîrokên gelêrî û mînakên edebiyatên fars, ereb û tirkan. Ji ber ku di destpêkê da çavkanîyên wan ev bûn.

Ferhad Shakely ji bo meseleyê wiha dibêje:

‘‘Em bandora, kurte çîrokên wergerê li ser kurte çîroka kurd dibînin. Nivîskarên kurte çîroka kurdî yên pêşî, aşînayê erebî, farisî û tirkî bûn, ji bo wê wan kesan bi rêya van zimanan aşînayê çîroknûsê bûne.’’ (Shakely, 1998: 11).

Haşîm Ahmedzade jî di vê bawerîye da ye, ji ber vê derheqê vê meseleyê cih dide dîtina Îzzeddîn Mistefa Resûl. İzzeddîn Mistefa Resûl, ew fikra ku kurte çîroka kurd dewama fablan dibîne napejirîne û dijî vê derdikeve. Li gor wî kurte çîroka kurd, kopyeya wêjeya Ewrûpî nîn e, belam dewsa wê mîrasa nivîsandin û vegotina devkî ya kurdî û teşeyê îfadeyên gelên din ra tev hebûna afrînerîyê ye (Ahmedzade, 2003: 197).

Dîyar e ku Qedrîcan mînakên çîroka modern, pêşîyê di edebiyata tirkî da dîtiye ji ber vê di bin bandora çîrokên tirkan da maye, ev jî tiştekî asayî ye. Ji van çîrokan du çîrok ji çîrokên çîroknûsê tirk Ömer Seyfettin hatine wergirtin. ‘‘Sond û Serancam’’ ev her du jî ji çîrokên Omer Seyfettin hatina wergirtin. Sond ser û bîni ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘And (Yemîn)’’ê hatiye wergirtin. Bûyer tema û mekan yek in. Disa lehengên çîrokê zarok û du mamoste di çîroka Ömer Seyfettin da jî hene. Bi xwe navê her du çîrokan jî ‘Sond’ e, wateya sondê bi tirkî ‘and’ an jî ‘yemîn’ e. Navê vê çîroka Ömer Seyfettin jî di hin cihan ‘And’ di hin cihan da jî ‘Yemîn’ derbas dibe. Ji bo angaşta me piştrast bibe, çend pasaj ji her du çîrokan wek mînak li jêr in:

Ji”Sond”a Qedrîcan:

‘‘Rojinê derbasbûyî… rind nayê bîra min. Dersxana me yektebeq û nesiwaxkirî bû. Gava deriyê kûçe dihate vekirin dehlîzeke teng û paşê hewşeke bêdar, rût xuya dikir. Di hewşê da Bermîleke avê, zingarî hebû ko me bi ava wê destmêj digirt.

Keçik û lawikan bi hev re dilîstin, bi hev ra dixwendin.

Xoca mezin jin bû; bejindirêj, piştxwar û hebek mejîçelqiyayî. Xoce biçûk kurê xoca mezin bû, hêj zarok bû.

Ez li dawiya zarokan gişan rûdiniştim ko dare xoca mezin negihêje min. Ji ber vê yekê nave min bû bû ‘‘Rovî’’. Ji xwe di dersxanê da her zarok, li ser awayê tebîet û şiklê wî, navekî zêde lê hatibû kirin. Gurê har, Mişkê kewarê, Gabelek… (Qedrîcan, 1941: 8,9,10, hej.35).

Ev jî çîroka Ömer Seyfettin ‘‘And’’ e (sond):

‘‘Di kuçeyên çawa da, ji kê ra diçûm? Nizanim… Dibistan yekqat û bê badena bû. Dema ku li derî da diketin hundir hewşeke ser girtî hebû. Hinek pêş ve, baxçekî bêdar… Dawîya baxçe daşir, bîdonekî pir mezin ê destnîmêjê… Zarokên keç û kur tev li hev rûdiniştin, bi hev ra dilîstin, bi hev ra dixwendin. Ew a me jê ra ‘‘Xoceya Mezin’’ digot, biheneki, kêmpor, pişthotik, bejindirêj, pîr û jineke xurifî bû. Çavên wê yên şîn gelek hişk dibriqîn, niqul xwar, bi pozê xwe yê zer ve, wek kuremarekî xaîn û pirç weşayî û nexweş. ‘‘Xoceyê Piçûk’’ mêr bû kurê Xoceya Mezin bû. Zarok qet ji wî neditirsiyan. Guman dikim hinekî gêj bû. Ez li kursîyê paş, cihê ku darê Xoceya Mezin ê herî dirêj nedigihîjtê, rûdiniştim. Keçan, dibe ku ji ber pore min ê zerê vekirî, ji min ra ‘‘Begê spî’’ digotin. Zarokên kurîn en hinek mezin, an navê min digotin an jî ‘‘Kurê Serpel’’ digotin. Li baskê derê pole yê venedibû da levhaya ‘‘hat û çû’’ wek rûyekî pahnî, bêgîyan li me dinerî, di diwarên stûr ên nêzîkî arîk da ronahîyeke mat bûyî, her tim biqîrîn û bi dengekî bilind xwendina zarokan qet nedisekinî (Seyfettin, 2006: 15).

Ji mînakên jor ve jî xuya ye ku ev çîrok ji çîroka Ömer Seyfettin “And”ê hatiye wergirtin. Bi têne navê Mistik bûye Sindik ji bo Bandirmayê, Dîyarbekir hatiye bikaranîn. Belkî bê gotin Ömer Seyfettin ev çîrok ji Qedrîcan wergirtiye. Ev tişt ne pêkan e. Ömer Seyfettin di navbera salên 1884 û 1920an da jîyaye (Seyfettin, 2006:7.). Qedrîcan jî di navbera salên 1911 û 1972an da jîyaye (Sağnıç, 2002:591). Dema Ömer Seyfettin mirîye Qedrîcan neh salî bûye. Dema nivîskar serpêhatîya xwe ya zaroktîyê vedibêje mezin e. Ji bo vê meriv dikare bibeje ku ev çîrok a Ömer Seyfettin e. Dema Ömer Seyfettin ev çîrok nivîsîye, Qedrîcan hêj zarok bûye û belkî hêj neçiye dibistanê jî. Çîroka Qedrîcan di sala 1941î da di hejmara *Hawarê* ya 35an da hatiye weşandin. Yanî bist û yek sal piştî mirina Ömer Seyfettin ev çîroka Qedrîcan hatiye weşandin. Navê her dû çîrokan jî ’Sond’ e. Di *Hawarê* da derbarê van çîrokan da hiç nîşe an jî agahî tune bûn. Qedrîcan tu tişt diyar nekiribû, ev werger an jî adaptasyon in.

Di çîroka Ömer Seyfettin da mekan cihê zaroktîya wî li tê da derbasbûye yanî rojavayê Tirkiyê ye. Di çîroka Qedrîcan da jî mekan bakurê Kurdistanê ye, ew jî cihê zaroktîya Qedrîcan li tê da bihurîye. Qedrîcan ev çîrok weke bîranînê xwe nêzîkê xwe dîtiye û ew wergirtîye. Ez bawer dikim ku Qedrîcan dema li Tirkiyeyê dibistan dixwend rastî çîrokên Ömer Seyfettin hatiye û di bin bandora wî nivîskarî da maye. Dema diçe sirgûnê ev bandor xwe didin ser nivîsên wî jî.

Çîroka duyem a Qedrîcan ji Ömer Seyfettin wergirtîye çîroka navê wê ‘‘Serencam’’ e. Qedrîcan ev çîrok ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘Kaşağı’’ adapte kiriye. Li seranser wergirtinek tune ye; lê mijar hatiye wergirtin. Di vê çîrokê de tema û mijar a Ömer Seyfettin be jî çîrok adapte ye.

Ji bo zelalbûna mijarê em ê çend pasaj ji her dû çîrokan bidin ber hev.

Çend pasaj ji çîroka Ömer Seyfettin:

Lehengê çîrokê di tewlê de meheseke nû dibîne û tîne pê hespan mehes bike, Nikare, hers dibe mehesê dişkîne û tirsa bavê xwe suc daveje stûyê birayê xwe yê piçûk.

‘‘Bavê min, her sibeh dema biçûya derva serî li tewlê dida û der dora xwe dinêrî. Wê rojê jî dîsa ez tewlê tenê bûm. Hesen li malê li cem berdestîya me Perwînê mabû. Dema bavê min li afiran nihêrî mehesa şikestî dît. Gazî Dadarûh kir:

- Were vir!

Hindirê min qetiya bû, nizanim, pir tirsiyam. Dadarûh şaş mabû, dema mehesa şikestî derkete holê, bavê min pirsî. Dadarûh;

- Got, nizanim.

Çavên bavê min vegeriya li ser min, bêyî ku hîn tiştek nepirsî,

- Min got Hesen.

- Hesen?

Erê, duh dema Dadarûh razabû kete jûrê. Ji sindoqê rahişt. Paşê li kevirê delavê da perçiqand.’’ (Seyfettin, 2006: 9.).

Em dizanin ku haya Hesen ji bûyerê tune bû. Piştra jî ev bûyer dibin:

‘‘Bavê min gelek hişk bû. Ji awirekî wî ziravê me diqetiya. Ji Hesen ra got:

- Heger tu derewan bikî ez ê li te bixim

- Nabêjim.

- Baş e, te ev mehes çima şikestand?

Hesen, bi matmayî alava li destê Dadarûh da dinihêrî! Paşê serê xwe yê çûr bakir,

- Min neşikestand, got.

- Derewa neke, dibêjim.

- Min neşikestand.

Bavê min hers bû şimaqek li wî da.

Ev î bihere malê, careke din wî nexe li vir, bila li cem Perwînê rûnê!’’ (Seyfettin, 2006: 9.).

Ev pasaj jî ji Serencama Qedrîcan e:

Serlehengê çîrokê li vir, mewîjên dêya wî ji bo zivistanê veşartine, didize û dibe dide Xecêya çîrokbêj. Dema dêya wî pê dihise ew ji tirsa ve sucê xwe davêje stûyê birayê xwe yê piçûk.

‘‘Gava diya min çû mexzena êmîşan, denekî devvekirî û hundir vala dît… Bi rûyekî tirş bi mile min girt û ez hejandim. Hêj ji min tiştek ne pirsî bû, min got: Fethî… Fethî, deriyê den vekir û sincoq û kesmê li zarokên taxê belav kirin;. Fethî ne li wir bû, çibû sersala meta xwe… Di vegerê da, diya min ew girt û du şimaqên bi tîn li rûyê wî xistin… Reben, haya wî ji tiştekî tune bû; hingûr, hingûr giriya…’’ (Qedrîcan, 1943: 4, hej. 2)

Ji mînakên jor ve jî xuya ye ku ev çîrok, ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘Kaşağı’’yê (Mehes) hatiye adapte kirin. Bi tenê temaya îftirayê ve hatiye wergirtin, wekî din çîrok cuda ne. Di çîrokê da mijareke din jî heye ew jî ev e; çîrokbêj Xecê û çîrokên wê. Ev bîranînên Qedrîcan ên zaroktîyê ne. Li Kurdistanê di şevên dirêj da şevbihêrk hebûn û di wan şevan da dengbêj û çîrokbêj kilam û çîrok digotin. Di vê çîrokê da jî xuya ye di civaka kurdan da jin jî çîrokbêj in. Bi rastî ev çîrok ji alîyê teknîk û honandinê ve gelek xurt e! Lê xwezil ew temaya îftirayê ya çîroka Ömer Seyfettin têda tune bûya. Di fînala vê çîrokê da jî Qedrîcan hostatîya xwe nîşandaye û mirina birayê xwe û çîrokên çîrokbêj Xece bi hev ra girêdaye û wek pîrhebokekî tewnê xwe ristîyaye.

Çar çîrokên Qedrîcan di bin bandora çîrokên çîroknûsê tirk Ömer Seyfettin da mane. Ev çîrok: Sond, Serencam, Guneh û Rojên Derbasbûyî ne. Bi xwe nivîskar jî wê dipejirîne bi awayekî sergirtî di çîroka ‘‘Serencam’’ê da wiha dibêje:

‘‘Sond..Guneh.. Rojên derbasbûyî….Serencam.. Her yek ji van, ji kitêba jîyîna min a hezîn rûpelekî rengîn in. Lê rengîn dibin, zengîn dibin, dîsa pelinin çiriyayî û riziyayî ne.. Serencam ji rûpelek ji wan pelan e.’’ (Qedrîcan, 1943: 4, hej. 2).

Li pasaja jor ve jî xuya ye, Qedrîcan bi xwe jî ev bandor bi awayekî sergirtî anîye ziman. ‘‘Sond’’ serî binî ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘And’’ê hatiye wergirtin. ‘‘Serencam’’ ji alîyê tema û mijarê ve adaptasyoneke ji çîroka Ömer Seyfettin ‘‘Kaşağı’’ ye. Guneh û Rojên Derbasbûyî jî ji alîye teşeyê ve di bin bandora çîrokên Ömer Seyfettin da mabin jî; lê mijarê wan resen in û orijînê wan aîdê Qedrîcan in.

2.4.Çîrokên ku Mijarên Wan ji Çîrokên Gelêrî Hatine Wergirtin

Ev çîrokên temayên wan ji çîrokên gelêrî tên jî ev in; ‘‘Besreka Zerîn, Sehên Zozanan, Gulçîn, Silêman Beg Bedirxan û Muhra Suleyman’’ e.

Besreka Zerin, çîrokeke gelêrî ya di nav gel da ye. Bixwe ji naveroka çîrokê ve jî diyar e ku bûyer yanê çîrok di Dêrika Çiyayê Mazî da derbas bûye. Ev der niha girêdayê Merdînê ye û li Tirkiyeyê ye. Nivîskar, hevrikîya di nav mîrtîyê kurdan da, şerê wan ê desthilatdarîyê û nefreta wan a li dijî hev di vê çîrokê da nîşan daye. Ev çîrok çîrokeke lîro-romantîk e. Dilê Mirza Fîroz ketîye Pîroza keça Meksoyê Mîrê Besreka Zerîn. Fîroz ji bona wê mebesta xwe, ji Mekso ra dikeve nav şerekî dijwar, di dawîyê da her du mîrektî jî xirab dibin û Mekso ji kerba xwe dikuje, Pîroz jî ji ber derdan bêçar dimîne. Di vir da jî evîneke bextreş heye. Pîroz jî ji Fîroz hez dike; lê her du evîndar nagihîjin hevdu ji bo vê ev çîrokeke lîro-romantîk e.

Finala vê çîrokê jî wekî çîrokên Qedrîcan ên din dehşetengîz e. Mîr Meks dema dibîne ku mîrtîya wî û keça wî ji dest diçe ji kerba serê xwe li zinarekî dixe û xwe dikuje. Ev mirineke zadeganî ye. Dema şervanên Japonî Samûray têk diçin xwe dikujin, ev tema li vir da jî heye. Meks kesekî zadegan e û tekçûn ji bo wî siudeke bextreş e, ji bo vê xwe dikuje.

Ev çîrokeke bûyerî ye. Vegêr kesê çavdêr e, bûyer bi zimanê dema boriya nediyar hatiye vegotin. Di vê çîrokê da çend teknîkên vegotinên jî hatine bikaranîn. Çîrok di serî da bi helbestekî dest pê dike, ev teknîka montajê ye. Ya din jî teknîka nameyê ye. Nivîskar nêrînên Fîroz bi nameyan nîşanê xwendevanan dike. Nameyên di navbera Meks û Firoz da diçin û tên jî ji bo zelalkirina bûyerê ye. Ev teknîka nameyê ye. Besreka Zerîn leîtmotîf e heman tê dubare kirin. Zimanê wê çîrokê wek çîrokên Qedrîcan ên din zimanê herêmî û xwerû ye.

Peyama vê çîrokê bêtifaqî û dijmintîya nav xweyî ye.

Sehên Zozanan; du kesên nediyar ev çîrok ji Qedrîcan ra gotine, ew jî dibêje mijara vê

çîrokê rast e:

‘‘Çîroka Sehên Zozanan ne derew e û ne tiştekî xeyalî ye. min bi çavê xwe nedîtiye, lê min bi guhê xwe bihîstiye. Yê ko ji min ra gotiye ne merivek tenê ye, dido ne, yek jê, ji Zindanê Salih begê Remedan e.. yê din jî, ji eşrafê Qunêterê Dawid efendî ye. Min jî her diwan jî wisan bihîst.’’ (Qedrîcan, 1943: 11, hej. 14)

Li jor jî xuya ye ku nivîskar ev çîrok ji hinekan bihîstiye û çavkaniyên xwe jî diyar dike. Di vê çîrokê da jî hatina sehekî zozanên ji Erziromê û hatina Qedrîcan a li Suriyeyê û serpêhatîyên wan nêzî hev in. Li Serhedê koçberî û pez xwedîkirin jîyaneke siruştî ye. Çîrokên wiha li serhedê pir in. Kûçikên şivanî û gurê dixin jî li Serhedê pir bi qîmet in çimkî ev kûçik esîl in. Li vir tişta balkêş ev e ku li dûrketina ji welatê xwe ve Sehê Zozanan û Qedrîcan dişibin hev. Her du jî ji welatê xwe dûr hatine xistin.

Sehên zozanan, di nav bêkesî û tenêtîyê da rastî êrîşên guran tê û birîndar dibe. Lê paşê diçe welatê xwe cewrikê xwe hildide tê, tola xwe ji guran distîne. Dema me li jor jî gotibû bawerîyeke Qedrîcan hebû; ew jî, nifşên nû bûn. Ew (nifşên nû) ên rojekî werin welêt rizgar bikin û tola me bistînin. Kûçikê pîr jî tê welatê xwe cewrikê xwe (nifşên nû) hildide û tê tola xwe distîne, paşê jî dîsa vedigere welatê xwe.

Ev çîrokeke bûyerî ye. Dem, mekan û bûyer her sê hêmanên çîrokan jî hene. Vegêrê vê çîrokê kesê sêyem e. Haya vegêr li her tiştî heye û her tişt di bin kontrola wî da ye. Zimanê vegotinê dema borîya nedîyar e. Sehên zozanan letîmotîf e, hatiye dubare kirin. Nêrîna vebêjer zîqbûna sabît e.

Em dizanin ku Qedrîcan Marksîst e, ji bo vê civaka paşverû rexne dike û kêmasîyên wan dide ber çavan. Di çîroka ‘‘Gulçîn’’ê da jî rexneke xurt û tund tîne li ser civaka kurdên paşverû. Lê li vir ne wekî alîgirekî wekî çavdêrekî tehlîl dike û genîbûna wan bi hostatî dide ber çavan. Di çîrokê da Newres Beg, çima keçeke wî tenê heye desthilatdarîya xwe ji ber hevrikê xwe Seydo di talûkê da dibîne ji bo vê talûkeyê ber teref bike, keça xwe ya hejdeh salî pêşkeşî kalê pencî salî – Seydo - dike. Li vir paşdemayîna civaka kurd û statûya jina kurd dide ber çavan. Şeklê desthilatdarîya civaka kurdan bi awayekî trajîk dide ber çavan. Ew kesên di vê civakê da desthilatdar in, ji bo berjiwendîyên xwe çawa her tiştî mûbah dibînin, nivîskar bi hostatî nîşan dide. Çînên dînî çawa ji alîyê bawerîyê û aborîyê ve xwîna gel dimêjin. Bi awayekî hostatî, ne wek alîgirekî wek kesekî kameraya xwe bikşînê li ser dîmenekî û bê şirove bikşîne, ew jî wan halên genî wisa dide berçavan. Di Hecî Qadirê Koyî û Cigerxwîn da jî dijberîyeke mezin li dijî çîna dînî û feodal hebû. Koyî wek mînak:

Şiklî tekye û xaneqahî şêxakan
Waqî’en rengîn e emma bo rîyan
** ** ** ** ** ** ** ** **
Lem hemû şêx û murîdaney rîya
Ferdekî naçête mizgewtî Xuda (Koyî, 2004:115).

Li gorî Koyî, şêx û murîdên xwe gel dixapînin û bi zikrû du’ayên wan qet tiştek çareser nabe. Eger çareser bibûya merivên, wekî Qarûn dewlemend bibûna.

Ew hêma di helbestên Cegerxwîn de jî heye:

Welatê şêran ketiye destê rovî û mişkan
Yanê şer ketiye hindurîn. (Cegerxwîn, 2003: 63).

Li vir qesta Cegerxwîn ji mişk û rovîyan, şex, mela, beg û axa ne.

Di çîroka Qedrîcan da jî Newres Beg ji bo desthilatdarîya xwe bi Seydo Axa ra dikeve tifaqê. Her du jî dijmin û hevrikê hev in; lê ji bo dethilatdarîya xwe berdewam bikin çawa bi hev ra dikevin tifaqê, nîşan dide. Dîsa tîpekî xwînmij Şex Şefqet heye. Newres Beg û Seydo Axa çîna feodal temsil dikin, Şêx Şefqet jî çîna dînî temsîl dike. Di Kurdistanê da malbatên Zadegan xwe digehîjînin malbata pêxember û eshabeyên wî, em li vir jî dibînin ku Şex Şefqet jî xwe digihîne malbata pêxember. Em dibînin ku haya Şêxê me ji fen û kimyayê jî heye û ew vê ji bo karê xwe yên xerab bi kar tîne. Bixûr derdixe û toza fosforê li ser xwe dike û paşê esrar û alkole, bi navê ava zemzemê dide Gulçîna gundî û wê bê hiş dixe. Paşê karê xwe yê qirêj li ser Gulçînê pêk tîne.

Di vê çîrokê da final erjeng e. Dema Şêx dibîne ku Gulçîn ducanî ye, jehrekî didê û Gulçînê hêdî hêdî dikuje. Dema Gulçîn dimire ducanî ye, bi tenê haya Şêx li vî tiştî heye. Em vê finalê bi pênûsa Qedrîcan bixwînin:

‘‘Belê, Gulçîn mir lê hêj di hundirê wê da şêxekî biçûk, şêxekî bê guneh diliviya.’’ (Qedrîcan, 1943: 5, 6, 7, 8, hej. 16).

Qedrîcan hostayê fînala ne. Di çîrokên Qedrîcan da fînal trajîk û balkêş in. Qedrîcan ji alîyê fînalên balkêş ve di bin bandora Ömer Seyfettin da maye. Ji ber ku fînalên çîrorokên Ömer Seyfettin jî trajîk û ecêb in. Ömer Seyfettin jî wek Qedrîcan hosta yê fînalan e. Ev bandor li ser Qedrîcan jî çêbûye. Çîrokên Qedrîcan ‘‘Hawar Hebe, Gazî li Dû ye, Besreka Zerîn, Hêva Çardeşevî, Sond, Guneh, Serencam, Gulçîn, Muhra Suleyman û Nêçîra Berazan’’ fînalên wan an trajîk an jî balkêş in. Ev çîrokên li jor çîrokên bûyerî ne, jixwe di çîrokên wisa da fînal balkêş in.

Çîrokên bi tarza Mauppasant jî ji aliyê fînalan ve xwendevan şaş dikin. Di wan çîrokan da nîvîskar tu pirs li serê xwendevanan da nahêle û bersivên hemû pirsan dide (Kolcu, 2011: 62). Ew çîrokên me li jor navê wan dane, hemû jî bi tarza Mauppasant hatine nivîsîn yanî çîrokên bûyerî ne. Li vê şêwazê da giringîyeke mezin didin hûrgiliyan. Dîsa di wan çîrokan da agahî dayîn, daxûyanî û pênasî tiştekî asayî ye. Şayese kirin, rewş û tevgerên kesên çîrokê bi kûre kûr tehlîl dike. Qedrican jî di wan çîrokên xwe da şayese kiriye û hinek cihan da jî agahîyan dide.

Vegêr kesê sêyem e, nêrîna wî jî Xwedayî ye. Teknîka şayesekirinê hatiye bikaranîn. Dema Gulçîn di jûra Şêx Şefqet da bû, jûr û tevgerên Şêx tên şayese kirin. Teknîka portrekirin jî hatiye bikaranîn, dema nivîsakar behsa Newres Beg, Seydo, Pîra Bêzê û Gulçînê dike portreyên wan şayese dike.

Çîrok bi helbesteke Melayê Cizîrî dest pê dike. Di Muhra Suleyman da jî çîrok di nav çîrokê da ne. Di çîroka pêşîyê da nivîskar piştî nîvro dema li dibistanê derdikeve û di geştê da ji nişka ve lingê wî tiştekî dikeve pêşî ditirse wî tiştî bide destên xwe; lê paşê serî ji meraqa xwe dernayê û wî tiştî hildide destên xwe. Dema wî tiştî di destên xwe da dibe tîne ji nişka ve guherînek çê dibe:

‘‘…Hingî, ji mûyê serê min hetanî serê neynûkê lingê min da şîp (cereyan) ên kehrebî çûn û hatin… dinya li ber çavê min bû mij û xuman… paşê hêdî hêdî ew mij wenda bû, li şûna wê, du dêwên reş, şûr bi dest, xûya bûn û ji min pirsîn:

- Em dinê xan bikin, xerabe bikin?’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Ev tişt Muhra Suleyman pêxember e. Dema leheng, wê di destên xwe da dibe tîne du cin derkevin pêşîya wî, dibêjinê ev muhra Suleyman pêxember e. Piştra jî wî dibin cem

pêxember. Ji Nişka ve mekan û naveroka çîrokê diguhere û çîrokeke din derdikeve meydanê. Nivîskar bi rêya vê muhrê diçe zemanê Suleyman pêxember. Li vir rêwitîyeke zemanî pêk tê. Di efsaneyên rojhilatê û dînên semavî da Suleyman pêxember zimanê hemû giyaneweran dizane. Dema diçe cem Suleyman pêxember li vir şayesekirina dîmeneke dîrokî dide ber çawan:

‘‘… min xwe hizûrê Suleyman pêxember, padişahê îns û cinan da, dît. Li ser textekî zerîn rûnişti bû.. li hemberê wî Belqis ji piya bûn, di destê wê da piyanek kewser hebû… Pêşkeşî piresteşkarê xwe dikir. Wî jî dilop dilop bi ser xwe da dikir. ..’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Paşê dibe şahidê dadgeha kund û goyin (pepûk).

Ev çîrok li ser sembolan ve hatiye ava kirin. Daxwazîya vegera dewranê û avakirina dad û mafdarîyê ye. Di edebiyata dinyayê da bi sembolan rexnekirina pergal û rejîmên zordar pir hatiyê kirin. Heger em mînakeka modern bidin, romana George Orwell a ‘Kîşwerza Ajalan’ û ’Veguherîn’a Kafka mînakên bêhempa ne. Li van herdu romana da jî li ser ajalan ve rexne kirina pergal û civakê hebû. Di vê çîrokê da jî li ser ajalan ve rexnekirina çînên serdest û neteweyên serdest hatiye kirin. Li jêr binêrin:

‘‘Suleyman pêxember ji kund re got: Teba giş ji te gilî gazina dikin; Dibêjin: ‘‘Ev tebakî şûm û bêxêr e… li ser kê dixwîne, mala wan kambax dike’’ tu çi dibêje? Kundê ser mezin û çavzer (ku jê xuya dikir, perekî ji zadeganiya xwe feda nake) bi giranî rabû ser xwe û go: şahê min, tu guh didî kurm û kêzikê zeviyan… Ji bav û kalan da ew nêçîra me ne.. gêrik û mûrî jî koleyên me.. ne hedê wan ku li min gilî bikin û bi min ra muhakeme bibin.’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Li jor jî xuya ye ev çîrok vegotina rexnekirina serdestan e. Dema kund dibêje; ‘‘tu guh didî kurm û kêzikê zeviyan’’ Li vir qurebûna serdestan û ji alîyê wan ve piçûkdîtina bindestan tê eşkere kirin. Li gor kund an jî serdest ew kesên di bin hukmên wan da, li berê da di bin hukmên wan da ne û ew kirinê ew li ser bindestan dikin jî rewa ye. Li vir dema dibê, ”kundê ser mezin û çav kesk” li gor min ew Mistefa Kemal e. Hem kirinê kund hem jî yên Mistefa Kemal dişibin hevdu. Dîsa fîzîka Mistefa Kemal û kund jî wek hev (çavzer û ser mezin) in. Sermezinî jî nîşaneya maldarîyê ye. Ev jî wî dixe nûnerê serdest û maldaran.

Parêzerê gêrik û morîyan goyin, dema bersiva kund dide, wek şoreşgerekî diaxive. Bi xwe kund çêlikê wî jî xwariye. Gazî kund dike û dibêjê:

‘‘ – Çavê xwe veke, efendi! Em tovê bablîska bîstan e.. Îro bendeganî û zadeganî ne maye.. Her kes serbest û azad e. Vê fikra tewş ji serê xwe bavêje, bira çavê te roniya rojê bibîne.. Ez îro, dawa xwîna wan çêlikên bê guneh ji te dikim…’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Di vir da rasterast propagandaya fikrên marksîst têne kirin. Lê nivîskar ev fikir wek partîzanekî an jî alîgirekî nedaye. Ji bo xurtbûna çîrokê fikrên xwe bi devê goyin dide gotin. Ev jî serkeftina çîrokê ye. Heger nivîskar ev gotin bi devê gundîkî bida, wê demê tu rastîyeke vê çîrokê nedima; lê nivîskar ev fikir bi devê goyin –parêzer- daye. Nivîskar çîroka xwe qurbana pevgirêdaneke îdeolojîk nekiriye. Li vir pevgirêdaneke serkeftî çêbûye. Nivîskar fikrên xwe yên îdeolojîk bi zimanekî guncan vedibêje.

Finala vê çîrokê jî wek çîrokên Qedrîcan ên din balkêş e. Dema dadgehê biqede û wexta hukim dayîna Suleyman pêxember tê, leheng ji xewê şîyar dibe. Em dibînin ku ew xewneke lehengê çîrokê ye. Dawîya çîrokê nade û dixwaze xwendevan, dawîya çîrokê li gorî xwe ava

bikin. Nivîskar çîroka di xewnê da û dema hişyarbûnê bi hostatî bi hevra girêdide. Binêrin:

‘‘… Ez bi merq, li bendê hukmê cenabê hakim bûm… lê mixabin! Giriyê kurê min î şeşmehî Mizgîn ez ji xewê hişyar kirim.

Hingî, ji ser diwarê xirabekî, dengê kundekî dihat… di newaleke kûr û dûr da jî, pepûkek hezîn hezîn dinaliya…’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Final gelek baş e, her du çîrok jî bi hostatî bi hevra têne girêdan.

Ew çîroka di xewnê da û çîrokên Xecêya çîrokbêj di zaroktîya nivîskar da ji nivîskar ra digotin bi xwe ne. Bi xwe nivîskar jî di çîrokê da wisa dibêje:

‘‘ Di nav çîrokan da, min efsaneyên wisan bihîstî bûn…’’ (Qedrîcan, 1944: 4, hej. 39).

Ev çîrok ji alîyê cureyê ve çîrokeke bûyerî ye. Di vê çîrokê da gelek teknîk hatine bikaranîn. Çîrok bi helbesteke Melayê Cizîrî dest pê dike ev teknîka montajê ye. Dîsa diyalog hene, navbera cin û lehengê çîrokê û Suleyman pêxember; lehengê çîrokê, kund û pepûk, ev jî teknîka diyalogê ye. ‘‘Em dinê xan bikin, xerabe bikin?’’ jî her tim tê dubarekirin ev jî leîtmotîf e. Lehengên çîrokê Suleyman pêxember û Belqis kesên dîrokî ne, ev jî arketîp in. Di nav çîrokê da her tim şayese hene, ev jî teknîka şayesekirinê ye. Li vir derûnîya pepûkê jî bi hostatî tê şayese kirin. Vegêr nivîskar bi xwe ye, yanê kesê yekem e. Nêrina wî jî Xwedayî ye. Tiştên li serê pepûkê ra derbas dibin jî ji xwendevanan ra diyar dike. Li gor min ev çîrok ji alîyê teşe û teknîkê ve çîroka Qedrîcan a herî xurt e. Ev çîrok di nav çîroka kurdî da mînakeke balkêş e. Heta mirov dikare bibêje di nav çîroknûsîya cihanê da jî mînakeke balkêş e.

ENCAM

Me çîrokên Qedrîcan ên di navbera salên 1932 û 1945an da , di kovarên wek *"Hawar, Ronahî û Roja Nû"* derketine bi metodên zanistî nirxand. Piştî lêkolînan, me 14 çîrokên Qedrîcan di kovarên Hawar, Ronahî û Roja Nû da hatina weşandin dît. Piştî wan xebatan, me çend tesbîtên girîng diyar kirin. Di pirtûka Qanatê Kurdo – Tarîxa Edebiyata Kurdî – û pirtûka weşanên Belkî bi navê ‘Qedrîcan û Hemû Berhemên Wî’ da jî 14 çîrok hebûn. Dîtina me ev e ku: Ji wan çîrokan du heb – Sond û Serencam – ji çîrokên Ömer Seyfettin hatibûn wergirtin. Bandora Ömer Seyfettin li ser Qedrîcan pir e. Bawer dikim Qedrîcan dema li Tirkiyeyê dibistan dixwend Ömer Seyfettin naskiriye û bîranîn wî jî nêzîkî bîranînên xwe dîtiye û ew jî wek serpêhatîyên xwe nivîsiye. Ev jî bandoreke asayî ye. Ji ber ku di zaravayê kurmancî da roman û çîrokên nûjen di dema Qedrîcan da tunebûn an jî kêm bûn. Ji bo vê, mînakên wan jî kêm bûn. Wan jî ji çîrokên gelêrî û wêjeyên serdestan mînak werdigirtine. Wan nivîsakarên ereb, faris û tirk xwendin û bi rêya wan, cureyên edebiyata nûjen nas kirin. Bi awayekî asayî ketin di bin bandora wan.

Çîrokên Qedrîcan ji bîranînên wî, bandora nivîskarên serdest û çîrokên gelêrî pêk hatine. Qedrîcan çîroknûsekî xurt e. Çîrokên wî hem ji alîyê teşeyê ve hem jî ji alîyê naverokê ve xurt in. Qedrîcan di çîrokên xwe da gelek teknîkên nûjen bi kar anîye. Em dikarin bibêjin Qedrîcan hostayê fînalan e. Fînalên çîrokên wî balkeş in. Fînalên wî bi piranî xwendevanan şaş dikin. Carinan jî çîrok di nav çîrokê da bi cih dike; lê di finalê da wan çîrokan bi hostatî bi hev ra girêdide. Di çîrokên ‘‘Serencam, Muhra Suleyman û Nêçîra Berazan’’ da çîrok di nav çîrokê da ne.

Di destpêkê da em li ser ekola Hawarê û şexsîyeta Qedrîcan a edebî sekinîn. Mixabin heta niha li ser çîrokên Qedrîcan xebatên birêkûpêk nehatine kirin. Di çend pirtûkan da tenê li

ser jîyana wî sekinîne. Du kes çîrokên wî nirxandine. Ji wan Rênas Jiyan di pêşgotina pirtûka 'Qedrîcan Hemû Berhemên Wî' da û Dilawer Zengî jî di berhema xwe bi navê 'Qedrîcan' da çîrokên wî dinirxînin.

Qedrîcan di çîroka kurmancî da ewreke bi sere xwe ye. Di kurte çîroka kurmancî da mînakekî nûjen û xurt e. Nûtîyek anîye çîroka kurdî. Teşeyên kevn bi kar neanîye û peyî formên nû ketiye. Di hişmendîya wî da her tim nûjenî û pêşketin heye. Bê çîrokên Qedrîcan serpêhatîya çîroka kurd were nirxandin, bawer dikim ku ev ê bibe karekî nîvçe.

ÇAVKANÎ

Ahmedzade, Haşim (2003). *Ulus ve Roman*. İstanbul: Peri Yayınları.
Alan, Remezan (2009). Bendname. Stenbol: Weşanên Avesta.
Alan, Remezan (2019). Keşkûl. Stenbol: Weşanên Peywend.
Cegerxwîn (2003). *Şefak*. Stenbol: Weşanên Avesta.
Çetin, Süleyman (2016). Kovara Hawarê û Bandora Wê Ya Li Ser Zimanê Kurdî. Teza Lîsansa Bilind. Wan: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
Dildar, Receb (2008). "Qedrîcan". Kovara Bîr, 8, 118-119.
Eco, Umberto (2008). Yorum ve Aşırı Yorum. İstanbul: Can Yayınları.
Ertekîn, M.Zahir (2011). Qedrîcan û Helbestên wî yên Hawarê, 114, 73.
Genette, Gerard (2011). Anlatının Söylemi, Yöntem Hakkında Bir Deneme. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi. (Wer. Ferit Burak Aydar).
Jiyan, Rênas (2009). Qedrîcan Hemû Berhemên Wî. Stenbol: Weşanên Belkî.
Jusdanis, Gregory (1998). Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi. İstanbul: Metis Yayınları.
Kolcu, Ali İhsan (2011). Öykü Sanatı. Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları.
Koyî, Hecî Qadirê (2004). Dîwan. Stockholm: Weşanên Nefel
Kurdo, Qanatê (2010). Tarîxa Edebiyata Kurdî. Dîyarbekir: Weşanên Lîs.
Qedrîcan (2012). Kovara Hawarê. Stenbol: Weşanên Belkî.
Qedrîcan (2010). Kovara Ronahî. Stenbol: Weşanên Belkî.
Sağniç, Feqî Huseyn (2002). Dîroka Wêjeya Kurdî. Stenbol: Weşanên Ensîtuya Kurdî ya Stembolê.
Said, Edward (2006). Kış Ruhu, Edward Said'den Seçme Yazılar. (Wer. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
Seyfettin, Ömer (2006). Ömer Seyfettin'den Hikayeler. İstanbul: Fide Yayınları.
Shakely, Ferhad (1998). Modern Kürt Öykü Sanatı. (Wer. Rohat Alakom). Stenbol: Weşanên Avesta.
Şeriati, Ali, (1999). Sanat. İstanbul: Şûra Yayınları.
Temo, Selim (2007). "Qedrîcan". Kürt Şiir Antolojîsi II. İstanbul: Agora Yayınları.
Tutumlu, Reyhan (2007). Vüs'at O. Bener'in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım. Teza Doktorayê. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
Tzvetan, Todorov (2011). Edebiyat Kuramı. (Wer. Necmettin Sevil). İstanbul: Sel Yayınları.
Uzun, Mehmed (2009). Antolojiya Edebiyata Kurdî. İstanbul: İthakiYayınları.
Zengî, Dilawer (2004). Qedrîcan. Stenbol: Weşanên Komal.

www.arsivakurdi.org

Zengî, Dilawer (2005). Qedrîcan. Beyrît: Çapxaneya Emîral.
Zeraq, Dilawer (2020). Qonaxa ‘xwebûnê’ye: Kovara Hawarê. Kürt Araştırmaları Dergisi, 2, 31-56.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN**-2687-5438

PEVÇÛNÊN KESÎ Û CIVAKÎ DI ROMANA "HELALE" YA ETA NEHAYÎ DE

(PERSONAL AND SOCIAL CONFLICTS IN THE NOVEL OF "HELALE" BY ETA NEHAYI)

Halime UÇAR[1]

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 21.07.2020
Accepted // Pejirandin: 26.09.2020
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 196-205

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Uçar, Halime, (2021). Pevçûnên Kesî û Cıvakî Dı Romana "Helale" Ya Eta Nehayî De, *Kurdiname*, no. 4, p.183-205

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Romana Helaleyê li ser lehenga sereke ya bi navê Helaleyê hatiye nivîsîn. Roman li ser mijarên şer, mirin, jin, nasname û koçberîyê hatiye nivîsîn. Lehengên romanê di nav şer de divê ji bo jiyana xwe her gav tercihekê bikin. Yan jiyan li gorî şertên heyî ji wan re tercîhekê dike. Bi tercîhkirin yan nekirinê di romanê de pevçûn rû didin. Ev xebat li ser pevçûn û rolên pevçûnan yên romana Helaleyê hatiye nivîsîn. Pevçûn di romanê de roleke çawa werdigire? Pevçûnên romana Helaleyê bi çi awayî pêk tên? Pevçûn û cureyên pevçûnê di romanê de çawa hatine nivîsîn? Di vê xebatê de em ê hewl bidin van pirsan bibersivînin.

Peyvên Sereke: Helale, Eta Nehayî, Pevçûn, Edebiyata Kurdî, Romana Kurdî

Özet

Helale romanı, Helale adlı ana karakter üzerine yazılmıştır. Romanda savaş, ölüm, kadın, kimlik ve göç gibi temalar işlenmiştir. Sürekli bir savaş ve çatışma durumu içinde olan roman kahramanları her zaman hayatları için bir seçim yapmalıdır. Onların tercihlerine ve şartlarına göre hayat onları buna zorlar. Romanda seçim yapıp yapmamak da çatışmalara sebebiyet verir. Bu çalışmada, Helale romanında ortaya çıkan çatışmalar ve bu çatışmaların romandaki rolleri incelenmiştir. Romanda çatışma nasıl bir rol oynar? Helale adlı romanda çatışmalar nasıl gerçekleşiyor? Romanda çatışmalar ve çatışma türleri nasıl tasvir ediliyor? Bu çalışmada bu soruları cevaplamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Helale, Eta Nehayi, Çatışma, Kürt Edebiyatı, Kürt Romanı

Abstract

Novel of Helale has written on the chief character named Helale. Themes like war, murder, woman, identity, and migration have written in the novel. The heroes of the novel are in a constant state of war and

[1] Xwendekara Lîsansa Bilind Ya Bitez, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Zanîngeha Bingolê, e-mail: hhalime.ucar@gmail.com , Orcid:https://orcid.org/0000-0002-6853-4768

www.arsivakurdi.org

conflict. They must repeatedly choose about their lives or life chooses according to their preferences and conditions. Choosing or not making a choice in the novel also causes conflicts. In this study, the conflicts that emerged in the novel Helale had focused. The roles of these conflicts had examined in the novel. What role of the conflict does fulfill in the novel? How are depicted conflicts and types of conflict in the novel? We will try to explain these questions in this study.

Keywords: Helale, Eta Nehayi, Conflict, Kurdish Literature, Kurdish Novel

1. Destpêk

Romana Eta Nehayî ya bi navê Helaleyê di navbera 2005-2008an de hatiye nivîsîn. Cara pêşî li bajarê Silêmaniyê bi kurdiya soranî çap bûye. Navê eslî yê berhemê "Grewî Bextî Helale" ye. Di dawiya sala 2020an de ji hêla weşanxaneya Avestayê ve bi kurdiya kurmancî hate çapkirin. Besam Mistefa, roman ji soranî ji bo kurmancî wergerandiye.

Eta Nehayî ji bilî Helaleyê di 1997an de romana "Gulê Şoran" û di sala 2003an de jî romana "Balindeyên Li Ber Bê" nivîsîye, bigiştî sê romanên wî hene, her sê roman ji hêla weşanxaneya Avestayê ve hatine wergerandin û çapkirin.

Serlehenga romana Helaleyê jineke bi navê Helaleyê ye. Hemû bûyerên romanê li dorhêla Helaleyê diqewimin. Roman li ser mijarên şer, kuştin, jin, nasname û koçberî hatiye nivîsîn. Bi vî awayî jî di romanê de gelek mijarên civakî têne nîqaşkirin. Lehengên romanê jî bi nîqaşkirina mijaran rê li ber pevçûnan vedikin. Li aliyê din lehengên romanê di nav şer de divê ji bo jiyana xwe her gav tercihekê bikin. Yan jiyan li gorî şertên heyî ji wan re tercîhekê dike. Bi tercihkirin yan nekirinê di romanê de pevçûn rû didin. Hem li ser kesan û hem jî civakê pevçûnên ku rûdidin wêneyekê giştî yê jinê yê di bîra civakî de derdixin holê. Xwîner vî weneyê giştî yê jinê dixwîne û derfeta ramana li ser vê mijarê bidest dixe.

Di vê xebat de me hewl da ku di romana Helaleyê de li ser pevçûn û rolên pevçûnan lêkolînê bikin. Li ser çend pirsen bingehîn pevçûnên di romanê de hatin lêkolînkirin. Pevçûn di romanê de roleke çawa werdigire? Pevçûnên romana Helaleyê bi çi awayî pêk tên? Pevçûn û cureyên pevçûnê di romanê de çawa hatine sazkirin? Di vê xebatê de em ê hewl bidin van pirsan bibersivînin.

Hêza tematîk û hêza dijber di pevçûnên romanan de du hêmanên girîng in, ev her du hêman di romana Helaleyê de hatin vekolîn. Em dê li dû bersiva vê pirsê bikevin ka gelo Eta Nehayî ev hêman li gorî edetê bi kar anîye yan taybetmendiyeke nû ya ji teoriyê wêdetir lê bar kiriye?

2. Pevçûn û Rola Pevçûnê di Romanê de

Pevçûn ew dijberî ne ku di romanê de rû didin. Pevçûn, bi kurtî di romanê de bi pevnekirina lehengan di gel hev yan jî bi xweza û civakê re derdikeve holê. Di romanê de bi giştî çar cûre pevçûn hene; pevçûna leheng bi xwe re, pevçûna leheng bi leheng re, pevçûna leheng bi xwezayê re, pevçûna leheng bi civakê re. (Kanat, 2020: 3) Li gorî Tobias pevçûn di romanê de bivênevê ye û hêmaneke bingehîn e. (Tobias, 1996: 201) Di romanê de ji bo geşedana bûyer û çîrokê li gorî Tobias divê her tim rakêşanek hebe. Heta ev ne mîna

rakêşaneke xwemalî ye, her wiha pevçûneke mezin e û ev pevçûna mezin bûyerê saz dike. (Tobias, 1996: 29)

Pevçûn çima derdikevin û ji bo xwîner çi wead dikin? Li gorî Moran *"Kesên di nav berhemên edebî de û rewşên ku ew tê de timûtim wan tuşî pevçûnan dike, ev pevçûn jî pêdivî bi hilbijartineke exlaqî dike. Rûbirûbûna xwîner bi rewşên weha re bergeha xwîner li warên exlaqî, polîtîk û hwd. berfireh dike û ezmûna wan zêde dike."* (Moran, 2002: 393) Her çiqas Lukacs ji bo weadên pevçûnan tiştek negotibe jî fikreke wî li ser sedemên derketina pevçûnan heye. Li gorî Lukacs *"Lehengê romanê kesayetên bikêşe ne. Roman bi binyada navekî ya xwe pêvajoya rêwîtîyekê ye ku ev kesayetê bikêşe vê rêwîtîyê pêk tîne. Ev rêwîtî kesayetê/î ji rasteqîniya esareteke rij ber bi xwenasînê ve dibe."* (Lukacs, 2003: 87). Piştî gihaştina xwenasînê şêweyeke îdeal ji bo kesayet ron dibe. Êdî leheng hay jê heye ku tişta dixwaze pêk bê, dê pêk neyê. Rewşa heyî û ya îdeal ji bo kesayet ne wekî hev e. Divêtî û hebûna jiyanê dijber in û bi vî awayî pevçûn derdikevin (Lukacs, 2003: 87).

Di romanê de pevçûn çawa pêk tên? Ev pirs bi giştî têkildarî teknîka romanê ye. Di romanê de lehenga/ê sereke (protagonist) û hêzeke dijber (antogonist) heye ku wekî dijmin bi nav dibe (Kanat, 2020: 3). Souriau ji lehengê/a sereke re 'hêza tematîk' û ji ya/ê dijber re 'hêza dijber' dibêje (Aktaş, 1991: 153-154). Di pevçûnê de hêza ku bûyerê bi rê ve dibe hêza tematîk e. Bi piranî hêza dijber pêşî hêzdartir e, lê hêza tematîk paşî bi ser dikeve û her ew hêza tematîk makehêmana pevçûnê ye. Ji loma Aktaş dibêje*: "Her pevçûn ji hêla kesekî ve ku lîstikê îdare dike, tê tehrîkkirin. Ev kesek e ku gava pêşî a dramatîk li bûyerê bar dike. Souriau ji vê re dibêje hêza tematîk."* (Aktaş, 1991: 153).

Pevçûn di sê merheleyan de pêk tên; derketin, geşedan û çareserî. (Aktaş, 1991:154) Gelo di romana Helaleyê de pevçûn çawa pêk tê? Rewşa hêza tematîk û hêza dijber çawa hatiye sazkirin? Di romanê de pozisyona hêza tematîk û hêza dijber hatiye parastin? Merheleyên pevçûnê tev hatine nimandin? Em ê yek bi yek li ser van bisekinin.

3. Pevçûnên di Romana Helaleyê de

Helaleyê keça Heme Reşîd Axa ye, bi malbatî li bajarekî Rojhilatê dijîn. Li bajar şer derdikeve û hemû kurdên wî bajarî yan divê xwe biparêzin yan jî divê koçber bibin. Bavê Helaleyê û birayê wê hewl didin têbikoşin. Lê di navbera kur û bav de cûdabûneke fikrî çê dibe. Di romanê de pevçûna ku bandor li hemû pevçûnan dike ev pevçûn e.

Helaleyê keçeke pir jîr û ji xwe bawer e, ji zaroktiya xwe ve bavê wê her tim behtir jê hez dike. Lê ev hezkirin jî di romanê de dibe yek ji pevçûnên sereke. Di bin beşên pevçûnê de dê ev pevçûn bên lêkolînkirin.

Di romana Helaleyê de bûyer ne bi awayekî kronolojîk ango di pey hev de rêz dibin. Kronolojiya bûyeran ji bûyera dawî ya romanê dest pê dike. Heta kronolojî ne li ser bûyeran lê li ser 'kêlî'yan berdewam dikin. Bûyer ji flashback û flashforwardên têkelhev pêk tê. Di romanên modern de sînorê kronolojîyê her çend diyar be jî di romanên postmodern de tu sînor ji bo kronolojiyê namîne. Ji ber vê ye bûyer li ser kêlîyên demên cûda saz dibe, bi kêliyên biçûk yên ji demên cûda heman bûyer tê vegotin. Di romana Helaleyê de jî ev teknîk hatiye bikaranîn. Rêbazên romana postmodern hinekî din rengîntir û tevlihevtir in. Guherandina

kronolojiyê ji hêla rebazî ve bandorê li ser pevçûn û pevajoya pevçûnan jî dike. Li ser kêlîyên hûrik ev pevçûn saz dibin û geşedana xwe pêk tînin, lê bi heman awayî çareserîyekê ji bo pevçûnên romanê nayê pêşniyazkirin. Bi awayekî berfireh li ser mijara pevçûnê rê li ber nîqaşan vedibe û encama bûyeran, pevçûnan û çareserîya wan xûmam dimîne.

Di romana Helaleyê de bi gişti sê pevçûnên sereke hatine tesbîtkirin. Ji ber ku di romanê de nivîskar li ser van pevçûnên sereke bêtir rawestiyaye û her pevçûn bi van pevçûnan re tekildar bû ev xebat jî li ser sê pevçûnên sereke hate dabeşkirin. Hin pevçûnên biçûk ku di romanê de kurt hatibûn nivîsîn jî di van binbeşan de hatin lêkolînkirin. Sê pevçûnên sereke ev in:

1- Pevçûna Bav û Kur
2- Pevçûna Keç û Bav
3- Pevçûna Jin û Mêr

Pevçûn weke cure li ser leheng, civak û xwezayê dabeş dibin. Lê ji ber rola lehengan ku di romanê de jî li ser van rolan hatibûn dabeşkirin, me hewlda ku ev dabeşkirin li ser rolên civakî bên kirin.

3.1. Pevçûna Bav û Kur

Heme Reşîd Axa çekdarek e û ji bo azadiya xelkê xwe têdikoşe Bi vî awayî bi piranî ji zarok û malbata xwe dûr e. Ji ber vê hin pevçûn di romanê de derdikevin. Di serî de Seadeta xanima wî ji vê rewşê ne qayil e û wiha dibêje:

"Ez fêm nakim çima divê di nav wê hemû xelkê de, di nav hemû mêrên yek bi yek ên di êşîrê de, di nav lawên te ên din de, tenê Heme Reşîd Axa bibe lehengê çîrokê û here şerên dêwan bike?! Çima wan çar zarokên bêyom ên bê bav bi ser min de biterikîne? " (Nehayî, 2020: 27)

Heme Reşîd Axa di serî de weke lehengekî protagonîst derdikeve peşberî xwîner. Heta bi temsîla çîroka "Mîr Xunawkê ku li şerê Dêwan" derdikeve, xwîner difikire ku ew lehengekî protagonîst e. Bi rastî jî Heme Reşîd Axa bi salan ji bo azadiyê şervantî kiriye û bi piranî jî ji mal û zarokên xwe dûr mayiye. Carinan Heme Reşîd Axa vedigere malê. Wê demê tê famkirin ku Heme Reşîd Axa êdî nikare otorîteya xwe li ser kurên xwe saz bike. Di navbera kurên Heme Reşîd Axa û wî de ji ber nepeydabûna bav pevçûn derdikevin û kurên wî dixwazin ji bavê xwe cudatir bijîn. Heta kurên Heme Reşîd Axa ji partî û kesayetên din hez dikin. Bav vê yekê qet qebûl nake û dixwaze kurên wî hem bi ramanî hem jî fizikî li dorhêla wî bimînin. Wekî ku Nurdan Gûrbîlek jî li ser tûnebûna bav dibêje: *"...ji pevçûna bav-kur bêtir, bi tûnebûna bav û li dera ku cihê bav bi dest yê biyanî ve bê berdan, ew çarenûs bû ku bi modela/ê biyanî re têkiliyeke heyranbûn û dijminatiyê dê bê jiyîn..."* (2007: 32) Bi vî awayî jî kurên Heme Reşîd Axa bi modeleke/partiyeke biyanî an jî cûdatir têkiliyeke heyranbûnê datînin. Ciyê bav/Heme Reşîd Axa ji hêla modela biyanî ve tê dagirkirin. Em bi hûrgulî vê pevçûnê lêkolîn bikin.

Mecîd birayê Helaleyê û kurê Heme Reşîd Axa ye. Mecîd ji ber nerîna xwe ya siyasî ji hêla bavê xwe ve tu caran nayê qebûlkirin. Mecîd ji bo partiyeke sosyalîst dişixule ku bi tenê mafên karkeran di bergeha wan de ye. Heme Reşîd Axayê bavê Helaleyê jî di partiyeke

neteweperwer de kar dike û li çiya şervan e. Heme Reşîd Axa ji ber ku kurê wî ne di heman fikrî de ye û ti têkoşineke wî ji bo neteweya wî tine her dem kurê xwe rexne dike.

"Bavê wî digot: 'Kurê kambax li şûna ku bide pey şopa bavê xwe, daye pey şopa çend ecemên komûnîstên beredayî. Li şûna ku ...'

Ew çend ecemên ku Heme Reşid Axa digot, serkirdetiya partiya Mecîd bûn. Heme Reşid Axa digot: 'Heke tu dixwazî çek hilgirî û xwe bidî kuştin, çima tu xwe ji bona welatê xwe, ji bona gel û netewe û welatiyên bajarê xwe nadî kuştin?'

Mecîd digot: 'Ez ji bona mafê karker û kedkar û zehmetkêşan şer dikim.'

Heme Reşîd Axa qerfên xwe pê dikirin û pê dikeniya. " (2020: 89)

Weke ku Nurdan Gurbilek jî diyar kiribû tûnebûna bav li ser Mecîd tesîra xwe çê dike. Mecîd bi modela biyanî re (partiyeke komunîst) têkiliyeke heyranbûnê pêk tîne. Ev modela biyanî şûna bav werdigire. Heme Reşîdê bavê Mecîd êdî tehemûlî Mecîd nake. Heta pirî caran Mecîd ji malê diqewitîne. Cudabûna fikrî dibe sedemê vê yekê. Ev cudabûna fikrî di romanê de pevçûneke gelemperî geş dike û heta lehenga Helaleyê jî ji vê pevçûnê para xwe werdigire.

Kurekî din ê Heme Reşîd Axa Karwan e. Karwan jî bala wî li ser karê derve ye û dixwaze bi bazariyê ve mijûl bibe. Bi kurtî kurên Heme Reşîd Axa wê mirateya wî ya têkoşer hilnabijirînin û otoriteya wî têk dibin. Bi vî awayî gelek pevçûn li dora mijara kur û bav pêk tên. Ev pevçûn ji hêla destpêkirin û geşedanê ve bi awayekî asayî pêk tên, lê ji hêla çareseriya pevçûnê ve rengekî cûdatir werdigire. Ji hêla kuran ve çareserî tûneye, ew her dem tên redkirin. Ji hêla Heme Reşîd Axa ve çareseriya vê destpêka pevçûneke din e ku bi lehenga sereke Helaleyê ve têkildar e.

Heme Reşîd Axa hewl dide ku bi otoriteya xwe kesayeta kurên xwe diyar bike, wan li gorî dilê xwe têxe ser fikr û ramanekî. Lê bi van helwestên xwe tu caran bi ser nakeve. Otorîteya wî têk diçe. Li aliyekî din ev daxwaza wî ya otorîterbûnê berê xwe dide keça wî Helaleyê. Bi vî awayî pevçûnên têkelhev û helezonî pêk tên. Pevçûnên romanê bi tevahî helezonî ne û vê otoriteriya mêr/civak/medyayê weke nîşeyeke hevpar radigihinîn. Helezonîya pevçûnan di romanê de nîşaneya xurtbûna sazkirina bûyer û pevçûnan e. Ozlem Kanat vê helezoniya pevçûnan ji bo berhemên edebî weke nirxeke edebî diyar dike (2020:11).

3.2.Pevçûna Keç û Bav

Helaleyê lehenga sereke ya romanê ye. Hemû pevçûnên romanê girêdayî Helaleyê ne. Ji ber ku bavê wê Heme Reşîd Axa kurên xwe ji kuritîyê avêtine, êdî Helaleyê êxistiye şûna kurên xwe. Heta ji biçûkatîyê ve Helaleyê bi destê Heme Reşîd Axa wekî kuran hatiye mezinkirin. Her gavî Helaleyê cilê kuran li xwe dike û bi kuran re hevaltiyê dike. Helaleyê di romanê de wiha tê nasîn:

"Keçek bû tevî ku di kirasê kuran de bû, lê mezin û azeb, micid û wêrek, bi çavine tûj û zîq vekirî li Renayê dinihêrî. " (2020: 36)

www.arsivakurdi.org

Xweheke Helaleyê bi navê Gulaleyê jî heye. Gulaleyê jineke pir rind e, wekî Helaleyê mîna kuran tevnagere. Xwazginîyên Gulaleyê pir in. Bavê wan Heme Reşîd Axa ji vê rewşê jî ne memnûn e. Hem ji ber Gulaleyê û hem ji ber Mecîd her gav dixwaze Helaleyê mîna kurekî be. Heme Reşîd Axa:

"Ez kurekî dixwazim. Kurekî ku kes newêre çavê xwe jê re bişikîne û di qutiya şixatê de û li nav tenekeya gilêşê ya li ber derî nameyê jê re li şûn bihêle. " (2020: 44)

Hevalên Heme Reşîd ên çekdar jî Helaleyê wekî kurekî dizanin. Dema Heme Reşîd Axa wê bi hevalên xwe dide nasîn, wê wekî Helmet dide nasîn ku navê kuran e. Li ser mijara ku bavê Helaleyê wê wekî kurekî dibîne, diya Helaleyê û bavê wê pevdiçin. Diya Helaleyê her li rêyekî digere ku kurên xwe bi bavê wan bide hezkirin. Lê Heme Reşîd Axa dibêje:

"Helaleyêya min jî kur e. Binihêre çi kurekî mêrxas e." (2020: 45)

"Berevajî diya wê bavê wê bigirnijineke tijî razîbûn li qilafetê kuran yê Helaleyê dahûr bibû û gotibû: 'Xwedê ji min nestîne. Ocaxa bavê xwe ye.' Diya wê hers bibû. " (2020: 45)

Diya Helaleyê dixwaze wê weke keçeke jirêze mezin bike. Lê bavê Helaleyê her tim dixwaze Helaleyê wekî mêrekî mezin bibe:

" Seadetê got: 'Divê keç ji siya xwe ji bitirse. Heke netirse wê rasti hezar bela û bêtaran bê.'

Heme Reşîd Axa got: "Ez keçekê naxwazim ku ji siya xwe jî bitirse. Ez kurekî dixwazim, kurekî ku ji tişteki netirse. '

Helaleyê got: 'Ez ji tiştekî natirsim.' " (2020: 48)

Helaleyê bavê wê çawa bixwaze bi wî awayî tevdigere. Meselaya ku herî zêde wê eleqedar dike siyaset e. Tekane xeyala wê ew e ku ew jî rojekî mîna bavê xwe bibe çekdar. Her gav bi hevalên xwe yên kur re siyasetê diaxive. Lê piştî ku Helaleyê dibe keçeke ciwan Heme Reşîd Axa vê napejirîne. Dîsa diya Helaleyê ji vê rewşê berpirsiyar tê dîtin. Helaleyê piştî demekî ji bavê xwe daxwaz dike ku bi wî re biçe çiyê. Heme Reşîd Axa ji ber ku wê ji hevalên kur dûr bike vê qebûl dike. Helaleyê dest bi karê radyoya çiyê dike.

Helaleyê li çiyê ji Brahîm hez dike. Heme Reşîd Axa vê yekê qebûl nake. Di vê xalê de cara pêşî Helaleyê û Heme Reşîd Axa pev diçin. Heme Reşîd Axa li xwe danayne ku keça wî ji yekî hez bike, li gorî Heme Reşîd Axa divê Helaleyê hilbijartinekê bike. Heme Reşîd Axa jê dixwaze hezkirina Brahîm biceribîne. Pişt re jî Brahîm dibin berfê de dimire. Lê Helaleyê zû bi zû fêm nake ku bavê wê bûye sebep. Mirina Brahîm ji Helaleyê re dibe şikestineke mezin. Lê dîsa jî ew ê bîryarên xwe li gorî bavê xwe bide.

Hêza tematîk di romanê de bi kesayeta Helaleyê tê nimandin. Hezên dijber bav, hevjîn û civak e. Lê wekî di romana Helaleyê de tê dîtin ya ku pevçûnan dide destpêkirin hêza dijber e. Bi awayê asayî li gorî Aktaş hêza tematîk pevçûn didan destpêkirin û hêza dijber pêşî hêzdar e, paşî hêza xwe wenda dike. Lê hêza dijber di romana Helaleyê de her gav hêzdar e. Hêza tematîk -Helaleyê- di serî de hêzdar e lê bi dawiyê ve têk diçe, ev pevçûn jî ji ya asayî

vediqete. Tekane taybetmendiya pevçûnan a ku li gorî teoriya pevçûnê pêk tê navendîbûna hêza tematîk e. Her pevçûn di romanê de her dem li çepera hêza tematîk ya Helaleyê pêk tên.

Helaleyê ji ber wan pevçûnên ku di navbera kur û bav de derdikevin di demên pêşiyê temenê xwe de nayê astengkirin. Ji hêla hêza dijber (bavê wê) ve tuşî pevçûneke rasterast nabe. Di bergeha hêza dijber de her dem kurên wî hene. Helaleyê ji hêla hêza dijber ve tê hezkirin. Helaleyê bi têne ji hêla nimandina nasnameya zayenda xwe ve ji hêla bavê xwe (hêza dijber) tê astengkirin. Haya Helaleyê ji vê astengkirina nasnameya zayendî tûneye. Heta ev astengkirina nasnemeya wê ya jinê û peşkeşkirina wê ya bi nasnameya kur/mêr jê re dibe derfetek. Bi nasnameya kurekî bêtir dikare di nav civakê de biaxive û wêrek be. Ji loma hêza tematîk li gorî kronolojiya bûyerê di serî de hêzdar e.

Hêza dijber her gav hêzdar e. Heme Reşîd Axa hêza dijber e. Her gav hêza dijber mudexeleyê li bûyeran dike. Heme Reşîd Axa kurên xwe red dike. Otoriteya bav ku nikarîbû li ser kurên xwe saz bike berê xwe dide lehenga Helaleyê. Di serî de ev otorîte ji bo Helaleyê weke tişteke erenî xuya bike jî paşê dibe sedemê kuştina wê. Bi vî awayî hêza tematîk/ Helaleyê di dawiyê de jî nehêzdar e. Hêza dijber Heme Reşîd Axa piştî xencerkirina Helaleyê jî qet ji ya xwe nayê xwarê û tekane derdê wî şerefa wî ye, li gorî wî şerefa wî bi vê bobelatê têkçûye. Hêza dijber tu carî li xwe nawarqile, rexneyekê li xwe nake. Ji loma jî heta dawiyê jî hêzdar e.

Pevçûna keç û bav ji sedemê pevçûna kur û bav derdikeve. Heme Reşîd Axa her demê dixwaze otorîteya ku bi kurên wî hatibû şikestin bi keça xwe Helaleyê bide qebûlkirin. Helaleyê li ber vê otorîteyê heta demeke dirêj serî ditewîne. Tu caran nafikire ku vê otorîteyê têk bibe. Lê weke giyanî piştî demekê xeyal û xof jê re çê dibin. Mîr Xunawkê temsîlê bavê Helaleyê piştî demekê ji bo Helaleyê dibe ciyê tirsê. Ji esîrên Mîr Xunawk, Useyê Bor di destê wî de kêrek heye û ev xeyalet li gor Helaleyê her dem li pey Helaleyê ye. Mîr Xûnawk temsîlê bavê Helaleyê ye, dibe ku Useyê Bor jî bi kêra destê xwe temsîlê mêrê Helaleyê be. Mêrê Helaleyê jî li ber destê bavê Helaleyê ye, bi daxwaza bavê xwe Helaleyê bi Şêrzad re dizewice. Bi vî awayî bavê Helaleyê di zewicandina Helaleyê de jî vê otorîteya xwe dibe serî. Ji pevçûna keç û bavê pevçûneke din a têkildarî vê pevçûnê, pevçûna jin û mêr derdikeve. Bi vî awayî helezoniya pevçûnan her dem berdewam dike.

3.3.Pevçûna Jin û Mêr

Helaleyê, bira û xweha xwe piştî demekî ji bo karibin bijîn, diçine Ewrûpa. Helaleyê wekî jineke wêrek, jêhatî li Ewrûpayê jî dixwaze xwe bi pêş ve bibe. Li wir diçe zaningehê û di radyoyê de dixebite. Veguherîna Helaleyê li Ewrûpayê dest pê dike. Lê li wir ji tam nikare xwe ji bandora bavê xwe xilas bike. Bavê wê û diya wê dixwazin bi fermî bi Şêrzad re bizewice. Helaleyê ji bo ku Şêrzad karibe bê Ewrupa vê qebûl dike û pişt re dixwaze hev berdin. Bavê Helaleyê Şêrzad tembî kiriye ku bi rastî Helaleyê ikna bike û bizewicin. Helaleyê ikna dibe û wê zewacê didomînin.

Şêrzad piştî li Ewrûpayê bi cî dibe, tu caran adapteyî wir nabe. Tu caran naxwaze bixwîne û xwe pêş ve bibe. Pevçûn di navbera Helaleyê û Sêrzad de dest pê dikin.

www.arsivakurdi.org

Vegera li welat xaleke din e ku Şêrzad û Helaleyê li serê pev diçin. Di romanan de ku mijara wan diyaspora ye, vegera li welat ji hêla Haşîm Ahmedzade ve ji bo romana kurdî wekî mijarake nû û navendî tê nirxandin. *"Wekî din, ji ber jiyana xwe ya dirêj a li sirgûnê, romannûsên kurd ên dîasporayê bi nêzîkatiyeke nostaljîk û rexnegirî li pirsa "welat" û koka xwe nihêrîn. Di heman demê de, carinan vegera hin ji kurdên dîyasporayê li "welatê" xwe ji bo qehremanên sereke ên romana kurdî çarçoveyeke nû afirand."* (Ahmedzadeh, 2015: 14)

Şêrzad ti caran naxwaze li Ewrûpayê bimîne. Ew dixwaze vegere welatê xwe. Li gorî Helaleyê vegera li welat mirina wan e û ew naxwaze vegere. Şêrzad dibêje:

"Helaleyê ev bajar bi hemû bedewiya xwe ya zahirî, tu dibêjî qey ejdehayeke û neperûşkên xwe di ruhê min de asê kirine û dike min parçe parçe bike. Dike min daqurtîne." (2020: 202)

Li gorî Helaleyê, Şêrzad dê ti caran pê re lev neyê. Şêrzad ji xwe re dinyayeke biçûk û xeyalî ava kiriye. Ji ber vê naxwaze adapteyî jiyana li Ewrûpayê bibe. Şêrzad naxwaze li Swêdê bimîne û mirovên nû nas bike. Şêrzad li dorhêleke biçûk dijî û li vegerê difikire. Helaleyê:

" Tu ditirsî ji wê berberxaneyê derkevî. Tu ditirsî terka wê Kurdistana piçûk bikî. " (2020: 203)

Helaleyê eksê Şêrzad li zanîngehê xwe pêş ve biriye û adapteyî civaka Swedî bûye. Karekî xweyî eslî bireve dibe. Helaleyê li ser radyoyê bernameyekê çê dike. Ji karê xwe hez dike. Lê Şêrzad vê guherîna Helaleyê qebûl nake. Şêrzad di karên demkî de dixebite û ji bo karekî eslî û mayinde tu caran hewl nade. Şêrzad, Helaleyê ji ber hewldana wê rexne dike. Pevçûn jî çiqas dibe zêde dibin. Helaleyê li ber rexneyên Şêrzad wisa dibêje:

" Helaleyê gotibû: 'Jina penaber li vir berevajî welatê wê serwextî mafên xwe ye û bi mirovbûna xwe dizane. Anku her demekê bizane mafê wê tên binpêkirin û mêrê wê wek mirov lê na nihêre û wek mirov pê re tevnagere, ne amade ye bi wî re bijî û jê cûda dibe. '

... Şêrzad gotibû: 'Li gor min ti yek ji van ne sedema sereke ye. Sedema sereke ew e ku jinên penaber, bi taybetî jinên penaber ên welatê me gava piyê wan digihe vir tên guhertin. Dema destê wan diçe berika wan û hewcedariya wan a diravî bi zilamên wan namîne, êdî rêz û hurmeta wana diravî bi zilamên wan namîne, êdî rêz û hurmeta mêr û malbata wan ji bîra wan diçe û pista xwe didin hemû tiştan.' " (2020: 62, 63)

Helaleyê di karên xwe yî radyoyê de carinan hin rexneyê siyasî dike. Ev rexneyên Helaleyê jî ne bi dilê Şêrzad in û dibin sedemên pevçûnê:

"Digot: 'Tu bi diplomeke swêdî ya hîz xwe wek rewşenbîr dibînî û kenê xwe bi aqilê miletê xwe û partiya xwe û konevanên wî dikî. Xwedê neke heke tu doktorayê bistîni tu ye çi bikî. ?!' " (Nehayî,2020)

Şerzad çanda swediyan rexne dike. Piştî demekê dinêre ku Helaleyê jî weke swediyan tevdigere êdî pevçûn û niqaşên wan zêde dibin. Şêrzad dibêje:

"Pir li gor min kirêt e jin û mêrên me ji wek swêdiyan li ber çavê mevanên nas û xerîb hev hembêz dikin û maç dikin. Ev ne ehlaq û reftarên kurda ye. " (2020: 70)

www.arsivakurdi.org

Şêrzad piştî demekê ji rexnegiriya welatê Swêdê berê xwe dide tevgerên Helaleyê. Şer û pevçûn digihîjin lutkeyê. Keçeke Helaleyê û Şêrzad a pênc salî heye, navê wê Arezû ye. Dema dê û bavê wê şer dikin, ew xwe li derekî vedişere. Helaleyê ji pevçûnan aciz dibe, tekane mirovê ku dikarê dilê xwe jê re veke dibe mamosteyê wê zanîngehê. Helaleyê ji bo ji van pevçûnan xilas bibe ji xwe re li rêyekê digere:

"Digot: 'Ez dixwazim vegerim cihê ku jê hatime. '

'Kurdistan?'

'Na, na, hembêza diya xwe. Ez dixwazim niha di hembêza diya xwe de bûma. Wek zarokeke sava, wek pitikekê ku tenê di hembêza diya xwe de hest bi rehetiyê dike.' " (2020: 220)

Piştî ku Şêrzad û Helaleyê hevdû berdidin, Şêrzad têkiliya Helaleyê ya bi mamosteyê wê Seîdê Rehmanî re qebûl nake. Helaleyê ji hêla Şêrzad ve tê xencerkirin. Ev bûyer di çapemenîya swedî de deng vedide. Ev jî dibe xaleke pevçûnê di romanê de. Heme Reşîd Axa kurê xwe Mecîd berpirsiyar dibîne. Ji epîgrafa romanê jî diyar e:

" Got: 'Bêxiretiya te namûs û şerefa min bir. Namus û şerefeke ku min bi salan bi zindan û îşkence û xebat û derbideriyê berhev kiribû...'

Mecîd hêrs bû.

'Vêga tu xema namûs û şerefa xwe dixwî yan xema wê keça reben ku bi kezebeke hildiriyayî li ser textê nexweşxaneyê ketiye? Çima li şûna van gotinan tu napirsî Helaleyê çawa ye? Çima tu napirsî sax e yan miriye?' " (2020: 226).

Xençera ku Helaleyê pê tê birîndarkirin ji şûnewareke kevnare peyda bûye. Li şûnewarê gelek tiştên bi qîmet hene lê talankeran ew birine, tenê xencereke zingargirtî dimîne. Heme Reşîd Axa vê xencerê tîne malê û paşî diyarî Şêrzad dike. Beralîkirineke vebêjer heye ku dibêje; sedemeke xencerkirina Helaleyê bavê wê bû. Lê ji hêleke din vê di rojnameyên Swedê de nûçeyên derbarê vê bûyerê de derdikevin. Nûçe tev sansasyonel in û xençerkirina Helaleyê jî bi nirxê rojhilatîbûnê ve giredidin. Ew nûçe çiqas sansasyonel jî bin ew beralîkirinekê li ser mijara xençerkirinê dikin û ev dibe sedemê pevçûna takekes û civakê.

Otorîteya ku bav li ser Helaleyê ferzkiribû bi zewaca Helaleyê dikeve rengekî din. Ev otorîte bi destê mêrê Helaleyê bi awayekî din pêk tê. Her çiqas awayekî nû wergirtibe jî armanca wan heman sazkirina otorîteyê ye. Ew temsîla ku Helaleyê li ber bavê xwe xeyaletê mêrekî kêrbidest didît êdî bi mêrê wê Şêrzad şenber dibe. Zewaca Helaleyê ya bi Şêrzad re jî qebûlkirina vê otorîteyê bû. Bi vî awayî di pevçûnan de xaleke hevpar ku di tevahîya romanê de diyar dibe ev otorîteya patrîarkal e. Ev otorîte nikare şekl bide mêrekî. Lê bi kesayeta Helaleyê jî ev otorîte xwe her dem ji nû ve diafirîne. Heta di dema lutkeya pevçûnan de ku di encamê de Helaleyê tê xencerkirin, ev otorîte li civakeke mîna Ewrûpayê jî xwe diyar dike. Di medyaya Ewrûpî de kuştina jineke rojhilatî bi nirxên rojhilatîbûnê ve têkildar tê ditîn û ev

cinayet tu caran bi tena sere xwe weke kuştina jineke asayî nakeve rojevê. Li hêla din civaka diasporayê jî nikare ji bilî li ewlehiya xwe bifikire tu şîroveyeke li vê cinayetê bike. Li gorî vê civaka diasporayê dibe ew karibin rê li ber vê sansasyoneliteya medyayê bigirin da ku karibin li Ewrûpayê bijîn û neyên qewirandin.

Encam

Hêza tematîk di romanê de bi kesayeta Helaleyê tê nimandin. Hezên dijber bav, hevjîn û civak e. Lê wekî di romana Helaleyê de tê nivîsîn ya ku pevçûnan dide destpêkirin hêza dijber e. Bi awayê asayî li gorî Aktaş hêza tematîk pevçûn didan destpêkirin, û hêza dijber pêşî hêzdar e, paşî hêza xwe wenda dike. Lê hêza dijber di romana Helaleyê de her gav hêzdar e. Hêza tematîk -Helaleyê- di serî de hêzdar e lê bi dawiyê ve têk diçe, ev pevçûn jî ji ya asayî vediqete. Tekane taybetmendiya pevçûnan a di romanê de ew e ku pevçûn her wextî li çepera Helaleyê yanî hêza tematîk pêk tên.

Bûyerên romanê li ser kêlîyên demên cûda saz dibe, bi kêliyên biçûk yên ji demên cûda heman bûyer tê vegotin. Di romana Helaleyê de jî ev teknîk hatiye bikaranîn. Rêbazên romana postmodern hinekî din rengîntir û tevlihevtir in. Guherandina kronolojiyê ji hêla rebazî ve bandorê li ser pevçûn û pevajoya pevçûnan jî dike. Li ser kêlîyên hurik ev pevçûn saz dibin û geşedana xwe pêk tînin, lê bi heman awayî çareserîyek ji bo pevçûnên romanê nayê pêşniyazkirin. Bi awayekî berfireh li ser mijara pevçûnê rê li ber niqaşan vedibe û encama bûyeran û çareserîya wan xûmam dimîne.

Merheleyên pevçûnan di romanê de tên nimandin. Merhelêyên destpêka pevçûnê û geşedena pevçûnan hene. Çareseriyên pevçûnan bi gelemperî pêk nayên. Xala çareserîyê hem ji bo romanê hem ji bo xwîner dibe mijara nîqaşê.

Di romanê de weke cureyên pevçûnan ya leheng bi leheng re, leheng bi xwezayê re, leheng bi civakê re tê dîtin. Di romana Helaleyê de pevçûna leheng bi xwe re nayê dîtin.

Çavkanî

Ahmadzadeh, Hashem. (2015). Stylistic and Thematic Changes in the Kurdish Novel, https://www.academia.edu/19710402/Stylistic_and_thematic_changes_in_the_Kurdih_novel . (pêgehîn: 28.12.2020)

Aktaş, Şerîf. (1991). Roman Sanati ve Roman Incelemesine Giriş, Ankara, Akçağ Yayınları

Eta Nehayî. (2020). Helale, Wer: Besam Mistefa, Çapa 1î, Istanbul: Weşanxaneya Avesta.

Gürbilek, Nurdan. (2007). Kör Ayna Kayıp Şark, 2. Basim, Istanbul: Weşanxaneya Metîs.

Kanat, Özlem. (2020). Romanda Çatışma Yapısı Üzerine Bir Okuma Denemesi: Leyla'nın Evi, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan/April 2020.

Lukacs, Georg. (2003). Roman Kuramı, Istanbul: Metis Yayınları.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Moran, Berna. (2002). Edebiyat Kuramlari ve Elestiri, 7. Basim, Istanbul: Iletişim Yayınları.

Tobias, Ronald B. (1996). Roman Yazma Sanatı, Birinci Basım, Istanbul: Say Yayınları.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

ZAZAKÎ DE EDATÎ
(PREPOSITIONS IN ZAZAKİ)

Ahmet KIRKAN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatin: 08.04.2021
Accepted // Pejirandin: 29.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 206-

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Kırkan, Ahmet, (2021). Zazakî de Edatî, *Kurdiname*, no. 4, p.206-

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêm ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kilmnus

Edatî mîyanê mijaranê gramerî de çekuyanê wezîfedaran ra hesibîyêne. Nê çekuyî xoser mana îfade nêkenê labelê mabênê çekuyan, unsuranê cumleyî û cumleyan de peywendîyêke awan kenê. Gramerî de çekuyê wezîfedarî sey bestoxî, edatî û înterjeksîyonî name benê. Nê çekuyan ra edatî zazakî de muhîmî yê. Amancê na xebate edatanê zazakî; goreyê kokê çekuye, goreyê şeklê şuxulnayişî, hetê wezîfe û mana ra analîzkerdiş o. Mîyanê cumleyanê zazakî de wezîfe û mana edatan sey beşêko cîya deyayo. Xebatanê gramerê zazakî de mijara edatî ameya îzahkerdene labelê na xebate de edatê zazakî çend hetan ra ameyê analîzkerdene. Xebatanê gramerî de edatî zafane hetê şeklî ra îzah bîyê, nînan ser o hetê mana ra tesnîfêk nêameyo kerdene. Xebate de nuştişê çarçoweya teorîke de kitabanê gramerî yê zazakî ra û dayişê nimûneyan de zî kitabanê folklorîkan û edebîyatî ra îstîfade bîyo. Edatî goreyê şekil û kokî tesnîf bîyê û dima goreyê muhtewa û mana ameyê dabeşkerdene. Edatî, sey bestox û înterjeksîyonan, çekuyê fonksîyonel ê, nê tewir çekuyî goreyê kontekstê cumle û waştena qalîkerdoxî eşkenê cîya manayan îfade bikerê. Encamî de zazakî de bikarardişê edatan ser o taye şirove û pêşnîyazî ameyê dayene. Tesbîtkerdişê wezîfe û mana edatanê zazakî, tehlîlkerdiş û cadayişê mijaranê sentaks û semantîkê zazakî de zaf muhîm o.

Kilîtçekuyî: Zazakî, Ziwannasîye, Edat, Mana, Cumle

Abstract

Prepositions are considered as task words within gramer subjects. These words do not make sense on their own, but create a meaning relationship between words, elements of a sentence, and sentences. Task words are words that are conjunctions, prepositions, and interjection. Prepositions of these words are important to Zazaki. The aim of this study is the prepositions found in Zazaki; It is to analyze according to the origin of the word, according to its usage, according to its function and meaning. The role and meaning relation of the prepositions in the sentences are given as a separate section. The subject of prepositions is explained in Zazaki grammar books, but in this study, prepositions in Zazaki language are discussed from several aspects. In these studies, prepositions were generally discussed in terms of shape, and no analysis was made in terms of the meaning of prepositions. While creating the theoretical framework in the study, grammar books, folklore and literature books were used in sampling. Prepositions were classified in terms of shape and origin, then they were examined in terms of content and meaning. Prepositions are also functional like conjunctions and interjections, they are made meaningful according to the content of the sentence and what the speaker wants to explain. In the

* Dr. Öğr. Üyesi, Unîversîteya Mardin Artuklu, Beşê Ziwan û Edebîyatê Kurdkî, ahmetkirkan@gmail.com, Orcid: 0000-0003-3885-5218.

www.arsivakurdi.org

conclusion part, some suggestions on the use of prepositions are presented. Determining the prepositions in Zazaki in terms of meaning and function is very important in terms of analyzing the syntax and semantic properties of Zazaki.

Keywords: Zazaki, Linguistics, Preposition, Meaning, Sentence

1. Destpêk

Çekuyê ke tena mana îfade nêkenê û ancax sewbîna çekuyan a dusîyayişî reyde manadar benê sey edatî ya name benê. Beyntarê edatan û çekuyan de hetê mana ra têkilîyêka xurte esta û nameyî sayeyê edatan hetê mana ra hîra yan teng benê. Goreyê Banguoğluyî edatî ganî sey vergir û peygiran bêrê îfadekerdene. Çunke nê gireyî, qesdê ey edatî yê, xoserî mana îfade nêkenê û ancax beyntarê di mefhûman de têkilîye awan kenê (Banguoğlu, 2011: 385). Farsikî de zî nê sey herfan yan edatan yenê îfadekerdene (Çiftçi, 2013: 191-192: Aslanoğlu, 2013). Edatî mabênê çekuyan, unsuranê cumleyî û cumleyan de hetê zaf cîhetan ra têkilîyanê mana saz kenê (Yıldırım, 2012: 267). Edatî çekuyê wezîfedarî yê, labelê wezîfeyê nê çekuyan muweqet o. Yanî vurîyayişê cayê edatî ya wezîfe û mana edatî zî vurîyêna. Edatî cumleyan de têkilîyê sey *seyyewbînîye, pîyayîye, cîyayîye, mîqder, sebeb, wasita, zeman, rayîr, cihet* ûsn eşkenê awan bikerê. Edatî çekuyanê nameyan a dusîyêne û grûbê edatan (komçekuya edatan) saz kenê; û heman şekil de çekuyanê sey name, sifet, zemîr ûsn reyde kombînasyonêk virazenê. Goreyê babetê çekuyî û cayî, wezîfe û mana çekuyan bedilîyêna (Korkmaz, 2014: 895).

Edatî, sey heme ziwanan, zazakî de zî sentaks û semantîkî de wezîfeyê esasîyan îcra kenê, goreyê cayê edatî û grûba edatî mana cumle vurîyêna. Edatî goreyê taye krîteran yenê dabeşkerdene. Nê krîteran ra yew *goreyê kokê çekuyî edatî* yê. Edatê zazakî eşkenê kokê kurdkî ra yan kokê bîyanî ra neşet bikerê. Edatê ke kokê kurdkî ra yenê meydan zafane ziwananê şaxa Îranî de heman şekil de yenê şuxulnayene. Taye edatî zî ziwananê bîyanî ra derbasê zazakî bîyê û nê tewir edatî zî na xebate de sey bîyanê name bîyê. Dabeşkerdişê edatan de krîtero dîyin *hetê şeklê şuxulnayişî ra edatî* yo. Goreyê şeklê şuxulnayişî edatê zazakî hîrê beşan de tedqîq benê; veredatî, peyedatî û bazin edatî. Goreyê minitiqayanê zazakî şuxulnayişê veredat û peyedatan yeno bedilîyayene. Cayê edatî kombînasyonî vurîneno û goreyê ney mana cumle zî vurîyêna. Cêr ra nê edatî nimûneyan reyde îzah bîyê. Tesnîfkerdişê edatan de krîtero hîrêyin goreyê wezîfe û mana dabeşkerdişê edatanê zazakî yo. Na xebate de edatê zazakî goreyê mana û wezîfeyî diwês binbeşan de îzah bîyê. Her binbeşî de edatê zazakî goreyê mana xo yê bingeyinan deyayê çunke mana edatan eşkena bivurîya. Sey beşê hîreyine zî *mîyanê cumleyan de wezîfeyê edatan* ser o ameyo vindertene. Edatî sentaksê zazakî de eşkenê cîya wezîfeyan îfa bikerê. Na xebate de seba nê krîteran kitabanê zazakî ra nimûneyî deyayê.

Amancê na xebate, edatanê zazakî goreyê krîteranê ziwannasî îzah û tesbîtkerdiş o. Heta nika, kitabanê gramerî de na mijar ameya îzahkerdene û edatanê zazakî ser o yew tezê masterî amade bîyo (Kaçan, 2018). Heman rewşe kitabanê gramerê yê kurmanckî de zî esta, nê kitaban de zî edatî tena hetê şekilî ra ameyê analîzkerdene (Ocek, 2014: 159; Taş, 2013: 156-157). Yanî edatî zafane hetê şeklî ra dabeş bîyê û kesî hetê mana û wezîfeyî ra edatî etud nêkerdê. Ehemîyetê na xebate, edatan bi şeklêko pêroyî û zaf hetan ra analîzkerdişî ra yeno.

Na xebate de hem kitabê gramerê yê zazakî û kurmanckî hem zî materyalê folklorîkî û edebî ameyê şuxulnayene. Cakerdiş û îzahkerdişê mijaranê gramerî de metnê folklorîkî, metnanê ziwanê standardî ra zêdeyêrî mana îfade kenê. Çunke metnanê folklorîkan de ziwanî rê mudaxele nêbeno, yan ganî nêbo. Xebate tena zazakî ya sînorkerde ya, dîyalektê bînî yê kurdkî ra nimûneyî nêdeyayê. Ma hêvî kenê ke na xebate, seba xebatanê gramerê muqayeseyî rayîrêke akera.

2. Zazakî de Edatî

Zazakî hîna ziwanêko standard nêardo meydan û ziwano fekkî bi şeklêko aktîf û dewlemend, mîyanê qalîkerdoxanê ziwanî de cuyeno. Herçiqas tesbîtkerdişê qaydeyanê nuşteyî de zehmetîyêk peyda bikero zî, ziwano fekkî zaf dewlemend o û goreyê vatişî şekil gêno. Edatan de û çekuyanê bînan de dewlemendîya ziwanê fekkî ya zazakî xo eşkera nîşan dano. Çekuyê wezîfedaran ra edatî, sey keresteyê ziwanî û wasitayê qalîkerdişî zaf muhîmî yê. Cêr de edatê zazakî do goreyê krîteranê ziwannasîye bêrê dabeşkerdene û her beş bi nimûneyan reyde îzah bibê. No beş, di binbeşanê bingeyinan û zaf qismanê bînan ra pê yeno. Tesnîf û tesbîtê edatan de kêmanîye do biba çunke şuxulnayişê edatan de cîyayîye rewşêka normal a, çunke veredatêk mintiqayêke de eşkeno sey peyedatî ya bêro şuxulnayene. Cêr ra goreyê binbeşan edatê zazakî îzah bîyê.

2.1. Tesnîfkerdişê Edatanê Zazakî

Tesnîfkerdiş, karêko zehmet o labelê seba îzahkerdişî unsuranê ziwanî û seveknayişî taybetmendîyanê ziwanî mecburî yo. Materyalê ziwanî yo ke nêameyo tesnîfkerdiş vila maneno û vera vera vîndî beno. Nê beşî de edatê zazakî goreyê taye krîteran ameyê dabeşkerdene. Seba tesnîfkerdişê edatanê zazakî hîrê peymî ameyê şuxulnayene. Cêr ra edatê zazakî goreyê kokê çekuye, goreyê şeklê şuxulnayişî û hetê mana û wezîfeyî ra ameyê îzahkerdene.

2.1.1. Goreyê Kokê Çekuyan Edatî

Goreyê kokê çekuyan kes eşkeno edatanê zazakî di beşan rê teqsîm bikero: edatê ke ziwananê kurdkî de yenê şuxulnayene û edatê ke ziwananê bîyanîyan ra derbasê zazakî bîyê. Nê di beşî mîyanê xebate de sey *edatê kurdkî* û *edatê bîyanî* name bîyê. Edatê sey *gore, qasê,* çiqas ûsn zazakî asenê labelê ziwananê bîyanîyan ra derbasê zazakî bîyê. Nê edatan ra tayê ci mîyanê ziwanî de terefê qalîkerdox û şuxulnayoxê ziwanî ra bi şeklêko vila yenê karardene. Cêr de nê di beşî, nimûneyan reyde îzah bîyê.

2.1.1.1. Edatê Kurdkî

Nê edatî zafane ziwananê kurdkî de û heta ziwananê şaxa Îranî de hemparî yê. Muqayesekerdişê beyntarê dîyalekta zazakî û kurmanckî de tesbît beno ke edatê ke sey kurdkî yenê qebulkerdene, her di dîyalektan de zî hemparî yê (Tan, 2005: 187). Edatanê cêrî ra taye ci zazakî de bi şeklêko aktîf û vila yenê karardene labelê taye edatî zî tena çend hebî çekuyan reyde şuxulîyêne. Cêr ra nê edatan ra taye nimûneyî tablo de ameyê ramojnayene.

Tablo 1: Hetê Kokî ra Edatê Kurdkî

Edat	Nimûne	Edat	Nimûne

hende	hendê xo kerd	ra	ey ra dima
rê	mi rê vate	pey	pey ra resa ma
vera	vera mi ey vate	cor ra	cor ra behsê ney bî
bi	bi aqilê xo	xêncê	xêncê şima kes nêame
de	ewro o keye de yo	qandê	qandê Homayî
ro	no zaf ro to ameyo	seba	seba ey ferq nêkeno
ver bi	ver bi cor şî	[y]a	O ereba ya ameyo.
bi … ya	bi qelemê ya nuşte	pê	Ey pê dima vatêne

Tabloyê corî de edatê ke hetê kokî ra kurdkî yê û zazakî de yenê şuxulnayene ameyê ramojnayene. Nê edatan ra qismêkê ci ziwananê şaxa Îranî de heman şekla yenê şuxulnayene. Edatê bi, bê, semedê, seba ûsn kurmanckî de zî heman şekil de bikar yenê. Cêr de nê edatî cumleyan de ameyê nîşan dayene.

(1) a. Ez to **ra** zaf çî musaya (Dêrsim, 2014: 65).

b. Ya roşnaya mi, hîrê pîyayî amay **seba** çêna mi **ra** (Çîçek, 2014: 17).

c. **Qandê coy** îsot, kinaredê sihanidi mira qehrîyaye vinderde bi (Ayyıldız, 2014: 68).

d. Wa to bikişû. Ez **ehend** pak a, temîz a la hûnc şima xatirî m nizûnî (Kurij, 2014: 51).

e. Hesîba **ebi** ameyişê Mela Mehmûdî **biney** hêz da xo, labelê neti aye çinê bi warda pay… (Espar, 2004: 21).

Cumleyanê corî de edatê ke ameyê şuxulnayene dîyalektanê kurdkî de bi şeklêko hempar yenê bikarardene. Goreyê dîyalektan, manaya nê edatan de nuansî estê. Heman şekil de mabênê mintiqayanê zazakî de zî nê edatî şekilanê cîyayan a yenê vatene. Mîsale cumleya 1d de û 1e de edatê ke ameyê şuxulnayene mintiqayanê zazakî sey *hende* û *bi, ebe* varyantê xo estê. Seke cumleya 1a, 1b û 1c ra yeno fehmkerdene, edatê kurdkî bi şeklê verdat, peyedat û bazinedatî eşkenê bêrê şuxulnayene.

2.1.1.2. Edatê Bîyanî

Taye edatî ziwananê bîyanîyan ra derbasê zazakî bîyê. Çunke zazakî cografyayêka mozîke de yena qalîkerdene û mabênê ziwanan de têkilîye rewşêka normale ya. Ziwanî sey unsurê ganî yewbînan reyde peywendî ronanê, yewbînî ra çekuye gênê û danê. Encamê na peywendî de edat/çekuyê ke derbasê ziwanan benê yan aktîf yenê şuxulnayene û ziwanî de mewcûdîyeta xo seveknenê yan zî prosesê şuxulnayişê ziwanî de derbasdarîya xo vîndî kenê û şonê (Korkmaz, 2014: 899-900). Zazakî zî heta nika ziwananê derûdorê xo ra xeylêk çekuye deyn girewtê û deyn dayê. Xususen erebkî ra û fariskî ra zaf çekuyî, heman şekil de edatî, derbasê zazakî bîyê. Serdemo modernî reyde tirkî, zazakî ser o tesîrê xo zêdenayo û zazakî

hîna zêde tirkî çekuyî deyn girewtê. Derheqê sewbîna ziwanan rê çekuye deyndayişê zazakî de, ma dest de doneyî çinî yê. Cêr ra edatê ke sewbînan ziwanan ra gêrîyayê sey tablo deyayê.

Tablo 2: Hetê Kokî ra Edatê Bîyanî

Edat	Nimûne	Edat	Nimûne
qasê	qasê min	beyntarê	beyntarê înan de
mabênê	mabênê ereba û keyeyî de	derece	no derece mi nêzanayê
bado	bado ma ameyî	heta	heta mekteb şîyo
qabil	qabilê ney nîyo	kulî pîya	kulî pîya bere
sebeb	sebebê ey ra nêbî	qeder	çi qeder to girewt
mîsale	sey mîsale	xeyrî	xeyrî ey kes nêşî

Zazakî de taye edatî ziwananê bîyanîyan ra derbasê ziwanî bîyê û nika mîyanê qalîkerdoxan de yenê şuxulnayene. Edatê ke ziwananê bîyanîyan ra ameyê girewtene, tesîrê çekuyan û ziwanê erebkî xo nîşan danê. Edatê ke erebkî ra ameyê girewtene goreyê fonolojîyê zazakî bedilîyayê û, sey edatê *beyntare* û *kulî* pîya de, nê edatan formêko zazakî girewto. Cêr de nê edatî mîyanê cumleyan de ameyo ramojnayene.

(2) a. Çend serrî **mabeyn** kewt êdî ma nê karî nêkenê.
b. **Herçiqas** ki hêvîya Melay çinê bî ki o na kelakela amnanî di, bişîyo cematî temam biko… (Espar, 2004: 39).
c. Wendişî de **qederê** geyrayişî zewq çinî yo.
d. Heta vizêr çîyêk çinêbî.
e. Homa gırwey to rast nêano **'heta** tı laz u keynerda xoya nêkısê, gırwey to rast nino (Hayıg, 2007: 4).

Cumleyanê corî de edatê ke ameyê karardene ziwananê bîyanîyan ra derbasê zazakî bîyê. Mîsale cumleya 2a edato ke qalinda ramojneyayo erebkî ra, çekuya **مابين** ra derbasê kurdkî bîyo. Heman şekil de edatê *qasê, çiqas, herçiqas, ewqas* û varyantê nê edatê erebkî ra, **قيس** ra yenê. Cumleya 2d û 2e de edatê *heta* zî erebkî de çekuya **حتى** ra derbas bîyo (Mutçalı, 2013). Ziwanê rojanê de qalîkerdoxî gelek edatanê tirkî, zanayiş a yan nêzanayiş a, şuxulnenê.

2.1.2. Hetê Şeklê Şuxulnayîşî ra Edatî

Edatî sewbîna çekuyan reyde yenê şuxulnayene, hem mana çekuyan hîra-teng kenê hem zî mana edatan vejîyêna meydan. Zazakî de, heman şekil de kurmanckî de zî, hetê şeklê şuxulnayişî ra edatî hîrê beşan de yenê tedqîqkerdene. Herçiqas rêza veredatan, peyedatan û bazinedattan goreyê mintiqayanê zazakî eşkena bivurîya zî zafane *veredatî*, vernîya nameyan de; *peyedatî*, peynîya çekuyan de yenê şuxulnayene. Beşê hîrêyinê edatan zî *bazinedatî* yê. Bazinedatî di qisman ra pê yenê, nê qisman ra ewilê ci vernîya nameyî de, qismo dîyin peynîya nameyî de yeno. Yildirim bazinedatan sey komdaçek name keno û nînan dergûdila îzah keno (Yıldırım, 2012: 266-283; Tan, 2005: 188-189). Veroj (2014: 270) zî namekerdişê

www.arsivakurdi.org

bazinedatan de metodêko sey yildirimî taqîb keno û nê tewir edatan sey koma edatan name keno.

Kitabanê gramerî de edatê zazakî terefê gramernusan ra cîya ameyê dabeşkerdene. Gultekîn edatan sey; *edatê xoserî* û *edatê nexoserî* di beşan de tedqîq keno (Malmîsanij, 2015: 145; Gultekîn, 2010: 75). Hûmara beşanê edatan, xebata Çemî de hîna zêde ya. Çem edatan sey; *veredatî, peyedatî, veredatî û peyedatî pîya, edatê negatîfîye, edatê cîhetan, edatê nîşankerê cayî* şeş beşan rê teqsîm keno (Çem, 2003: 208). Çunke Çemî tesnîfkerdiş de edatî hetê şeklî ra û hetê wezîfeyî ra reyêk ra tesnîf kerdê. Qandê cû ey, edatê zazakî şeş qisman rê dabeş kerdê. Gultekînî seba edatî çekuya *daçek* şuxulnaya ke, kes eşkeno vajo namekerdişê Gultekînî de tesîrê kurmanckî esto. Gultekîn, edatan sey xoserî û nexoserî di beşan rê teqsîm keno (Gultekîn, 2010: 75). Gunduz heman şekil de goreyê şekilî edatan sey *veredatî, peyedatî* û *veredatî-peyedatî pîya* tesnîf keno (Gündüz, 2009: 154). Aktuğ, edatan rê *beşê edatê pêrabesteyî qalibinî* zêde keno û taybetmendîya edatan de *gire nêgirewtişê edatan* ser o vindeno (Aktuğ, 2013: 453-465). Goreyê ey, eke edatî peygirêk bigîrê, formê edatîye ra vejîyênê û sey name wezîfe vînenê.

2.1.2.1. Veredatî

Edatê ke vernîya nameyan de yenê sey *veredatî* yenê namekerdene. Veredatî goreyê mintiqayanê zazakî eşkenê yewbînî ra cîya bibê. Her mintiqa de vatişê veredatan de şeklêko cîya esto. Edatî çekuyan ra cîya yenê nuştene, eke çekuyan a pîya bêrê nuştene fonksîyonê edat bîyayişî vîndî kenê. Cêr ra veredatê ke ameyê tesbîtkerdene rêz bîyê (Gündüz, 2009: 154-155; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157).

Tablo 3: Zazakî de Veredatî

Edat	Mana	Nimûne
[y]a	verê xo dayene	Bidi a min.
bado	dima, demê ameyoxî de	Ez badê ey nê karî nêkena.
be/ve	verê xo dayene	Ez şona be/ve Dêrsim.
bê	rewşa çinêbîyayişî	Bê şima ez keye ra nêvejîyêna.
bi	pîyayîye, wasita	Mi no kitab bi peranê xo herîna.
di	dîyarkerdiş	Ehmed vano: Ezo di dadîya…
ere-era	verê xo dayene	Era Felatî ver mekuye.
fenî	sey, manend	A fenî mi xebatkare nîya.
hawayê	sey, manend	Şima hawayê fekê mi kenê.
hendê	mîqdar, derece	To hendê ey mi ra heskerdê.

heta	wext, heya	Heta nan nêweno wa nêşoro.
pê	pîya, wasite	To pê qeleme nuşto.
qandê	sebeb	Qandê Homayî wina meke.
qeybe	sebeb	Qeybe amelîyatî pere kom keno.
ro	verê xo dayene	Heqê xo ro ma rê helel bikerê.
seba	sebeb	Seba konferansî ez şîya Senendec.
seke	sey, teşbîh	Seke yeno zaneyene destanê *Mem û Zîn*î çar dîyalektanê kurdkî de ca gêno.
semedê	sebeb	Semedê nêweşî înan doktor be doktor geyrayî labelê çîyêk peyda nêkerd.
sey	teşbîh, mîqdar	Sey to kesêko zîrek esto?
tewrê	pîyayîye	O esla tewrê karê înan nêbeno.
ver bi	verê xo dayene, şîyayene	Waye ver bi birayî, bira ver bi koyan.
vera	vernî, cayê ci, hember	Vera nê çanteyî eza yewê bînî bigîra.
verê	verê cû	Verê ke ma dest pêbikerê ganî her kes nameyê xo vajo.
xêncê	xeyrî, teber	Xêncê to her kesî keye terikna.

Tabloyê corî de veredatê ke zazakî de yenê şuxulnayene rêze bîyê. Nê edatî goreyê mintiqayan cîya şeklan de yenê bikarardene. Veredatan ra tayê ci mehelî yê, tena mintiqayêka sînorkerdê de yenê vatene. Mîsale veredatê *qandê* mintiqaya Sêwregi de esto, mintiqayanê bînan de zaf nêyeno şuxulnayene. Veredatê *bi* û *bê* heman şekil de sey vergir zî eşkenê bêrê îstîmalkerdene. Labelê veredatî *bi* û *bê* çekuyan ra cîya nusîyênê, eke bi û bê sey vergirî bêrê şuxulnayene çekuyan reyde dusîyênê. Xora Çemî edatê bê û vergirê nêyinî sey *edatê negatîfîye* ({bê-}, {nê-}, {me-}, {nî-}, {ni-}) qebul kerdê. Labelê ey xebata xo de beyntarê edatê negatîfîye û vergirê ke sifetan virazenê cîya kerdê (Çem, 2003: 211). Cêr ra veredatan rê metnanê nuştekîyan ra nimûneyî deyayê.

(3) a. **Xêncê** ey kesî mi rê selam nêdê.
b. **Qey** ti xo rê nêmirena, ti verrika nê biray ra dekewena ê bînî (Espar, 2004: 37).
c. **Hendê** hêrîş û greva vêşanîye ra pey hepsî pêro zeyîf bîbî (Dêrsim, 2014: 94).
d. **Qeybe** wendene ma hende zorîye ante.
e. **Bi** raşteya zî bi vengêndo weşa Xal Salihî dêrî kerdên (Ayyıldız, 2014: 100).

Cumleyanê corî de edatê ke vernîya nameyan, çekuyan de yenê ramojneyayê. Veredat yan peyedat bîyayîşê nê edatan opsîyonel o, goreyê mintiqayan û amancê qalîkerdoxî eşkenê bivurîyê. Mîsale edato ke cumleya 3b de sey peyedatî zî ekeno bêro şuxulnayene. Prosesê

www.arsivakurdi.org

standardîzasyonî ya rewşa opsîyonele ya şuxulnayîşê edatan zî hîna goreyê qaydeyan yena tenzîmkerdene.

2.1.2.2. Peyedatî

Edatê ke peynîya nameyan de yenê, sey *peyedatî* yenê namekerdene. Peyedatî goreyê mintiqayanê zazakî eşkenê yewbînî ra cîya bibê. Her mintiqa de vatişê veredatan de, formêko cîya esto. Heta taye mintiqayan de veredat sey peyedatî, peyedat sey veredatî zî eşkeno bêro şuxulnayene. Cêr ra peyedatê ke ameyê tesbîtkerdene rêz bîyê (Gündüz, 2009: 155-156; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157).

Tablo 4: Zazakî de Peyedatî

Edat	Mana	Nimûne
a	verê xo dayene	Ma hetê înan a şîyêne.
de	bîyayiş, mendiş	Ewro keyneke keye de ya.
der	bîyayiş, mendiş	Domanî veyve der ê.
mîyan	tede, mabênê	Bajaran mîyan de bajaro tewr baş Mêrdîn a.
ra	verê xo dayene rewşa dîyarkerdişî rewşa vejîyayene rewşa mendene	Gelo ti mi ra vanê nê vatenan? Ez to ra zaf hes kena. Ti kitaban ey ra gênê. Heywanî ko ra çerenê?
re	rewşa mendene	Ti ku re manenê gelo?
rê	verê xo dayene	Dersa min siba înan rê ya.
ro	verê xo dayene	No çinayê to zaf ro to ameyo.
reyde	pîyayîye	Ti qey vanê ez înan reyde xeliqîyaya.
reyra	pîyayîye	Hesen, Ehmedî reyra kewt rayîr.
ya	pîyayîye	Înan no pere hesabê banka ya rusnayo.

Tabloyê corî de peyedatê ke zazakî de yenê şuxulnayene rêze bîyê. Nê edatî goreyê mintiqayan cîya şeklan de yenê bikarardene. Peyedatanê zazakî ra tayê ci ganî sey allomorfê yewbînî bêrê qebulkerdene. Mîsale peyedatê *a, wa* û *ya* hetê mana û şeklî ra zêde ro pê manenê. Seke yeno zanayene zazakî de vengê /y/ û /w/ semî-konsonant ê. Nê her di vengî eşkenê vera pê bişuxulîyê (Kirkan, 2019). Cêr ra peyedatan rê metnanê nuştekîyan ra nimûneyî deyayê.

(4) a. Dewijî axurekên danê cîn. Wija **d'** tutên Ala dano cînan (Adabeyi, 2005: 191).
b. Cengi **di** kilawê Husna ser ra ginena erd ir (Kurij, 2014: 94).

www.arsivakurdi.org

c. Binê tuyeran **di**, eynî **ser o**, bostanan **di**, hêgayan **di**, heme cayo ki dewijan yewbînan bidinî, qalî qala Beyi bî, labelê xebera kesî zerreye keyê Hesemî **ra** çinê bî (Espar, 2004: 36).

d. Atêy mi, tu **ra** çî aseno yan ney? (Septioğlu, 2019: 83).

e. Bineyna îzimûn keno **ser o** (Septioğlu, 2019: 89).

Cumleyanê corî de peyedatan ra nimûneyî deyayê. Nê peyedatan ra taye ci sey veredatî zî yenê karardene. Nê edatan ra *ser o* ke cumleya 4c û 4e de vîyareno eslê xo de *ser ro* û mîyanê prosesê ziwanî de vengê /r/ kewto. Grûba Xebate ya Vateyî sebe edatê mendişî formê de qebul kerdo labelê seke aseno cumleya 4a û 4c de di varyantê cîyayî yê nê edatî şuxulîyayê (Grûba Xebate ya Vateyî, 2005).

2.1.2.3. Bazinedatî

Edatê ke di qismî yê û qismêke ci vernîya nameyan de û qismo bîn peynîya nameyan de yeno şuxulnayene yenê sey *bazinedatî* yenê namekerdene. Bazinedatî goreyê mintiqayanê zazakî eşkenê yewbînî ra cîya bêrê karardene. Her mintiqa de vatişê û rêza bazinedatan yena vurîyayene. Heta taye mintiqayan de qismo ewil (*veredatê bazinedatan)* yan qismo dîyin (*peyedatê bazinedatan)* eşkeno bikewo û bazinedat formê veredat yan peyedatî de bimano. Labelê nê tewir bazinedatî tayn ê. Bazinedatî goreyê veredat û peyedatan, manaya cumle ser o hîna zêde tesîr keno. Çunke nê edatan reyde hîna zêde unsurî yewbînan a yenê girêdayene. Cêr ra bazinedatê ke ameyê tesbîtkerdene rêz bîyê (Gündüz, 2009: 157-159; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157).

Tablo 5: Zazakî de Bazinedatî

Edat	Mana	Nimûne
a … ra	verê xo dayene	Lajek çinayê xo dano a xo ra.
beyntarê … de	mabên	Beyntarê min û ey de çîyêk çinîyo
bi … [y]a	pîyayîye	Ewro wa o zî bi ma ya bêro.
bi … bê	pîyayîye	Keje bi dest bê xo nuşto.
bi … ra	pîyayîye	Ez şamî bi nanî ra wena.
di … de	rewşa mendişî	Zerya emser di mekteb de manena.
herunda … de	ca de	Werrekna herunda ey de ez bibîyayê.
hetê … ra	vera …yî	Ez hetê ey ra abirîyaya.
mabênê … de	beyntare	Ez mabênê Îsa û Mûsayî de menda.
pa … [y]a	pîyayîye	Ma, o pa qeleme û kaxiz a şirawit mekteb.

www.arsivakurdi.org

pey … de	peynîye …	Ezmûne de ez pey ey de mendbîya.
peyê … ra	peynîye …	Pisîng nişkê ra peyê ereba ra vejîyê.
pê … [y]a	pîyayîye, wasite	Zelîxa pê teyare ya şîya.
rîdê … ra	sebeb, amanc	Ma rîdê ey ra zaf şermayayî.
qandê … [y]a	sebeb, amanc	Qandê Ehmedî ya ma qalî xirabî nêkerdî.
qandê … rê	sebeb, amanc	Ey vengdayê, qandê Homayî rê hetê mi bikerê.
semedê … ra	sebeb, amanc	Zaf vayîbî, semedê ey ra ma nêherîna.
semedê … [y]a	sebeb, amanc	Nê sewlî semedê ey a zaf girdi yê.
seba … ya	sebeb, amanc	A seba domananê xo ya heme karî kena.
û … [y]a	pîyayîye	Ez, Kenan û Yaqûbî ya pîya ders dana.

Tabloyê corî de bazinedatê zazakî deyayê. Bazinedatî goreyê mintiqayan eşkenê bêrê bedilîyayene. Veredatî û peyedatî kombînasyonanê cîyayan reyde eşkenê bazinedatan saz bikerê. Veredatê *qandê, seba, semedê* bi peyedatê *rê, ra* yan *[y]a* reyde bazinedatî saz kenê û nê heme zî cumle de manaya *amanc, sebeb, meqsedî* îfade kenê. Bazinedatan ra *di … de* mîyanê prosesê şuxulnayişî de ameyo vurîyayene, veredatê *di* kewto û nika tena sey peyedatî ya yeno şuxulnayene. Goreyê mintiqayan cîya varyantê bazinedatan eşkenê tesbît bibê û heman şekil de allomorfê bazinedatan zî mintiqayanê cîyayan de yenê vatene. Cêr ra peyedatan rê metnanê nuştekîyan ra nimûneyî deyayê.

(5) a. Wayê wayê la ez **miyon** darun **dı** menda (Akbana, 2020: 24).
b. **Binatê** birayûn **û** vîstîrîyûn yin qet hol nîyû, vîstûrî hizûr nidûnî birayûn (Kurij, 2014: 171).
c. Nika **qandê** Ellay **ki** ti vajê: Ma qandê çiçî ameym tîya? (Can, 2012: 213).
d. Seke asino serdin **pey** milê xo **de** veyno (Zengelan, 2007: 84).
e. Ciwanê yew miletî eke vîyarteyê xu ra da-vîst qalî nêzanenê, no ramojneno ke, **benateyê** înan **û** bawkalanê înan di yew îrtîbat nêmendo (Septioğlu, 2019: 69).

Cumleyanê corî ra bazinedatê zazakî deyayê. Nê bazinedatî goreyê mintiqayan eşkenê allomorfan bîyarê meydan. Qismê ewilê nê edatan vernî de û qismo dîyine zî peynî de yeno û mabênê nê her di qisman de name, çekuye, sifet ûsn yenê. Seke edatê 5b û 5e de aseno, bazinedatan ra qismo ewil eşkeno çekuyêka bîyanî ra zî bêro. Tablo de bazinedatê *di … de* deyayo, ke nê edatî ra qismo ewil zazakîya rojane de bi şeklêko aktîf nêyeno karardene. Nê edatî ra tena qismo dîyin mendo û no sey peyedat şuxulîyêno.

2.1.3. Hetê Wezîfe û Mana ra Edatî

Edatî, cumleyan de mabênê şekuyan de û komçekuyan de têkilîye awan kenê; goreyê mana û wezîfeyê na têkilîye zî şênê bêrê dabeşkerdene. Goreyê îfadekerdişê mana, edatî eşkenê mana xo ya bingeyine ra wetêr sewbîna mana îfade bikerê. Mîsale veredatê *sey* eslê xo de *seyyewbînîye (musawat), teşbîh* û *eynîyîye* îfade keno, labelê no edat xêncê mana û fonksîyonê xo yê bingeyinî eşkeno *lezîye, terz, zeman* ûsn mana û fonksîyonan zî biramojno. Goreyê kontekstê cumle û îfadekerdişê qalîkerdoxî mana û fonksîyonê edatan vurîyêno. Cêr ra edatê zazakî, diwês binbeşan de goreyê mana û fonksîyonî, bi nimûneyan reyde îzah bîyê. Nê binbeşan de îfadekerdişê mana û fonksîyonê eslî yê edatan rê ehemîyet deyayo. Çunke fonksîyon ney labelê mana subjektîf a.

2.1.3.1. Seyyewbînî

Seyyewbînî bîyayiş mabênê di çîyan yan hîna zaf çîyan de rewşa musawatî, yeksanîbîyayişî îfade keno (Akalın & vd., 2011: 825). Seyyewbînî bîyayiş tewr kêmî mabênê di çîyan de qewimîyêno. Zazakî de *sey, seke, hawayê, hawayê ke, hendê ke, hendê, qasê, qasê ke, çiqas, çiqas ke, zî, qabil, cins, mîsale ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê seyyewbînîye îfade kenê (Korkmaz, 2014: 905-907; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(6) a. **Zey** mina çend embazî diha bî (Can, 2012: 165).
b. Zereyê aye û zerrîya aye, ti texmîn kena **senî hawa** sîya bibîy (Zengelan, 2007: 54).
c. Keynek vana: Wa **zey** to bo (Adabeyi, 2005: 87).
d. **Hawayo** kî dadîya yî vatbî Zalik zî îno **hewa** bî (Septioğlu, 2019: 102).
e. Nê dari bıbırrn, ew letanê cı zi **'hendê pê** bıbırrn (Hayıg, 2007:11).

Cumleyanê corî de edatê ke mana seyyewbînîye îfade kenê deyayê. Nê edatan ra taye ci zaf yenê şuxulnayene, taye ci zî zêde nêyenê kar ardene. Mîsale cumleya 6e de vatox/qalîkerdox birnayişê daran (gilê daran) wazeno labelê şert birnayişî bi edatê *hendê pê* reyde ameyo dîyarkerdene. Cumleyanê bînan de zî edatan reyde rewşa seyyewbînî bîyayîşî tesîs bîya.

2.1.3.2. Aîdîye, Eleqe

Aîdîye û eleqe di mefhûmê pîya têkildarî yê û yewbînî temam kenê. Çîyê ke yewbînî reyde eledar ê, beyntarê xo de aîdîyetêk înşa kenê. eleqe ya mabênê tewr kêmî di çîyan de peywendîyêke û aîdîyetêk yeno meydan (Akalın & vd., 2011: 57). Aîdîye û eleqe bîyayiş tewr kêmî mabênê di çîyan de qewimîyêno. Zazakî de *derheqê, derbar, derbarê, ser, ser o, dima, verê, verê cû ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê aîdîye û eleqeyî îfade kenê (Korkmaz, 2014: 905; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(7) a. Herî anê cayan **ser o** gire danê û cew danê ci (Adabeyi, 2005: 118).
b. No çiçîyo wina, to **sero** çimî kerdî korî? (Can, 2012: 212).
c. Waşt bi ke leşker xo bido înan **ser** û ê hîrê camêrdî firsend bivînî û xo bidê teber (Zengelan, 2007: 18).
d. Şima xo **rê** rakuyê (Çîçek, 2012: 87).

www.arsivakurdi.org

e. Kam altunênî **ser o** roşo, gorîcîyê keynerda min o. Kam ê sêmênî **ser o** roşo zî meymanê min o (Seçilmek, 2018: 92).

Cor ra edatan reyde mîyanê unsuranê cumle de têkilîya aîdîye û eleqe ameyo ronayene. Seke cumleya 7a-7e û 7b de aseno, eynî edat goreyê mintiqayan cîya yeno îfadekerdene. Nê cumleyan de edatê ser o sey *ser o* û *sero* di babetî nusîyayo. Heman edat taye fekanê zazakî de sey *ser ro* nusîyêno. Nê edatî beyntarê unsuran de hetê aîdîye ra têkilîyêk awan kenê.

2.1.3.3. Cîyayîye

Ferqo ke mabênê di çîyan, kesan, mefhûman sey cîyayîye yeno namekerdene. Cîyayîye, rewşa banderbîyaye ra cîya yew rewşa newê û ferqina îfade kena (Akalın & vd., 2011: 210). Cîyabîyayiş tewr kêmî mabênê di çîyan de qewimîyêno û beyntarê nê di hebî çîyan de ferq esto. Kes, çî yan mefhûmo ke cîya yo, normalî îfade nêkeno. Zazakî de *teber, xêncê, xêncê ney, bê, cîya, xeyrî, xeyr, bîn, ney ra teber, bê ney ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê cîyayîye îfade kenê (Korkmaz, 2014: 907-908; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(8) a. Cenike î lazê xo yê **bînî** kî cêna (Çîçek, 2012: 140).
b. No semed ra însanî **teber ra** (Nêşite, 2012: 20)
c. Wuza dı, mêrdey nay bermeno u vırar gêno nayra u qeçandê xora, **ê bini zi** benê rısiyay (Hayıg, 2007: 53).
d. Çîyêko **bîn zî** no yo; beno ke tayê mintiqayan de bi kewto (Kaçan, 2018: 43).
e. Sanikan de merdiman ra **teber** zî qehremanî estê. Sey cine, perî, heywan û nebatan (Seçilmek, 2018: 25).

Cumleyanê corî de edatê ke cîyayîye îfade kenê ameyê ramojnayene. Edatê ke cumleya 8b û 8e de deyayê sey sifetî zî eşkenê bêrê karardene labelê nê cumleyan de sey edatî wezîfe vînenê. Kar, kerdiş, hereket, name ûsn taybetmendîyê ke kontekstê cumle ra yenê fehmkerdene yan hîsbenê, nê edatan reyde sewbîna rastek de yenê îfadekerdene. Mîsale cumleya 8d de bi edatê *bîn zî* reyde nuştox rastekê cumle vurîneno û sewbîna çîyêk îfade keno.

2.1.3.4. Pîyayîye, Wasita

Pîyayîye, kar û kerdişî bi şeklêko hemparkerdişî îfade keno. Rewşa wasitayî kar û kerdişê ke bi wasitayêk reyde îcra benê îfade keno. Nê her di halî yewbînan temam kenê (Akalın & vd., 2011: 310-311). Pîyayîye û wasitayî de kar û kerdişêk, fikrêk, hereket bi şeklêko şênber yan razber pîya yeno kerdene. Seba îfadekerdişê pîyayîye hereket, kar û kerdiş mecbûrî nîyo. Eslê xo de rewşa wasitayî zî pîyayîye îfade kena. Zazakî de *pîya, beramber, [y]a, reyde, reyra, pêro pîya, heme pîya, heme têreyde, heme têreyra, top pîya, têde pîya, têvter pîya, kulî pîya, pîya, pa, bi ... ra, bi ... wa, bi ... ya, tede ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê pîyayîye û wasitayî îfade kenê (Korkmaz, 2014: 907-908; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(9) a. Seîd hama ho **pê** duelavi **di** o berbûrî vêv û zûmay şawêni zerre (Kurij, 2014: 95).
b. Keye de mend, eyelanê xo **reyde** kay kerd, wext vîyarna (Zengelan, 2007: 85).

c. Bi hemd û selavatan **a** dest pêkeno û îtîqadê îslamî ra behs keno (Septioğlu, 2019: 51).

d. Keynek cî gêno beno dewda xû. Ci **rê** mare keno (Adabeyi, 2005: 146).

e. Esparo varnî çimon **reyra** silom dano (Espar, 2004: 70).

Edatî sey wezîfeyêko eslî mabênê çekuyan de têkilîya wasitayî û pîyayîye înşa kenê. Nê cumleyanê corî de zî nê têkilîyî wasita û pîyayîye edatan reyde roneyayê. Mîsale cumleya 9e de selamdayişê esparî bi wasitayê çiman reyde qewimîyayo û na têkilîye zî sayeyê edatê *reyra* ya îfade bîya.

2.1.3.5. Mîqdar, Aste

Mîqdar, goreyê rewşe kêmîbîyayiş yan zêdebîyayişî îfade keno. Aste yan derece zî rewşêke de rutbe, mertebe, aste û dereceyî îfade keno (Akalın & vd., 2011: 1682). Mîqdar û aste di mefhûmê têkilldarî yê û yewbînan temam kenê. mîqdar goreyê rewşe kêmî yan zêde beno û her kêmîbîyayiş yan zêdebîyyaiş astêke rê nîşan keno. Her aste de mîqdar goreyê peymitişî yeno tesbîtkerdene. Mîqdar hem senînîye hem zî çendînîya çîyan, fikran, kesan ûsn îfade keno. Mîqdar goreyê aste zî vurîyêno. Zazakî de *mîqdar, hende, qasê, çend, çiqas, ewqas, çend ... hende ..., çend ... ewqas ..., hende ke, çiqas ... hende, derece, qeder, çi qeder ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê mîqdar û aste îfade kenê (Korkmaz, 2014: 909-911; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(10) a. Şima **hendê pê** mendî. Hewtî rê hewt (Adabeyi, 2005: 112).

b. Çend rojî ra pey; ma dî kî kuyê **hendê** bîyê xişnî… (Septioğlu, 2019: 103).

c. Pepooo! Areyê to hardê mi **kulî** kerdî kemer, hardanê mi bide! (Çîçek, 2012: 133).

d. Gelo kênaya xo **hende** nêzdîyê yew camêrdî de bivîno porê xo rûçiknena? (Topaç, 2012: 89).

e. Xal Hemze **neyrayo ki hendayê** pirûzino (Ayyıldız, 2019: 63).

Zazakî de edatê ke mîqdar û asta kerdişî tesbît û tayîn kenê zêde yê. Cor ra nê edatî mîyanê cumleyan de ameyê mojnayene. Nê mîsalan de xêncê 10c, edatê ke cumleyanê bînan de ravîyarenê aste, edatê cumleya 10c zî mîqdarî îfade keno.

2.1.3.6. Munasîbîye, Dengîye, Nîsbet

Munasîbîye, goreyê şert û mercan ca de bîyayişî îfade keno. Munasîbîye mana çîyê ke weşê kesî şinê û kes ci ra razî beno zî xo de hewêneno. Heman çî kes eşkeo seba dengîye zî îfade bikero. Dengîye, munasîbîye û akredîtebîyayişî zî îfade keno. Mefhûmê munasîbîye û dengîye hetê mana ra yewbînan a mutabiq ê. Nîsbet, muqayeseyî û rêjeyî îfade keno (Akalın & vd., 2011: 1727-728). Hîrê mefhûmê ke cor ra behs bîyê temamkerê yewbînan ê. Hedîse, kar, kerdiş, çî, kes ûsn goreyê astêke nîsbetê yewbînan benê. Badê nîsbetî, mabênê nînan de yan dengîye û munasîbîye yena meydan yan nê dengê yewbînan nêbenê. Îfadekerdişê edatan de dengîye-nedengîye, munasîbîye yan nemunasîbîye muhîm nîyo. Çunke halo nemunasîbî yan nedengîye zî yew nîsbetî îfade keno. Zazakî de *bi ..., ra gore, goreyê ... ra, anegore, gore, goreyê ..., goreba ..., hende, çend, hende ... çend, çiqas, çiqas ... hende, nezeren, nîsbetê, nîsbeten, bi [min] ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê munasîbîye, dengîye û nîsbetî îfade kenê (Korkmaz, 2014: 911-912; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

www.arsivakurdi.org

(11) a. **Goreyê** vatişê **aye ra** dewrê Adem bi Hewa de miletî rê pîlî û rayberîye kenê û pêro cênî bîyê (Karakaş, 2014: 61).
b. **Çende** ray **bê** masîwa bi hemdê ma,
Labelê nêrê hîsaban çendê ma (Xasî, 2013: 11).
c. Mi **goreyê** linganê xwu ra pûncî nedî (Kaçan, 2018: 36).
d. Oyo kı keynera cı wazeno zengino, tam **gorey** keynerd**a** ciyo (Hayıg, 2007: 36).
e. Labrey dûşney meymandê xwo **bol û bol** şermayayo (Ayyıldız, 2019: 63).

Cumleyanê corî rafehm beno ke edatî mîyanê unsuranê cumle de rewşa munasibîye û dengîye zî saz kenê. Edatê ke tîya de yenê karardene seba sewbîna manayan zî yenê şuxulnayene çunke edatî tena seba manayêke nêyenê sînorkerdene. Seke cumleya 11b de aseno ke, metnanê kananê zazakî de zî na mana de edatî ameyê şuxulnayene.

2.1.3.7. Sebeb, Meqsed, Amanc

Sebeb, vurîyayîşê rewşe de yan qesd û amancê kar û kerdişî îfade keno. Eke rewşêke yena vurîyayene yan sey xo manena; kar, kerdiş, hedîse û hereket yeno meydan goreyê sebebêk beno. Bêsebebîye zî eslê xo de sebebêk a. Meqsed, waştişî û amancî îfade keno. Amanc û meqsed zafane vera yewbînan yenê şuxulnayene (Akalın & vd., 2011: 2052). Amanc û meqsed hereketî û sebebê qewimîyayişê karî îfade kenê. Nê hîrê mefhûmî vera yewbînî eşkenê bêrê şuxulnayene. Zazakî de *semedê ... ra, seba ... ra, seba, rîyê ... ra, rîwalê ... ra, ver, bêsebeb, bîlasebeb, bîlaheq, bîlaqederî, [no] amanc ra, [no] xaye ra, seba , semedê, qandê, qandê .. ra, qeybe, qey, seba, seba ke, semedê ..., semedo ke; qandê, qando ke, qandê ... rê, coka, cora, aye ra, rîyê ey ra, rîyê aye ra, rîwalê ey ra, rîwalê aye ra, ê rîwalî ra, seba aye ra, seba ey ra, semedê aye ra, semedê ey ra, ê semedî ra, ê sebebî ra, a yewere ra, ver ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê sebeb, amanc û meqsedî îfade kenê (Korkmaz, 2014: 911-912; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(12) a. Rez ey **rê** bibi **se** keyeyî. Weyra de boya girewtinî, qelibîyaynî, weriştinî, roniştinî… (Zengelan, 2007: 94).
b. Heyran, no arwêşê to bol aqil o qe destirmayêndê ma çin yo ke me destan **ver o** bigirweyo (Adabeyi, 2005: 119).
c. **Seba** pîre derzê kolîya dano arê û nano ro, ebe qayîşê xo girêdano û erzeno piştîya xo ser, kuno raya dewe (Espar, 2004: 136).
d. Ez şîyane **seba** adirî (Çîçek, 2012: 40).
e. Mi **rê** çiçî ez do şira (Can, 2012: 109).

Seke cor ra zî aseno, semedê sebeb û amancî îfadekerdişî zazakî de gelek edatî estê. Nê edatî formê veredat, peyedat yan bazinedatî de eşkenê bibê. Edatê ke sebeb û amancî îfade kenê goreyê mintiqayan vurîyênê. Cumleyanê corî de 12a de edat, amancê qalîkerdoxî; 12c û 12d de sebebê karî îfade keno. Cumleya 12e de mana bîlasebebîye yan bêsebebîye esta, ke bêsebebîye zî eslê xo de sebebêk a, na bêsebebîye edatî reyde îfade bîya.

2.1.3.8. Muqayese, Zidîye

Muqayese, seyyewbînî bîyayişî yan zidbîyayişî; beyntarê tewr kêmî di çîyan, fikran, kar, kerdiş, hereket ûsn de qiyaskerdişî îfade keno (Akalın & vd., 2011: 1709). Seba muqaysekerdişî tewr kêmî di hebî dîyardeyî yan mefhûmî hewce ye. Mabênê nê di hebî dîyardeyan de goreyê hemparîye yan zidîye yew qiyas yeno kerdene û no zî sey muqayese name beno. Zazakî de *semedê ... ra, seba ... ra, seba, rîyê ... ra, rîwalê ... ra, ver, bêsebeb, bîlasebeb, bîlaheq, bîlaqederî, [no] amanc ra, [no] xaye ra, seba , semedê, qandê, qandê .. ra, qeybe, qey, seba, seba ke, semedê ..., semedo ke; qandê, qando ke, qandê ... rê, coka, cora, aye ra, rîyê ey ra, rîyê aye ra, rîwalê ey ra, rîwalê aye ra, ê rîwalî ra, seba aye ra, seba ey ra, semedê aye ra, semedê ey ra, ê semedî ra, ê sebebî ra, a yewere ra, ver ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê muqayese û zidîye îfade kenê (Korkmaz, 2014: 911-912; Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(13) a. Kîşta bîne de yew qewe estbi. De betalî zaf bîy. **O semed ra** qeweyî zaf bî Amed de (Zengelan, 2007: 84).

b. Êdî ey zî **seba** înan **ra** dest nêdabî yew muye zî (Nêşite, 2012: 40).

c. **A yewe ra seba** têvernayîşî ez wazena tayê nimûneyan bidî û nimûneyan zî zafane Grûba Xebate ya Vateyî ra bidî (Kaçan, 2018: 32).

d. Hendê Milay ilme Îslametey zî nêzano, **qandê coy** nêzano sekero (Ayyıldız, 2019: 112).

e. Ya Rebbî, a ki haya ci nîya, ti ma **aye ra** sitar kerê (Seçilmek, 2018: 167).

Nimûneyanê corî de muqayese û zidîya ke edatan reyde tesîs bîya nîşan deyaya. Cumleya 13d de qalîkerdox/nuştox qiyasê zanayişê dînî yê milayî û qehremanê hîkayeyî keno û ney edatî *reyde* îfade keno. Reyna cumleya 13e de bi edatê *aye ra* reyde hetê mana ra zidîye ameya înşakerdene. Mana edatan goreyê peymê qalîkerdişî û nuştişî eşkenê bivurîyê, wendox yan goştarox ganî ney ra hayîdar bibo.

2.1.3.9. Cîhet

Nê tewir edatî, cumle yan unsuranê cumle de mana teref û cîhetî zêde kenê. Zazakî de edatê ke cîhetî îfade kenê zaf ê. Nê edatan de goreyê mintiqayanê zazakî varyantî û allomorfî yenê meydan. Heman edat, mintiqayanê cîyayan de eşkeno eynî mana îfade bikero labelê şeklanê cîyayan reyde yeno vatene. Zazakî de *acor, veracor, devacor, vor ro, cor de, cor ra, heta, heya, heta cor, heta cêr, heya cor, heya cêr, vera ..., verba ..., vera ..., hemverê ... de, hemberê ... de, duşê ... de, duştê ... de, hete, perr, teref, nat-wet, nat û wet, nohet-ohet, nover-wever, nover-bover, nohêm-ohêm, nata-weta, noheta-oheta, novera-wevera, novera-bovera, hetê ra, heto yew ra, yew het ra, na hete ra, heto bîn ra, kişte, rêze ûsn* edatî, cumleyan de eleqeyê cîhetî îfade kenê (Çem, 2003: 208-220; Malmîsanij, 2015: 146-157). Cêr ra nê edatan rê çend hebî nimûneyî deyayê.

(14) a. Xeleyo sipê çînabî; qaluçî **bin ra** nê, **ser ra** eştî bî ci, coka kokê xelî **hendê** bicewê ‘erdo mend bi (Can, 2012: 156).

b. Filît **verba** Byezar zaf serdin û, qet ti ra, la qet feyde nikenû (Kurij, 2014: 138).

c. Birayê pîlî wa: - Gelê xerîban, şima **kura ra** yî, şima kam î? (Malmîsanij, 2000: 298).

d. Cengi di kilawê Husna **ser ra** ginena erd ir (Kurij, 2014: 94).

e. Ez hîn şino **hetî** keyey **ra** (Septioğlu, 2019: 88).

www.arsivakurdi.org

Cîhetî îfadekerdiş û seba kar, kerdiş, hereket, bîyayiş, name ûsn unsuranê ziwanî rê cîhetan tayînkerdiş sayeyê edatan a yeno meydan. Cumleyanê corî ra fehm beno ke, tayîn û tesbîtkerdişê cîhetî seba analîzkerdişê cumle muhîm o. Mîsale 14a de çînayişê xeleyî de qaluç bikar ameya û cîhetê bikarardişê qaluç edatan reyde tayîn bîyo. Cumleya 14e de cîhetê şîyayişê qalîkerdoxî *hetê keyeyî* yo. Nimûneyanê bînan de zî no tewir yew mana eşkeno tesbît bibo.

3. Mîyanê Cumle de Wezîfeyê Edatan

Edatî mîyanê cumleyan de cîya wezîfeyan a eşkenê bêrê şuxulnayene. Edatî name yan çekuyêke reyde yenê têhet û yew komçekuya edatî saz kenê. Na komçekuya edatî, mîyanê cumle de eşkena cîya wezîfeyan îcra bikero. Seke cumleyanê corî de aseno, komçekuya edatî cumleyan de bi wezîfeyê sifet yan zerf reyde eşkenê wezîfe bivînê. Seke verê cû zî îfade bîbî, edatî çekuyê wezîfedarî yê. Sewbîna çekuyan reyde yenê têhet û mana çekuyan hîra yan teng kenê. Cêr ra çend hebî cumleyan de wezîfeyê edatan ameyo ramojnayene.

(15) a. **Sey qala to** bî yan nêbî, ti ey vaje.
b. Heyran, no arwêşê to bol aqil o qe destirmayêndê ma çin yo ke me destan **ver o** bigirweyo (Adabeyi, 2005: 119).
c. Wayê wayê la ez **miyon** darun **dı** menda (Akbana, 2020: 24).
d. Ez hîn şino **hetî** keyey **ra** (Septioğlu, 2019: 88).
e. Gelo kênaya xo **hende** nêzdîyê yew camêrdî de bivîno porê xo rûçiknena? (Topaç, 2012: 9).

Cumleyanê corî de edatê cîya wezîfeyan reyde ameyê şuxulnayene. Mîsale cumleya 18a de edat wezîfeyê zerfî de ameyo şuxulnayene. Çunke no edat, hetê prosesî kerdişî ra karê cumle dîyar keno. Cumleya 18b de zî kar wezîfeyê zerfî ya ameyo şuxulnayene. Cumleya 18c de edat û nameyî yewbînan reyde îzafeyê sifetî saz kerdo. Cumleya 18d de edat û nameyî yewbînî ya komçekuya edatî sazkerdo û na grûba edatî cumle de wezîfeyê zerfî îcra kerdo. Cumleya 18e de bazinedat, hem wezîfeyê persî hem zî sifetî xo de hewêneno. Edatî goreyê kontekstê cumle eşkenê wezîfeyanê cîyayan de ca bigîrê.

Encam

Na xebate de edatê zazakî ameyê tedqîqkerdene. Seke cor ra zî îfade bîbî, na mijar heta nika terefê çend hebî kesan ra ameya analîzkerdene. Her gramernusî goreyê xo yew pergal tesbîtkerdo û edatê zazakî mîyanê nê pergalî de tehlîl kerdê. Hetê kategorîzekerdişê edatan de beyntarê gramernusanê zazakî de ferqê girsî çinî yê. Zafane edatê zazakî sey veredatî, peyedatî û bazinedatî ameyê tesnîfkerdene. Mefhûmê bazinedatî, seba zazakî, reya ewilî tezê Kaçanî de ameyo şuxulnayene. Gramernusanê zazakî seba bazinedatî, îzafeyê *veredat û peyedat pîya* şuxulnayo ke no mefhûm zî teqabulê mana bazinedatî keno.

Zazakî de şuxulnayiş, nuştiş û mana edatan de yew standard hîna naêmeyo meydan. Goreyê mintiqayanê zazakî şuxulnayiş û nuştişê edattan de varyantê cîyayî ameyê tesbîtkerdene. Hetê şekilî ra çinêbîyayişê formê standardî, manakerdişê edatan de zî cîyayîye ano meydan. Labelê manakerdişê cumle de rol û fonksîyonê edatan gelek muhîm o. Unsurê cumleyan, çekuyanê wezîfedaran reyde yenê têhet û mana îfade kenê. Mîyanê cumle de

kêmîbîyayişê edatan, hetê mana ra kêmanîye ano meydan. Edatî mîyanê cumle de ganî bi şeklêko rast bêrê şuxulnayene, xelet bikarardişê edatan mana cumle de hetê semantîkî ra pirsgirêkan vejena meydan.

Na xebate de edatê zazakî goreyê etîmolojîyî yanî kokê di beşan rê teqsîm bîyê. Edatê ke kurdkî yê, dîyalektanê kurdkî û ziwananê îranîyan reyde têkilîya zazakî ramojnenê. Edatê bîyanî zî, ziwanê ke zazakî ser o tesîrdarî rê îşaret kenê. Zazakî ser o sey erebkî û tirkî tesîrê gelek ziwanan esto. Hetê şuxulnayişî edatî hîrê beşan rê teqsîm benê. Edatî hetê mana ra eşkenê zaf binbeşan rê bêrê teqsîmkerdene. Na xebate de mana û wezîfeyê edatan diwês binbeşan ser ra îzah bîyê. Mana û wezîfeyê edatan opsîyonel ê, eşkenê bivurîyê. Kitabanê gramerî de mana û wezîfeyê edatan ser o analîzî nêameyê kerdene. Na xebate de seba nê kategorîzekerdişan sey destpêkî biba û vernîya xebatanê gramerê muqayesinan akera.

Çimeyî

Adabeyi, F. (2005). *Estanekanê Sêwregi ra.* Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Akalın, Ş. H., & vd. (2011). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akbana, M. (2020). *Waka Lu.* İstanbul: Neşirxaneyê Vir.

Aktuğ, H. (2013). *Gramera Kurdî Kürtçe Gramer.* İstanbul: Avesta.

Aslanoğlu, O. (2013). *Kendi Kendine Kolay Farsça.* İstanbul: Nûbihar.

Ayyıldız, Z. (2014). *Hersê Zerrî.* Şanlıurfa: Elif Matbaası.

Ayyıldız, Z. (2019). *Va.* Elif Matbaası: Şanlıurfa.

Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Can, M. (2012). *Barkerdena Zerrî.* İstanbul: Kayhan Matbaacılık.

Çem, M. (2003). *Türkçe Açıklamalı Kırmancca (Zazaca) Gramer.* İstanbul: Deng Yayınları.

Çîçek, A. A. (2012). *Sayê Marû Estanikanê Xinis û Tekmanî ra.* Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çîçek, M. (2014). *Mêşa Dengize Estanikanê Gimigîmî ra.* İstanbul: Wêşanxaneyê Vateyî.

Cançi, H. (2013). *Uygulamalı Farsça Grameri.* Erzurum: Eser Ofset.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

Dêrsim, H. D. (2014). *Deyndar*. Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Espar, J. Î. (2004). *Beyi Se Bena?* Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Grûba Xebate ya Vateyî. (2005). *Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî).* İstanbul: Vate.

Grûba Xebate ya Vateyî. (2005). *Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî).* Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Grûba Xebate ya Vateyî. (2019). *Sözlük Türkçe-Kırmancca (Zazaca), Ferhengê Tirkî-Kirmanckî.* İstanbul: Vate.

Gultekîn, S. (2010). *Ro Ser Zarawaya Kirmanckî Xebata Grameri*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stanbolê.

Gündüz, D. (2009). *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kırmancca/Zazaca Dil Dersleri*. İstanbul: Vate Yayınevi.

Hayıg, R. (2007). *Mahmeşa*. İstanbul: Vêjiyaisê Tiji.

Kaçan, M. E. (2018). *Zazakî de Kategorîzekerdişê Edatan û Metnaê Zazakî ra Nimûneyî.* Mardîn: Unîversîteya Artûklûyî ya Mêrdînî Enstîtûyê Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya Şaxê Mayzanistê Ziwan û Kulturê Kurdan.

Karakaş, H. (2014). *Zere ra*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê roşna.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Tayınları.

Kurij, S. (2014). *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî.* Îstanbul: Nûbihar.

Malmîsanij. (2000). *Folklorê Ma ra Çend Nimûney.* İstanbul: Berdan Matbaacılık.

Malmîsanij, M. (2015). *Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi*. İstanbul: Vate Yayınevi.

Mutçalı, S. (2013). *Arapça-Türkçe Sözlük.* İstanbul: Dağarcık.

Nêşite, M. (2012). *Çaketo Sipî.* Îstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Ocek, N. (2014). *Waneyên Rêzimana Kurmancî.* Van: Sîtav.

Seçilmek, K. (2018). *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*. Mardin: Unîversîteya Artuklu ya Mêrdînî Enstîtuyê Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya Şaxê Mayzanistê Ziwan û Kulturê Kurdan.

Septioğlu, P. (2019). *Qerebegan Tarîx, Kultur û Cografya.* İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Tan, S. (2005). *Rêzimana Kurmancî.* İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Taş, Ç. (2013). *Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî.* İstanbul: Dîwan.

Topaç, B. (2012). *Bero Sûr*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

seçilmVeroj, S. (2014). *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: dîyalekt, Alfabe û Fonetîk, Morfolojî*. Diyarbakır: Weşanên Ava.

Xasî, M. E. (2013). *Mewlîdê Kirdî*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Yıldırım, K. (2012). *vardarmel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanci Lehçesi)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.

Zengelan, J. (2007). *Gorse*. İstanbul: Vate Yayınevi.

Îlawe 1:
Lîsteya Edatanê Zazakî

[no] amanc ra
[no] xaye ra
[y]a
a … ra
a yewere ra ver
acor
anegore
aye ra
aye ra pey
bawer ke
bê
bê ney
beramber
bere-bere
bêsebeb
beyntare
beyntarê … de
bi
biney
bi ... ra
bi ... wa
bi ... ya
bi [min]
bi … ra
bi … ya
bîlaheq
bîlaqederî
bîlasebeb
bîn
bin … de
binê … der
bover de
ci ra pey
cins
cîya
coka
cor de
cor ra
çend
çend ... ewqas ...
çend ... hende ...
çi qeder
çiqas
çiqas ... hende
çiqas ke
de
de … ra
derbar
derbarê
derece
derheqê

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

devacor
di
di … de
dir
duşê ... de
duştê ... de
ê rîwalî ra
ê sebebî ra
ê semedî ra
ebe
ebi
ede … de
ewqas
ey ra
ey ra pey
fenî
fina
gelo
gore
goreba ...
goreyê ...
goreyê ... ra
hawayê
hawayê ke
hebe
hemberê ... de
heme pîya
heme têreyde
heme têreyra
hemverê ... de
hende
hendê
hende ke
hendê ke
herunda … de
heta
heta cêr
heta cor
hete
hetê … ra
hetê ra
heto bîn ra
heto yew ra
heya
heya cêr
heya cor
kişte
kulî pîya
lewe de
mabên
mîqdar
mîsale
mîyan
na hete ra
naca de
naca de
nahet de
nat û wet
nata-weta
nat-wet
naver de
nêbo nêbo
ney ra teber
nezeren
nîsbetê
nîsbeten
nohêm-ohêm
noheta-oheta
nohet-ohet
novera-bovera
novera-wevera
nover-bover
nover-wever
ohet de
pê … de
pê peya
pêro pîya
perr
pey … de
pey … ro
pey de
peyê cû
pîya
pîya pa
qabil
qandê
qandê ... ra
qandê … rê
qando ke
qasê
qasê ke
qeder
qeybe
reyde
reyra
rêze
rîwalê ... ra
rîwalê aye ra
rîwalê ey ra
rîyê
rîyê aye ra
ro
seba
seba rîyê ... ra
seba ... ra
seba aye ra
seba ey ra
seba ke
seke
semedê ...
semedê ... ra
semedê … ya
semedê aye ra
semedê ey ra
semedo ke
ser
ser o
ser ra
ser ro
sewbîna
sey
teber
tede
teref
têvter pîya
û … ya
uca de
ve … de
ve … ro

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

ver
ver de
vera ...
veracor
verba ...
verê
vor ro
wa
werte … ra
xêncê
xêncê ney
xeyr
xeyrî
ya
yew het ra
zî

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname
E-ISSN-2687-5438

لەبارەی(کاتب) و (خاکی)، چەند زانیاریی نوێ لە ئەرشیڤی عوسمانیدا

(LI BAREY KATIB Û XAKÎ HIN AGAHIYÊN NÛ DI ARŞÎVA OSMANÎ DE)

(SOME NEW INFORMATIONS ABOUT KATIB AND KHAKI IN THE OTTOMAN ARCHIVES)

هێمن عومەر ئەحمەد[1]

Article Type: Documental Article // Gotara Belgeyî
Received // Hatin: 05.04.2021
Accepted // Pejirandin: 14.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 226-231

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: هێمن عومەر, ئەحمەد, (2021). لەبارەی(کاتب) و (خاکی)،چەند زانیاریی نوێ لە ئەرشیڤی عوسمانیدا, *Kurdiname*, no. 4, p. 226-231

پوختە

یەکێ لە ڕێگەکانی دەستگەیشتن بە مێژووی ژیانی شاعیر و زانایانمان، وێڕای ئەرشیڤە دەوڵەمەندەکەی عوسمانی، هەموو ئەو کەشکۆڵ، مەجمووعەی شیعر، قافیلەی شیعر، گولشەنی شوعەرا، تەشریفاتی شوعەرا، مەشاهیری شوعەرا، تەزکیرەی شوعەرا و تەزکیرەی عولەما و ئودەبایانەیە که هەندێك لەوان چاپ کراون و هەندێکیشیان تا ئێستا چاپ نەکراون. لەنێو ئەو بەرهەمانەدا زۆر زانیاریی لەبارەی شاعیر و زانایانی کورد هەن. هەڵبەت ژیانی زۆر لە شاعیران لەنێو مێژووی ئەدەبیاتی کوردی بە کامڵی و تەواوی نەنووسراونەتەوە و ڕۆژ دوای ڕۆژ زانیاریی نوێ پەیدا دەبن. ئەم نووسینە تیشك دەخاتە سەر دوو شاعیری سەدەی نۆزدەی دەڤەری بابان، ئەوانیش (کاتب) و (خاکی) نە، کە لە ڕێگەی بەڵگەنامەکانی عوسمانی و تەزکیرەی شوعەرایان چەند لایەنێکی تاریکیی ژیانیان ڕووناك دەکاتەوە.

وشەی کلیلی: مێژووی ئەدەبی کوردی، کاتب، خاکی، عارف حیکمەت، بەڵگەنامەکانی عوسمانی

Kurte

Yek ji rêkên gehîştin bi agahîyan derbarê helbestvanên me yên klasîk, Arşîva osmanîyan û hemî ew Keşkol, Mecmû'eya Şî'rî, Qafîleya Eş'ar, Gulşena Şu'erayan, Teşrîfata Şu'era, Meşahîrê Şu'era, Tezkîreya Şu'era û Tezkîreya 'ulema û udebayan in ku hinek ji wan hatine çap kirin û hinekî din jî ta niha bi destxet mane û nehatine çap kirin. Di nav wan de gelek agahî derbarê helbestvan û 'alimên Kurd hene. Ji xwe jiyana gelek helbestvanan di nav dîroka edebiyata kurdî bi kamilî nehatine nivîsandin û roj piştî rojê agahyên nû derdikevin holê. Ev nivîs bal dikşîne ser du helbestvanê sed sala nozdan, li devera Baban, ew jî Katib û Xakî ne, ku bi rêka belgeyên Osmanî û tezkîreya şu'erayan hin aliyên tarî ji jiyana wan ronî dike..

Peyvên Sereke: Dîroka edebiyata Kurdî, Katib, Xakî, 'Arif Hîkmet, Belgenameyên Osmanî

Abstract

[1] Dr. هێمن عومەر ئەحمەد، مامۆستای زانکۆی سۆران و مامۆستای مێوان لە زانکۆی بنگۆل/ تورکیا، Hemin.ahmad@soran.edu.iq, http://orcid.org/0000-0003-1985-9512

www.arsivakurdi.org

One way to reach to history of lives of poets and scholars, in addition to the rich Ottoman archives, is through all the anthologies (Kashkols(, poetic collections (Majmuay Shi'r), (Qafilay Shi'r), Gulshany Shuara, Tashrifati Shuara, well-known poets (Mashahiri Shuara), Tarkizay Shuara, Tarkizay Ulama and Udaba which some of them have been published whereas some others have not been published yet. Through these references, there is too much information about Kurdish poets and scholars. Certainly, the lives of so many poets in the history of Kurdish literature have not been written completely, yet, everyday new information emerges about them. This paper sheds a light on two nineteenth century poets in Baban region, namely Katib and Khaki, which via Ottoman Archive's documents and their Tarkizay Shuara, some hidden aspects of their lives will be unveiled.

Key Words: Arif Hikmat, History of Kurdish Literature, Katib, Khaki, Ottoman Archives

پێشه كي

یەكێ لە ڕێگەكانی دەستگەیشتن بە مێژووی ژیانی شاعیر و زانایانمان، وێڕای ئەرشیڤە دەوڵەمەندەكەی عوسمانی، هەموو ئەو كەشكۆڵ، مەجمووعەی شیعر، قافیلەی شیعر، گولشەنی شوعەرا، تەشریفاتی شوعەرا، مەشاهیری شوعەرا، تەزكیرەی شوعەرا و تەزكیرەی عولەما و ئودەبایانەی سەردەمی عوسمانییە، كە هەندێكیان هەر ئەوسا چاپ كراون و هەندێكی دیكەشیان تا ئێستا بە دەستخەت ماونەتەوە و زانیاریی باشیان لەبارەی شاعیران تێدایە. لە سۆنگەی پێویستیبوونی ئەو مژارە بۆ مێژووی زانا و كەسایەتی و شاعیرانمان، ماوەیەكە كەڵكەڵەی ئەو بابەتەم كەوتۆتە كەڵە و خەریكی پەیداكردنی ئەو تەزكیرانەم كە بە توركیی عوسمانی نووسراونەتەوە و هەندێكیان لە پاڵ نەتەوەكانی دیكەی بندەستی عوسمانی، شاعیر و زانای كوردیشیان تێدانە، كە هەندێ لەو زانا و شاعیرانە تا ئێستا باس نەكراون و هەندێكیشیان زانیاریی زیاتریان تێدایە و ئەگەر بێ و هەموویان كۆ بكەینەوە، بەشێك لە ژیانی شاعیر و زانایانی كوردمان ڕوونتر دەبنەوە و لە دوا جاریشدا بناغەی مێژووی ئەدەبی كوردیمان پتەوتر دەكەن.

ساڵی 2007 مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغیی خەمخۆری دەستخەت و كەلەپووری زانایانمان، دیوانی كاتبی لە سەفەری حەج و عومرە لە حیجاز دۆزییەوە و ساڵێك دواتر دیوانەكەی چاپ كرد. مامۆستا لە پێشەكیی دیوانەكەدا زانیاریی باش سەبارەت بە كاتب دەخاتە ڕوو و چەند پرسیاریش سەبارەت بە ژیانەكەی بە بێ وەڵام بەجێ دەهێڵێ و ڕایدەگەیەنێ كە (من وای بۆ دەچم كنە و پشكنینی ڕۆژانی داهاتووی دڵسۆزانی مێژووی كورد و زانایانی كورد پەردە لەسەر گەلێ لاپەڕە لادەدەن و گەلێ پەردەی نهێنیی هەڵدەدەنەوە) (قەرەداغی، 2008: 10).

لەنێو ئەو زانیارییانەی كە لە پێشەكیی دیوانەكەدا خراونەتە ڕوو، پەیوەندیی كاتب- ی شاعیرە بە عارف حیكمەت (1786-1859) ی شێخولئیسلامی عوسمانی، بەو هۆیەوە مەزەندەی زۆرم كرد كە دەستگەیشتن بە بەرهەمەكانی عارف حیكمەت ڕەنگە زانیاریی زیاتر سەبارەت بە (كاتب) بەدەست بێنین. بۆیە لەنێو ئەو بەرهەمانەی عارف حیكمەت كتێبێك هەبوو بەناوی (تذكرة الشعراء)، دوای پەیداكردنی ئەم كتێبە، وەك یەكێك لەو كتێبانەی كە لە سەردەمی عوسمانییەكاندا جێگەی كتێبی ئێستای مێژووی ئەدەبی گرتبوویەوە و لەنێو مێژووی نووسراوی سەردەمی عوسمانیشدا چەند تەزكیرەیەك دەبینرێن و هەر یەك لەوانە چمكێك لە ژیان و نموونەی شیعری شاعیرانی خستۆتە ڕوو، تەنانەت كەسایەتییەكی وەك ئەمین فەیزی بەگ (1860-1928)ی كوردیش هەر لە شێوەی تەزكیرەی شوعەرا كتێبی "ئەنجومەنی ئەدیبانی كورد"ی نووسیوە.

ئەم كتێبەی عارف حیكمەت 203 شاعیری تێدا باس كراوە، كە لە نێوان ساڵانی 1592-1837 ژیاون و چەند شاعیرێكی كوردیشی تێدایە. هەر لەنێو لیستی ناوی كتێبەكانی عارف حیكمەتدا

کتێبێك بەناوی (مجموعة التراجم) هەبوو، گومانی ئەوەم کرد لەوێشدا باسی کاتب کرابێ، دوای هەوڵێکی زۆر کتێبەکەم پەیدا کرد بەڵام بەداخەوە کورتە ژیانی (کاتب)ی تێدا نەبوو. لە تەزکیرەی شوعەرایەکەی عارف حیکمەت لە بەشی پێتی کافدا یەکەم شاعیر کە باسی لێوە کرابێ، سلێمان ئەفەندی ناسراو بە (کاتب)ـە. کە زۆر بە کورتیی بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

کاتب، سلێمان ئەفەندی کوڕی ڕۆستەم ئاغا کوڕی مەحموود ئاغایە، لە مونتەسیبانی عەبدولرەحمان پاشای والیی سلێمانییە. دەوروبەری ساڵی 1217ی کۆچی لە دایك بووە. لە تەمەنی چوار پێنج ساڵیدا باوکی کۆچی دوایی دەکات و هەتیو دەبێ، دوای کۆچی باوکی، لەگەڵ برا و دایکی و خاڵوانی دەچنە سنە. پێنج شەش ساڵێك لەوێ دەمێننەوە و دواتر دەگەڕێنەوە شاری سلێمانی. لەوێ فارسی و نووسین و شیعر فێردەبێت. والیی ناوبراو کاتب بە گونجاو دەزانێ وەك نووسەری فارسی و هەر لەوێش زانستەکان تەواو دەکات.(تذكرة الشعراء، عارف حكمت)

ئەم زانیارییانەی سەرەوە، ئەگەر چی کەمن، بەڵام زۆر لایەنی ژیانی نەزانراوی ئەو شاعیرە ڕوون دەکەنەوە. لەوانە:

1- تا ئێستا تەنیا دەزانرا کە ناوی سلێمانە، بێ ئەوەی ناوی باوك و باپیری بزانرێ.

2- تەنیا دەگوترا ساڵی 1266ی کۆچی بەرامبەر 1850ی میلادی، ناوبراو شاعیر بووە. بێ ئەوەی ساڵی لەدایکبوونەکەی بزانرێ. لەم زانیارییەی عارف حیکمەتدا ساڵی لەدایکبوونەکەی دەوروبەری 1217ی کۆچی واتە 1802ی میلادییە.

3- بەم زانیارییانەی سەرەوە، گومان دەکەوێتە سەر بۆچوونی مامۆستا (سید عبدالحمید حیرت سجادی) لە کتێبی (گلزار شاعران کردستان)ی کە مامۆستا شێخ عەلی قەرەداغیش لە پێشەکیی دیوانی کاتبدا هێناویەتییەوە، چونکە ئەو پێی وایە **کاتب** پارچە شیعرێکی بۆ کۆچی دوایی تاهیر بەگی جاف نووسیوە کە بە حیسابی ئەبجەدی دەکاتە ساڵی 1337ی کۆچی و چوار دێرە شیعرەکەش دێنێتەوە. (سجادی، 1364: 211) واتە لەو کاتەدا کاتب تەمەنی 120 ساڵ بووە، ئەمەش زۆر ئاسایی نییە کە ئەو تەمەنەی هەبووبێ و لەو تەمەنەدا شیعری نووسیبێ.

ئومێد هەیە کە بە شەنوکەوکردنی هەموو بەرهەمەکانی عارف حیکمەت و تەزکیرەکانی سەردەمی عوسمانی، زانیاریی دیکە لەو بارەوە دەست بکەون و بەشێك لە نادڕوونیی ژیانی ئەم شاعیرەمان ڕوونتر بکەنەوە.

ملا محەمەدی خاکی

لەبارەی زانا و شاعیر مەلا محەمەدی خاکی، لە ساڵانی 1978-1980 شێخ محەمەدی خاڵ بەشێك لە شیعرەکانی مەلا محەمەدی خاکی لە بەرگی شەشەم و هەشتەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد بڵاوکردەوە و پاشان لە دوو توێی کتێبێکیشدا چاپی کرد، کە تێیدا وێڕای کورتەیەك لە ژیانی ناوبراو، بەشێك لە شیعرەکانیشی بڵاوکردۆتەوە. شێخ محەمەدی خاڵ لە کتێبەکەیدا مەلا محەمەدی خاکی بە خەڵکی گوندی ئەحمەد بڕندە زانیوە و ساڵی لەدایکبوون و مردنیشی بە (1255- 1326)ی کۆچی داناوە، کە ساڵی مردنەکە دەکاتە بەرامبەر ساڵی 1908ی میلادی.

سەبارەت بە ژیانەکەی، شێخ محەمەدی خاڵ دەنووسێ: لە حەوت ساڵیدا دەستی کردووە بە خوێندن تا قورئان و چەند کتێبێکی فارسی و سەرەتایی خوێندووە، ئینجا هاتووەتە سلێمانی لای مەلا محەمەدی مەحوی و چەند مەلایەکی تر خوێندوویەتی، لەپاشا چووە بۆ سنە خوێندنی تەواو کردووە. لەدواییدا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. وا دەرئەکەوێ کە مزگەوتێکی دەست نەکەوتووە تا بە ئیمام یا بە

www.arsivakurdi.org

مودەڕیس لە سەری دانیشێ. لەبەر ئەوە هەر لە ماڵی خۆیا بووە. خانووشی نەبووە، بەڵکو هەر ماوەی لە ماڵێکا بووە بە کرێ. ئینجا بۆ ئەوەی بژیی، قوتابیی ڕاگرتووە و دەرسی فارسی و کتێبی سەرەتایی پێ وتوون، وەك مەلا مەحموودی بێخود و شێخ سەلام و مەلا محێدینی خواجە ئەفەندی و مەلا حەمەسەعیدی کوڕی حاجی مەلا ئەحمەدی دێلێژەیی و مەلا خالیدی مەحوی و حاجی مەلا عارفی مستۆ و گەلێکی تر. زۆرترینی قوتابییەکانی لەپاشا بوون بە شاعیر. (خاڵ، 1978: 9)

دوای گەڕانمان لەنێو ئەرشیڤی عوسمانیدا، تەنیا دوو بەڵگەمان سەبارەت بە مەلا محەمەد خاکی دۆزینەوە، کە بریتین لە:

یەکەم: لە بەڵگەنامەیەکدا کە مێژووی 1331/4/11ی کۆچی بەسەرەوەیە، کە دەکاتە بەرامبەر 1913/3/20ی میلادی. وەزارەتی ئەوقافی هومایۆن نووسراوێك بۆ وەزارەتی مەعاریف دەکات، تێیدا هاتووە کە لە سنجاقی سلێمانی، لە گوندی کۆستەی عولیای سەر بە سەرچنار مەلا محەمەد خاکی ئەفەندی وێڕای ئەوەی ئیمامەتی بۆ مزگەوتەکە دەکات، لە هەمان کاتدا مامۆستای مەکتەبیشە، بۆیە لە بەرامبەر ئەو خزمەتەی دەیکات بڕی 100 قڕووشی بۆ ببڕنەوە. نووسراوەکەش بە ئیمزای ڕاوێژکاری وەکیلی گشتیی وەزارەتی ئەوقافە(MF.İBT. 418 - 55).

دووەم: بەڵگەنامەیەکی تری وەزارەتی مەعاریف، لە شێوەی تەلەگرافنامەیە و تێیدا بە مێژووی 1331/4/16ی کۆچی نووسراوی بۆ بەڕێوەبەرایەتی مەعاریفی ویلایەتی موسڵ کردووە و باسی ئەوەی کردووە کە لە گوندی کۆستەی عولیا لە سەرچناری سلێمانی، مەلا محەمەد خاکی بڕی 100 قڕووشی بۆ تەرخان کراوە و تکایە فەرمانەکە جێبەجێ بکەن.(MF.İBT 419 – 93)

ئەگەر ئەم مەلا محەمەد خاکییەی کە لە بەڵگەنامەکاندا ناوی هاتووە، هەمان ئەو مەلا محەمەد خاکییە بێ کە شێخ محەمەدی خاڵ باسی دەکات، ئەوا خاڵی لێکنزیکی هەردوو خاکییەکە ئەمانەن:

یەکەم: شێخ محەمەدی خاڵ باسی ئەوە دەکات کە مەلا محەمەدی خاکی خەریکی دەرسدانەوە بووە و "بۆ ئەوەی بژیی، قوتابیی ڕاگرتووە و دەرسی فارسی و کتێبی سەرەتایی پێ وتوون."(خاڵ، 1978: 9) لە بەڵگەنامەکەشدا ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە کە وێڕای ئەوەی زانای ئایینییە، لە هەمان کاتدا مامۆستای مەکتەبە. بۆیە لەگینە کە مەبەست لە مەکتەبەکە دەرسدانەوەکەی بێ بە قوتابییەکانی.

دووەم: تا ئێستا ئەوەی زانرا بێ لەناو شاری سلێمانی و ئەو گوندانەی کە نزیکی سلێمانین وەك گوندەکانی ناحیەی سەرچنار، لە مەلا محەمەدی خاکیی شاعیر هیچ محەمەد خاکیی تر لەو شارە بەو ناوە نەبوونە.

زانیارییە سەرنجڕاکێشەکانی نێو بەڵگەنامەکان خۆیان لە چەند خاڵێکدا دەبیننەوە، لەوانە:

یەك: ساڵی نووسینی بەڵگەنامەکە بەرامبەر ساڵی 1913ی میلادییە، ئەو ساڵەی شێخ محەمەدی خاڵ بۆ مردنی خاکیی داناوە ساڵی 1908ی میلادییە. مامۆستای خاڵ هیچ بەڵگەیەك بۆ ساڵی مردنەکەی ناهێنێتەوە و تەنانەت هەڵوەستەیەك و وردەکارییەکیش لەو بارەوە باس ناکات، بۆیە دەشێ ساڵی مردنەکەی جێی گومان بێ.

دوو: لە بەڵگەنامەکەدا دەردەکەوێ کە ناوبراو بە ڕەسمیی مەلای مزگەوت بووە، بۆیە ئەوقاف پشتگیریی دەکات و پێدەچێ مەکتەبەکەی کە دەرسی تێدا گوتۆتەوە ئەگەر ڕەسمیش نەبووبێ، بەڵام بە کردەیی ناوبراو مودەڕیس بووە، لەبەر هەندێ ئەوقاف نووسراو بۆ وەزارەتی مەعاریف/ پەروەردە دەکات و داوای یارمەتیدانی ناوبراوی لێ دەکات و دواتریش وەزارەتی مەعاریف بڕی سەد قڕووشی بۆ تەرخان دەکات.

www.arsivakurdi.org

سێ: ناوی گوندی کۆستەی عولیا لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە، وا دیارە مەلا محەمەدی خاکی لەوێ هەم مەلا و هەم مودەڕیس بووە. ئەمەش بۆ مێژووی پەروەردە و خوێندن لە کوردستان بەگشتی و ئەو گوندە بەتایبەتی گرنگیی خۆی هەیە.

سەرچاوەکان:

حکمت، عارف (دەستخەتی تذکرة الشعراء) پارێزراو لە کتێبخانەی سلیمانیة، ئەستەنبوڵ.

خاڵ، شێخ محەمەد (1978)، مەلا محەمەدی خاکی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

سجادی، عبدالحمید حیرت (1364)، گلزار شاعران کردستان (شامل آثار 250 شاعر)، چاپ اول، چاپخانەء رامین، تهران.

قەرەداغی، محەمەد عەلی (2008) دیوانی کاتب، بڵاوکراوەی ئاراس. هەولێر.

(4) MF.İBT. 418 - 55

(5) MF.İBT 419 – 93

www.arsivakurdi.org

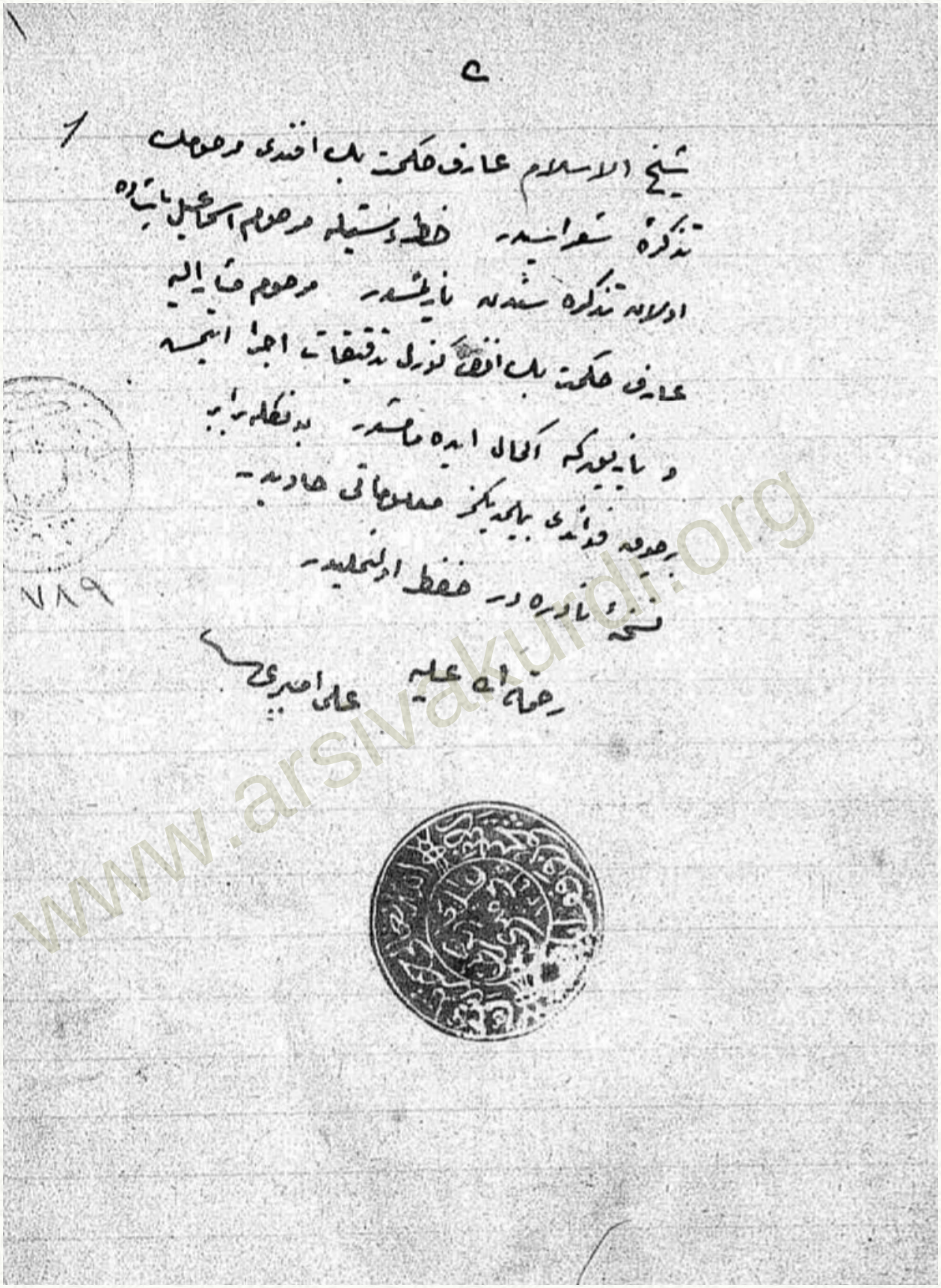

٢

شیخ الاسلام عارف حکمت بك افندی مرحومك
تذکره سی ایدی. خط و سیاقه مرحوم اسماعیل پاشازاده
اولمه تذکره سنده نایشدر. مرحوم فائیه
عارف حکمت بك افندی کوزل تدقیقات اجرا ایتمسه
و نایبوکه اکمال ایده ماشدر. بو نکله برابر
رجوعه قوانینی بالجمله بکز معلوماتی حاویدر.
نسخه نادره در. فقط اولنمالیدر.

رحمة الله علیه علی امیری

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

« حرف الكاف »

« كاتب »

سليمانيه والسى عبدالرحمه باك منتسباندن شيخ اغا به محمود اغانك
فرزندى ارجمندى سليمان افندى در . تخميناً سليمانيه ده
١٢١٧ سنه سى حدودنده قدمنى دهه عالم وجود اولوب
سنى دورت يشه رسيده اولدقده پدرى فوت اولمغله شيخ قالوب
سندجه والده سيله خالديه اعنى والده سنك برادرزادهسى
يانه كتمك . بو الى سنه انده اقامت ايدوب
آندن سليمانيه عودتله اكتساب هنر و معرفته دائر و دالغه
مشاغله منتسب اولدقده انشاى فارسى و شعرى تحصيل
وكندويه لازم اولان معارفى تكميل ايتمشدر .

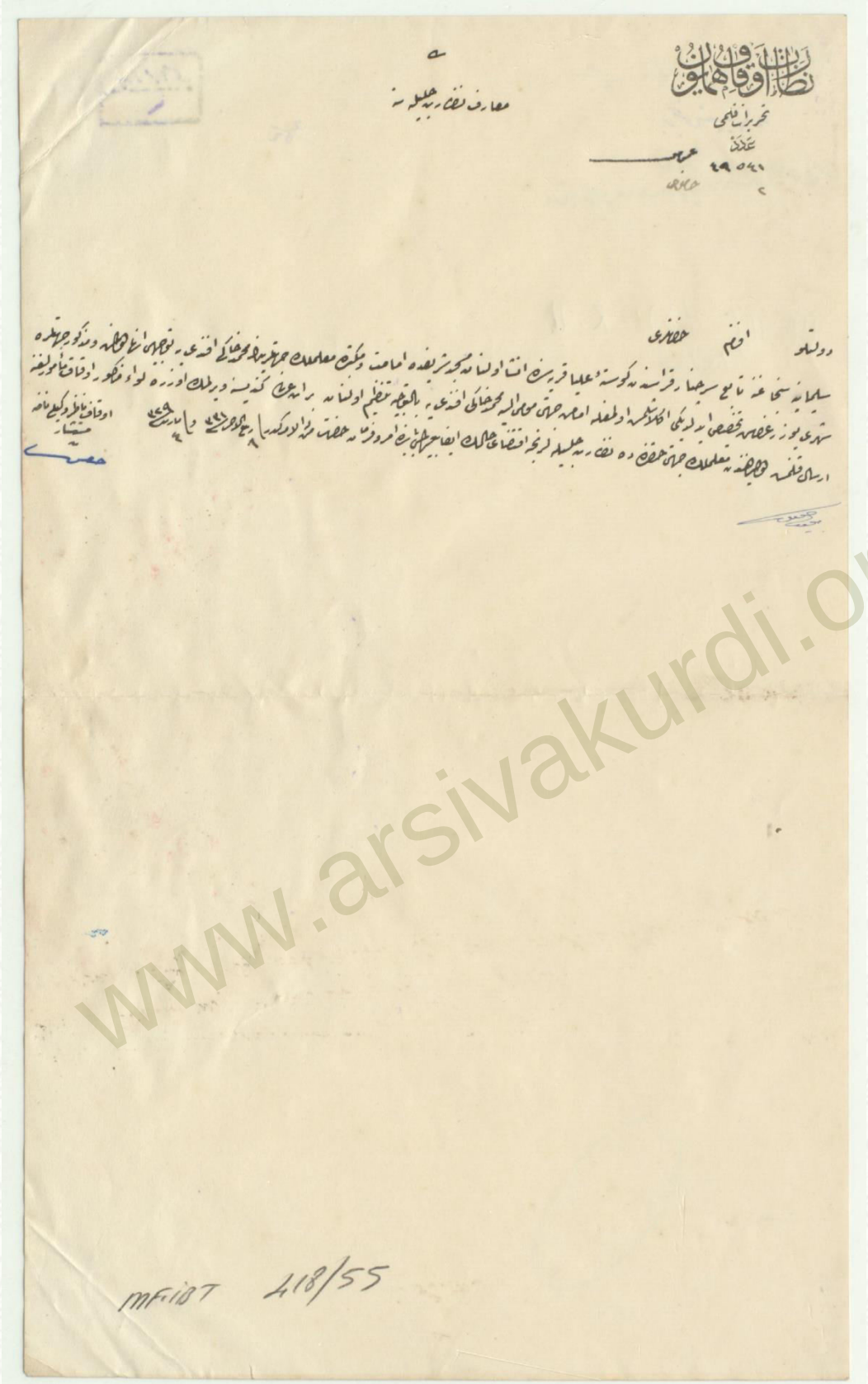

MF.İBT.00418

www.arsivakurdi.org

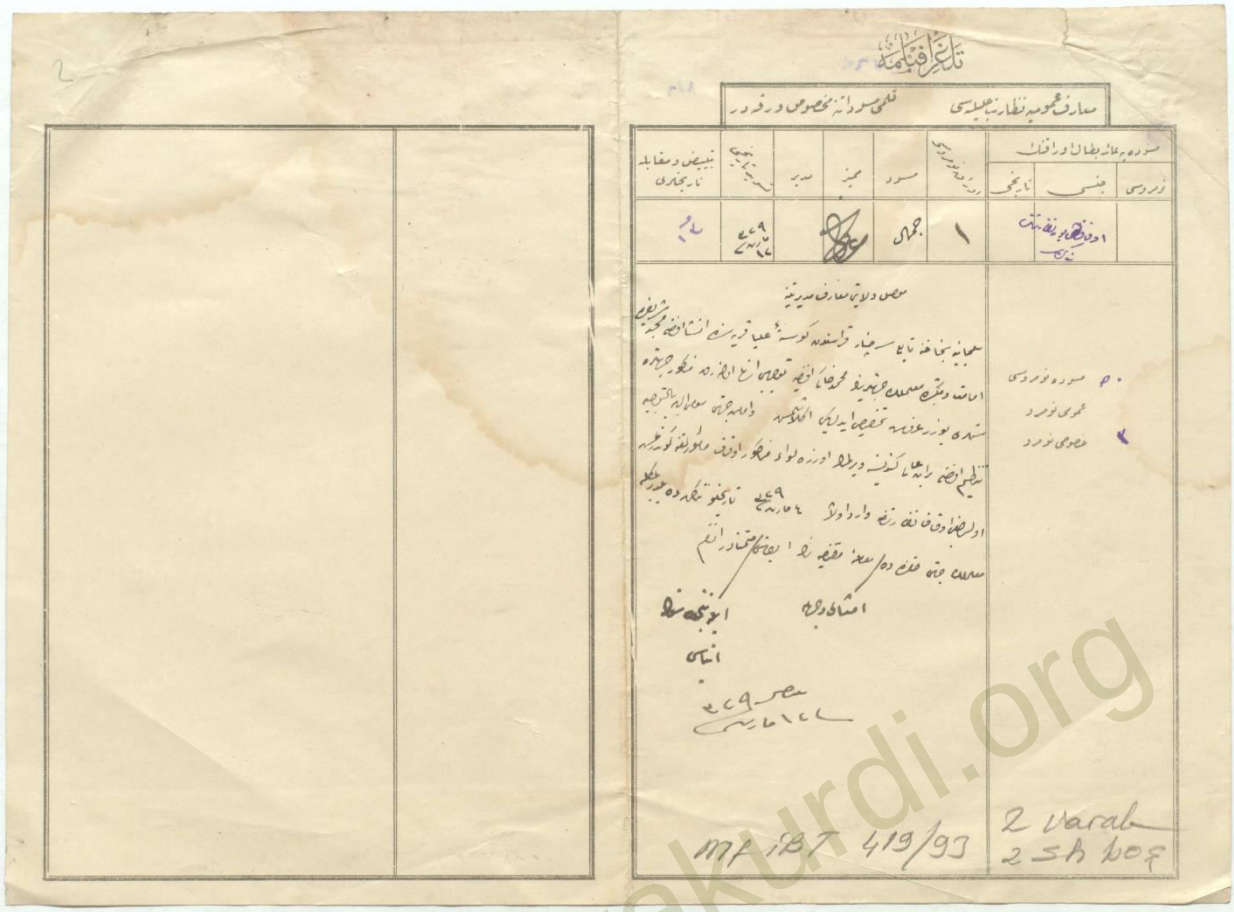

MF.İBT.00419

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname
E-ISSN-2687-5438

TRANSLATION//WERGER

نەورۆز لە ڕوانگەی کورد و فارس – لە توێژینەوەیەکی بەراوردکاریدا *

(NEWROZ JI RWANGEHA KURD Û FARISAN – DI LÊKOLÎNEK BERAWIRDÎ DE)

(NEWROZ FROM KURDISH AND PERSIAN PERSPECTIVES -A COMPARATIVE STUDY)

Hewa Salam KHALID*

Translated by Nzar OMER *

Article Type: Translation Article // Gotara Wergerî
Received // Hatin: 09.04.2021
Accepted // Pejirandin: 26.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 232-260

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Khalid, Hewa Salam (2020). نەورۆز لە ڕوانگەی کورد و فارس– لە توێژینەوەیەکی بەراوردکاریدا, Translated by Nzar Omer, *Kurdiname*, no. 4, p.232-260

پوختە

جەژنی نەورۆز لە سەرەتای بەهاردا مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە لە ناو نەژادە ئارییەکانی وەکو کورد، فارس، ئەفغان، ئازەر، تاجیک و بەلوچ. نەورۆز، وەکو یەکێک لە گرینگترین فیستیڤاڵی ئێرانییە دێرینەکان، ڕەمزی نوێبوونەوە و تازەگەری و ئازادی و ئاشتی بووە. هەرچەندە لەوانەیە دەقاودەق ڕێککەوتی ڕێورەسمەکە لە گروپێکی نەژادیەوە بۆ گروپێکی تر جیاوازێت، بە ڵام بەگشتی دەکەوێتە نێوان ١٩ بۆ ٢١ی ئاداری هەموو ساڵێک. چونکە، ئەم جەژنە وابەستەیە بە یەکسانبوونی شەو و ڕۆژ و ڕێککەوتی ئەم یەکسانبونەش لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی دیکە جیاوازە. ئەم فیستیڤاڵە لە لیستی یونیسکۆ بۆ میراتە کەلتوریە نابەرجەستەکانی مرۆڤایەتی تۆمار کراوە. ئەم توێژینەوەیە تێڕوانینی کورد و فارس بۆ نەورۆز ڕوون دەکاتەوە. ئامانجی سەرەکیی توێژینەوەکە بریتییە لە دەرخستنی جیاوازی و هاوبەشییە سەرەکییەکان لە تێڕوانینی ئەم دوو نەتەوەیە بەرامبەر نەورۆز و شێوازی ئاهەنگگێڕانیان. ڕێبازی جۆرێتی لە توێژینەوەکەدا بەکار هاتووە. بۆ دۆزینەوەی خاڵە لەیەکچوو و جیاوازەکان پشت بە چاوپێکەوتنی نیمچەکراوە بەستراوە. بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکان لەسەر بنەمای تەکنیکی هەڵبژاردنی مەبەستدار دیاری کراون. ئەنجامەکان ئەوە پیشان دەدەن، کە جیاوازیی زۆر هەیە لە چۆنییەتی ئاهەنگگێڕانی جەژنی نەورۆز لە نێوان ئەم دوو نەتەوەیەدا. بۆ کورد

---

* Ev gotar, wergera vê ye: "Khalid, Hewa Salam, *Newroz from Kurdish and Persian Perspectives – A Comparative Study*, Journal of Ethnic and Cultural Studies, Vol 7, No 1 (2020) .

* PhD in Kurdish language and culture, Lecturer, Kurdish language department, Koya University, Kurdistan Region – Iraq, hewa.salam@koyauniversity.org, https://orcid.org/0000-0003-4513-6596.

* Lêkolîner, nzar.00356057@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8424-1888.

که گەڵێکی بێ دەوڵەتە، لە پاڵ باکگراوندی کەلتوری و چاندیی خۆیدا، نەورۆز هێمای بەرخۆدانە. لە کاتێکدا، نەورۆز بۆ فارس تەنیا فێستیڤاڵێکی کەلتوریيە. هەرچەندە دەستپێکی ساڵی نوێی کوردی و فارسییە لە هەمان کاتدا، ڕێککەوتی ئەنجامدانی ڕێورەسمەکە، ئەفسانەی سەرهەڵدانی، شێوازی ئاهەنگگێڕانیان و تێگەیشتنیان بۆ بنەچەی ئەو یادە جیاوازە .

کلیلە وشەکان: نەورۆز، کورد، فارس، میراتە کەلتوریيە نابەرجەستەییەکان، بنەچەی کورد

Abstract

The celebration of Newroz/Nowruz at the beginning of spring has a long history among Aryan ethnic groups such as Kurds, Persians, Afghans, Azaris, Tajiks, and Balochs. Newroz, as one of the most important festivals of the ancient Iranians, is a symbol of rebirth, freshness, freedom, and peace. Although its exact date of observance may vary from an ethnic group to another, it mainly occurs between 19th to 21st of March because of its linkage with the Spring Equinox. The festival has been listed among the Intangible Cultural Heritage of Humanity by UNESCO. This study analyzes Newroz according to Kurdish and Persian perspectives. The primary purpose is to investigate diverse cultural perceptions toward the ancient festival among these two nations, and the way they celebrate it. The qualitative research method is used, and semi-structured interviews have been conducted to explore significant differences and similarities between the two nations' celebrations of Newroz. The participants of the study were selected using the judgmental sampling technique. Results indicate that there are numerous differences in celebrating Newroz. For the Kurds who are a stateless nation, besides its cultural background, Newroz is a symbol of resistance while for Persians it is a pure cultural festival. Even though it marks the beginning of the Kurdish and the Persian new year, their calendars, myths, the way they celebrate it, and their understanding for its origin are different.

Keywords: Newroz, Nowruz, Kurds, Persians, intangible cultural heritage, origin of the Kurds.

Kurte

Pîrozbahiyên Newrozê di destpêka biharê de di nav komên etnîkî yên Arî de wekî Kurd, Faris, Afgan, Azarî, Tacik, û Beloç de xwedî dîrokek dirêj e. Newroz, wekî yek ji girîngtirîn cejnên Îranîyên kevnare, sembolek ji nû ve jidayîkbûn, nûbûn, azadî û aştiyê ye. Her çend dîroka wê ya rastîn ji komek etnîkî ji ya din cuda ye, ew bi piranî di navbera 19-ê heya 21-ê Adarê de dibe. Ew jî ji ber têkiliya wê û Ekînoksa Biharê ye. Festîval ji hêla UNESCO ve di nav Mîrata Çanda Neguhêzbar a Mirovahiyê de hatîye rêz kirin. Ev lêkolîn li gorî rwangehên Kurd û Farisan Newrozê şirove dike. Armanca bingehîn jî ronîkirina wekhevî û cudahiyên çandî û awayê pîrozkirina wê ye di nav van her du neteweyan de. Rêbaza lêkolînê ya keyfiyetê hatiye bikar anîn, û hevpeyivînên nîv-vekirî hatine kirin da ku cûdahî û wekheviyên girîng di navbera pîrozbahiyên Newrozê yên her du neteweyan de werin diyar kirin. Beşdarên lêkolînê bi karanîna teknîka nimûneya armancdar hatine hilbijartin. Encam diyar dikin ku di pîrozkirina Newrozê de gelek cûdahî hene. Ji bo kurdên ku miletekî bê dewlet in, ji bilî paşxaneya xwe ya çandî, Newroz sembola berxwedanê ye lê ji bo Farisan ew tenê cejneke çandî ye. Her çend ew destpêka sala nû ya Kurdî û Farisî be jî, salname, efsaneyên wan, awayê pîrozkirina wê û têgihiştina wan ji bo koka wê cûda ne.

Peyvên sereke: Newroz, Kurd, Faris, mîrata çandî ya neguhêzbar, koka Kurdan.

پێشەکی

نەورۆز لە زمانی کوردیدا هەر بە نەورۆز و لە فارسیدا بە نوروز دەخوێندرێتەوە، کە یەکێکە لە کۆنترین فیستیڤاڵی ئارییەکان و چەندین کۆمەڵ و نەژادی جۆراوجۆر و کۆمەڵگا پڕوادارەکانی ڕۆژهە ڵاتی ناوەڕاست و هەندێک ناوچەی ناوەڕاستی ئاسیا یادی دەکەنەوە (یونێسکۆ، ٢٠١٠). ئەم فیستیڤاڵە لە ساڵێکدا یەک جار ئەنجام دەدرێت و لەناو چەندین نەتەوەی جیاوازدا دەستپێکی ساڵی نوێیە، بەتایبەتی لەناو کورد و فارسدا. فیستیڤاڵەکە وەکو میراتە کەلتوریە نابەرجەستەییەکانی مرۆڤایەتی لەلایەن یۆنیسکۆوە ناسێندراوە و وەکو یەکێک لە مۆرکەکانی ناسنامەی نەتەوەیی کورد لەلایەن کوردەکانەوە سەیر دەکرێت. تێڕوانینی جیاواز هەیە دەربارەی بنەچەی فیستیڤاڵەکە و ئەفسانەکەی و شێوازی ئاهەنگگێڕانی و کاریگەرییە کەلتوری و سیاسییەکانی. هەرچەندە هەر دوو نەتەوەکە هێشتا لە ژێر کاریگەریی ئایینی زەردەشتی دان، کە ئایینی ڕەسەنی ئەوان بووە؛ کوردەکان وەک گەلێکی بێ دەوڵەت، لەو ڕوایە دان، کە بنەچەی نەورۆز دەگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتی ماد لە دەوروبەری ٧٠٠ی پ.ز.. بەگوێرەی بۆچوونی کوردەکان کاوەی ئاسنگەر، کە باپیرەگەورەی کوردەکان بووە، زوحاکی زۆرداری کوشتووە. بۆ ڕاگەیاندنی سەرکەوتنەکەی خۆی، ئاگرێکی لەسەر چیایەک هەڵ کردووە و ئەمە بووە ڕۆژێکی نوێ بۆ کورد و هەموو گەلانی نەژادی ئاری. دوای ئەوە دیاکۆ توانی حەوت هۆزە کوردییەکە یەک بخات بۆ بنیاتنانی ئیمپراتۆریەتی ماد و لەبنیاتنانی ئیمپراتۆرییەکەدا سەرکەوت.

سا لانە یادی ئەو بۆنەیە لە کاتی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژ لە بەهاردا ' equinox' بەرز ڕادەگیرێت، ڕێککەوتی جێگیرکراوی جەژنی نەورۆزی کوردی ڕۆژی ٢١ی ئادارە. نەورۆزی کوردی فیستیڤاڵێکی سیاسی و کەلتوریە، ئاهەنگی جەژنی نەورۆزی کوردی جیاوازە لە هی نەتەوەکانی دیکە. لەگەڵ ئەوەشدا، تەنانەت کوردەکانیش کە دابەش بون بەسەر چەند دەوڵەتێکی جیاوازدا، بە هەمان شێوە یادی نەورۆز ناکەنەوە. ئەمەش لەوانەیە بەهۆی نەبوونی ناسنامەیەکی دەوڵەتیی هاوبەش بێت لە نێوانیاندا. فارسەکان لەو باوەڕەدان کە نەورۆز ڕۆژی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژە لە بەهاردا، ئەم یەکسانبوونەش بە شێوەیەکی ئاسایی لە ١٩، ٢٠ یان ٢١ی ئادارداڕوو دەدات. بەگوێرەی بۆچوونی فارسەکان، نەورۆز هیچ پەیوەندییەکی بە چیرۆکی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکەوە نییە و لای ئەوان ئەفسانەی کاوە و زوحاک بابەتێکی دیکەیە. هەرچەندە بابەتی چیرۆکی کاوە و زوحاک لەناو فارسەکاندا هەیە و ئەمە بەشێک بووە لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانیان.

لە ناو فارسەکاندا، بۆ یەکەم جار چیرۆکی کاوە و زوحاک لە شەهنامە لەلایەن فیردەوسی، شاعیری ناوداری فارس، نووسراوەتەوە . فیردەوسی 'شەهنامە' بەناوبانگەکەی خۆی لە سەدەی دەیەمدا نوسیوە. هەرچی سەبارەت

www.arsivakurdi.org

بە نەورۆزە، فیردەوسی نەورۆز بە جەمشید، فەرمانڕەوای ئەفسانەیی ئێرانی کۆن، دەبەستێتەوە. بەگوێرەی ئەفسانەی فارسەکان، جەمشید شەڕی دژی وەرزی زستان کردووە، لە هەسارەی زەوی ڕۆشتووەتە دەرەوە بەرەو ئاسمان، وەکو خۆر گەشاوەتەوە لە ئاسماندا و بەسەر زستاندا سەرکەوتووە. ئەم ڕووداوە بۆ گەلانی ئێران دەستپێکی ڕۆژێکی نوێ بووە، کە بە نەورۆز ناسراوە. لە ئێستادا، نەورۆز لە ڕوانگەی فارسەکانەوە بۆنەیەکی کەلتوریيە و هیچ پەیوەندی بە سیاسەتەوە نییە. سا لانە، لە دوایەمین چوارشەممەی ساڵ دەست بە ئاهەنگگێڕان دەکەن، کە بە جەژنی چوارشەممە 'چهارشنبەسوری' ناودەبرێت و دوای سێزدە ڕۆژ لە نەورۆز دەچنە دەرەوە بۆ سەیران. ئەمەش پێی دەگوترێت سێزدەبەدەر 'سیزدەبدر' و مێزێکی تایبەت کە پێی دەگوترێت حەوت سین 'هفتسین' دەڕازێننەوە .

لە ڕێگای ئەم توێژینەوەیەوە هەوڵ دەدەین لە جیاوازی و چوونیەکی نەورۆز/نوروز لە ڕوانگەی کورد و فارسەکانەوە تێ بگەین و هەروەها ئەوە ڕوون بکەینەوە کە ئایا ئاهەنگگێڕانی هاونیشتمانیانی هەردو نەتەوە لە دەرەوەی و لات هیچ گۆڕانکارییەکی لە فێستیڤاڵەکەدا دروست کردووە؟ بۆ ئەمەش، چەندین سەرچاوە و بەڵگەنامە شرۆڤە کراون و بیرۆکە نوێیەکان تاوتوێ کراون. لە پێداچوونەوە بە بابەتەکانی پێشتردا، بنەچە و نەریتی ڕێورەسمی ئایینی کورد و فارس دەربارەی نەورۆز شی کراونەتەوە. هەروەها، توێژینەوەکە بە بەڵگەی زانستی دەوڵەمەند کراوە. لە ئەنجامی کۆکردنەوە و شیکردنەوەی بەڵگەکان و چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەندامانی هەر دووک نەتەوە، کۆمەڵێک ئەنجام بەدەست هاتوون، کە لە کۆتاییی ئەم توێژینەوەیەدا دەخرێنە ڕو.

پێداچوونەوە بە بابەتەکانی پێشتردا

- نەورۆز لەلای هەر دوو نەتەوەی کورد و فارس

لە هەر دووک زمانی کوردی و فارسیدا نەورۆز بە واتای ڕۆژێکی نوێ دێت و وشەکە لە دوو پرگە پێک دێت ' نەو' واتا نوێ، پرگەی 'رۆز/ روز' واتە ڕۆژ. لە ڕووی مێژووییەوە، بە نەورۆز گوتراوە ' نۆکرۆج' کە هەمان مانای نەورۆزی هەیە، بەگوێرەی بۆچونی ئەنوەر (٢٠١٦، لا. ١٥)، گەشەسەندنی ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە بۆ زمانی پەهلەوی کە یەکێک بووە لە زمانی ئێرانییە کۆنەکان. ' نۆک' واتە نوێ و 'رۆج' واتا ڕۆژ. شایەنی باسە، 'رۆج' هێشتا لە شێوەزاری زازاکیی زمانی کوردیدا بەکار دێت و مانایەکەی خۆی پاراستووە. ڕۆژی نێونەتەوەیی نەورۆز، سا لانە و بە شێوەیەکی ئاسایی لە ٢١ی ئادار دایە، کە کاتی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژە لە بەهاردا و خەڵکی بەبۆنەی دەستپێکی سەری ساڵ و دەستپێکی بەهار لە سەرانسەری جیهاندا ئاهەنگ دەگێڕن. فیستیڤاڵی نەورۆز لە چەندینو لات و لە چەندین شوێنی جیاوازی جیهان بەڕێوە دەچێت وەکو

و لاتانی بەلخ، ڕۆژهە لاتی ناوەڕاست، ناوەڕاستی ئاسیا، بەشێکی دەریای ڕەش، قەوقاز و هەرێمەکانی دیکە، کە بە درێژاییی ٣٠٠٠ ساڵ ئاهەنگیان گێڕاوە (یۆنیسکۆ، ٢٠١٠).

بنەچەی نەورۆز ناڕوونە. لەلایەک کورد دەیبەستێتەوە بە ئەفسانەی کاوە و زوحاک. لە لایەکی دیکە فارسەکان دەیبەستنەوە بە پادشایەک بە ناوی جەمشید. بە لام ئەوەی سەیرە ئەوەیە کە فارسەکان چیرۆکی کاوە و زوحاک لەگەڵ نەورۆز بەیەکەوە گرێ نادەن. شەهنامەی فارسەکان کە لەلایەن فیردەوسیەوە لە سەدەی دەیەمدا نوسراوە کۆنترین نوسراوی بەردەستە کە باسی ئەفسانەی کاوە و زوحاکی کردێت. کە بەکورتی بەم جۆرە باسی دەکات؛ چەندین ساڵ لەمەوبەر، جیهان فەرمانڕەوایەکی بە ناوی جەمشید هەبووە. زوحاک دژی جەمشید شەڕی کردووە، بۆ چەندین ساڵ بەدوای جەمشید کەوتووە و لە کۆتاییدا کوشتوویەتی. زوحاک بۆتە فەرمانڕەوای نوێ و زۆردارێکی نوێ. ڕۆژانە دوو گەنجی دەکووشت دەیکردنە خۆراکی دوو مار، کە لەسەر شانی بوون. دوای چەندین ساڵ کاوە زوحاکی کوشتووە و بووەتە ئەفسانە. فیردەوسی (٢٠٠٦) دەڵێت کوردەکان بەهۆی دڕندەیی زوحاک ڕایان کردووە بۆ سەر چیاکان. ئەمە شێوازی گێڕانەوەی شانامەی فیردەوسییە بۆ چیرۆکی کاوە و زوحاک، بە لام ئەو نایبەستێتەوە بە جەژنی نەورۆزەوە.

کوردەکانیش بە هەمانشێوە، لەو باوەڕەدان کاوە زوحاکی کووشتووە و ئاگرێکی گەورەی کردووەتەوە بۆئەوەی بە خەڵکی میزۆپۆتامیا و باب و باپیرانیان بڵێت، کە ئیدی ئەوان ئازاد بوونە (هیرشلار، ٢٠٠١). لە ڕاستیدا، بانگەشەکەی کورد، بە پشتبەستن بە ئەوەی کە فیردەوسی گوتویەتی، مایەی تێگەیشتنە. هەرچەندە، فیردەوسی هیچ ئاماژەیەکی بە نەژادی کاوە نەکردووە. ئێمە لەم لیکۆڵینەوەدا ئەوەشمان دۆزییەوە، کە وشەی کورد بە واتای ئاسنگەر دێت لە زمانی ئالانی 'Ossetian language' کە یەکێکە لە زمانە ئێرانییەکان و بە ئامۆزای زمانی کوردی و فارسی دادەنرێت (بێلیف، ٢٠١٠). ئێمە پێمان وایە، کە زمان و کەلتوری نەژادە ئارییەکان دەکرێت یارمەتیدەر بن بۆ تێگەیشتن لە بابەتە مێژوویی و ئەفسانەییەکان. تێگەیشتنی من وەک توێژەر بۆ بابەتەکە ئەوەیە، کە واتای وشەی کورد لە پیشەی کاوە گۆڕاوە بۆ ناسنامە و پاشناو و نەژادی کاوە. لە دوای ئەو سەرکەووتنە بەسەر زوحاکدا، وشەی کورد بۆ شوێنکەوتوان و نەوەکانی کاوە بەکار هاتووە، کە ئێستا کۆی میللەتەکە بە 'کورد' ناوزەند دەکرێن. ئەم جۆرە لە گۆڕانی زمان زۆر باوە لەناو نەژادە ئارییەکاندا و گروپەکانی دیکەشدا. بە پشتبەستن بەو دەقە دەتوانین بڵێین وشەی کورد لە ناوی پیشەی کاوەوە هاتووە و هەر وەک لە یەکێک لە زمانە ئێرانییەکانیش خستمانە ڕوو، لە بنەڕەتدا کورد بە واتای ئاسنگەر دێت.

مەسعودی و ئیستەخری، کە دوو نوسەری عەرەبینوس بوون لە سەدەی دەیەمدا، هەروەها مێژوونوسی بەناوبانگی کورد شەرەفخانی بەدلیسی لە سەدەی شازدەیەمدا ئاماژەیان بە ئەفسانەی کاوەی ئاسنگەر و زوحاک کردووە (ئۆزغلو، ٢٠٠٤).

بەگشتی، گەلی کورد ئەفسانەکەی کاوە و زوحاکیش بە سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتی مادەوە گرێ دەدات. کوردەکان باوەڕیان وایە ئاگرەکەی کاوە یەکەم ئاگری نەورۆزە کە بە مانای دەستپێکی ڕۆژێکی نوێ دێت. لە دوای ڕووخانی دەسە ڵاتی زۆرداری زوحاک ئیمپراتۆریەتی ماد دامەزراوە. لە ڕووی مێژووییەوە، ئیمپراتۆریەتەکە لەلایەن مادەکانەوە لە دەورووبەری ٧٠٠ پ.ز. دروست بووە (ئەنوەر، ٢٠١٦) ڕۆژهە ڵاتناس و شارەزای دۆزی کورد ڤلادیمێر مینۆرسکی یەکەم توێژەر بووە کە بانگەشەی ئەوەی کردووە کە مادەکان باب و باپیرانی کوردن (ئۆزئۆغڵۆ، ٢٠٠٤). تێگەیشتنەکەی مینۆرسکی بەتەواوی لە لایەن کوردەوە پەسند کراوە.دیاکۆ یەکەم پاشای مادەکان بووە بە ڵام ناوەکەی و هەرێمەکەی مشتومڕی زۆر هەڵ دەگرن.

لەلایەکی دیکەوە، هەر وەک دیسان لە شەهنامەی فیردەوسی گێڕدراوەتەوە؛ فارسەکان نەورۆز دەبەستنەوە بە جەمشید کە پاشایەکی ئەفسانەیی ئێرانییەکان بووە و لە ڕووی مێژووییشەوە کەوتووەتە پێش زوحاک (فیردەوسی، ٢٠٠٦). فارسەکان باوەڕیان وایە نەورۆز و ئەفسانەی کاوە و زوحاک هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نییە. نەورۆزی فارسی نیشانەی سەرەتای بەهار و نوێ بوونەوەی سروشتە (زەمانی-فەراهانی، ٢٠١٣). ئەفسانەکەی جەمشید و سەرکەوتنی ئەو دەسە ڵاتدارە بەسەر زستاندا لە سەرەوە بە کورتی باس کراوە.

بەگوێرەی ڕاگەیاندنەکانی یونسکۆش، نەورۆز فیستیڤاڵێکە سنووری نەتەوەیی تێپەڕاندووە و پشتگیری بەهای ئاشتی و یەکگرتوویی نێوان نەوەکان و خێزانەکان، پێکهاتەکان و دراوسێکانیان دەکات. بەهۆی بەشداریکردنی کەلتورە جیاوازەکان، دۆستایەتیی نێوان گەلان و کۆمەڵگا جیاوازەکان، نەورۆز وەک یەکێک لە میراتە کەلتورییە نابەرجەستەکانی مرۆڤایەتی لە ڕێکخراوی یونیسکۆ تۆمار کراوە. ئەوەی مایەی سەرنجە ئەوەیە کە، ڕێکخراوی یونیسکۆ ڕێنووسی کوردی لە ناوی فیستیڤاڵەکە لابردووە، هەروەها لە ڕاگەیاندنەکانیاندا لە بارەی نەورۆزەوە ئاماژە بە کورد و نەتەوە بێ دەوڵەتەکانی دیکە ناکەن، کە بەشداری لەم فێستیڤاڵە دەکەن. ئەمەش لەوانەیە بەهۆی کاریگەریی هەندێک دەوڵەتەوە بێت، کە لە یۆنیسکۆدا کاریگەرن، بەتایبەت تورکیا و ئێران. سەبارەت بە بنەچەی نەورۆز، وەک باس کرا، نەورۆزی کورد بەڕووداوێکی مێژووییەوە بەستراوەتەوە، کە دروستبونی ئیمپراتۆرییەتی مادی لێ کەوتۆتەوە، بە ڵام ئەو مێژووە بە نادیاری ماوەتەوە. لە بەرامبەردا، بەگوێرەی بۆچوونی فارسەکان نەورۆز فیستیڤاڵێکی

ئەفسانەییە. لە ئێستادا نەورۆز وەک هێمایەک بۆ ناسنامەی نەتەوەیی و سەرچاوەی گەشتیاری بۆ هەردوو گەل ڕۆڵێکی کاریگەر دەگێڕێت.

- گرینگیی بۆنە گەشتیارییەکان لە پێشکەوتنی کۆمەڵگاکاندا

بەگشتی هۆکارەکان زۆرن لە دیوی پشتەوەی ڕێکخستنی فیستیڤاڵەکان لە ناو کۆمەڵگاکاندا، لەوانە ناساندنی کەلەپوور، ڕاکێشانی گەشتیار، ئاگاداربوون و شارەزابوونی لە شوێنەکان و ڕێکخستنی کاتێکی خۆش بۆ دانیشتوان و باشترکردنی جۆری ژیانیان (جودنی و هاورێکانی، ٢٠١٢). زۆربەی توێژینەوەکان هاوران لەسەر ئەوەی، کە کاتێک گەشتیاران گەشت دەکەن بە لایەنی کەمەوە بەشداری لە فیستیڤاڵێکی کەلتوریدا دەکەن (ئۆکچ، ٢٠١١). ڕێکخەرانی فیستیڤاڵەکان پێیان وابوو کە چالاکیی ڕۆشنبیریی بەرچاو دەتوانێت گەشتیار بۆ شوێنی مەبەست ڕابکێشێت. بە بۆچوونی جانسکی (١٩٨٠)، بۆنە و فێستیڤاڵەکان وەک ماوەی فەرمی یان بەرنامەی چالاکیی چێژبەخش و دڵخۆشکەر پێناسە دەکرێن، یان بۆنەکان وا پێناسە دەکرێن کە کەسایەتییەکانی ناو فیستیڤاڵەکە بە شێوەیەکی ئاشکرا بۆ هەندێک بیر و باوەڕ و چەمک کە ڕوودەدەن یان ڕاستین ئاهەنگ دەگێڕن. لە کەرتی گەشتیاریدا، بۆنە و فیستیڤاڵ و مەراسیمەکان وەک شوێنێکی گرینگی گەشتیاران ناسراون و بەو شێوەیە پلان بۆ بەرەوپێشبردنی شوێنەکە دادەنێن. ئەم جۆرە چالاکییانە لە چەند لایەکەوە گرینگن بۆ کۆمەڵگا وەکو پێشکەوتنی کەلتوری، پلاندانانی شارستانیانە، بەهێزکردنی ناسنامەی نەتەوەیی، بەرزکردنەوە و بەنرخکردنی وێنەی کۆمەڵگەی ناوخۆیی و هەروەها گەشەسەندنی گەشتیاری و پلاندانان. بەدرێژایی مێژوو خەڵکی کەلتورە جیاوازەکان ڕێورەسم و فیستیڤاڵیان ئەنجام داوە بۆ پیشاندانی دڵخۆشی و سەرکەووتن و دەستکەوتەکانیان. بەپێی کەلتورەکان، چەند ناوێک بۆ ئەم بۆنانە دانراوە، وەک؛ فیستیڤاڵ و کەرنەڤاڵ و پێشانگا و ئاهەنگگێڕان و جەژن و یاریی چەرخ و فەلەک، کە بەشێکن لە چالاکییە ناوخۆیی و هەرێمی و نەتەوەیی و نێودەوڵەتییەکان. فیستیڤاڵەکان وا لە خەڵک دەکەن کە بەشداری بکەن و کەلتوری و ئەزموون و زانستی خۆیان هاوبەشی پێ بکەن. هەروەها، لە ڕێگایانەوە خەڵک جلوبەرگ و نەریتی ناوخۆ پیشانی گەشتیاران دەدەن و شێوازی ئاهەنگگێڕانی نەتەوەکەی خۆیان نماییش دەکەن (لونا، ٢٠١٥). زۆربەی بۆنە و فێستیڤاڵە نەتەوەییەکان پشت بەژێرخانی هەنوکەیی دەبەستن و دەرفەت بۆ گەشتیاران دەڕەخسێنن بۆ ئەوەی لەچالاکییە سەرنجڕاکێشەکان دا بەشداری بکەن. بەگشتی خەڵکە خۆجێییەکان سەرکردایەتی ڕووداوەکان دەکەن و دەرفەتێکی زۆر هەیە بۆ ئەوەی قازانجی زۆر بکەن لە بازرگانییە بچووکەکاندا (گیتز، ١٩٩٣). فیستیڤاڵە کەلتورییەکان هەمیشە و بەردەوام ڕۆڵی سەرەکی دەبینن، بۆ پشگیریکردنی هاوو لاتیی ڕەسەن و ناوخۆ بۆ پاراستنی شێوازی ژیانیان و وا دەکەن کە تاک شانازی بە کەلتور و ناسنامەی خۆیەوە بکات.

هەروەها، ئەنجامدانی فیستیڤاڵ چالاکییەکی ئابوورییە کە سوود بە کۆمەڵگای ناوخۆیی دەگەیەنێت و دەبێتە هۆی بەردەوام بوون و هانی بەدەستهێنانی پشکێکی یەکسان لە قازانج دەدات لە نێوان هەموو لایەنە پەیوەندیدارەکاندا. فێستیڤاڵی کەلتوری زۆر بە سوودە بۆ پیشاندان و نماییشکردن، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی بەهاکۆمە ڵایەتییەکان (ئۆکچ، ٢٠١١). تێگەیشتنی زیاتر دەربارەی نەورۆز و بەهای ئەم بۆنەیە دەکرێت لێکەوتەی ئەرێنی هەبێت لەسەر لایەنە پەیوەندیدارەکان و دەسە ڵاتداران و گروپە نەژادییەکان. لەم چەند دەیەی ڕابردوودا، فیستیڤاڵ و مەڕاسیمەکان بوونەتە هۆکاری پەرە پێدانی پیشەسازیی گەشتوگوزار و بوون بە کەلتوری سەرنجڕاکێش بۆ ئەو و ڵاتانەی کە بەناوبانگن بە هەبوونی گەشتیاری زۆر (کارپتۆن و میکی، ١٩٩٧؛ گیتز، ١٩٩٣؛ سارانی، ٢٠٠٢؛ وۆفتەر، ٢٠١٩). بۆ ئەوەی وەک فیستیڤاڵێک بۆ سەرنجڕاکێشانی گەشتیاران سەیری نەورۆز بکەین، پێویستە لە ئاهەنگ و تێڕوانینی خەڵکی ڕەسەن و باکگراوندە نەریتییەکان و ڕێوڕەسمە ئاینییەکان تێبگەین. لەبەرئەوە بەراوردی نەورۆزی کوردی و فارسی دەکەین و لە خوارەوە بە وردتر ڕوونیان دەکەینەوە.

ڕێوڕەسمی نەورۆزی کوردی

نەورۆز بە ساڵی نوێی کوردی دەژمێردرێت. ڕۆژژمێری کوردی بەگوێرەی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژ لە بەهاردا نوێ دەکرێتەوە و یەکەم ڕۆژی بەهار ١ی خاکەلێوەیە (ئیزادی، ١٩٩٢)، کە لەوانەیە بکەوێتە ڕێککەوتی ١٩، ٢٠ یان ٢١ ی ئادار. سەرباری ئەوەش، بەگشتی کوردان ٢١ی ئادار وەک یەکەم ڕۆژی نەورۆز دەبینن. نەورۆزی کوردی گرینگییەکی زۆری کەلتوری و سیاسی هەیە. بە کردنەوەی ئاگر و بازدان بەسەریدا لە ئێوارەی ٢٠ی ئادار دەست پێ دەکات. لەو ڕۆژەدا خەڵکی بە جلوبەرگی کوردییەوە لە دەوری ئاگرەکە کۆ دەبنەوە و هیوا بۆ ژیانێکی باشتر دەخوازن. هەندێک لە توێژەران پێیان وایە، کە ڕێوڕەسمی پیرۆزکردنی ئاگر لە ئایینی زەردەشتییەوە هاتووە کە ئایینی کۆنی ئارییەکان بووە (قەرەداغی، ٢٠١٧). ئەم یادە دەوڵەمەندە بە لایەنە کەلتورییەکانی دیکەش، بۆ نمونە؛ بەخشینەوەی دیاری و خواردن و ...هتد. کورد لە مێژووی هاوچەرخدا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی نەبووە، لەبەر ئەوە دابونەریتەکانی لە ژێر کاریگەریی کەلتورە زاڵەکانی چوار دەوڵەتی سەرەکیی ناوچەکەدا بوون. کوردستانی گەورە، کە ئەو شوێنەیە کوردەکان بە دوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆوەن تێیدا، هەرێمێکی جوگرافی و مێژوویی و کەلتوری گرینگە بەسەر چوار دەوڵەتی تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا دابەش کراوە. بۆ چەندین دەیەیە، بارودۆخی سیاسی لە هەر بەشێکی کوردستانی گەورە فاکتەری سەرەکییە بۆ چۆنیەتی بەڕێوەبردنی جەژنی نەورۆز. لەبەر ئەوە بە پێچەوانەی ئاهەنگگێڕانی نەورۆزی نەتەوە و

نەژادەکانی دیکە، نەورۆزی کوردی ڕەهەندی سیاسییش لەخۆدەگرێت (ئیزادی، ١٩٩٢؛ کۆلکەک، ٢٠١٥). لەدوای ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی و دروستکردنی چەند دەوڵەتێکی نەتەوەیی، کوردەکان نەیانتوانی خەونی دروستکردنی دەوڵەتی کوردی بەدی بهێنن. لەوانەیە هەر ئەمەش هۆکار بێت بۆ ئەوەی، کە کوردەکان فیستیڤاڵی نەورۆز وەک فیستیڤاڵێکی سیاسی سەیر دەکەن نەک تەنیا وەک فیستیڤاڵێکی کەلتوری. هەروەها، نەورۆزی کوردەکان بۆخۆی لە ئەفسانەیەکی سیاسییەوە سەرچاوە دەگرێت، کە بریتییە لە لابردن و کوشتنی زۆردارێک بە دەستی ئاسنگەرێک. ئەمەش خۆی لە خۆیدا چالاکییەکی سیاسییە. بۆ شیکردنەوەی ڕەهەندی سیاسیی نەورۆزی کوردی، بارودۆخی سیاسی هەموو پارچەکانی کوردستان بەجیا ڕوون دەکەینەوە:

کوردستانی عێراق کە بووەتە نیشتمانی کوردە ناسیۆنالیستە هاوچەرخەکان و ناوەندی هەستی ناسیۆنالیزمیی کوردەکان بووە بۆ چەندین دەیە، خەڵک و سیاسییەکانی کورد لە کوردستانی عێراقدا هەمیشە هەوڵیان داوە نەورۆز بکەنە سەرەتایەک بۆ پرسی کورد. شاعیر و سیاسەتمەداری بەناوبانگی کورد پیرەمێرد لە دوای ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەمبوڵەوە گەڕایەوە بۆ سلێمانی. ئاهەنگی نەورۆزی بەشێوەیەکی ڕێکخراو بەڕێوە دەبرد و خەڵکی ناوچەکەی بانگێشت دەکرد. پیرەمێرد لەسەر گردی ' مامە یارە ' خواردن و خواردنەوەی پێشکەش دەکردن (حەکیم، ٢٠١٦). دوای چەندین ساڵ ئەم جۆرە ئاهەنگێرانە بووەتە دەستوری ئاهەنگێرانی نەورۆزی کوردی. ئاهەنگی نەورۆزی ١٩٤٥ بە یەکێک لە بەناوبانگترین ئاهەنگەکانی نەورۆز دادەنرێت لە مێژووی کورددا. ڕاوێژکاری وەزیری ناوخۆی عێراق سێسیل جەی ئەدمۆندز، کە پارێزگاری بەوەکالەت بوو، بۆ کۆتا جار سەردانی سلێمانی کرد. لە ماوەی مانەوەی لە شارەکەدا بەشداری ئاهەنگی نەورۆزی کرد کە شاعیری کورد بێکەس لە بەردەمیدا وەستاو و شعرێکی شۆڕشگێرانەی بۆ خەڵکەکە خوێندەوە کە بۆ سازکردنی ئاهەنگی نەورۆز لەوێ کۆببوونەوە (بێکەس، ٢٠١٣). شیعرەکەی بێکەس ئەم دەقەی خوارەوە بوو:

بیست و حەوت ساڵە من ڕەنجبەری تۆم
بە نان و ئاو و جل و بەرگی خۆم
خزمەتم کردی لە ئێران و ڕۆم
لە پێناوی تۆ شکاوە ئەستۆم
کەچی هێشتا هەر دیل و ڕەنجەڕۆم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

www.arsivakurdi.org

بیست و حەوت ساڵە من ئەڕەتێنی
بە فڕ و فیشاڵ من ئەخەڵەتێنی
ڕۆژێ نەوعێکم هەڵ ئەپەڕێنی
بۆ مەرامی خۆت ملم ئەشکێنی
کە ئێشت نەما وازم لێدێنی
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە من تووشی تۆ بووم
لە ڕێی ژیانا هیچ پێش نەکەوتووم
لات و پەژموردەم، هەر وەکوو مردووم
قسەی خۆمان بێ حەشرت پێ کردووم
هیوام نەماوە تازە لەدەست چووم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە تاڵە ژیانم
لەژێر دەستیی تۆ زۆر پەرێشانم
لە ئینسان ناچم، عەینی حەیوانم
کەی ڕزگار ئەبم ماڵی وێرانم؟
وا بەخۆت ئەڵێی حامی گەلانم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە من بە تەماتم
چاوەڕێی نەهێنێ لوتف و خە ڵاتم
ببوژێتەوە خاکی و ڵاتم
هیچ گوێ نادەیتە دەرد و ئاواتم
چوونکە ئەیزانی بێ دەسە ڵاتم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە زوخاو ئەنۆشم
لە زوڵم و جەورت هەر چاو ئەپۆشم
بۆ ڕەزامەندی تۆ تێئەکۆشم

www.arsivakurdi.org

لەبەر تۆ زەربەم داوە لە خۆشم
وا تێگەیشتم کە چەند بێهۆشم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە تەفرەی خۆم داوە
وازم لە هەموو کەسێک هێناوە
تۆم گرتوە و دنیام خستۆتە لاوە
بۆیە پێم ئەڵێن کەر و ڕێشگاوە
ئەوەی تۆی ناسی ملی شکاوە
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە دەم بەهاوارم
جارێ ناپرسی لە حاڵی زارم
سووتام، پرووکام، زۆر بێقەرارم
ئەزانی لە تۆ بۆچی بێزارم؟
شارەزای دەردمی ناکەی تیمارم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە بەبێ زیاد و کەم
ئەپاڕێمەوە، هەر هاوار ئەکەم
یاخوا کافریش نەبێ بە جەستەم
وێڵ و سەرگەردان، بێ تین و خەستەم
هیچم پێناکرێ، دیل و دەسبەستەم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناهەق وا سووکت کردم؟

بیست و حەوت ساڵە دڵم لێت پڕە
ئەحواڵم بەدەس تۆوە زۆر شپرە
سەد بەڵێن دەدەی لەلای من تڕە
بەسیەتی ئیتر ئەم وڕە وڕە
نۆکەریت ناکەم ورگم هەڵدڕە

گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟

من ڕەنجبەرێکم پاک و بەسەزمان
هەوڵم بۆ داوی بە دڵ و بە گیان
بەسیەتی ئیتر درۆ و تەفرەدان
ئەمکەی بە دیلی عێراق و ئێران
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم؟
بۆچی بە ناحەق وا سووکت کردم؟ (شیعرەکە بۆ دەقە کوردییەکە لە لایەن وەرگێڕەوە و لەسەر ڕەزامەندی توێژەر زیاد کراوە)

بۆ بەشداربووانی ئاهەنگەکە، ئەم ڕووداوە ساتێکی لەبیرنەکراو بوو. چونکە ڕاوێژکاری بەریتانیا ڕۆڵی گرینگی گێڕا لە بەیەکەوەبەستنی ئەم بەشەی کوردستان بە عێراق و خەونی جو ڵانەوە ئازادیخوازە کوردییەکانی بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ناشت. ئەم بۆنە مێژووییەی نەورۆز بووەتە ڕەمزی بەرخۆدان دژی چەوساندنەوە و زۆرداری. لەبەر ئەوە ئەم جۆرە ڕێورەسمەی نەورۆز لەلایەن کوردەکان بەردەوام نوێ دەکرێتەوە و بووەتە نەریتێکی نەتەوەیی. لە سەردەمی بەعسدا، قەدەغەکردنی نەورۆز لەلایەن حکومەتی عێراقی ئەو کاتەوە ڕەهەندی سیاسی نەورۆزی کوردی بەهێزتر دەکرد. لە ڕاپەڕینی ١٩٩١، کورد سەرکەووتنی ڕاپەڕینی خۆیان بەسەر عێراقدا ڕاگەیاند و لە ١٩ ئاداردا هێزی عێراقیان لە کۆتا ناوچەی کێشەلەسەر، کە کەرکوکە دەرکرد (ماکدواڵ، ٢٠٠٤، لاپەڕە ٣٧٢) و ئاگری نەورۆزی سەرکەوتنیان لەوێ کردەوە. دوای بەدەستهێنانی خۆبەڕیوەبەری لە کوردستانی عێراقدا، نەورۆز وەک پشووی نیشتمانی بۆ پیرۆزکردنی ناسنامەی کورد بەڕەسمی ناسێندرا، بەگوێرەی ساڵنامەی حکومەتی هەرێمی کوردستان سێ ڕۆژ بۆ پشووی نەورۆز دیاری کراوە (حکومەتی هەرێمی کوردستان، ٢٠٢٠).

ئاشکرایە، ڕووداوەکانی کوردستانی عێراق کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر پارچەکانی تر هەیە و هەبووە. هەرچی دەربارەی کوردەکانی تورکیایە، بەهۆی حکومەتی تورکی دەیان ساڵە مافی کەلتوری و سیاسییان لێ ستێندراوەتەوە. جلوبەرگ و زمان و نەریتەکانیان و لە ناویشیاندا جەژنی نەورۆز، چەندین ساڵە بە پاڵپشتیی یاساکانی ئەو ڕژێمە قەدەغە یان سنوردار کراوە. دەوڵەتی تورک لە سەرەتادا هەوڵی دا، کە ئەو ئاهەنگە بسڕێتەوە یان تێکەڵ بە نەورۆزی فارسی بکات. چونکە گەلی کورد ئاهەنگی نەورۆز تەنیا وەک ئاهەنگێکی کەلتوری نابینن، بەڵکو وەک ڕۆژێک بۆ نوێبوونەوەی خەونی سەربەخۆیی و بەرخۆدانی خۆیان

دەیبینن، کە ئەمەش تێڕوانینێکی سیاسییە (هێرشلەر، ٢٠٠١؛ جامسۆن، ٢٠١٦؛ یانک، ٢٠٠٦). لە سا ڵانی نەوەدەکاندا، سەرۆک شارەوانییە کوردەکان لە تورکیا ناچار بوون لە جیاتی وشەی نەورۆز وشەی نڤروز بەکار بهێنن، ئەمەش بەهۆی قەدەغەکردنی پیتی 'ق، خ، و' بوو بەگوێرەی یاسا بەرکارەکانی ئەوسای تورکیا (جامسۆن، ٢٠١٦). چونکە ئەو پیتانە لە ئەلفبێی کوردیدا هەن و لە ئەلفبێی تورکیدا نین. دەوڵەتی نوێی تورکیا لەسەر بنەمای یەک نەتەوە و یەک زمان و یەکئا ڵا دامەزراوە. لەبەر ئەوە کورد و گروپە نەژادییەکانی دیکە بۆ ماوەی چەندین ساڵ جلوبەرگ و زمانی خۆیانیان لێ قەدەغە کرا. هەرچەندە کوردەکان ئەم قەدەغەکردنەیان هەرگیز پەسند نەکردووە، تەنانەت لە سەختترین بارودۆخەکاندا یادی نەورۆزیان کردووەتەوە. باجی ئەم جۆرە ئاهەنگانە بە ئازار بوو؛ یەکەم مۆڵەتی فەرمی بۆ ئاهەنگی نەورۆز لە تورکیا لە ساڵی ١٩٩٢ بوو؛ کە بووە هۆی ئەوەی سەربازانی تورکیا ئاهەنگگێران کۆمەڵکوژ بکەن. لەو یادەدا، هێزەکانی تورکیا لە شارۆچکەی جەزیرەی بۆتان چەندین خەڵکی مەدەنیان کوشت، کە دواتر بە نەورۆزی خوێناوی ناسرا (ئاڤێبووری، ١٩٩٦). هەروەها زۆربەی ئاگربەستەکانی نێوان پارتی کرێکارانی کوردستان و حکومەتی تورکیا لە نەورۆزدا بوون، کە یەکەم ئاگربەست لە ساڵی ١٩٩٣ و دواییین ئاگربەست لە ساڵی ٢٠١٣ بوو (ئەنسارئۆغلۆ، ٢٠١٣) لەم سا ڵانەی دواییشدا، ئەمە بووە بە نەریت کە گەلی کورد لە هەر شارێکی باکوری کوردستان ڕۆژێک بۆ ئاهەنگەکانی نەورۆز دیاری دەکەن و ئەم ئاهەنگگێرانانە نزیکەی هەفتەیەک بەر لە نەورۆز دەست پێ دەکەن. هەتا ئێستا لە تورکیا هیچ پشوویەکی فەرمی نییە کە تایبەت بێت بە نەورۆز. لەگەڵ ئەوەشدا شارەوانییە هەڵبژێردراوەکانی کورد یان حزبە کوردییەکانی وەک هەدەپە و دەبەپە بەبەرپرسیارەتی خۆیان هەڵ دەستن و ئاهەنگە جەماوەرییەکان ڕێک دەخەن. ئەوان نەورۆز بەکار دەهێنن بۆ ئەوەی خەڵکی ئاگاداربکەنەوە دەربارەی سیاسەتی دەوڵەتی فاشیستی تورکی. هەر ساڵێک دروشمێک دەلکێنن بە ناوی نەورۆزەوە، بۆ نمونە 'نەورۆزی ئازادی، نەورۆزی ئاشتی، نەورۆزی بەرخۆدان و هتد'. لە ئێستادا، سا ڵانە گەورەترین ئاهەنگی نەورۆز لە دیاربەکر 'ئامەد' ئەنجام دەدرێت، کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ٢١ی ئاداردا بەڕێوە دەچێت. لە ئامەددا، ملیۆنان کورد لە گۆڕەپانەکانی نەورۆز کۆ دەبنەوە و داواکارییەکانیان بۆ بەدەستهێنانی ئازادی و ئاشتی و سەربەخۆیی دوپات دەکەنەوە (فیلیپ، ٢٠١٧).

کوردەکانی ئێران بۆ ماوەیەکی زۆر لەژێر کاریگەریی فارسەکاندا بوون (ئیزادی، ١٩٩٢). لەگەڵ ئەوەشدا، تا ڕادەیەکی زۆر کەلتوری خۆیان پاراستووە. ئەوەی سەرنجڕاکێشە، هاوشێوەی فارسەکان، کورد لە ئێران بەگوێرەی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژی بەهار ئاهەنگی نەورۆز دەگێڕن. لە دواییین ئێوارەی مانگی ڕەشەمێ ئاگری نەورۆز هەڵ دەکەن و و لە یەکەم ڕۆژی مانگی خاکەلێوە

دەست بە ئاهەنگگێران دەکەن و سەردانی یەکتر دەکەن. لە ئێستادا نەورۆزی کورد لە ڕۆژهە ڵاتی کوردستان لە ژێر کاریگەری کۆمەڵەی حزبە ئۆپۆزسیۆنەکانی کورد دایە. ناوەندی هاوکاریی حیزبەکانی ئێران و پارتی ژیانی ئازادی کوردستان PJAK ناوی نەورۆز بە گوێرەی بارودۆخی سیاسیی کورد لەو پارچەیەی کوردستان دەنێن و داوا لە دانیشتوانی ناوخۆ دەکەن بۆ ئەوەی لە چەند شوێنێکی وەک ئاواییەکانی نێی و سلڤانا و نەستان و ...هتد کۆ ببنەوە. هاوشێوەی بەشەکانی دیکەی کوردستان ئەمە نمایشێکی سیاسییە لە دژی زوڵم و زۆرییەکانی ڕژێمی ئێران.

دەیان ساڵە کوردەکانی سوریا لە ڕووی سیاسییەوە کەمتر چالاک بوون بە بەراورد بە پارچەکانی دیکەی کوردستان. هەرچەندە ئەوانیش کاتێک هەوڵیان داوە ئاهەنگی نەورۆز بگێڕن، بەردەوام ڕووبەڕوی ئاستەنگ بوونەتەوە. بەهۆی ئەوەی عەلەوییەکانی سوریا خۆشیان ئاهەنگی نەورۆز دەگێڕن، ئەمە وای کردووە کە بە جۆرێک لە جۆرەکان چاوپۆشی لە ئاهەنگە کوردییەکانیش بکەن (ئیزادی، ١٩٩٢). دوای سەرهەڵدانی شەڕی ناوخۆیی سوریا، کوردانی سوریا بوون بە گروپێکی سیاسیی گرینگ. هەر زوو توانیان ناوچە ڕەسەنەکانی خۆیان کە بە 'ڕۆژئاوا یان ڕۆژئاڤا ' ناسراوە لە باکووری سوریا کۆنترۆڵ بکەن. پێش شەڕی ناوخۆی سووریا، زۆرێکیان ڕەگەزنامەی سوورییان پێ نەدرابوو و لەژێر زوڵم و زۆرداریدا مابوونەوە (ماکدواڵ، ٢٠٠٤). دوای ئەوەی ڕۆژئاڤایان کۆنترۆڵ کرد، هاوشێوەی کوردەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق نەورۆزیان بەیاسایی کرد. لە ئێستادا، لە ڕۆژئاوای کوردستان بۆ ماوەی سێ ڕۆژ بەبۆنەی جەژنی نەورۆزەوە پشووی نەتەوەییە. کاتێک تورکیا و بەکرێگیراوەکانیی تورکیا بەشێک لەو شارانەیان داگیر کرد، کە دانیشتوانەکەیان کورد بوون؛ وەک عەفرین، سەرەتا پەیکەری کاوەی ئاسنگەریان لە ناوەندی شاردا شێواند. چونکە ئەوانیش پێیان وابوو کە بەم جۆرە شکستی هێزە کوردییەکان ڕادەگەیەنن و دەبنە هۆکاری سڕینەوەی ناسنامەی کورد (عەشاوی، ٢٠١٨). ئەمەش مانایەکی گرینگی هەیە و دەیسەلمێنێت؛ کە نەورۆز و چوارچێوە مێژوویی و ئەفسانەییەکەی، کە خۆی لە کاوەی ئاسنگەردا دەبینێتەوە، نەک هەر وەک ڕەمزی نەتەوەیی لە لایەن کورد خۆیەوە سەیر کراوە، بەڵکو لەلایەن گروپە نەژادییەکانی دیکە و نەتەوە دراوسێکانی کوردیشەوە وەکو ڕەمز و ناسنامەی نەتەوەیی کورد سەیر دەکرێت.

ڕێوڕەسمی نەورۆزی فارسی

نەورۆز هەروەها بۆ فارسەکانیش یەکێکە لە گرینگترین ڕێورەسمەکان. ئەم فیستیڤاڵە سامانێکی زۆری وەک نەریت و جلوبەرگی کۆن لە خۆ دەگرێت. ئاماژە بە بەردەوامیی کەلتوری کۆنی فارسی دەکات، کە لە چەندین کوێرەوەری و بارودۆخی گوماناوی ڕزگاری بووە. هەروەها نەورۆز دەستپێکی سەری ساڵی

فارسییە. حەیدەری و مەلایەری دەڵێن نەورۆز زیاتر لە ٣٠٠٠ ساڵە لە یەکەم ڕۆژی بەهار یان لە کاتی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژدا بەڕێوە دەچێت، کە بە زۆری دەکەوێتە ١٩- ٢٠ ئادار و لە یەکەم ڕۆژی فەروەردین لە ساڵنامەی هەتاویی ئیسلامیدا دێت، هەرچەندە بۆ قسەکانیان هیچ بەڵگەیەک ناخانە ڕوو. بەپێی توێژینەوەکەی حەیدەری و مەلایەری (٢٠٠٤)، نزیکەی ٦٤٪ ی هەموو چالاکییەکانی نەورۆز لە ٢٠ی ئادار و بە پشتبەستن بە شوێنی شاری تاران لەسەر هێڵەکانی درێژی لەسەر نەخشەی جیهان ئەنجام دەدرێن. (خشتەی ١ ببینە).

ڕۆژەکانی مانگی ئادار	یەکسانبوونی شەو و ڕۆژ	ڕێژە
18	0	0
19	33	3.6
20	584	63.6
21	301	32.8
22	0	0

خشتەی یەکەم: ڕۆژەکانی یەکسانبوونی ڕۆژ و شەو بەگوێرەی ڕۆژژمێری ئێرانی (١٥٨٣-٢٥٠٠ز.)

جەژنی نەورۆز لە چەندین ڕێورەسم و نەریت پێک دێت، ئەو نەریتانە بە تێپەربوونی کات، بەهۆی ئەوگۆڕانکارییە کۆمە ڵایەتی و کەلتوریانەی لە ناوچە جیاجیاکاندا بەدی کراون، گۆڕاون. لەناو فارسەکاندا ئاهەنگی یەکەم ڕۆژی نەورۆز بە سەردانکیردنی خێزان و هاوڕێیان و گۆڕینەوەی دیاری دەست پێ دەکات. فارسەکان لەو باوەڕە دان نەورۆز بەبیرهێنەرەوەی بەهاکانە، کە دەبێتە هۆی لێکتێگەیشتن و یەکگرتن و ئاشتی و لەم ڕێگایەوە هەموو خەڵک پێکەوە دەبەستنەوە. لە کەلتوری فارسیدا ئامادەکاریی نەورۆز بە پاککردنەوەی ناو ماڵ دەست پێ دەکات، کە پێی دەڵێن 'خانە-تەکانی'. ئەمەش بە مەبەستی پاککردنەوەی ماڵە لە ناڕێکی و تەپوتۆز، کە لە ساڵی ڕابردووەوە لەوێ کۆبووەتەوە. هەروەها بەگوێرەی بۆچوونی فارسەکان، نەورۆز و ساڵی نوێ پاکی و تازەگەری بۆ خێزانەکان دەهێنێت. بەرلە نەورۆز گژ و گیا گەشە دەکات و سروشت نوێ دەبێتەوە. هەر بۆیە، گیا یەکێکە لە توخمەکانی سفرەی 'حەفت-سین'. خوان یان سفرەی حەفت-سین لە حەوت کەرەستەی ڕەمزی پێک دێت کە لە ئەلفبێی فارسیدا بە پیتی 'س' دەست پێ دەکەن. هەر پارچەیەک مانایەکی تایبەتی هەیە و ڕەمزێکی گرینگە، هەر وەک لە خشتەی دووەمدا ڕیز کراون. لەگەڵ نزیک بوونەوەی ساڵی نوێ ئەندامانی خێزان لە دەوری خوانی حەفت-سین کۆدەبنەوە و هیوا بۆ ساڵێکی تەندروست و بەختەوەر دەخوازن (زەمانی-فەراهانی، ٢٠١٣). لەوانەیە هۆکاری هەڵبژاردنی حەوت کەرەستە لە حەفت- سیندا پەیوەندی بە گرینگی ژمارە حەوتەوە هەبێت لە ئەفسانە فارسییەکاندا. بە بۆچوونی ئەلەڤیجە (٢٠١٣) حەوت ئاست بۆ بەدەستهێنانی پاکییەتی یان گەیشتن بە خوا لە ئایینی

زەردەشتیدا هەیە و بە پشتبەستن بەو ئایینە زەوی لە ٧ چین پێکهاتووە. خەڵک نیو کاتژمێر پێش ڕۆیشتن بۆ ناو ساڵی نوێ لە دەوری ئەم خوانە یان سفرەیە کۆ دەبنەوە. (خشتەی ٢ ببینە)

کەرەستە سەرەکییەکان	ڕەمز
1 . سێو	1. تەندروستی و جوانی
2 . سەوزە یان گیا	2. لەدایکبوونەوە و نوێبوونەوەی سروشت
3 . سنجید	3. خۆشەویستی و کاریگەربوون
4 . سماق	4. ڕەنگی هەڵهاتنی خۆر و ژیان
5 . سرکە	5. ئارامگرتن و تەمەن
6 . سیر	6. بۆ تەندروستییەکی باش و وەک دەرمان
7 . سەمەنو	7. شیرینی ژیان و منداڵبوون
کەرەستە زیادەکان	**ڕەمز**
1 . ئاوێنە	1. ڕەنگدانەوەی ڕابردوو، گەشبوونەوە و ڕاستگۆیی
2 . پرتەقاڵ و جامێک ئاو	2. زەوی لە ئاسماندا
3 . ماسییەکی ڕەنگینی زیندو لەناو ئاودا	3. ژیانێکی نوێ
4 . هێلکەی ڕەنگاوڕەنگ	4. زاوزێ و منداڵبوون
5 . پارەی ئاسن	5. هەبوونی و دەوڵەمەندی
6 . گوڵی سومبول	6. بەهار، ژیان، جوانی
7 . مۆم	7. ژیان و دوورکەوتنەوە لە شەیتان
8 . گوڵی ئەسپەند	8. چاو

خشتەی دووەم: بابەتەکانی حەفت-سین و مانا سیمبولییەکانیان

مەراسیمی تەواوەتیی نەورۆز لە ئێوارەی چوارشەممەی ساڵی ڕابردوو دەست پێ دەکات، کە بە 'چهارشنبەسوری' ناسراوە. لە کاتی خۆرئاوابووندا مەڕاسیمی ئاگرکردنەوە بەڕێوە دەچێت و خەڵکی هاوار دەکەن و باز بەسەر ئاگردا دەدەن و دەڵێن: 'زردی من از تو سرخی تو از من' واتە 'ڕەنگە زەرد و لاوازەکەی من بۆ تۆ، ڕەنگە سور و جوانەکەی تۆ بۆ من'. ئامانجی ئەم مەڕاسیمە بەهێزکردنی پەیوەندیی نێوان خەڵکە (سیمائی، ٢٠٠٨). یادکردنەوەی چوارشەممە سوری کە پێش نەورۆز ئەنجام دەدرێت، چەندین نەریت لە خۆ دەگرێت. هەندێک پێیان وایە، کە چوارشەممە سوری لە ئایینی زەردەشتییەوە سەرچاوەی گرتووە و مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی ١٧٢٥ ساڵ پ.ز. (ڕێختەر، ٢٠٠٥). چوارشەممە سوری لە چالاکیی جۆراوجۆر پێک هاتووە، کە ئاگر کردنەوە و بازدان بەسەریدا بەشی سەرەکییە، بەدوای ئەویشدا ئەمانە هەن 'قاشق زنی'، 'ئاشی موراد'، 'فالگوشی و شل-اندازی'. لە دوای ئەم چالاکییانە،

نەورۆز بە سیزدەبەدەر کۆتایی دێت، کە ئەویش بە ڕۆژی سروشت لە ئێران ناسراوە. خەڵک لەگەڵ کەسوکارەکانیان دەچنە دەشت و ڕۆژێک لەناو سروشتدا بەسەر دەبەن و یاری دەکەن و دیمەنی جوان دەبینن. کچ و ژنە گەنجەکان لە کاتی گوتنی گۆرانییە کۆنەکان گژ و گیای نەورۆز لە قژی یەکتر دەبەستن، بە هیوای ئەوەی پێش نەورۆزی داهاتوو هاوسەرگیرییەکی باش بکەن یان منداڵێکی نوێ بخەنەوە (سیمائی، ٢٠٠٨، لاپەڕە ١٤٠٤). بەدرێژاییی مێژوو هەندێک جار بۆنەکانی نەورۆز بەئەرێنی و هەندێک جاریش بە نەرێنی سەیر کراون. لەم سەردەمەدا شێوازی یادکردنەوەی نەورۆز گونجێندراوە و پەیوەست کراوە بە تێڕوانینی کۆمە ڵایەتی، پێکهاتەی کۆمە ڵایەتیی مرۆڤەکان، گونجان و نەگونجانی ڕێورەسمەکان لەگەڵ یاسا حکومییە بەرکارەکاندا (بێگوناھ، ٢٠١٦).

میتۆدی توێژینەوە

لەو توێژینەوەیەدا، شێوازی چاوپێکەوتنی نیمچە کراوە بەکارهێنراوە بۆ کۆکردنەوەی داتای خوێندکارانی کورد و فارس لە زانکۆی EMU لە باکوری قوبرس. بەشداربووان بە تەکنیکی هەڵبژاردنی مەبەستدار هەڵ بژێردراون. چاوپێکەوتنی نیمچە کراوە گفتوگۆیەکی زارەکییە کە توێژەر هەوڵ دەدات زانیاری لە کەسێکی دیکە وەربگرێت لە ڕێگای ئامادەکردنی چەند پرسیارێک کە خاڵی سەرەکیی بابەتەکە دیاری دەکەن. لە کاتێکدا هەموو سەرنجەکان لەسەر ناوەڕۆکەکەیە و لەم ڕێگەیەوە توێژەر هەوڵ دەدات زانیاریی زیاتر لەسەر ئەو بابەتە بدۆزێتەوە (ئاوی و دومای، ٢٠١١). چاوپێکەوتنی نیمچە کراوە یەکێکە لە باوترین ڕێگاکانی چاوپێکەوتن لەم جۆرە توێژینەوانەدا، چونکە دەکرێت گۆرانکاری تێدا بکرێت و گفتوگۆ هەڵ دەگرێت و تێگەیشتنی ئاسانە (کڤالە و برینکمان، ٢٠٠٩). بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانی نێوان نەورۆزی کوردی و فارسی چاوپێکەوتنەکان ڕووبەڕوو ئەنجام دەدرێن. هەروەها، بۆ دۆزینەوەی ئەوەی کە ژیان لە دەوەوەی و لات هیچ گۆرانکارییەکی لە شێوازی ئاهەنگگێڕانی نەورۆز لەلایەن خوێندکارانەوە دروست کردووە یاخود نا، بۆ دڵنیابوون لە گفتوگۆ و گرینگی بابەتەکە، ڕێبەری چاوپێکەوتن ئامادە کراوە و جەخت لەسەر گفتوگۆکردنی ئەم بابەتانە دەبێت؛ (١) تێڕوانینی بەشداربووان بۆ یادکردنەوەی نەورۆز (٢) مانای وشەی نەورۆز لە ڕوانگەی بەشداربووانەوە، (٣) چالاکییە سەرەکییەکانی یادکردنەوەکانی نەورۆز (٤)جیاوازیی نەورۆز لە ناوخۆی و لات و لە دەرەوەی و لات. هەموو بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکانی ئەم توێژینەوە خوێندکار بوون. بەشداربووان سەر بە دوو باکگراوندی نەتەوەیی جیاواز بوون، کە پێک هاتبوون لە ٥ کورد و ٥ فارس. قسەکەرەکان ٦ کچ و ٤ کوڕ بوون، تەمەنی هەموویان لە خوار ٣٥ ساڵیەوە بوو. خشتەی (٣) کورتەیەک لە زانیارییە کەسییەکانی بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکە پیشان دەدات. هەموو چاوپێکەوتنەکان لە ناو

حەرەمی زانکۆ ئەنجام دراون. هەر چاوپێکەوتنێک٣٠ بۆ ٤٥ خولەکی خایاندووە. هەموو بەشەکانی چاوپێکەوتنەکە تۆمار کراون و دواتر وەرگێڕانی فارسی و کوردی کراون. بۆ ئەوەی لە هەڵە تێگەیشتن بە دوور بین، دووبارە وەرگێران بۆ چاوپێکەوتنەکان کراوەتەوە و دەقە ڕەسەنەکان و دەقە وەرگێڕدراوەکان بەراورد کراونەتەوە. داتا کۆکراوەکان وەرگێڕانیان بۆ کراوە و شڕۆڤە کراون. داتان لەسەر بنەمای توێژینەوەی بێرگ و هاورێکانی (٢٠٠٤) بەم هەنگاوانە شڕۆڤە کراون: (١) بابەتەکان بە وریاییەوە خوێندراونەتەوە بۆ ئەوەی ئاستی تێگەیشتنی توێژەر زیاتر بێت و ئامادەکاری بۆ بەکۆدکردنیان بکرێت. (٢) بە سودەوەرگرتن لە توێژینەوەکانی پێشتر جۆرەکان و شێوەی کۆدکردنەکە ڕێک خراوە (٣) لە کۆتاییدا لیستی کۆدکردنەکان بەکار هێندراوە بۆ پەرەپێدانی تیۆرەکە و پێکهاتەی توێژینەوەکە. هەر یەک لە بەشداربووان ژمارەی تایبەتییان پێ دراوە بەمەبەستی ئاسانکاری بۆ گفتوگۆکردنی دۆزینەوەکانی توێژینەوەکە. (خشتەی ٣ ببینە).

ID	Gender	Age	Position	Been to North Cyprus from	Community
1	Male	Below 25	M.S student	2015	Kurdish
2	Female	26-35	PHD student	2014	Kurdish
3	Female	Below 25	B.S student	2014	Kurdish
4	Male	26-35	PHD student	2016	Kurdish
5	Male	26-35	PHD student	2015	Kurdish
6	Female	26-35	PHD student	2013	Persian
7	Female	Below 25	M.S student	2011	Persian
8	Female	26-35	M.S student	2015	Persian
9	Female	26-35	PHD student	2012	Persian
10	Male	26-35	PHD student	2012	Persian

خشتەی سێیەم: پرۆفایلی بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکان

دۆزینەوەکان : بنەچە و مانای ڕەمزیی نەورۆز

داوا لە بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە کرا بۆ ئەوەی سەرنجی گشتیی خۆیان و ئەفسانەی گروپە نەژادیەکانی خۆیان دەربارەی نەورۆز ڕوون بکەنەوە. دۆزینەوەکان ئەوە دەردەخەن چەند جیاوازییەک لە بنەچەی ئاهەنگی نەورۆز لە ڕوانگەی کورد و فارسەوە هەیە. بۆ کورد نەورۆز بۆنەیەکی ڕەمزییە. کورد نەورۆز بە ئەفسانەی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکی زۆردار دەبەستنەوە. لە تیروانینی کورداندا، نەورۆز ڕەمزی ئازادی و جەنگانە دژی دیکتاتۆریەت لە ئێستادا. هەروەها، لە ڕووی مێژووییەوە، کوردەکان پێیان وایە، کە سەرکەووتنی کاوە بووە هۆی سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتی ماد. یەکێک لە بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکە دەڵێت:

مێژووی نەورۆز بە ئەفسانەی کاوە و زوحاک دەست پێ دەکات. هەزاران ساڵ پێش ئێستا دیکتاتۆرێکی زۆر خراپ بە ناوی زوحاک هەبووە. ڕۆژێک کاوە بە چەکوشەکەی زوحاک دەکوژێت. دوای کوژرانی زوحاک گەلی کورد بە بۆنەی

کۆتایی هاتنی دیکتاتۆریەت ئاگر لەسەر چیا دەکەنەوە و ئاهەنگ دەگێڕن. پاشان خەڵکی ناوچەکە ئەو ڕۆژەیان ناوناوە نەورۆز. دواتر ئیمپراتۆریەتی کوردیی ماد دامەزرا (چاوپێکەوتنی ژمارە ٥، نێر، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ)

بە پێچەوانەوە، بنەچە و سەرەتای نەورۆز بۆ فارسەکان زۆر ڕوون نییەبە ڵام باوەڕیان وایە کە ئەم فیستیڤاڵە بۆ هەزاران ساڵ پێش ئێستا دەگەڕێتەوە کە لە مێژووی ئێرانییە کۆنەکانەوە وەرگیراوە. ئەوان پێیان وایە، کە هەموو ساڵێک زەردەشتییەکان لە سەرەتای بەهاردا بۆ نوێبوونەوە و بەپیتبوونی زەوی ئاهەنگیان گێراوە. لەبەر ئەوە بۆ خەڵکی فارس نەورۆز ساتی گەڕانەوەی زەوییە بۆ دۆخی نوێ بوونەوە.

هەزاران ساڵ پێش ئێستا ئێرانییە کۆنەکان ئاهەنگی نەورۆزیان لە سەرەتای بەهاردا دەگێڕا، کە لە ئایین و کەلتوری زەردەشتییەوە وەرگیراوە. لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی هەخامەنشینەکانەوە هەتا ئێستا ئێرانییەکان ئاهەنگی نەورۆز دەگێڕن (چاوپێکەوتنی ژمارە ٦، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ).

ئەگەر بەیەکەوە سەیری توێژینەوەکانی پێشتر و ئەم دو تێڕوانینەی سەرەوە بکرێت، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە نەریتی نەورۆزی کوردی بە هۆی بارودۆخی سیاسیی کورد زۆر گۆڕاوە. نەورۆزی کوردی لە بۆنەیەکی کەلتوریەوە بووە بە بۆنەیەکی سیاسی و هەستێکی نەتەوەیی گشتی دروست کردووە، بۆ ئەوەی کوردەکان بتوانن ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان بپارێزن و لەناو ناسنامەی دەوڵەتە داگیرکەرەکاندا ون نەبن. لەگەڵ ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی تێگەیشتنێکی نوێ بۆ یادی نەورۆز دروست بوو. کوردەکان بەتایبەت لە شاری سلێمانی جەژنی نەورۆزیان وەک ڕۆژی بەرخۆدان دیاری کرد لە دژی پێکهێنانی دەوڵەتی عێراق بە فەرمانی بەریتانیا. شعری بەناوبانگی نەورۆز، کە لەلایەن پیرەمێردی شاعیر نوسراوە و دواتر لەلایەن حەسەن زیرەک کراوە بە گۆرانی کاریگەریەکی زۆری لەسەر نەوەی نوێ دروست کردووە. شیعرەکە ئەم دەقەی خوارەوەیە، کە لە ١٩٤٨دا نوسراوە:

ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە، نەورۆزە، هاتەوە
جەژنێکی کۆنی کوردە بەخۆشی و بەهاتەوە

چەند ساڵ گوڵی هیوای ئێمە پێ پەست بوو تاکوو پار
هەر خوێنی لاوەکان بوو گوڵی ئاڵی نەوبەهار

ئەو ڕەنگە سوورە بوو، کە لە ئاسۆی بڵندی کورد
مژدەی بەیانی بۆ گەلی دوور و نزیک ئەبرد

نەورۆز بوو ئاگرێکی وەهای خستە جەرگەوە
لاوان بە عەشق ئەچوون بە بەرەو پیری مەرگەوە

وا ڕۆژ هە ڵات لە بەندەنی بەرزی و ڵاتەوە
خوێنی شەهیدە ڕەنگی شەفەق شەوق ئەداتەوە

تا ئێستە ڕووی نەداوە لە تاریخی میللەتا
قەڵخانی گوللە سنگی کچان بێ لە هەڵمەتا

پێی ناوێ بۆ شەهیدی وەتەن شیوەن و گرین
نامرن ئەوانە وا لە دڵی میللەتا ئەژین. (شیعرەکە بۆ دەقە کوردییەکە لە لایەن وەرگێڕەوە و لەسەر ڕەزامەندی توێژەر زیاد کراوە)

هەرچی سەبارەت بە ڕێککەوتی نەورۆزە، دیسان جیاوازییەکی بەرچاو لە نێوان کورد و فارسدا هەیە. زۆربەی بەشداربووانی کورد ڕۆژی نەورۆزیان بە بە ڕۆژی ٢١ی ئاداری هەموو ساڵێک دیاری کرد و ئەوان گوتیان کە لە ئێوارەی ٢٠ی ئادار دەست بە ئاهەنگگێڕان دەکەن. بە ڵام کوردانی ئێران هێشتا بەگوێرەی یەکسانبوونی شەو و ڕۆژ لە بەهاردا ئاهەنگی نەورۆز دەگێڕن. مانگە کوردییەکان کە بەگوێرەی شەو و ڕۆژی بەهار دانراون ئەمانەن: [خاکەلێوە گو ڵان، جۆزەردان، پوشپەڕ، گەلاوێژ، خەرمانان، بەران، خەزان، ساران، بەفران، ڕێبەندان، ڕەشەمێ] (چاوپێکەوتنی ژمارە ٤، نێر، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ). لەلایەکی دیکەوە، بەشداربووانی فارس دەڵێن کات و ڕۆژی نەورۆز هەموو ساڵێک دەگۆڕێت بەگوێرەی ڕۆژژمێری هەتاوی خۆیان، هەروەها دەڵێن لەوانەیە لە ١٩، ٢٠ یان ٢١ ی ئادار ئەم دیاردەی یەکسانبوونە ڕوو بدات و نەورۆزیش گرێدراوی ئەمەیە. هەروەها لە ڕۆژ و کاتژمێر و خولەک و چرکەی جیاوازدا ڕوو دەدات. مانگە فارسییەکان ئەمانەن: [فەروەردین، ئوردیبەهەشت، خورداد، تیر، مورداد، شەهریوەر، میهر، ئابان، ئازەر، دەی، بەهمەن، ئیسفەند] (چاوپێکەوتنی ژمارە ٦، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ). دۆزینەوەکان ئاماژە بەوەش دەکەن کە ماوەی نەورۆزی کوردان سێ ڕۆژە، کە پشووە لە هەرێمی کوردستانی عێراق و خۆبەڕێوەبەریی ڵکوور و ڕۆژهە ڵاتی سوریا 'ڕۆژئاڤا' (چاوپێکەوتنی ژمارە ١، نێر، تەمەن خوار ٢٥ ساڵ). هەروەها کوردانی ئێران دەرفەتی ئاهەنگگێڕانیان هەیە لە ماوەی پشووی فەرمی تایبەت بە نەورۆز، کە لە ئێراندا وەک پشوویێکی سەرتاسەری ڕادەگەیەندرێت. لەگەڵ ئەوەشدا، ڕژێمی ئێران ڕێگری لە کۆبوونەوە و ئاهەنگی نەورۆزی کوردان دەکات بە شێوازە کوردەوارییەکە. بەهەمان شێوەی ئێران

www.arsivakurdi.org

توركیاش هەموو شێوازێک بەکار دەهێنێت بۆ دورخستنەوەی گەلی کورد لە ئاهەنگگێڕانی جەژنی نەورۆز. خۆشبەختانە، لەم چەند ساڵەی دواییدا پرۆپاگەندەکانی حکومەتی توركیا کاریگەریان نەبووە. لە ئێران فارسەکان نزیکەی هەفتەیەک ئاهەنگ دەگێڕن و دوای سێزدە ڕۆژ دەچنە دەرەوە بۆ سەیران کە پێی دەگوترێت سێزدەبەدەر. شێوازی ئاهەنگگێڕانی فارسەکان بەهۆی هەبوونی ڕژێمی ئیسلامی لە و ڵاتەکەدا زۆر گۆڕاوە. سیستەمە نوێیەکە ڕێگە بەو چالاکییانە نادا کە دژی یاساکانی ئایینی ئیسلامن، وەکو؛ سەما یان شاییکردن لە شوێنی گشتیدا.

هەروەها، شایەنی باسکردنە نەورۆزی کوردی هەندێک ڕەمزی تایبەت و دیاریکراوی هەیە وەکو ئاگرو بەرزکردنەوەی دوو پەنجە و ڕەنگی ئا ڵای کوردستان کە ' زەرد، سەوز و سور'ە. هەروەها، نەورۆزی و گوڵە نێرگزیش، کە لە بەهاردا دەڕوێت، بەشێکن لە ڕەمزەکانی نەورۆزی کوردەواری. لە ناو کورددا، نەورۆز بووەتە فیستیڤاڵێکی سیاسی و هەمیشە وەک نامەیەکی سیاسی بەکار دەهێندرێت بۆ دوپاتکردنەوەی ئارەزووی سەربەخۆبوونی گەلی کورد. بەشداربووان تێبینیان کردووە کە هەندێک مانای ڕەمزیی تر هەن بۆ نەورۆز، بۆ نمونە نەورۆز وەک ڕەمزی ئاشتی و بەرخۆدان (چاوپێکەوتنی ژمارە ٢، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ) .یەکێکی دیکە لە بەشداربووان ڕوای وایە، کە نەورۆز سەرکەووتنی سیاسی بۆ کوردان دەهێنێت (چاوپێکەوتنی ژمارە ١، نێر، خوار ٢٥ ساڵ) .بە پێچەوانەوە نەورۆزی فارسی سیاسی نییە و تەنیا بۆنەیەکی کەلتوریە. فارسەکان گژ و گیا وەکو توخمێکی گرینگی نەورۆز سەیر دەکەن، کە ڕەمزی دووبارە لە دایکبوون و نوێ بوونەوەیە (چاوپێکەوتنی ژمارە ٨، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥).

ئەنجامی دۆزینەوەکانی ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی سەرەکی دەری دەخەن؛ کە نەورۆز بۆ گەلی کورد بۆنەیەکی سیاسییە، بەتایبەتی لەم سا ڵانەی دواییدا چونکە لەم ڕێگەیەوە خواستی خۆیان بۆ سەربەخۆیی و ئازادی دەر دەبڕن. بە ڵام بۆ فارس، بۆنەیەکی کەلتوریە و بەبێ هیچ زەخت و زۆرێکی سیاسی هەموو بەهارێک یادی دەکەنەوە بۆ ئەوەی ئاهەنگی سەری ساڵی نوێ بگێڕن. لەوانەیە ئەمە بە هۆی ئەوە بێت کە فارسەکان دەوڵەتی تایبەت بە خۆیانیان هەیە و کوردەکان نییانە.

دۆزینەوەکان: نەریت و چالاکییەکانی نەورۆز

خاڵی هاوبەش و جیاوازیی زۆر هەیە لە نێوان هەر دووک کەلتوری کوردی و فارسیدا سەبارەت بەو چالاکییانەی لە فیستیڤاڵی نەورۆزدا ئەنجام دەدرێن. لە کەلتوری کوردیدانەورۆزی هەیە. مندا ڵان دەچنە دەرەوە و لە دەرگای ما ڵان دەدەن، ئەمەش پێی دەگوترێت هەلاوە و مەلاوە. هەلاوە مەلاوە ناوی گۆرانییەکە کە لەو ڕۆژەدا مندا ڵان دەیڵێن. خەلک دیاری جۆراوجۆریان دەدەنێ، بە تایبەت

هێلکەی ڕەنگا و ڕەنگ. هێلکەکان لەگەڵ پیاز دەکوڵێنن بۆ ئەوەی هێلکەکان ڕەنگ بگرن. لە ئێستادا، خەلک ڕەنگی جیاواز بۆ هێلکەکان بەکار دەهێنن. هەروەها جلوبەرگی ڕەنگاوڕەنگی کوردی دەپۆشن، کە زۆربەیان ڕەنگی سەوز و سور و زەردن. چونکە ئەو ڕەنگانە هێمای ڕەنگەکانی ئا ڵای کوردستانن. کاتێکی خۆش و پڕ لە هەڵپەڕکێ بە بۆنەی سەری ساڵی کوردییەوە بەسەر دەبەن (چاوپێکەوتنی ژمارە ٢، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ). کچ و کوڕە دڵدارەکان سێوی مێخەکڕێژ وەک دیارییەکی بەنرخ و بێهاوتا بە یەکتری دەدەن، کە لەم سا ڵانەی دواییدا 'ڤین-سێڤ'یشی پێ دەگوترێت. سێوی مێخەکڕێژ دیارییەکی نایابە، کە کوڕ و کچەکان لە نەورۆزدا وەک دیاری بەیەکتری دەبەخشن (چاوپێکەوتنی ژمارە ٤، نێر، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ) .

لە کەلتوری فارسیدا، هەندێک لە چالاکییەکان بەر لە هاتنی نەورۆز ئەنجام دەدەرێن، وەکو پاککردنەوەی ماڵ، چاندنی گژ و گیا، چوارشەممە سوری و کڕینی جلوبەرگی نوێ. هیچ یاسایەک نییە بۆ ماڵ پاککردنەوە. ئەمە پەیوەستە بە بارودۆخی ئابوریخەڵکی، بە ڵام جلوبەرگی نوێ پێویستە پێش نەورۆز بکڕدرێت (چاوپێکەوتنی ژمارە ٨، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ). بەشداربووانی فارس باسیان لە لەبەرکردنی جلوبەرگی نەریتیی خۆیان نەکرد لە نەورۆزی فارسیدا، هەروەها دیاریی نەورۆز و سێوی مێخەک ڕێژیان نییە، کە لە جەژنی نەورۆزی کوردانداهەیە. بە پێچەوانەوە، ماڵ پاککردنەوە و چاندنی گژ و گیا لەلایەن بەشداربووە کوردەکانەوە باس نەکرا. لە هەر دووک کەلتورەکەدا، لە ڕۆژی نەورۆزدا خەڵکی ئاگر دەکەنەوە. فارسەکان لە چوارشەممە سوریدا، کە دەکەوێتە کۆتا چوارشەممەی ساڵ بەسەر ئاگرەکەدا باز دەدەن و هیوای تەندروستی و دڵخۆشی دەخوازن.

بۆ خەڵکی فارس ئاگر ڕەمزی پاکییە کە پەیوەندی بە ئایینی زەردەشتییەوە هەیە. بە شێوەیەکی ئاسایی لە کۆتا چوارشەممەی هەموو ساڵێک لە کاتی خۆرئاوابووندا ئاهەنگ دەگێڕین و لە گۆڕەپانی ماڵەوە و شوێنی جیاواز یان لەسەر شەقام ئاگری بچوک دەکەینەوە. پاشان لەگەڵ ئەندامانی خێزان و هاوڕێیان کۆدەبینەوە و لە کاتی بازدان بەسەر ئاگردا 'زەردی من بۆ تۆ، سوری تۆ بۆ من' دەڵێینەوە. وا بیردەکەمەوە، کە ئەم نەریتە لە ئایینی زەردەشتییەوە وەرگیرایێت. چونکە زەردەشتییەکان باوەڕیان بەوە هەبووە کە ئاگر پاکترین و بێخەوشترین شتە لە جیهاندا (چاوپێکەوتنی ژمارە ٦، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ).

لەلایەکی ترەوە، گەلی کورد شەوێک بەر لە نەورۆز ئاگر دەکەنەوە و لە دەوری ئاگرەکە گۆڤەند و شایی دەگێڕن و هیوا بۆ ئاشتی و ئازادی دەخوازن. بەهەمان شێوەی فارسەکان، هەندێک لە کوردەکانیش باوەڕیان وایە بنەچەی کردنەوەی ئەم ئاگرە لەم ڕۆژەدا پەیوەندی بە ئایینی زەردەشتییەوە هەیە.

لە ئێوارەی ٢٠ی ئادارا ئاگر دەکەینەوە و ئاهەنگی گەورە ئەنجام دەدەین، هەموومان لە دەوری ئاگرەکە کۆدەبینەوە و شایی دەکەین و هیوا بۆ ئازادی دەخوازین. ئاهەنگی زۆر گەورە ئەنجام دەدەرێت هەندێجار لە شارەکانی وەک سلێمانی و هەولێر بە میۆنان خەڵک کۆ دەبنەوە (چاوپێکەوتنی ژمارە ٣، مێ، خوار ٢٥ ساڵ).

هەرچەندە، هەندێک لە کوردانی ئێران باوەڕیان وایە چوارشەممە سوری بەشێک نییە لە کەلتوری ئەوان، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک لە نەوەی نوێی کوردانی ئێران هاوشێوەی فارسەکان ئاهەنگ دەگێڕن (چاوپێکەوتنی ژمارە ١، نێر، خوار ٢٥ ساڵ). ئەمەش بەڵگەیە لەسەر کاریگەریی کەلتوری زاڵ بەسەر کەلتوری کەمینەکان لە ڕووی ژمارەوە. بەشداربووانی هەر دووک گروپی کورد و فارس باسی خواردن و گۆرانی و هەڵپەڕکێی نەریتی خۆیانیان کرد کە لە ڕۆژی نەورۆزدا ئەنجامی دەدەن. لە ڕاستیدا ئەم چالاکییانە بەشێکی دانەپراون لە نەورۆزی هەموو گەلانی دیکەش:

بۆ هەر ڕۆژێکی نەورۆز خواردنی تایبەت ئامادە دەکەین. بۆ چوارشەممە سوری' ئاش ڕێشتی' ئامادە دەکەین کە سوپێکی تایبەتیی فارسییە، هەروەها لە ڕۆژی نەورۆزدا 'سەبزی پۆلۆ ماهی' ئامادە دەکەین، کە برنجە لەگەڵ سەوزەوات و ماسی تێکەڵ کراوە. هەروەها، چەندین جۆری جیاوازی شیرینی و شەکرۆکە لە ماوەی نەورۆزدا پێشکەش دەکرێت (چاوپێکەوتنی ژمارە ٩، مێ، تەمەن ٢٦-٣٥ ساڵ).

بە شێوەیەکی ئاسایی، هەر وەک لە کەلتوری کوردیدا باوە، بەر لە نەورۆز گۆشت و چەرەسات دەکڕین. بە پێی بارودۆخ و خواستی خێزانەکان هەندێک خواردنی دیکەش دەکڕین. لە ناو کورداندا، دۆڵمە و گۆشتی برژاو و بریانی خۆشترین و باوترین خواردنن لە ڕۆژی نەورۆزدا (چاوپێکەوتنی ژمارە ٤، نێر، تەمەن ٢٦-٣٥).

بەگوێرەی قسەی بەشداربووان، ڕۆیشتن بۆ سەیران بەشێکی گرینگی ڕێورەسمی نەورۆزە لەناو هەر دووک کەلتوردا. هەرچەندە، فارسەکان لە ١٣یەمین ڕۆژی مانگی فەروەردین کە دەکاتە ١٣ ڕۆژ دوای دەستپێکی نەورۆز دەچن بۆ سەیران. کوردەکان بەنزیکەیی لە هەرسێ ڕۆژی نەورۆز گەشت دەکەن و دەچن بۆ سەیران. لە کەلتوری فارسیدا ماوەی نەورۆز لە سێزدەبەدەر کۆتایی دێت، هەروەها ئەو ڕۆژە بە ڕۆژی سروشت ناسراوە (چاوپێکەوتنی ژمارە ٧، مێ، تەمەن خوار ٢٥ ساڵ). بەگوێرەی بەشداربووە فارسەکان ئاو ڕەمزی گەشانەوە و ڕووناکییە. بە خستنە ئاوی هەندێک گژ و گیای بەهاری ئاواتەکانیان لەوانەیە بێتە دی. لەگەڵ ئەوەشدا دۆزینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە فارسەکان خوانی حەفت‌سین یان لە نەورۆزدا هەیە بە لام خەڵکی کورد باسی حەفت-سین یان نەکرد.

www.arsivakurdi.org

دۆزینەوەکان: ئاهەنگگێڕانی نەورۆز لە دەرەوەی وڵات

بەنزیکەیی هەموو بەشداربووانی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیان دووپات کردەوە کە ئاهەنگگێڕانی نەورۆز لە وڵاتی خۆیان زۆر جیاوازە لە گێڕانی ئاهەنگی نەورۆز لە دەرەوەی وڵات، بە تایبەت باکوری قوپرس کە شوێنی ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بوو. خوێندکارانی کورد و فارس هەر دووک گوتویانە، کە لە وڵاتی خۆیان لەگەڵ هاوڕێ و خێزان و خۆشەویستانیان کۆدەبنەوە، لە کاتێکدا لە باکوری قوپرس وا نییە. هەروەها بەشداربووەکان ئاماژەیان بەوەش کرد کە بەهۆی خوێندنەکەیانەوە ئاسان نییە ئاهەنگی نەورۆز بگێڕن وەک لەوەی لە وڵاتی خۆیان دەیان کرد (چاوپێکەوتنی ژمارە ١٠، نێر، تەمەن ٢٦-٣٥). لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک لە خوێندکارەکان گلەیی لە بەڕێوبەرایەتیی زانکۆ دەکەن چونکە ڕێورەسمی نەورۆز بە کەم سەیر دەکەن و بە ئەنقەست هەوڵ دەدەن خوێندکاران بێبەش بکەن لەم یادە. بەڕێوبەرایەتیی زانکۆ پیرۆزبایی جەژنی نەورۆز لە فارسەکان دەکات، لە کاتێکدا ڕێگری لە جەژنی نەورۆزی کوردان دەکات. هەروەها لۆمەی مامۆستاکانیان کرد لەسەر ئەوەی داواکاری خوێندکارە فارسەکان بۆ وەرگرتنی ئەرکەکانیان لە دوای جەژنی نەورۆز پەسەند دەکەن، لە کاتێکدا هەمان داواکاری لەلایەن خوێندکارە کوردەکان دەکرێتبە ڵام ڕەت دەکرێتەوە.

هەموو ساڵێک لە ٢١ی ئادارا تاقیکردنەوەی زۆرمان هەیە و ناتوانین بگەڕێینەوە بۆ کوردستان. ئەگەر بمانەوێت لێرە ئاهەنگی نەورۆز بکەین، ئەوا ئامادەی ئەو بەرنامانە دەبین کە لەلایەن کۆمەڵەی خوێندکارە کوردەکانەوە ڕێک خراوە. لێرە هەمیشە ئاهەنگەکانی نەورۆز سنوردار دەکرێن و ڕێگریان لی دەکرێت لە لایەن دەسە ڵاتە تورکییەکەی ئەم هەرێمەوە. ئێمە ناتوانین یادی نەورۆز بکەینەوە، وەک ئەوەی کە خۆمان دەمانەوێت (چاوپێکەوتنی ژمارە ٥، نێر، خوار ٢٥ ساڵ).

هەروەها دۆزینەوەکانی ئەم توێژینەوەیە دەریان خستووە بەهۆی هاوبەشییە کەلتوریییەکانیان لە ئاهەنگی نەورۆزدا، خوێندکارانی هەر دووک کۆمەڵگاکە کاریگەرییان بەسەر یەکترەوە هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا وا دیارە خوێندکارە کوردەکان زیاتر لە ژێر کاریگەریی فارسەکاندا بن. چونکە کوردەکان نوێنەرایەتیی کۆمەڵگایەکی بچوکی کوردی دەکەن لە باکوری قوپرسدا، لەبەرامبەردا ژمارەی خوێندکارە فارسەکانی ئەوێ زۆر زیاترە.

خشتەی ٤ پوختەیەک لە خاڵی هاوبەش و جیاوازی لە نێوان نەورۆزی کورد و فارس پیشان دەدات (خشتەی ٤ ببینە).

نەورۆزی کوردی	نەورۆزی فارسی
فیستیڤاڵێکی سیاسی و کەلتوریی سەرەکیترین ڕەمزەکانی بریتین لە؛ ئاگر، ڕەنگی کەسک و سور و زەرد،	فیستیڤاڵێکی کەلتوریی سەرەکیترین ڕەمزەکانی بریتین لە؛ ئاگر، چوارشممە سوری، حەفت-سین و خانە

نیشانەی دو پەنجە بۆ سەرەوە و نەورۆزی (وەک سێوی مێخەکرێژ یان هێلکەی ڕەنگکراو)	تەکانی
لە ڕوانگەی سیاسییەوە، نەورۆز هێمای بەرخۆدانە لە دژی چوار وڵاتە داگیرکەرەکەی کوردستان و یەکگرتنی کورد.	نەورۆز لە لای فارس ڕەمزێکی سیاسی نییە.
چلاکییە سەرەکییەکان لە نەورۆزدا بریتین لە؛ ئاهەنگگێران و کۆبونەوەی سیاسی، سەیرانکردن و چونە دەرەوەی شارەکان، ئاگرکردنەوە، هەڵپەڕکێ و گۆرانیگوتن.	کۆبونەوە لە گروپی بچوک بچوکدا، سەیرانکردن و چونە دەرەوەی شارەکان، سەماکردن و گۆرانیگوتن.
سێ ڕۆژ پشووە لە هەر یەک لە هەرێمی کوردستان و ڕۆژئاوای کوردستان، بەڵام بۆ کوردانی باکوری کوردستان هیچ پشوویک دیاری نەکراوە.	لە ئێران، پێنج ڕۆژ لە داموودەزگا ئیدارییەکان و سێزدە ڕۆژ لە داموودەزگا پەروەردەییەکان پشووە.
بەگوێرەی ئەفسانە کوردییەکان نەورۆز لە دروستکردنی ئیمپراتۆرییەتی مادەوە دەست پێ دەکات، کە کوژرانی زوحاک بە دەستی کاوە بووە سەرەتایەک بۆ بنیاتنانی ئیمپراتۆرییەتییەکە. هەروەها، بە جۆرێک لە جۆرەکان لەژێر کاریگەریی زەردەشتییەت دایە.	بەگوێرەی ئەفسانە فارسییەکان، نەورۆز لەگەڵ سەرکەوتنی پادشا جەمشید بەسەر زستاندا دەست پێ دەکات و پیرۆزیی ئاگریش لە زەردەشتییەوە سەرچاوە دەگرێت.
لە ئێستادا، کوردانی باشوری کوردستان و ڕۆژئاڤای کوردستان بەئازادی یادی نەورۆز دەکەنەوە، بەڵام کوردانی باکور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ڕێگریی گەورەیان لە لایەن ئێران و تورکیاوە بۆ دروست دەکرێت.	هیچ ڕێگرییەک لە یادکردنەوەی نەورۆزی فارسیدا نییە، هەرچەندە حوکمی ئیسلامیی ئێران هەندێک لە نەریتەکانی شێوازی یادکردنەوەی نەورۆزی گۆریوە.
لە وڵاتانی دەرەوە، نەورۆزی کوردی کێشەی بۆ دروست دەکرێت، بەتایبەت لە لایەن ئەو دەسەڵاتانەی لە لایەن تورکەکانەوە بەڕێوە دەبرێت، لە نمونەی باکوری قوبرس، یان ئەوەی پێی دەگوترێت قوبرسی تورکی.	هیچ ڕێگرییەک لە هیچ و لاتێک بۆ فارسەکان لە کاتی یادکردنەوەی نەورۆز تۆمار نەکراوە.
لە ئێستادا، ساڵی کوردی لە ١٧٢٠ەکان دایە.	لە ئێستادا ساڵی فارسی لە ١٤٠٠ەکان دایە.

خشتەی ژمارە (٤): جیاوازییە سەرەکییەکانی نەورۆزی کوردی و فارسی. (ساڵەکان گرێدراوی ڕێککەوتی بڵاوبونەوەی توێژینەوەکەن)

www.arsivakurdi.org

گفتوگۆ و ئەنجام

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە تێگەیشتنە لە خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانی نەورۆزی کوردی و فارسی و بنەچەی دروستبوونی نەورۆز بەگوێرەی باوەڕەکانی هەر دوک نەتەوە. هەروەها تێگەیشتنە لە بەها کەلتوری و جلوبەرگ و نەریتەکان و شێوازی ئاهەنگگێڕی نەورۆز لە و ڵات و دەرەوەی و ڵات. ئەنجامی توێژینەوەکە وە ڵامی ئەو پرسیارانەی داوەتەوە و جیاوازی و هاوبەشییەکان دەستنیشان کراون. بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش جیاوازیی زۆر گرینگ هەیە لە نێوان شێوازی ئاهەنگگێڕانی فیستیڤاڵی نەورۆز. فارسەکان ئەم بۆنەیە لەگەڵ چالاکییە کەلتوری و نەریتییەکانی تر بە پشتیوانی حکومەت ڕێک دەخەن. لە کاتێکدا، سیستەمێکی یەکگرتووی سیاسی نییە لە کوردستان بۆ پشتیوانیکردن و بەرەوپێشبردنی ئەم فیستیڤاڵە و کوردەکان دابەشی سەر چوار دەوڵەتی جیاواز بوون. نەورۆزی کوردی پشوویەکی نەتەوەییە لە هەرێمی کوردستانی عێراق و ڕۆژئاڤای کوردستان - سوریا. کوردانی تورکیا و ئێران سەرەڕای هەبوونی چەندین بەربەستی سیاسی ئاهەنگ دەگێڕن. دروستبوونی نەورۆز و ئاهەنگگێڕان لەم ڕۆژەدا بۆ مێژووێکی کۆن دەگەڕێتەوە. کورد نەورۆز دەبەستنەوە بە سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتی ماد و سەرکەووتنی کاوەی ئاسنگەر بەسەر زوحاکی زۆرداردا. لەکاتێکدا، فارسەکان نەورۆز دەبەستنەوە بە ئەفسانەی جەمشید. هەروەها، هەر دوو نەتەوە کۆکن لەسەر ئەوەی هەندێک پەیوەندی هەیە لە نێوان نەورۆز و ئایینی زەردەشتی وەکو هەبوونی 'ئاگر'، کە ڕەمزی پیرۆزی زەردەشتییەکان بووە. یەکەم ڕۆژی نەورۆزی کوردان ٢١ی ئادارە، کە بە نزیکەیی دەکاتە ڕۆژی یەکسانبوونی شەو وڕۆژ لە بەهاردا. لەکاتێکدا، ڕێککەوتەکە بەگوێرەی بۆچوونی فارسەکان دەکرێت ١٩ ، ٢٠ یان ٢١ ی ئادار بێت. ماوەی فیستیڤاڵی نەورۆزی کوردان سێ ڕۆژە بە ڵام نەورۆزی فارسەکان ١٣ ڕۆژە. لە تورکیا هیچ پشوویەکی فەرمی نییە بۆ کوردەکان. لە ئێران یاریی ئاگرین و نەریتەکانی تری سەر بەو ڕێورەسمە چەند ڕۆژێک بەر لە ئێوارە گەورەکە ئەنجام دەدرێن. فارسەکان لە کۆتا ئێوارەی چوارشەممەی ساڵی ڕابردوو، کە پێی دەگوترێت چوارشەممە سوری دەست بە ئاهەنگگێڕان دەکەن، بە ڵام گەلی کورد لە ئێوارەی ٢٠ی ئادار ئاهەنگی گشتی دەگێڕن. جگە لە ئاگر، هەندێک ڕەمزی دیکە هەن، کە لەلایەن بەشداربووە کوردەکان باس کران وەکو بەرزکردنەوەی دوو پەنجە بۆ سەرەوە و سێ ڕەنگەکەی ئا ڵای کوردستان و پێشکەشکردنی نەورۆزی و هتد. هەر وەکو لە پێشتردا باس کراوە، بۆ گەلی کورد نەورۆز نوێکردنەوەی خواستی یەکگرتن و بەردەوامیدانە بە بەرخۆدان. بۆ فارسەکان باوترین نەریت 'حەفت-سین 'ە کە لە ماوەی چاوپێکەوتنەکەدا لەلایەن هەموو بەشداربووانەوە باس کرا. توخم یان

کەرەستەکانی حەفت-سین بۆ هەموو خێزانە فارسەکان چوون یەکن بەڵام نەریتی حەفت- سین لە کەلتوری کوردیدا بوونی نییە. یەکێکی تر لە پرگە گرینگەکانی فیستیڤاڵی نەورۆز خواردنە، کە کورد و فارس هەر دووکیان چەرەسات و شیرینی و قاوە یان چا لە ماوەی ئەم بۆنەیە پێشکەش دەکەن. بۆ ئێوارەی سەری ساڵ ژەمێکی تایبەت ئامادە دەکرێت. کوردان عادەتەن دۆڵمە لێ دەنێن و فارسەکان سەبزی پۆلۆ ماهی ئامادە دەکەن. هەروەها، مۆسیقا و شاییکردن بەشێکی سەرەکیی نەورۆزی گەلی کوردن. لە کوردستاندا، پیاوان و ژنان جلوبەرگی کوردی دەپۆشن و لە دەوری ئاگری نەورۆز بە شێوەیەکی بازنەیی شایی دەکەن. لەناو فارسەکان شاییکردن لە نەورۆزدا و لە شوێنی گشتی باو نییە و یاسایی نییە. ئەمەش پەیوەندیدارە بە هەبوونی یاسای ئیسلامی کە هەموو لایەنەکانی ژیان لە ئێراندا بەڕێوە دەبات. هەموو بەشداربووە کورد و فارسەکان ڕایانگەیاندووە کە دەچن بۆ سەیران و گۆشت دەبرژێنن و کاتێکی خۆش لەگەڵ خێزانەکانیان لە ناو سروشتدا بەسەر دەبەن. فارسەکان لە سێزدەبەدەردا دەچن بۆسەیران بە ڵام کوردەکان هەرسێ ڕۆژی نەورۆز دەچن. ئەو شتانەی پەیوەستن بە نەریتی نەتەوەییەوە جیاوازن بۆ خوێندکارانی دەرەوەی و ڵات. هەموو بەشداربووان ئاماژەیانبەوە کردووە، کە لە دەرەوەی و ڵاتدا نەیانتوانیووە بە هەمان شێوەی و ڵاتی خۆیان ئاهەنگی نەورۆز بگێڕن. فارسەکان بۆ چوارشەممە سوری و سێزدەبەدەر لەگەڵ یەکتری کۆدەبنەوە. ئاماژەیان بەوەش کرد کە زانکۆ بیانییەکان دەرفەتێکی سنووردار دەبەخشن بە خوێندکارەکانیان بۆ ئەوەی ئاهەنگ بە شێوەی تایبەتیی خۆیان بگێڕن. هەندێک لە فارسەکان گوتیان، کە لە دەرەوەی و ڵاتیش خوانی حەفت-سین و سەبزی پۆلۆ ماهی لە یەکەم ئێوارەی نەورۆزدا ئامادە دەکەن. خاڵێکی سەرنج ڕاکێش کە لەلایەن خوێندکارە کوردەکان باسکرا ئەوە بوو کە زنکۆ و دەسە ڵاتدارانی تورک لە باکوری قوپرس داوایان لە کوردەکان کردووە ئاهەنگی نەورۆز بەشێوازی کوردەواری نەگێڕن.

بە کورتی، نەریتەکان هەمان شێوەن لەگەڵ ئەو بابەتانەی لەسەر نەورۆز لە پێشتردا باس کرابوون (حەیدەری & مەلایەری، ٢٠٠٤؛ سیمائی، ٢٠٠٨). هەروەها حەفت-سین و کەرەستەکانی هاوشێوەی توێژینەوەکانی پێشترن (زەمانی-فەرهانی، ٢٠١٣). هەروەها، ڕوانگەی سیاسیی کوردەکان دەربارەی نەورۆز هاوتەریب بو لەگەڵ توێژینەوەکانی پێشتر (جامسۆن، ٢٠١٦؛ کایەک، ٢٠١٥؛ یانیک، ٢٠٠٦)، لەکاتێکدا هەندێک دۆزینەوەی نوێ هەیە دەربارەی کەلتوری کوردی. چونکە کەلتوری کوردی بەتەواوی توێژینەوەی لەسەر نەکراوە. ئەم توێژینەوەیە یەکەم توێژینەوەیە کە لە چەمکی نەورۆز دەکۆڵێتەوە لە ڕوانگەی دوو کەلتوری جیاوازی وەک کەلتوری کورد و فارس. پێویستە ئەو ڕاستیەش بخەینە ڕوو کە و ڵاتانی وەک ئازەربایجان، ئەفغانستان، تاجیکستان و چەندین و ڵاتی دیکەش ئاهەنگی نەورۆز لەژێر ناوی نەورۆز، نەوروز، نۆڤرۆز، نۆرۆز، نوورەز،

نیڤرۆز و ناڤروز دەگێڕن. لە توێژینەوەکانی داهاتوودا، توێژەران دەتوانن میتۆدی دیکە بەکار بهێنن بۆ دۆزینەوەی زانیاریی زیاتر دەربارەی ئەم فیستیڤاڵە دەوڵەمەندە. هەروەها، چاوپێکەوتنەکانی ئێمە لەم توێژینەوەیەدا سنوردار بوو بە وەرگرتنی ١٠ خوێندکار لە دەوەی و لات، ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی نوێ لەگەڵ ژمارەیەکی زۆرتر لە بەشداربووانی چاوپێکەوتنەکان لەوانەیە ببێتە هۆی بەدەستهێنانی زانیاری وردتر لەو بوارەدا. هەروەها، دەتوانرێت لە توێژینەوەی داهاتوودا زیاتر جەخت بخرێتە سەر ئاهەنگی نەورۆز لەناو کۆچبەران و خستنەڕوی ئاستەنگییەکان لە ئەنجامدانی ئەم ڕێورەسمە لەو کۆمەڵگایانەی لە ناویدا دەژین.

سەرچاوە:

لینکی تەواوی توێژینەوەکە بە زمانی ئینگلیزی:
http://www.ejecs.org/index.php/JECS/article/view/318

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

TRANSLATION//WERGER

KOK Û XUYANGA KURDAN DI ÎRANA BERÎ ÎSLAMÊ DE

(THE ORIGINS AND APPEARANCE OF THE KURDS IN PRE-ISLAMIC IRAN)*

John LIMBERT*

Translated by Resul GEYİK*

Article Type: Translation Article // Gotara Wergerî
Received // Hatin: 08.04.2021
Accepted // Pejirandin: 30.04 2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 261-266

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Lımbert, John(1968). Iranian Studies, Volume 1, Issue 2, Translated by Resul GEYİK, *Kurdiname*, no. 4, p. 261-266

Niha Kurd qismen li Tirkiye, Îran, Îraq, Sûrîye û YKSS nişteci ne. Wekî ku nexşeya jêr jî nîşan dide, devera ku Kurd lê serdest in, kevaneke dirêj e ku bi dorûbera bakurrojava dirêj dibe ber bi başûrrojhilat û bi navberek fireh ji navenda Tirkiyeyê ber bi Kermanşah û Şahabada rojavaya Îranê dere. Di van deverên paşîn de, riya dîrokî ya ji Bexdayê heya Hemedanê û wêdetirê diçe, Kurdan ji pismamên xwe yên Iranî, ango ji Luran vediqetîne.

Di hundurê vê qada berfireh ya çiyayî de Kurd zimanekî Iranî diaxivin ku du kom zarave ne- Kurdiya bakur ango Kurmancî û Kurdiya başûrî, ku jê re Kurdî tête gotin. Ew xeta dabeşkirinê di navbera van her du komên zaravayan de kêm zêde ji goşeyê başûrrojavaya Gola Rizayiyê heya bajarê Rewandiza bakurê Îraqê diçe. Zimannas, Kurdîyê wekî zimanekî di beşa Zimanên Îranî yên bakurrojavayî de dihesibînin û ji ber vê yekê ji Farisîyê, ku zimanekî başûrrojava ye, pir cuda ye. Di nav deverên Kurdan de kêmîneyê zimanî yên wekî Guranîyên Iranî û Zazayên Tirkiyê hene ku xwe Kurd dihesibînin, lê hin zimannas biîsrar dibêjin ku ew zimenekî Îranî yê ne-kurdî dipeyivin.

Pirsa bingehîn a di derheqê koka Kurdan de ev e: gelo ew neviyên nişteciên resen ên Kurdistanê ne, an perçeyek ji vê devera berfireh in an jî ew di tarîxek nediyar de ji deverek nediyar ve hatine vê derê? Wekî din, heke tiştek hebe, derbarê rewşa Kurdan ya li Irana berî Îslamê de mirov dikare çi bibîne?

Divê em dîroka Kurdan û dîroka Kurdîstanê ji hev cuda bikin û di vê yekê baldar bin. Em bi dîroka gelê Kurd re, li her devera ku Kurd lê ne, eleqedar in. Peyva "Kurdistan"ê heya serdema Selçûqiyan derneketibû. Derheqê dîroka Kurdan de delîlên me pir kêm in û yên heyî

---

* *This is a translation of an article published by Taylor & Francis in [Iranian Studies] on [Volume 1, 1968 - Issue 2], available online: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00210866808701350.*

* Ph.D. Candidate in History and Middle Eastern Studies, Harvard University.

* Mamoste, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Enstitûya Zimanên Zindî, resulteacher@gmail.com, Orcid: 0000-0001-8506-2015.

jî bi gelemperî kêmnirx in. Rêwîyekî Îngilîz ji gundiyekî navê gundekî nêz pirsîbû. Yê gundî jî gotibû *Nazanim.* Yê rêwî jî bi eşqûşewq tomar kir ku ew ji gundê *Nazanim*ê derbas bûye. Hin zanyar, tevî pêwendîyên eşkere yên Kurdan bi gelên Iranî re, wisa îddîa kirin ku wan pozê Kurdekî dîtiye ku dişibe pozê di rolyefa şahê Asûr, Aşûrbanîpalî. Bi vî rengî loma, Kurd Asûrî ne. Li gor hinekên din, ji ber ku jinên Kurd mîna jinên Gurcî dirêj û bedew in, Kurd şaxek Gurcîyan e. Mixabin, ji ber tunebûna delîlên antropolojîk ên li ser Kurdan, tiştên weha tên nivîsandin. Delîlên me zimanî û erdnîgarî ne - lê zimanê hevpar bi tu awayî nayê wateya nijadek hevpar. Kurd -herçend carinan li ser devereke ev qas berfireh zehmet be jî- bi zimanekî jihevfehmbar diaxifin, lê di nav eşîrek tenê de jî dibe ku celeb û cûreyên nijadî yên cûrbicûr jî hebin. Herwiha, Kurdan hin taybetmendiyên cîranên xwe yên Ereb, Faris, Tirk û Ermenan jî wergirtine.

Koka Kurdan

Şahnameya Fîrdewsî guhertoya Îranî ya efsaneya berbelav a li ser koka Kurdan vedibêje. Li gor efsaneyê, ji milên Dehaqê zalim du mar mezin dibûn, û diviya ew mar bi mejiyên teze bihatina têrkirin. Loma, ji bo parastina zalimî her roj du ciwan dihatin serjêkirin. Ji bo xelaskirina hin ciwanan, mejiyê mihan li şûna mejiyên mirovan hate bicihkirin û wisa nêzîkê çarsed ciwan reviyan ser çiyan û bûn kurdên ewil.

Hin eşîrên Kurd koka xwe birine Erebîtiyê – ew jî wisa çêbûye; eşîrên Ereb çûne ser çiyan, bi biyaniyan re têkel bûne û zimanê xwe yê dayikê ji bîr kirine. Heke em bifikirin ku Kurd eşkere ne homojen in, lê ew têkeleke cûrbicûr ya etnîkî ne, hingê dibe ku bi koka ereban re bingehek wan a rastîn hebe. Minorsky derheqê vê mijarê de wiha dinivîse:

Senifandina Kurdan di nav neteweyên Iranî de bi piranî li ser daneyên zimanî û dîrokî hatiye avakirin û ev nayê wê wateyê ku tevliheviyeke hêmanên etnîkî di nav wan de bicîhkirî heye.[1]

Niha Îraniyên ne-Kurd jî li herêmên Kurdan dijin. Dibe ku hinek gel an jî komên ne-Îranî hebin ku ew jî bûne beşek ji nifûsa Kurdan. Li Silêmanî, Mahabad û Qotirê, tebeqeyeke civakî tête dîtin ku koma nûhatî li ser niştecihên kevin di têkiliyek feodal de serdest in.

Dibe ku "Kurdbûna" van hemû deveran yekîtîyeke li ser gelên kevnare û gelên cûrbecûr be.

Jêderka peyva “Kurd” ne teqez e. Peyv bi xwe Îranî ye û di destana S*asanî, Karnamaka- ErdEşirê-Papakan* de derbas dibe. Herweha de di dema fethên Ereban yên sedsala heftemîn a zayînî de di nav Ereban de ev peyv bi pirjimariya *Ekrad* dihat bikaranîn. Hin zanyar îddîa dikin ku ev peyv ji navê *Guti* tê, gelê ku di tabletên Sumerî de hêj di sedsala bîst û çarem ya berî Zayînê de derbas dibin, an jî di Kardaka (an Qardaka) de ku di nivîsên Sumerî yên berî Zayînê sala 2000an de derbas dibin. Ksênefon navê *Kardukî* bikar tîne ji bo mirovên ku li Kurdistana Îraqa îro dijiyan. Arteşa wî di paşvekişîna xwe ya di 401 B.Z. de şerê wan kiribû. Ew Kardukî li bakur heya Çemê Centrites (Botan) dijiyan. Paşgira “k” ya navê wan eşkere ye ku pirjimara paşgira qedandina bi zimanê Ermenî ya *Kardu* ye, jixwe Ksênofon dinivîse ku wî navê eşîrê ji Ermenîyan fêr bûye. Di çavkaniyên paşîn de, navê *Kyrtiae* derdikeve hemberî me- Polybius û Livy behs dikin ku wan wek eskerên kirêdar, pêşî li dora sala 190 BZ ji bo dijminekî Romayê , Antiochus III yê Seleucid, û paşê li dor 170 BZ jî ji bo alîgirekî Romayê, Eumenesê Pergamum şer kirine. Strabo di Media Atropatane (Azerbaycan) û Persis (Fars) de behsa *Kyrtiae* dike. Herwiha ew navê *Corduene* an *Gordiaea* jî ji bo devera ku niha Kurdîstana Tirkiyeyê ye, bi kar tîne.

Digel ku di navbera bêjeyên Kurd û Kardu, Kyrtiae û Corduene de şibandinek berbiçav hebe jî, ji ber dengdêra kurt ya dawî ku beşek ji rayeka van bêjeyan e, ango Kardu (kardu - karduw) û Kyrti ye, fîlololog termên kevntir jê cudatir dibînin. K'ya destpêkê an Kardu dikare bi rastî jî Q'yê temsîl bike, di vê rewşê de têkiliyek bi koka Semîtîkî QRD* re heye, ku wateya wêrek an jî bihêz dide. Wekî din, dibe ku *Kardu* bi *Kart'veli* ango navê xwecihî yê Gurcî ve têkildar be. Navê Kurd dibe ku ji *Gordê* Farisî tê, wateya wê "qehreman" e, ku ew ê şiroveyek Iranî be li ser navê herêmî, *Kardu* an *Qardu*'yê[2].

Zanyarên kevintir wisa bawer dikir ku Kurdên nûjen rasterast neviyên Kardoxîyan in. Ev dîtin bi gelek taybetmendiyan ve li ser bingeha wekheviya navan, têkiliya erdnîgariyê ya eşkere û teswîra Ksênefonî tê ku dibêje Kardoxî wekî eşîrên çiyayên çolî otorîteya derveyî nas nakin: ango ew edet û toreya Kurdan ku di dîrokên dawîn de hatine tomarkirin.

Lê belê, ev nêrîn ji destpêka sedsala bîstan ve bi berfirehî tê nîqaşkirin. Ji ber ku tê pejirandin ku her gelê li derdora Mezopotamyayê cî digire, bêyî têkiliyên xwe yên nijadî û zimanî, dê xwediyê heman şêwaza jiyanê bin. Di ser re, nêrîna berê, gelê Kurd û Kurdistanê tevlihev dike, bi hesibandina ku devera ku niha Kurd têde ne, hertim wisa bûye. Ew koçberî û cîguherîna gelên din bo vê deverê ku di demên berî Islamê de qewimîne, paşguh dike. Em dizanin, bo nimûne, ku ji cîguhertina gelan perçeyeke girîng ya siyaseta Axamenîyan bû.

Kurd bi xwe îddîa dikin ku ew neviyên Medan (Madên Îranî) in, ku wekî Herodot diyar dike, Medan di dawiyê de sala 612 B.Z. Asûrî hilweşandin û paşê ji hêla Cyrusê Axamenî ve di nav împaratoriya xwe ya "Med û Faris" de dane helandin. Derheqê Medan de agahdarîya me pir hindik e. Cara yekem behsa wan di çavkaniyan de sala 844 B.Z. di nivîsara padîşahê Asûrî Salemnasr de derbas dibe. Salemnasr li dijî eşîreke bi navê *Amada* şer kiriye, ku li rojhilatê Asûriyan hem li çiyayên Kurdistana Iranê ya îroyîn û hem jî li deşta dûrtir ya li rojhilatê dijiyan.

Her çend hin zanyaran îddîaya Kurdan a nijada Medî red kirine jî, delîlên zimanî û erdnigarî van îddîayan piştrast dikin. Digel berbelaviya eşîran ya berfireh, hemû zaravayên Kurdî taybetmendiyên bingehîn ên Kurdî parastine. Ev rastî destnîşan dike ku zimanek kevnar û hêzdar hebûye ku zarava jê derketine. Muhtemelen Kurdî ji ziman yan jî ji zimanên Medî derketiye ku piştî hilweşîna imparatoriya Asûrî ya sala BZ 612 li Asyaya Biçûk/Anatolyayê belav bûnê. Ji hêla erdnîgariyê ve, ev pir balkêş e, ji ber ku li gorî Herodot tixûbê rojavayî yê împaratoriya Medyayê, Çemê Halysê(Kizil Irmak) bû. Ev der jî hema hema herî rojava ye ku Kurd îro lê têne dîtin. Destnivîsek Ermenî ya sedsala panzdehan, dibe ku ji xebatek pir kevntir hatîbe kopîkirin, duaya monofîzît a bi heft zimanan e, û ji wan zimanan yek jî "zimanê Medî" ye. Ev ziman devokek Irana Bakur e ku pêwendî bi Kurdiya Bakur (Kurmanci) ve heye.[3] Zimanê Medî, ku derheqê wê de şopên me pir hindik in, dîyar e bi Farisiya kevin re di heman têkiliyê de ye, wekî têkiliyeke Kurdî bi Farisiya nûjen re, yanî wekî têkiliya bakurê rojavayê û başûrê rojavayê Iranê.

Dibe ku gelê Kurd bi têkela eşîrên xwemalî yên Iranî û ne-Iranî ve derketibin hole. Jixwe eşîrên xwemalî yên Iranî ji deşta Farsê derbasî çiyayên Zagros û zozanên dijî-Toros ên Tirkiye'yê bûne. Di vê pêvajoya ne ronî de dibe ku Medên Iranê, Mannîyên nîştecihên Kurdîstana Iranê di nava xwe de helandibin. Zanayê Îranî Reşîd Yasami (bi xwe jî Kurdek e) dibêje ku Deioes, ku li gorî Herodot, mîrektiya Medyayê organîze kirîye, heman "Dia'aku" bû ye ku tê gotin ew di serdema Asûrîyan de serekê Mannîyan e di dema Sargon I de (715 BZ).[4]

www.arsivakurdi.org

Li Kurdîstana navîn dibe ku Îranîkirina eşîrên ji neteweyên cûda pêk hatibe bi navek hevpar (Kardu) ve. Minorsky derheqê vê mijarê de wiha dibêje:

> Pêkane ku neteweya Kurd ji yekîtiya du eşîran pêk tê; ji Mêrdîyên neviyên Mannîyan û Kyrtiaeyên herêma Bohtan ku bi zaravayên Medî yên pir nêzikî hev diaxifin. Bêşik di berferehbûna xwe ya ber bi rojava de Kurdan gelek hêmanên xwecihî xistine nav xwe.

Herwiha li gor texmîna Minorsky, Kurmanc, peyva nû ya Kurdên Bakur, yekîtiya Kurd e ku ji Med û Mannîyan pêk tê.

Teoriya koçberiyê ku Kurd ji rojhilatê ber bi rojavayê çûne yeka balkêş e, nemaze ji ber ku paytexta Medyayê, Ekbatan (Hamadan) li rojhilata deverên Kurdên îroyîn bû. Lê bi tu awayî rêyek tune ye ku em bikaribin bêjin ka Kurd çawa û kengî li rojavaya beşa Medyayê ya deşta Îranê belav bûne. Em tenê ji texmînan dikarin bêjin ku ew dera niha Kurdistana Îraqê ye, di serdema Ksênefon da hêj nebûbûn warê Kurdan. Pir balkêş e ku Livy dema ku her du jî di artêşa Antiochus III de li dijî Romayê şer dikin, *Kyrtiae* û *Medan* ji hev vediqetîne. Wê demê (BZ 190) Kyrtiae şervanên kirêkirî ne, wekî pîyade û artêşa alîkar têne bikar anîn; lê Medî di siwarîyan de şervanan hilbijartî bûne.

"Kurdên" Farsê

Dîrokzanên Ereb û Faris ên ku di destpêka sedsalên Îslamê de nivîsandine, gelek caran behsa Kurdên li derveyî Kurdîstanê dikin, nemaze yên li Farsê. Li gorî wan dîrokzanan, Kurd di demên Sasanî de li gelek deverên derveyî Kurdîstanê jiyane. Dîroknas Mas'ûdî û Îstaxrî, ku di nîvê sedsala dehê P.Z. de berhemên xwe nivîsandine, neqil dikin ku Kurd li Kirman, Sistan, Xorasan, Fars û li Kurdîstanê dijîn. Reşîd Yasamî bawer dike ku warê ewil ê Kurdan, Fars bûye. Ew wekî delîl dîrokzanê Farisî Belheqî (sal 1000 zayînî) nîşan dide.

> Her sedem û dever xwedîyê tiştekî ye ku bi wê ve girêdayî ye: zanyarên Yewnanîstanê, nîgarkêşên Çînê ... û Kurdên (Ekrad) Farsê.[6]

Li gorî Yasami, ne ku tenê Kurdên Farsê piştgiriya mezin a hêza Sasanî bûne, lê Erdeşirê I, damezrênerê împaratoriyê, bi xwe jî Kurdek bûye. Ew dibêje ku Sasan, kalê Erdeşirî, bi Ram Beheşta re zewicîye ku jineke ji Kurdên Bazancanê bûye. Li gorî Îstaxarî, Bazancan yek ji pênc eşîrên Kurd ên Farsê ye. Kurê Sasan û Ram Beheştê, Papak sûd ji têkiliyên xwe yên bi Kurdan wergirtiye û kurê xwe Erdeşîr wekî walî şandiye Darabgerda (Darab) navenda Çûpanan an Şabankaraya, federasyona mezin a eşîrên Kurd ku Banzancan jî girêdayi wan bû û ew parêzvanên resen ên Sasanîyan bûne. Ew heman Kurdên Farsê hingê di serhildana wî ya li dijî Ardavanê V yê serdarê Arsacidê de bûn alîgirên Erdeşirî. Piştî ku

Erdeşîr xwe wekî şahê şahan îlan kir, Ardavan nameyek heqaretwarî ji wî re nivîsand ku tê de balê dikişîne ser kokên Erdeşirî yên Kurd:

> Te ji tiştê ku tu nekarî daqurtînî zêdetir di devê xwe de pelçiqandîye û te mirin bo xwe anî. Hey kurê Kurdekî, ew kesê ku di konên Kurdan de mezin bûye, kê destûr daye ku tu tacek li serê xwe danî?

Lê belê hemû Kurdan piştgirî nedane Erdeşîrî. Hem *Şehname* û hem jî Karnamaka Erdeşîr têkçûna Erdeşîrî ji hêla Kurdan ve û di encamê de serdestiya wî ya li ser Kurdan vedibêjin. Di vegotina *Şehnameyê* de Erdeşîr berî bindestkirina deverên cîranên Kirman û Sistanê - bi Kurdan re şer dike - lewma dibe ku Kurdên navborî ew Kurdên Farsê bin. Lê di vegotina Karnamak de Erdeşîr li dijî Kurdên welatê *Masî* şer dike, ku wergêr û edîtor, Sadeq Hedayat, vê derê -wekî *Madi* û herêmeke Kurdistanê şîrove dike.

Her çend dibe ku Kurdên Fars bi êlên Kurdistanê ve têkildar bin jî, îhtîmaleke mezintir e ku ew kom ji hev cuda bin û eşîrên Fars ne Kurdên rast bin, lê ew eşîrên Îranî bin ku bi zaravayên Îranî yên li başûrrojava diaxifin, dibe ku ew zarava jî bi Luriya modern ve têkildar bin. Ew zaravayên başûrrojavayê yên wekî Lurî û Bextiyari ji Kurdî bêtir bi Farisî re têkildar in. Ger em dabeşbûna zimanî ya kevnar ji nû ve ava bikin, wê hingê Kurdên bakur bi zimanek têkildar bi Medî re dipeyivîn -ango, zimanekî bakurrojavaya Îranî, û "Kurdên" başûr jî bi zimanek pêwendîdarê bi Farisî re, an jî Îraniya başûrrojavayê diaxifîn.

Helbet ne mimkûn e mirov îsbat bike ku eşîrên Farsê ne Kurdên rastî bûne; dibe ku ew Kurd bûne. Lê berî destpêka sedsala bîstan, cûdahiyeke bingehîn di navbera Kurdî û Lurî de nedihat naskirin.[8] Tenê van demên dawî ev her du ziman li pey bakurrojava, başûrrojava an jî wek Med-Farisî hatin dabeşkirin. Wekî din, niha ne li Farsê û ne jî li nav sînorên wê şopek ji Kurdîaxaftinê heye. Yek ji pênc êlên Kurdan Farsê ku Îstaxrî behs dike *Jiloya* ye; niha li heman herêmê eşîreke Lur heye ku navê wî Kuh-Giluyeh e, ku koka wê û dema hatina wê ya Farsê ne dîyar e.

Ji vana ya herî teqez ev e ku *Kurd* bi wateya kevnar a Farisî an jî Erebî tenê di wateya koçer de ye û xwedan tu referansên etnîkî nîne. Hingê nameya Ardavan V bêtir bi heqaret e, ji ber ku di rastiyê de ew Erdeşîr wekî koçerekî nezan teswîr dike. Li gorî xebateke sedsala dehemîn, ev term tenê bi koçerên Îranî sînordar nebû –Farisan ji Erebên Mezopotamyayê re digotin "Kurdên Suristanê". Ji ber vê yekê maqûl e (lê ne piştrast e) ku Kurdên Farsê ên serdema Sasaniyan qet ne Kurdên rastîn bûn, lê koçerên Îranî bin ku bi zaravayên bi Farisî re têkildar diaxiftîn.

Ji tiştên li jor hatîne gotin, divê bê fehm kirin ku dîroka pêşîn a Kurdan bi teqezî ji nû ve nayê avakirin. Mixabin, kêmbûna delîlan û romantîzekirina Kurdan ji aliyê Amerîkî û Ewropiyan ve (berevajiyê Farisên çahş, xapînok û tirsonek; Kurd wekî hevalbendên ji dil,

xoşewîst û baş têne dîtin) bûye sedema peydabûna bêaqiliya akademîk û teoriyên ku ti carî bi teqezî nayên pûçkirin. Lê em dikarin du encaman derxin:

1) Kurd ji têkeleke Îraniyên Bakurrojava pêk hatine; ji rojhilatê koçber bûn, ji nifûsa xwecihî ya çiyayên Zagrosê hêmanên cihêreng hildan û yekîtiyek zimanî li ser wan ferzkirin. Ji hêla ziman û erdnîgarîyê ve tu bingeh tune ku mirov cûdahiyê têxe navbera Kurd û Medan.

2) Kurdên ku dîrokzanên Îslamî behsa wan dikin û li Farsa Başûr û Başûrrojava dijîn belkî ne Kurdên rastîn bûn, lê eşîrên koçer bin ku bi zaravayê Rojavayî yê Başûr-rojavayê re û têkildar bi Lurî û Farisiya nûjen ve diaxivîn.

JÊRENOT

1-V. Minorsky, "Kurds", Encyclopedia of Islam, r. 1132.
2-Ji bo hûrgiliya li ser koka navî, bnr. Minorsky, Nikitine, û Driver.
3 MacKenzie, D.N., "The Language of the Medians", 354-5.
4 Yasami, Rashid, Kurds, 70.
5 Vgz. B. Nikitine, Les Kurdes, 12.
6 Yasami, op. cit., 172-3.
7 Ibid., 171.
8.Şerefname, dîroka Kurdan ya di sedsala şanzdehan da hatiye nivîsin, Luran wek şaxekî Kurdan dihesibîne.

www.arsivakurdi.org

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BOOK REVIEW / NIRXANDINA PIRTÛKAN

STRANÊN ARŞÎVA RADYOYA ERÎVANÊ

Cewad Merwanî, (Berhevkar), 2020, Stenbol, Kurdisches Musik-und Kulturerbe e. V (KMK) & Deutsche Kurdishche Kultur Institut (DKKI), 4 Cild, 3250 rûpel.

Necat KESKİN*

Article Type: Book Review / Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatin: 24.03.2021
Accepted // Pejirandin: 26.03.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 267-271

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Merwanî, Cewad. Review of "*Stranên Arşîva Radyoya Erîvanê*" by Necat Keskin, *Kurdiname*, no. 4, p.267-271

"Guhdarên Ezîz! Yêrêvan xeber dide…"

Weşanên kurdî yên Radyoya Erîvanê her şev bi van gotinan dest pê dikir. Pêşî hinek nûçe û piştre jî kilamên kurdî. Di tariya şevê de dibû ronahiyek bo guhdaran.

Beşa Kurdî ya Radyoya Erîvanê di sala 1955an de tê damezirandin. Heta sala 1957an jî weşana testê dike ku di vê maweyê de weşan tenê 10 deqîqe ye. Piştî 1957an êdî ew dest bi weşana asayî dike û maweya weşanê jî hin bi hin zêde dibe heta ku digihe saetek û nîvê. Di vê maweyê de bêguman ji bilî stranan/kilaman nûçe û şano jî hebûn, lê ya ku di bîra kurda ya civakî de maye "klamên kurdî" ne.

Radyoya Erîvanê di jiyana kurdan de xwedî cihekî girîng e, bi taybetî jî ji bo kurdên Tirkiyeyê û herwiha yên Suriyeyê. Mirov li kîjan derî yên berê bixe, an jî bi kîjan kesên temendirêj re biaxive ku bi awayekî têkildarî çand, ziman, edebiyat û muzîka kurdî ne, Radyoya Erîvanê di nav axaftinê de derbas dibe. Weşanên radyoyê di demeke wisa de dest pê kirin ku ji hêla kurd û kurdî ve pel ji cihê xwe ne dilebitî. Dema destpêkirina weşanên kurdî yên radyoyê jî di nav de, ji zûde bû bêdengiyek di nav kurdan de hebû; ziman qedexe, tevger sist bûn. Di rewşeke wisa de weşanên radyoyê dest pê kirin. Bi rêya radyoyê kurdan ne tenê kilamên xwe, lêbelê nûçeyên derdorê jî bi zimanê xwe guhdar dikirin. Dîsa bi stran û nûçeyan haya wan ji tevgera Mele Mistefa Barzanî çêdibû ku careke din ew perdeya xewê ji ser kurdan radikir û hêvî dixist dilê wan. Loma wek li jor jî hat gotin ew ronahiyek bû di nav tariya şevê de; bênvedanek bû ji bo kurdan ku bi hesret her roj heta dema weşanê li benda wê bûn.

Wek amaje pê hat kirin di radyoyê de ne tenê stran hebûn; lê ya ku derket pêş, ya ku di bîra kurdan de ma ew "kilam" bûn. Di vê çarçoveyê de jî, radyo ne ji bo ku stranên kurdî tê de hatine gotin girîng e; ew di heman demê de bûye cihekî parastina stranên kurdî; bûye parêzgeha stranên gelêrî yên kurdî û bi vî awayî jî zimanê kurdî. Û îro her kesekî ku behsa

* Doç. Dr., Doc. Dr. Zanîngeha Mardin Artuklu- TYDE- Beşa Ziman û Çanda Kurdî, Post-Doc. Research Fellow- Center for World Music/Universität Hildesheim, necatkeskin@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-0884-1309.

www.arsivakurdi.org

muzîka kurdî dike an jî bike, di nav gotinên wî de Radyoya Erîvanê derbas dibe. Loma ew îro dikare wek "kanon"a muzîka kurdî jî bê nirxandin.

Di vê arşîva girîng a muzîka kurdî de, li gorî Têmûrê Xelîl ku bavê wî Xelîlê Çaçan Muradov ji 1957an heta 1981ê rêveberiya radyoyê kiriye û ew bixwe jî kedkarekî radyoyê ye, bi temamî 1700 kilam û 41 pîes-şano yên kurdî hatine tomarkirin.

Bêguman ev stran ji hêla kurdan ve li gelek cihan hatine guhdarkirin, gelek jê anonîm in, gelek stranbêjên din jî ev stran gotine, hinek ji wan wek albûm hatine weşandin lê heta niha bi awayekî giştî nehatibûn komkirin û belavkirin. Niha êdî li ber me xebateke bi vî rengî heye: *Stranên Arşîva Radyoya Erîvanê*.

Ev xebata ku ji 4 cildan pêk tê li gel DVDyeke ku hemû stran tê de cih digirin ji aliyê *Deutsche Kurdishche KulturInstitut* (DKKI) û *Kurdisches Musik-und Kulturerbe e.V* (KMK) hatiye weşandin ku her du sazî jî da van salên dawî de hatine damezirandin. Bi tevahî 915 stranên ji nêzîkî 160 stranbêj/dengbêjan di vê xebatê de cih digirin ku ji 4 cild û 3250 rûpelan pêk tê. Stranên di nav xebatê de di heman demê de li ser qenala Youtube ya *DeutscheKurdishche KulturInstitut* (DKKI) hatine weşandin û ji wir jî dikarin bên guhdarîkirin. Ango wan hem bi rêya çapê û hem jî bi rêya dîjîtal ev stran gihandine guhdaran. Wekî tê xuyakirin ev ne temamê arşîva radyoyê ye û ne jî hemû stranên arşîvê ne, lê dîsa jî bi qewareya xwe û bi stranên di nav de xebateke girîng e. Di xebatê de herwiha notayên stranan û meqamên wan jî hatine dayîn ku ev jî bo muzîkjen û herwiha ji bo kesên li ser muzîka kurdî dixebitin tiştekî sûdewer e.

Cewad Merwanî ku bixwe muzîkjen e û ji salên 1990î ve li Almanyayê dijî, ev arşîv berhev kiriye. Li gor gotinên wî ji salên 1980yî ve ew stranên kurdî li cem xwe kom dike. Sala 1995an Merwanî diçe Ermenîstanê û li wir wan dengbêj û stranbêjên radyoyê dibîne û wan stranan kom dike. Merwanî, hinek ji van stranên ku di maweya çendîn salan de kom kirine bi navê *Kilam û Stranên Kurdî* (Avesta, 2010) û yên Erîvanê jî bi navê *Stranên Rîtmîk ên Radyoya Erîvanê* (Aram, 2016) dide çapkirin. Ev, herwiha di her du cildên xebata navborî ya bi navê *Stranên Arşîva Radyoya Erîvanê* (2020) de jî cih digirin.

Herçiqasî li ser bergên pirtûkê navê Cewad Merwanî hebe jî (wek berhevkar), di nava rûpelên xebatê de xuya dibe ku ev xebateke hevpar a çend kesan e; berhevkirin û deşîfrasyona stranan Cewad Merwanî; kontrol, sererastkirina notayan û analîza stranan Weysel Warli; nivîsandina notayan jî Şiyar Ayaz û Evren Koç kiriye. Loma ne tenê xwedî qewareyeke mezin e lê xuya dibe ku di heman demê de jî bi kedeke mezin ya komekê û wekî ku ji beşa "spasî"yê jî tê derxistin bi alîkariya gelek kesan hatiye amadekirin. Lêbelê li gel qewareya xwe û keda ku ji bo amadekirinê hatiye serifandin, gelek kêmasiyên vê xebatê jî hene. Di serî de jî sazkirina pirtûkê ango metodolojî derdikeve pêşberî me.

Rast e, xebat ne xebateke akademîk e û tu îdîaya wê ya wisa jî tune ye, lê ji ber ku bi "arşîv"ê ve girêdayî ye û li ser "arşîv"ekê hatiye amadekirin, bivênevê ji sazkirina pirtûkê heta dabeşkirina beşan û diyarkirina çavkaniyan divê hinek xal li ber çawan hatiba girtin. Di xebata berdest de çi awayê nivîsan be; çi polînkirina stranan û sazkirina beşan be, ev kêmasî an jî tunebûna metodolojiyê gelekî zelal xuya dibe. Ev yek jî dide xuyakirin ku xebatên bi vî rengî yên bi arşîvê re girêdayî divê bi rêbazeke zanistî bên lidarxistin; birêvebirin, qet nebe di bin siya zanistê de bên kirin. Wekî din eger mirov ji serî de li xebatê binêre;

Ji naverokê tê xuyakirin ku di xebatê de piştî beşên "spasî", "Radyoya Erîvanê", "pêşgotin", "çanda devkî", "ferhengok"ê stranbêjên di radyoyê de stran gotine li gorî alfabeyê hatine rêzkirin. Lê di metnê de navê stranan li pêş e û ev yek jî ji bo lêgerînê/xwendinê hinekî astengiyê derdixê meydanê. Navê stranbêj û stranên ku gotine li pey hev bihatana rêzkirin di naverokê de an jî berî her "beş"a stranbêjekî/ê navên stranbêj bi tîpên gir bihatana nivîsîn dê xwendin û şopandina xebatê jî hêsantir bûya. Herwiha derbarê wan stranbêjan çend agahiyên kurt jî hebûna dê xebat bêhtir birêkûpek xuya bikira û dê xwendevan bêhtir jê sûd wergirtiba.

Di xebateke bi vî rengî de bi kurtasî be jî divê derbarê Radyoya Erîvanê hinek agahî bihatana dayîn, lê ji dêlva wê, di beşa bi heman navî de em tenê rastî rûpelekî tên ku ew jî ji bîranînên siyasetmedarekî pêk tê. Li ser dîroka Radyoya Erîvanê, derbarê pêvajoya tê de derbasbûyî û arşîva wê "destpêk"ek di xebatê de cih bigirta dê gelekî baş bûya. Herwiha mirov di xebateke wisa de hêvî dike ku nêrînên wan kesan jî hebin ku tekildarî mijarê ne, di vê qonaxê re derbas bûne, di radyoyê de kar kirine. Di nav şert û mercên îroyîn de têkilîdanîna bi van kesayetiyên tekildar re ne tiştekî gelekî zehmet e. Loma nebûna agahiyên bi vî rengî kêmasiyeke mezin e bo xebatê.

Kêmbûna agahiyan di beşên din de jî xuya dibe. Di "pêşgotin"ê de mirov dixwaze hinekî "çîrok"a xebatê bibîne.[1] Gelek pirsên girîng bêbersiv mane di xebatê de. Pirsên wek; "ev xebat çawa hatiye kirin, astengî çibûn, arşîv çawa hatiye berhevkirin; hinek daneyên hejmarî mîna çend stran/stranbêj tê de cih digirin (hejmarên li jor ji nûçe û danasînên derbarê xebatê hatine wergirtin); çima ev şêwaza sazkirinê hatiye bikaranîn?" bo xebateke bi vî rengî girîng in û divê di xebatên wisa de cih bigirin ku lêkolîner jî bikaribin jê sûd wergirin.

Piştî "pêşgotin"ê jî beşa "çanda devkî" cih digire ku di tevahiya xebatê de wekî metin beşa herî dirêj e. Ev beş jî di nav xwe de tevlihev e û ne birêkûpêk e. Di serî de sernav û naverok li hev nehatiye; herçiqasî navê sernavê beşê "çanda devkî" ye jî, di naverokê de agahiyên derbarê meqam û ûsilên muzîka kurdî cih digirin. Wekî li jorê jî hatibû gotin ev ne xebateke akademîk e, lê dîsa jî divê îfade û îdîa pala xwe bidin hinek çavkaniyên ku xwîner an jî kesên bixwazin ji xebatê sûd wergirin bi hesanî bikaribin bişopînin. Navên hinek kes û xebatan derbas dibe, lêbelê bêyî kunyeya wan xebatan ne mimkûn e mirov bikaribe wan bişopîne; peyda bike û ya herî girîng îdîayên di xebatê de kontrol bike. Wek mînak; bi giştî stranên arşîva Radyoya Erîvanê, di xebatê de bi du beşan hatine tesnîfkirin. *Stranên ritmîk* û *stranên serbest*. Li gorî nivîskarê/n (kî ye/ne, ne diyar e!) beşa "çanda devkî" ev dabeşkirin jî ji salên 1600î ve tê bikaranîn (?). Lê ev îdia bingeha xwe ji kîjan xebat û lêkolînan distîne, ne diyar e! Herwiha, bi dabeşkirinê ve têkildar, di berdewamiya beşê de tê gotin ku sê cureyên muzîka kurdî hene: Bipîvan, bêpîvan û ritma sist (cild 1, r. 25-26). Ev jî nakokiyeke bi dabeşkirina pêşî re derdixe meydanê. Ji aliyê îdîa û îfadeyên hatine bikaranîn û çavkaniyan ve beş bi giştî bi vî rengî ye ku kêmasiyeke mezin e.

Xebat bi tevahî, wekî hat gotin, ji 4 cildan pêk tê. Di her du cildên pêşî de (1-2) *stranên ritmîk* û di her duyên dawî de jî *stranên serbest* (3-4) tevî notayên stranan cih digirin. Cildên 1 û 2yan jixwe xebata bi navê *Stranên Ritmîk ên Radyoya Erîvanê ne* (Aram, 2016). Tiştê hatiye zêdekirin ew e ku di vê xebatê de di heman demê de meqamên stranan jî hatine nivîsîn.

[1] Di maweya nivîsandina vê nirxandinê de di medyaya civakî de hinek gotegot û tawanbarî derbarî "bidestxistina" vê arşîvê li ber çavan ketin. Bi giştî jî li hember entstîtuya ku ev karê weşanê hilgirtiye ser xwe (DKKI). Ev yek careke din dide xuyakirin bê ev xal, ango "çîrok"a berhevkirin û çapkirina "arşîv"ê çiqasî girîng e. (nk).

Vê dûbarebûnê di çapê de jî xwe diyar kiriye, lewma di cilda 3yemîn de wek ku xebateke din e dîsa "spasî", "pêşgotin", "çanda devkî" cih girtiye. Diviyabû ev agahî, dubarekirina xebateke din, di serî de bihata îfadekirin.

Gava mirov li stranan dinêre dibîne ku di radyoyê de ne tenê stranên gelêrî, di heman demê de -herçiqasî wek hejmar kêm bin jî- stranên girêdayî rewşê, stranên ku pesnê desthilatdariya demê an jî ideolojiya demê jî dikin di nav arşîva Radyoya Erîvanê de hene. Ew jî îhtimaleke mezin ji hêla hinek kesan ve hatine nivîsîn. Gelo ev stran kengî hatine nivîsîn/gotin? Nivîskarê van stranan kî bûye? Awaz a kê/î bûye? Li gel ku navê stranê, stranbêj, ûsila stranê, meqamê stranê hatiye nivîsîn; ev agahiyên din ên derbarê dîrok, nivîskar û awazdanerên stranan di xebatê de tune ne ku ji bo lêkolîneke li ser stranan girîng in. Hinek mînak hene mirov tenê dikare texmîn bike bê di kîjan demê de hatine nivîsîn, wek strana "Sazbendê Kurda" (cild 2; r.303) ku di nav de "*De lêxin lêxin lêxin, lawino lêxin xirpanî/ Dengê xweş va bistrên, bipesinin Barzanî*" derbas dibe. Loma derbarê stranan hinek agahiyên kurt jî (wekî stran gelêrî ye an na? Nivîskar, awazdanêr, dîrok hwd.) di xebatê de cih bigirtana dê rengê xebatê jî hinekî biguheriya. Herweha hinek stran jî nîvco mane, wek "keçikno" (cild 2, r. 61). Bêguman dikarîbûn van stranan ji kesên di radyoyê de xebitîne bipirsin û gotinên wan bi vî awayî temam bikin.

Wekî encam dikare bê gotin ku ev xebata ji 4 cild, 3250 rûpel û ji nota û metnên 915 stranan pêk tê, ji bo muzîkjenan û ji bo kesên ku bixwazin li ser muzîkê analîzeke muzîkal bikin jî sûdewer e. Lêbelê di heman demê de wekî li jorê jî hat îfadekirin gelek kêmasiyan jî vedihewîne. Ev kêmasî jî didin xuyakirin ku divê xebatên bi vî rengî di bin şêwra zanistî û bi metodolojiyeke zanistî bên birêvebirin û amadekirin; wê demê hem ji bo muzîka kurdî û hem jî bo xebatên arşîvên kurdî dê bêhtir sûdewer bin. Hêvî ew e ku di pêşerojê de xebatên têkildarî "arşîv"an û loma girîng, bêhtir birêkûpêk, bi rêbazeke akademîk an bi şêwreke zanistî û berfireh bên kirin.

www.arsivakurdi.org

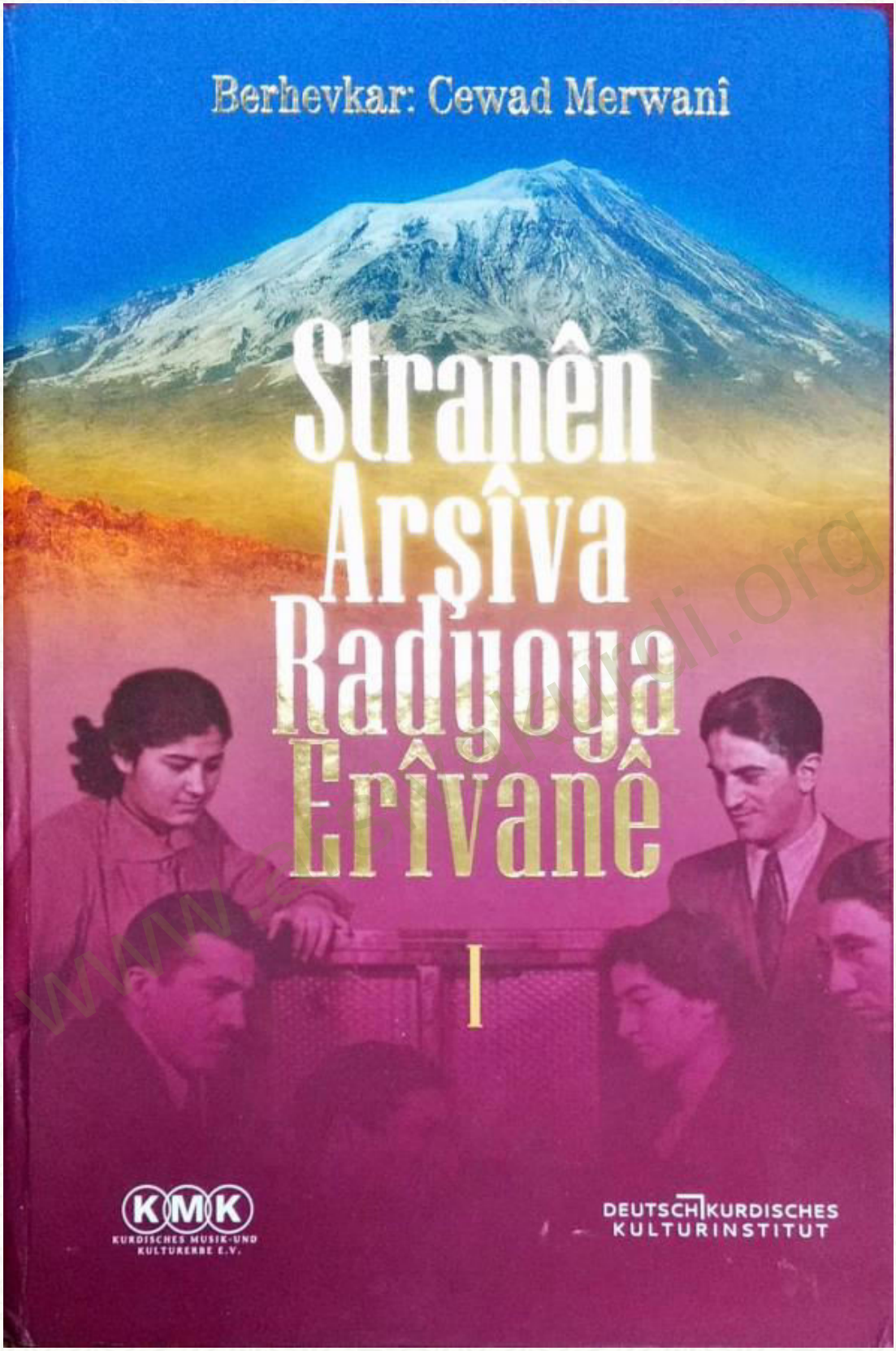
Berhevkar: Cewad Merwanî
Stranên Arşîva Radyoya Erîvanê
I
KMK
KURDISCHES MUSIK-UND KULTURERBE E.V.
DEUTSCH KURDISCHES KULTURINSTITUT

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BOOK REVIEW / NIRXANDINA PIRTÛKAN

ژیانی پێغەمبەری مەزن
JÎYANA PÊXEMBERÊ MEZIN HEZRETÊ MUHAMMED

Şêx Ebdulezîz Parezanî, Întîşaratê Seqz, Tewrîz, Îran, 2 Cild;
Cildê yekem 512 rûpel, Cildê duyem 153 rûpel.

Tareq Mohammed AWRAHIM*

Article Type: Book Review // Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatin: 24.03.2021
Accepted // Pejirandin: 10.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 272-278

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Parezanî, Şêx Ebdulezîz, Review of "Jîyana Pêxemberê Mezın Hezretê Muhammed (Dirûdê Xwedê Li Ser Be)" by Awrahım, Tareq Mohammed, *Kurdiname*, no. 4, p.272-278

Kurmancî

Heta vê gavê ji navenda pirtûkxaneyên kurdî gelek pirtûk derheqê jiyana Pêxemberê mezin Hezretê Mihemed (d.x) de hatine belavkirin. Lê hîna jî ew pirtûka ku Şêx Ebdulezîz Parezanî (1928-1976) cara yekemîn di sala 1973an de bi navûnîşana *Jiyana Pêxemberê Mezin Hezretê Mihemed (d.x)* belav kiriye wek yekemîn pirtûka çapkirî tê hejmartin. Ji ber ku wê gavê wî wek nivîskar wiha nivîsandiye: "Mixabin heta vê gavê tu kesek ku rabe bi zimanê kurdî û bi awayekî dûr, dirêj û vekirî qal û behsa wê jiyana bisûd û feydedar bike tunebûye". (Parezanî. r. 11).

Nivîskar Ebdulezîz Emîn di sala 1928an de li gundê Parezan girêdayî şarûçkeyê Şarbajêr hatiye dinyayê. Di medrese û hucreyan de bêkêmasî zanistên îslamî xwendiye. Piştî wergirtina îcaza meletî û dersdayinê di navbera salên 1953-1959an de di medrese û hucreyan de dest bi dayina dersa zanistên îslamê kiriye. Ji sala 1959an heta bi mirina xwe ya di 22 Kanûna Ewil a sala 1976an li Helepçe û hawirdora Helepçeyê mamosteyê dibistana seretayî bûye. Parezanî, yazdeh berhemên xwe yên çapkirî hene. Yek ji berbiçavtirîn berhemên wî ev pirtûk e ku di derbarê jiyana Pêxember (d.x) de hatiye nîvîsandin û bergê wê yê yekemîn ê pênsed rûpelî di sala 1973an de hatiye çapkirin. Beriya çapkirina vê kitêbê zanayê navdar Mela Osman Ebdulezîz (1924-2000) pesnê wê daye û wiha nivisandiye: "Ev pirtûk yekemîn pirtûk e ku bi zimanê kurdî bi awayekî rêk û pêk û rast û rewan, qal û behsa jiyana pêxember kiriye. Herwiha nivîskarî, di vê pirtûkê de melûmatên xelexawar û rast û dirust ji hev cihê û

* Doç. Dr., Zanîngeha Mardin Artuklu, Fakulteya Edebîyatê, Beşa Ziman û Wêjeya Kurdî, dr.tareq74@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-5895-3774.

www.arsivakurdi.org

cuda kirine û bi baldarî û hûrbijêrî hîmê vê pirtûkê danîye. Herwisa ev pirtûk çavkaniyeke pêewle ye.” (Parezanî c.1, r. 6.)

Di çapa duyemîn de nivîskarî bergê yekemîn û dûyemîn ê pirtûka xwe çap kiriye. Nivîskarî di vê pirtûka xwe de nameyeke Şêx Mihemedê Xal (1929-1984) belav kiriye ku tê de wiha dibêje: “Bi rastî pirtûka te gelek bi merdane hatiye nivîsandin. Heq kiriye biçite nav pirtûkên zanayên berê. Herwiha heq kiriye ku milê xwe bide milên wan pirtûkên ku berê niha bi salan di derbarê jiyana pêxember de hatine nivîsandin.” (Parezanî c.7, r. 5-6)

Gelek pirtûk di derbarê siyer û jiyana pêxember de hatine nivîsandin an jî li zimanê kurdî hatine wergerandin. Lê ev pirtûk hîna jî hêz û qeweta xwe ji dest nedaye. Lewra nîvîskarî bi zimanê kurdî jiyana pêxember a xwerû û safî raxistiye pêş çavan. Hemû kes dikare bi hêsanî jê sûd werbigre. Ji bilî vê nivîskar, xwînerê bi perawêz û bi navên çavkanî û babetên ciyawaz naewiqîne û mijûl nake. Mebesta wî ew e ku di derbarê bûyer û rûdawan de agahiyan pêşkêş bike û peyameke perwerdehiyê an jî hişyariyekê bide xwînerê.

Nivîskarî, ji serî de bi bergeheke Quranî rahiştiye sîretê. Anegorî wî, riya dîndarî û oldarîya rast û rasteqîn bi şarezatiya di warê siyerê re dibihure. Lewre wî, di vî warî de wiha gotiye: Heta ku em bi kitekit û bi teferuat wî nas nekin û di warê jiyana wî pêxemberê mezin de nebin xweyî agahîyeke mimkin nepêkan e ku em vê pêwîstiya mezin pêk bînin. (Parezanî, c. 1, r. 10)

Parezanî, ji çavkaniyên kevn û nû yên siyerê sûd wergirtiye. Her wekî ku bi awayekî xwerû di dawiya karê xwe de amaje bi hin ji wan çavkaniyan kiriye û bi qasî deh ji wan tomar û tescîl kirine.

Nivîskar bi xwe ji nivîskariyê zêdetir mezûnê medrese û hucreyan û zanayekî ayinî bûye. Lewma babet û mijarên siyerê li Qurana Pîroz û hedîsan wergerandiye û bi taybetî ji bo ravekirina ayetan tefsîra Îbnî Kesir (di 774an de, koçî de miriye) ji xwe re wek çavkanî bijartiye. (Parezanî c. 1 r. 467-470) Di warê serîlêdana çavkaniyên resen ên siyerê de pirtir sûd ji pirtûka siyerê ya binavûdeng a Îbnî Hîşam (213an de, koçî de miriye) wergirtiye. Her çiqas di du cihan de amaje bi navê mêjûnivîsê mezin Înbû Esîr (630an de, koçî de miriye) (Parezanî, c.1, r. 95-103) kiribe jî bêhtir pirtûka Sîretul Helebîye ya sê bergî ya Nuredîn Elî bin Îbrahîm Ehmedê kurê Burhanedîn Elhelebî (975- 1044 koçî) bi kar aniye.

Pispor û şarezayê van çavkaniyan dikare bi hêsanî vê yekê fehm bike ku nivîskarî, li ser bingeha van her sê çavkaniyan hîma berhema xwe daniye. Nivîskarî bi xwe dikaribû gelek çavkanî bi dest bixistana lê qîma xwe tenê bi van aniye ji ber ku nivîskar bi xwe ne mêjunivîs bûye û herwiha nexwestiye bi danana behemeke wilo pirtûkeke mêjûyî binivîsîne. Bes mebesta wî ji nivîsandina vê pirtûkê ev bûye ku pirtûkeke binivîsîne ku bi saya wê her kes bikaribe bi hêsanî jê fehm bike û di derbarê jiyana pêxember (d.x.) de bibe xweyî agahîyeke mimkin. Lewra ew nesla nû ya ku piştî salên heftê derketiye dikare bi zimanê kurdî bixwîne. Êdî ew nesla nû bere bere ji wan kitêbên ku bi erebî tên nivîsandin û çapkirin dûr dikevin. Ji nivîsandina nivîskarê bi xwe tê fehmkirin ku wî ev yek fehm kiriye lewre wiha gotiye: “Hemd ji Xwedayê mezin re. Mebesta nivîsandina min a bi zimanê şîrîn ê kurdî ya van çend rûpelan

ji jiyana pêxemberê mezin ew bûye ku xwînerên min ên kurd bikaribin bi hêsanî vê jiyana tijî bi hîkmet û şîret têbigihîjin û ji xwe re bikin rêber û mamoste. Ez nabêjim ku min jiyana pêxember nivîsandiye belkî min hinek jê behs kiriye. (Parezanî, c.1, r. 503).

Parezanî ji berhemên nivîskarên hevçerx ên ku siyer ji bo xelkê erebîziman sade û xwerû kirine, gelek sûd wergirtiye. Hin ji wan nivîskarên ku di vî warî de Parezanî ji wan sûd wergirtiye ev in: Mihemd Ebduh (1849-1905), Mihemed Xidir Beg (1872-1927), Mihemd Reşîd Rida (1865- 1935), Sileyman Nedwî (1884-1953), Mihemd Hisên Heykel (1888- 1956), Mihemed Xezalî(1917- 1996), Mihemed Seîd Remedan Elbûtî(1929- 2013). Parezenî bi alîkarî û piştevaniya berhemên van nîvîskaran karibûye berhemeke siyerê ya şeşsed û pêncî rûpelî binivîsîne.

Ev berhem di bin bandor û karîgeriya van çavkaniyên jorîn de hatiye nivîsandin. Wan navûnîşanên ku nîvîskarê ji bo babetên wekî "Her Quran e Mucîzeya Mihemmed, Pêxember Ne Serokekî Herêmî yan jî yê Neteweyî Nebû, Bi Derî re Derbasî Odeyê bûye, Dibistana Mihemed, Dersekî Girîng, Lêkolînek ji Helwêsta Cihûyan ya Derbarê Îslamê de" (Parezanî, c. 1, r. 161-167-169- 19-273) danîne bi rast û ronî nîşanî me didin ku nîvîskar ji berhemên wan nivîsîkarên hevçerx gelek sûd wergirtiye.

Ji alîyekî din nivîskar, ji bo xwîneran ji berhemên hizrvan binavûdeng Seyîd Qutub hin babetên ramanî sade û xwerû kiriye û di şeklê jêrebabetan de car caran amaje pê kiriye. (Banga Nihênî, Qudret û Qabiliyeta Bang û Bangkerê, Qurana Mekkehê, Yekitiya Xwedayê Rebul Alemîn, Babet û Mijara Roja Dawiyê, Paqijkirina Dil û Derûnê, Parastina Pêkhateya Komelayetiyê.) (Parezanî, c.1, r. 141-145).

Nivîskar hin caran jî rasterast çend rûpel ji yek ji wan çavkaniyên nû vediguhezîne. Ango di derbarê babeta "Beriya Hatina Îslamê Rewşa Cihana Îslamî" de ev yek nivîsandiye: "Ji bo ronîkirina vê behsê em ji berhema binavê *Maza Xesîre Elalemu El-Îslamîyu Bi Înhîtatî el- Muslîmîne* ya zanayê mezin ê Hindîstanê Ebul Hesenê Elnedwî (1914-1999) digrin". (Parezanî c.1, r. 114).

Parezanî bergê yekem ê kitêba xwe kiriye sêzdeh beş. Geştek diavêje nav jiyana wî ya li Mekkehê de. Ji weladeta wî bigre heta bi zarokî, xortanî, zewac û bûyerên giring ên serdema beriya ji dayikbûna wî di sê beşan de radixe pêş çavan. Serdema Mekkehê û bûyerên ku di nava wan sêzdeh salan de qewimîne kirine du beş. Heşt beşên mayî ji bo wan bûyer û rûdawên ku di nava deh salan de li bajarê Medînê rûdane re terxan kiriye. Ku ev jî teqabûlê ji nîvê pirtir ya ji kitêbê dike.

Bergê duyemîn ê kitêba wî sed û pêncî rûpel e. Ji pêşgotinê bi şûn de li ser hin babetan rawestiyaye ku têkiliya xwe bi siyerê re heye. Beşa yekemîn ji bo wehyê, beşa duyemîn ji bo cîhadê, beşa sêyemîn ji bo pend û şîretên cenga Uhudê, beşa çaremîn ji bo babeta Zeyd û Zeynebê (Xwedê ji wan razî), beşa pêncemîn ji bo paşdemayiyên cenga Tebukê û beşa şeşemîn û ya dawiyê jî ji bo Xutbeya Xatirxwestinê terxan kiriye.

www.arsivakurdi.org

Soranî

دەربارەی ژیاننامەی پێغەمبەر (د.خ) بە دەیان کتێب بڵاوکراوەتەوە، بەلام هێشتا ئەو کتێبەی کە شێخ عەبدولعەزیز پارەزانی (1928-1976) بەناونیشانی (ژیانی پێغەمبەری مەزن محمد درودی خوای لەسەر بیت) لە ساڵی 1973 بۆ یەکەم جار بلاویکردەوە، بەیەکەم کتێبی چاپکراو ئەژمار دەکرێت چونکە تا ئەو کاتە وەك نوسەر نوسیویەتی ((بەداخەوە تائێستا کەسێك هەڵنەساوە بە زمانی کوردی کە بەدرێژی و رۆشنی لەو ژیانە پر سوودە بدوێ)). (پارەزانی،بەرگی ١، ل١١)

نووسەر ناوی تەواوی عەبدولعەزیز ئەمین لە گوندی پارەزان لە ناوچەی شارباژێری پارێزگای سلێمانی لە ساڵی ١٩٢٨ز. هاتۆتە دونیا، لە مەدرەسە و حوجرەکاندا زانستەکانی ئاینی بە تەواوی وەرگرتوەو، دوای وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی و دەرس وتنەوە لە نێوان سالانی ١٩٥٣-١٩٥٩ زانستە ئیسلامیەکانی لە حوجرەکاندا وتۆتەوە. لە ساڵی ١٩٥٩ تا ماڵئاوایی یەکجاری لە ٢٢ کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٧٦ مامۆستای سەرەتایی بوو لە شاری هەڵەبجەو دەوروبەری.

پاڕەزانی خاوەنی یازدە کتێبی بڵاوکراوەیە کە دیارترینیان ئەم کتێبەیە لە سەر ژیاننامەی پێغەمبەر (د.خ) کە لە ساڵی ١٩٧٣ بەرگی یەکەمی کە پێنجسەد لاپەڕە بوو بڵاو بوویەوە، پێش چاپکردنی زانای ناودار مامۆستا مەلا عوسمان عبدالعزیز (1924-2000) لە پەسنی بەرهەمەکەدا نووسیویەتی ((هەروەك یەکەم پەراوێکە کە بەکوردی لە هەموو رووەکانی ژیانی پێغەمبەر دووابێ ئێجگار رێك و پێك و راست و رەوانە، وە نووسەر...لارو چەوت و راست و چاك جیائەکاتەوە.. بەوردی و گرنگی ئەم پەراوەی داناوە، وەسەرچاوەکانی بەهێزو جێی باوەڕن)). (پارەزانی،بەرگی ١، ل٦)

لە چاپی دوەمیدا ، نوسەر بەرگی یەکەم و بەرگی دوەم کتێبەکەی چاپ کرد، نوسەر نامەیەکی شێخ محەمەدی خاڵ (1929-1984) بڵاودەکاتەوە کە تیایدا هاتوە: ((بە راستی کتێبەکەت زۆر پیاوانە و مەردانەیە، ڕووی دێت بچێتە ناو کتێبە گەورەکانی پێشینانەوە... بەڵکو شایانی ئەوەیە شان لە شانی ئەو کتێبانە بدات کە ساڵەهای ساڵە لە ژیانی پێغەمبەردا نوسراون)) (پارەزانی،بەرگی ٢،ل٥-٦)

بۆیە چەندان کتێبی دیکە لە سەر سیرەت نوسراون یان وەرگێراون بۆ زمانی کوردی، بەلام هێشتا ئەم کتێبە هێزو پێزی خۆی لەدەست نەداوە، چونکە نووسەر بەزمانێکی کوردی پاراو و سادە ژیانی پێغەمبەری خستۆتە ڕوو هەموو کەسێك لە خوێندنەوەی کەڵك ئەبینێت. هەروەها نووسەر، خوێنەر خەریك ناکات بە پەراوێزو ناوی سەرچاوەو ئەو بابەتانەی رای جیاواز هەڵدەگرن. سەرباری ئەوەی نووسەر مەبەستیەتی زانیاری لەسەر رووداوەکان پێشکەش بکات و پەیامێکی پەروەردەیی یان هۆشیاریەك بۆ هزری خوێنەر زیادبکات.

نووسەر لەسەرەتاوە بە بینیشێکی قورئانی دەست بۆ سیرەت دەبات و پێیوایە شارەزابوون لەسیرەت بۆیە پێویستە تا جوانتر دینداری راستەقینە بکرێت وەکو دەڵێت ((ئەم پێویستیە گەورەیە پێك نایەت هەتا ئێمە بە تەواوی ، بە وردی ئەو پێغەمبەرە گەورەیە نەناسین و شارەزای ژیانی نەبین)). (پارەزانی،بەرگی ١، ل١٠)

پارەزانی لە سەرچاوەی کۆن و نوێی سیرەت سوودمەندبوە. هەروەکو لە کۆتایی کارەکەیدا ئاماژەیەکی سەرەتایی و سادەی داوە بە بەشێك لە و سەرچاوانە، کە ناوی زیاتر لە 10 سەرچاوەی تۆمار کردوە. ئەمە لەبەر ئەوەی نووسەر خۆی دەرچووی حوجرەیە و زانایەکی ئاینیە بەرلەوەی نووسەر بێت بۆیە بۆ باسەکانی سیرەت لە بۆ قورئان و فەرموودە گەراوەتەوەو، تەفسیری ئیبن کەسیری (774ك.مردوە) بۆ راڤەکردنی ئایەتەکان بەکارهێناوە. (پارەزانی،بەرگی ١، ل٤٦٨-٤٧٠) لە سەرچاوەی رەسەنی سیرەی زۆرتر سوودی لە سیرە ناودارەکەی ئیبن هیشام (213ك. مردوە) بینیوە. هەرچەندە لە دوو شوێندا ئاماژەی کردوە بە ناوی مێژوونووس ئیبن ئەسیر (630ك. مردوە) (پارەزانی،بەرگی ١، ل٩٥؛ ١٠٣). بەلام کتێبەکە سێ بەرگیەکەی نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد، کوری برهان الدين الحلبي (975-1044ك) ناسراو بە (السيرة الحلبية) ی زۆر زیاتر بەکارهێناوە. دوای ئەمانە سوودی دیوە لەوەی زانایەکی سەدەی نۆزدەیەم بەناوی سەید ئەحمەدی دەحلانی (1816-1886) نووسیویەتی بەناونیشانی (السيرة النبوية).

پسپۆرو شارەزای ئەو سەرچاوانە دەتوانێت دەرکی ئەوە بکات نووسەر لەم سێ سەرچاوەوە بناغەی کتێبەکەی داڕشتوە. خۆدەکرا سەرچاوەی زیاتریشی دەست بخستایە بەلام ئەمەندەی بەبەس دیوە، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە نووسەر مێژوونووس نەبوە و مەبەستیشی دانانی کتێبێکی مێژوویی نەبوە بەقەد ئەوەی مەبەستی بوە کتێبێك بنووسێت بۆ ئەوەی هەموو کەسێک لە ژیانی پێغەمبەر (د.خ) ئاگاهی ببێت. چونکە ئەو نەوە نوێیەی لە دوای حەفتاکانەوە دەرکەوتوون دەتوانن بەزمانی کوردی بخوێننەوە، ئیتر ئەو نەوەیە لەو کتێبانەی بەعەرەبی چاپ ئەکرێن دووردەکەونەوە. نووسەر خۆی ئەمەی درکاندوە وەك نووسیویەتی ((سوپاس بۆ خوای گەورە توانیم ئەم چەند لاپەرەیە لە ژیانی ئەو پێغەمبەرە مەزنە بنوسمەوە بە زمانی شیرینی کوردی، تا خوێنەرە کوردە هاونەتەوەکانم هەندێ لەو ژیانە پر لە حیکمەت و پەندە تێ بگەن و بیکەن بە مامۆستای خۆیان. من ناڵێم ژیانی پێغەمبەرم نووسی.. بەلام دەڵێم نەختێکی لێ دوام)). (پارەزانی،بەرگی ١، ل٥٠٣)

پارەزانی بەزۆری لە بەرهەمی نووسەرانی هاوچەرخ سوودی بینیوە، ئەوانەی سیرەیان بۆ زمانی سەردەم سادەکردۆتەوە بۆ خوێنەرانی عەرەبیزمان. لەوانە محمد عەبدە (1849-1905) و محمد خضری بەگ (1872-1927) محمد رشید رەضاو (1865-1935) سلیمان الندوی (1884-1953) محمد حسین هیکل (1888-1956) و محمد الغزالی (1917-1996) و محمد

سعید رمضان البوطی(1929-2013) و کە بەرهەمیان لەسەر ژیانی پێغەمبەر بڵاوکردۆتەوە. بە پاڵپشتی کاری ئەم کەسایەتیانە لە کۆتاییدا کتێبێکی شەش سەدو پەنجا لاپەڕەیی نووسی.

ئەم کتێبە لە ژێر کاریگەری ئەو سەرچاوانەی سەرەوەدا نووسراوە، ئەو ناونیشانەی نوسەر داینناوە بۆ بابەتەکانی وەکو: (هەر قورئانە موعجیزەی موحەمەد، پێغەمبەر سەرۆکێکی ناوچەیی یا سەرۆکێکی نیشتیمانی نەبوو، لە دەرگاوە چوە ژوورەوە، قوتابخانەکەی محمد، دەرسێکی گرنگ، لێکۆڵینەوە لە هەڵوێستی جوولەکە بۆ ئیسلام) (پارەزانی،بەرگی ١، ل:161، 167-169، 199، 273) بەروونی دەری دەخەن کە نووسەر سوودمەند بووە لە بەرهەمی ئەو نووسەرە هاوچارخانە.

لەلایەکی دیکەوە پارەزانی بۆ گەیاندنی هەندێ بابەتی هزری لەبەرهەمەکانی هزرڤانی ناودار سەیید قوتب (1906-1966) سادەکردۆتەوە بۆ خوێنەر و لەشێوەی ناونیشانی لاوەکیدا جار و بار ئاماژەی پێکردووە لەوانە: (نهێنی بانگ، شیاوی بانگ و بانگ کەر، قورئانی مەککە، تەنیایی خوای پەروەردگار،باسی رۆژی دوایی، پاك کردنەوەی دڵ و دەروون، پاراستنی قەوارەی کۆمەلایەتی) (پارەزانی،بەرگی ١، ل 141-145).

هەندێ جاریش نوسەر راستەوخۆ چەند لاپەڕەیەك لە یەك لەو بەرهەمە نوێیانە دەگوازێتەوە، ئەواتا لە باسی (باری گێتی لە پێش هاتنی ئیسلام) ئەمەی نوسیوە ((بۆ ئەم باسە ئەچین بۆ لای مامۆستاو زانای بەرزی هیندی ابو الحسن الندوی (1914-1999) لە پەڕاوی (ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمین) وە هەندێ دێنین)). (پارەزانی،بەرگی ١، ل 114).

پارەزانی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی بۆ سێزدە بەش دابەش کردوە، بەنەژادی پێغەمبەر دەست پێدەکات، بەناو ژیانی مەککەدا گوزەرێك دەکات لەدایکبوون و زارۆکی و لاوی هاوسەرگیری و رووداوە دیارەکانی ئەو سەردەمەی پێش بوونی بە پێغەمبەر لەسێ بەشدا دەخاتە روو. قۆناغی مەککە و رووداوەکانی ئەو سێزدەساڵە دەکاتە دووبەش. هەشت بەش کە ماوە رێکی خستوە بۆ ئەو دە ساڵەی کە پر پێشهاتە لە شاری مەدینە. کە نیوەی زیاتری کتێبەکەشی بردوە.

بەرگی دوەمی کتێبەکە کە سەدو پەنجا لاپەرەیە پاش پێشەکی لە سەر چەند بابەتێک راوەستاوە کە پەیوەستن بە سیرەتەوە، لەوانە مژاری نیگا (وەحی) لە بەشی یەکەم، باسی جیهاد لە بەشی دوەم ، پەندەکانی جەنگی ئوحود لە بەشی سێیەم ، باسی پەیوەست بە زەیدو زەینەب لە بەشی چوارەم ، بۆ دواکەوتوان لە جەنگی تەبووک بەشی پێنجەم و بەشی شەشەم و کۆتایش بۆ باسی وتاری ماڵئاوایی تەرخان کردوە.

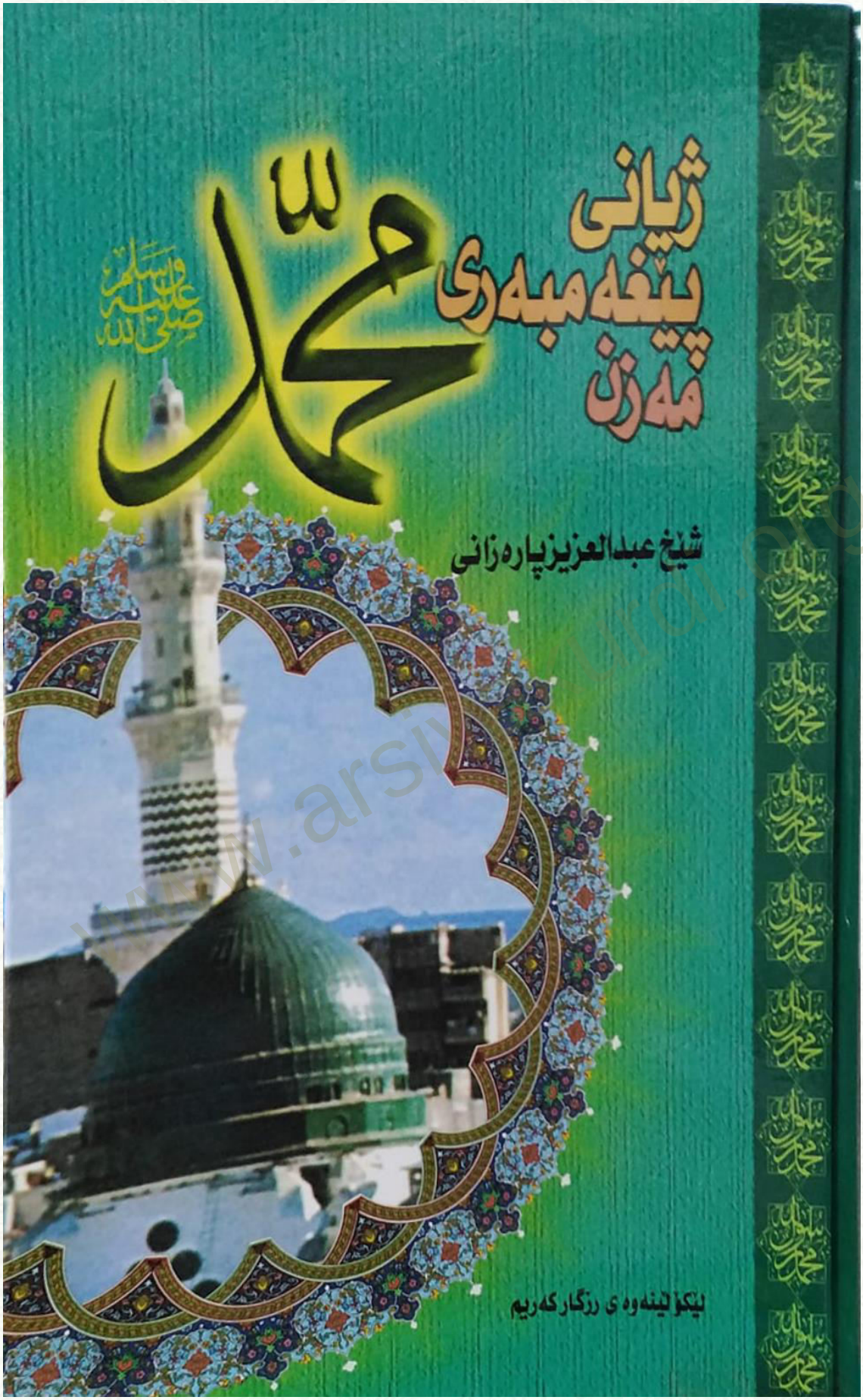
ژیانی
پێغەمبەری
مەزن
محمد
صلی الله علیه وسلم
شێخ عبدالعزیز پارەزانی
لێکۆڵینەوەی رزگار کەریم

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BOOK REVIEW // NIRXANDINA PIRTÛKAN

ZAZAKÎ Û M. MALMÎSANIJÎ SER O MEQALEYÎ

Ahmet Kırkan, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2020,
196 rûpel, ISBN: 9786052298206

Murat AYGÜN*

Article Type: Book Review / Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatin: 27.03.2021
Accepted // Pejirandin: 13.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 279-282

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Kırkan, Ahmet. Review of "*Zazakî û M. Malmîsanijî Ser o Meqaleyî*" by Murat Aygün, (2021) *Kurdiname*, no. 4, p.279-282.

Taye kesî estê ke seba miletê xo cayê înan, cayê xabeta înan, keda înan bêhempa ya. Seba zazayan zî ma şênî vajê ke Mela Ehmedê Xasî, Osman Efendîyê Babijî, M. Malmîsanij, Munzur Çem, Roşan Lezgîn, Denîz Gunduz ûsn. xebata înan û keda înan bêhempa ya. Mîyanê kesanê corî ra cayê M. Malmîsanijî cîya yo. Mela Ehmedê Xasî û Osman Efendîyê Babijî ra pey heta serranê 1970î welat de zazakî nênusîyabî û M. Malmîsanij keso tewr verêno ke serranê 1970î de welat de zazakî nuşto. Û ey waranê cîya cîyayan de nuşteyî û meqaleyî nuştî, kitabî weşanayî, rayberîyê şarê xo û kedkarîya zazakî kerda. M. Malmîsanijî, waranê sey folklor, edebîyat, şîîre, ziwannasîye, ferhengnasîye, tarîx û tarîxnasîye ser o xebat kerdo û nê xebatê ey sey mîhver kedkaranê zazakîye roşn kenî.

A. Kirkan ziwannasî, gramerê zazakî û kurmanckî, ferhengnasî, zimannasîya muqayeseyine ser o xebitîyeno. Heta nika bi nameyê *Bîyîşa Pêxamberî ya Osman Esad Efendî û Destpêka Edebîyatê Klasîk yê Zazakî* kitabêk, gelek kîtaban de beşê kitabî, sempozyum û kongreyan de pêşkêşîye û kovaran de zaf meqaleyê ci ameyê weşanayene. Kirkan, bi nameyê *Mewlîdê Osman Esad Efendî Bîyîşa Pêxamberî –Metin û Wekenetiş-* ya master; bi nameyê *Hetê Fonetîkî ra Analîzkerdişê Zazakî; Muqayeseker-dişê Mintiqayanê Vakur, Merkez û Başûrî* ya doktoraya xo temam kerda. Kitabê ey yo peyên zî bi nameyê *Zazakî û M. Malmîsanijî ser o Meqaleyî* terefê Weşanxaneyê Vateyî ra serra 2020î de ameyo weşanayiş û nê kitabî bi cîya-cîya maqeleyan des beşî estî.

Kitabê A. Kirkanî yo peyên *Zazakî û M. Malmîsanijî ser o Meqaleyî* de mîhwerê xebate M. Malmîsanijî û bi derûdorê ey û xebata ey de şekil girewto. Ma şênî vajî ke bi ney xebata A. Kirkanî reyde panaromaya zazakî ameya xêzekerdene. Mîyanê na xebate de waranê sey folklor, edebîyat, şîîre, ziwannasîye, ferhengnasîye, tarîx û tarîxnasîye, dokument, rexne û nirxnayîşî de meqaleyî estê.

* Unîversîteya Mardin Artukluyî, Enstîtuya Ziwananê Ganîyan, Beşê Ziwan û Kulturê Kurdan, Wendekarê Masterî, muradaygun@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9623-4359.

Beşê yewinî bi sernameyê *Ziwannasîye û Felsefeyê Ziwannasîya M. Malmîsanijî* ameyo nuştiş. Nuştox, nê beşî de derheqê ziwannasîye, felsefeyê ziwannasîye û derheqê ziwannasîye de melumatan dano ma û xebatê zazakî û M. Malmîsanijî ser o rexneyê xo nuşto. Xebatê ziwannasîye ke terefê M. Malmîsanijî ra ameyêkerdiş, nê nuşteyî de ameyî rêzekerdişî. Nê beşî de hem derheqê ziwan û ziwannasîye de hem derheqê xebatê ziwannasî ya dinyayî ser o îzahatî deyayê, hem zî mijara ziwanasîye ser o xebatê M. Malmîsanijî ameyê daşinasnayiş. Kirkan, destpêkê na xebate de ekolanê ziwannasîye û temsîlkaranê nê ekolan ra behs keno û dima xebatê ke zazakî de ameyêkerdiş bi mîhwerê felsefeyê ziwannasîya M. Malmîsanijî ya tehlîl keno. Kirkan ma rê nîşan dano ke, M. Malmîsanij xebatanê xo, goreyê krîteranê ziwannasîye girewtê dest û o heme waranê ziwannasîye ya eleqedar bîyo.

Ahmet Kirkan, beşê dîyin de behsê *Ferhengnasîye û Ferhenganê M. Malmîsanijî* keno. No nuşteyê Kirkanî hîrê qisiman ra yeno meydan: *Ferheng û Ferhengnasîye, Tarîxê Ferhengnasî ya Kurdkî, Ferhengnasiya M. Malmisanıji.* Qisimê yewinî de Kirkan, *Ferheng û Ferhengnasîye* ser o melumatanê konsantreyan dano wendoxan, qisima dîyin de kurdkî de heta nika çi ferhengî ameyî hedre kerdişî ra behs keno û bi kilmi înan erjneno. Qisimê hîrêyin de zî ferhengê ke hetê M. Malmîsanijî ra hadre bîyê yan zî ferhengê ke prosesê amadekerdişê de hetkarîye kerda îzah keno û goreyê parametreyanê leksîkolojî û leksîkografî erjneno û melumatan dano wendoxanê xo. Seba ke beşê yewin û beşê dîyin ziwan û ziwannasîye reyde têkildar ê, Kirkan nê di beşî sey dewamê yewbînan nuşto. Ma nê melumatan ra dima şênî vajî ke M. Malmîsanijî reya verên bi şeklêko modern ferhengek hadre kerdo.

Beşê hîrêyin de behsê *Qanatê Kurdo û Zazakî* beno. Kirkan, nê beşî de melumatê ke derheqê zazayan û zazakî de hetê Qanatê Kurdoyî kom bîyî û bi reya mektubî M. Malmîsanijî reyde para kerdê gêno dest û erjneno. Kirkan ma rê derheqê Qanatê Kurdo û xebatanê ey ra dergûdila behs keno û bi mîhwerê nuşteyê xo yê zazakî saz keno. Ma bi sayeyê nê tekstan musenî ke Qefqasye de zî zazayî estê. Seke nuştox destpêkê meqaleyê xo de zî nuşto, ma vînenî ke "Qanatê Kurdo tena seba lehçeyê kurmanckî û sorankî nê, seba lehçeya zazakî zî xebatkarêko muhîm o." Q. Kurdo, Rûsya de yew tradîsyon awan kerdo, xebatê xo tena bi lehçeya xo sînor nêkerdo û ma şênî vajî ke ey bi hişmendîyêka kurdî hereket kerdo.

Kirkan, beşê çarinî de bi sernameyê *Keda Çewres Serran û Yew Kedkaro Bêhempa: M. Malmîsanij û Kitabê Ey Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kırmancca (Zazaca) Dilbilgisi,* kitabê gramerê M. Malmîsanijî dano daşinasnayiş. Nuşteyî ra fehm beno ke kitabê Malmîsanijî hîrê qisiman ra yeno meydan. Qisimo yewin fonolojî ser o nusîyayo û ey fonolojîyê kurdkî ser dergûdila îzahatî dayê. Qisimê diyînî de morfolojîyê zazakî û kurmanckî ser o bi hawayêko muqayeseyî analîzîbîyê. Beşê diyîn de nuştox morfolojîyê zazakî û kurmanckî ser o bi hawayêko muqayeseyî vindeno. M. Malmîsanijî qisimê hîrêyinî derheqê sentaksî de nuşto. Kirkan, seba qismê hîrêyinî wina vano: *Ganî ma îfade bikerê no beşêko kilm o. Werrekna no beş hîna derg bîyayê. Çunke nuştoxanê zazakî zafine perwerdeyê xo bi ziwanê tirkî vînayo û goreyê sentaksê tirkî fikirênê û goreyê ney cumle- yanê xo rêze kenê. Labelê tirkî û kurdkî yew malbata ziwanî ra nîyê û nê ziwanî merdimê yewbînan nîyê. Seba cû sentaksê nînan zî sey pê nîyo. O semed ra ganî na beşe hîna derg bîyayene.* Goreyê ma zî tesbîtê Kirkanî ca de yo û ma hevî kenî ke M. Malmîsanijî, nêzdî yew wextî de derheqê sentaksî de bi yew xebata dergûdila biweşano.

Kirkan, beşê pancinî de *Tarîxnasîye û Tarîxnasîya M. Malmîsanijî* ser o vinderto. Seke ma cor ra zî vatbî, na xebate de xebatê M. Malmîsanijî sey mîhwerî yo. Mîyanê xebatanê Malmîsanijî ra xebata tewre muhîman ra yew zî tarîxnasîya ey a. Tarîx, seba miletan muhîm o. Seke Kirkanî zî tesbît kerdo, la çi heyfo ke *Têkilîya kurdan û tarîxî hîna sewîyeyêkê nizm de ya.* Tarîxê kurdan hîna zaf yan hetê dewletanê bînan ra yan zî hetê oryantalîstan ra ameyo nuştiş û çende zî mîyanê nînan ra xebatanê erjayeyî bibî zî zafê înan subjektîfî yê. Coka xebatê tarîxnusê/tarîxnasê sey M. Malmîsanijî zaf muhîmî yê. Kirkan, na meqaleya xo de derheqê tarîxî de sey zanistî melumatan dano, heta nika xebatê ke derheqê tarîxa kurdan bîyî sey panaroma ma rê nîşan mojneno û kitabê M. Malmîsanijî ke tarîxî ser o yo bi şeklêko kilmkî ma rê dano şinasnayiş.

Beşê şeşin de xebatê M. Malmîsanijî ke folklor ser o yê îzah keno, sey mefhûmê folklorî ra behs keno û çimeyê folklorî, xebatê ke derbarê folklorî de ameyêkerdiş ma rê nîşan dano. Sey xebatanê tarîxî, xebatanê folklorî zî seba miletan zaf muhîmî yê. Ma şênî bi xebatanê folklorî ra cuya komelî ya tradîsyonelî, erjê kulturê komelî, exlaq, adet û bawerîyê komelî, têkilîyê şarî fehm bîkê ûsn tewir-tewir doneyan bimusî. Kirkan, na meqaleya xo de folklor û mefhûmê folklorî ser o melumatanê zanistî dano ma, dima xebatê ke folklora zazakî ser o ameyî kerdiş ma rê nîşan dano û xebata M. Malmîsanijî ya *Folklorê Ma ra Çend Nimûney* tedqîq keno û folklornasîya M. Malmîsanjî erjneno.

M. Malmîsanij çende zî hîna zaf sey ziwannas û tarîxnas bêro zanayiş û xebatanê ey hîna zaf ziwannasî û tarîxî ser o bibî zî, heman dem de mîyanê edebîyatê zazakî de sey edîb zî cayê ey bêhempa yo. Herçiqas heta nika tena yew kitabê ey ê şîîran û çend şîîrê ey kovaran de weşanîyayê zî, seke Kirkan zî vano, şaîrîya ey astêka berze de ya. Ahmet Kirkan, çar beşê peyênan de cîya hetan ra derheqê şîîra M. Malmîsanijî gêno dest û erjneno. Kirkan, şîîranê M. Malmîsanijî ke kitabê ey ê *Herakleîtos* de ca girewtî hetê mefhumê *mekan, zeman, cinî* û *dîsporayî* ser o etud keno. Ma zî şênî vajî ke M. Malmîsanij şîîranê xo reyde edebîyatê zazakî de rayîrêka newe, modern akerda.

Ahmet Kirkan, na xebata xo de cîya-cîya mijaran ser o maqeleyî ardî pêser. Seke ma nameyê kitabî ra zî fehm kenî, na xabete de mîhwer xebatê M. Malmîsanijî bê zî, berhem zazakî û zazayan ser o yê. Ma cor ra zî vatbî, mîyanê na xebate de, waranê sey folklor, edebîyat, şîîre, ziwannasîye, ferhengnasîye, tarîx û tarîxnasîye, dokument, rexne û nirxnayîşî de maqaleyî estî. M. Malmîsanij tewir bi tewir wareyan de; waranê sey folklor, edebîyat, şîîre, ziwannasîye, ferhengnasîye, tarîx û tarîxnasîye ser o xebat kerdo û nê xebatê ey sey mîhver kedkaranê zazakîye û seba ewro sibarojê şarê xo roşn kenî.

www.arsivakurdi.org

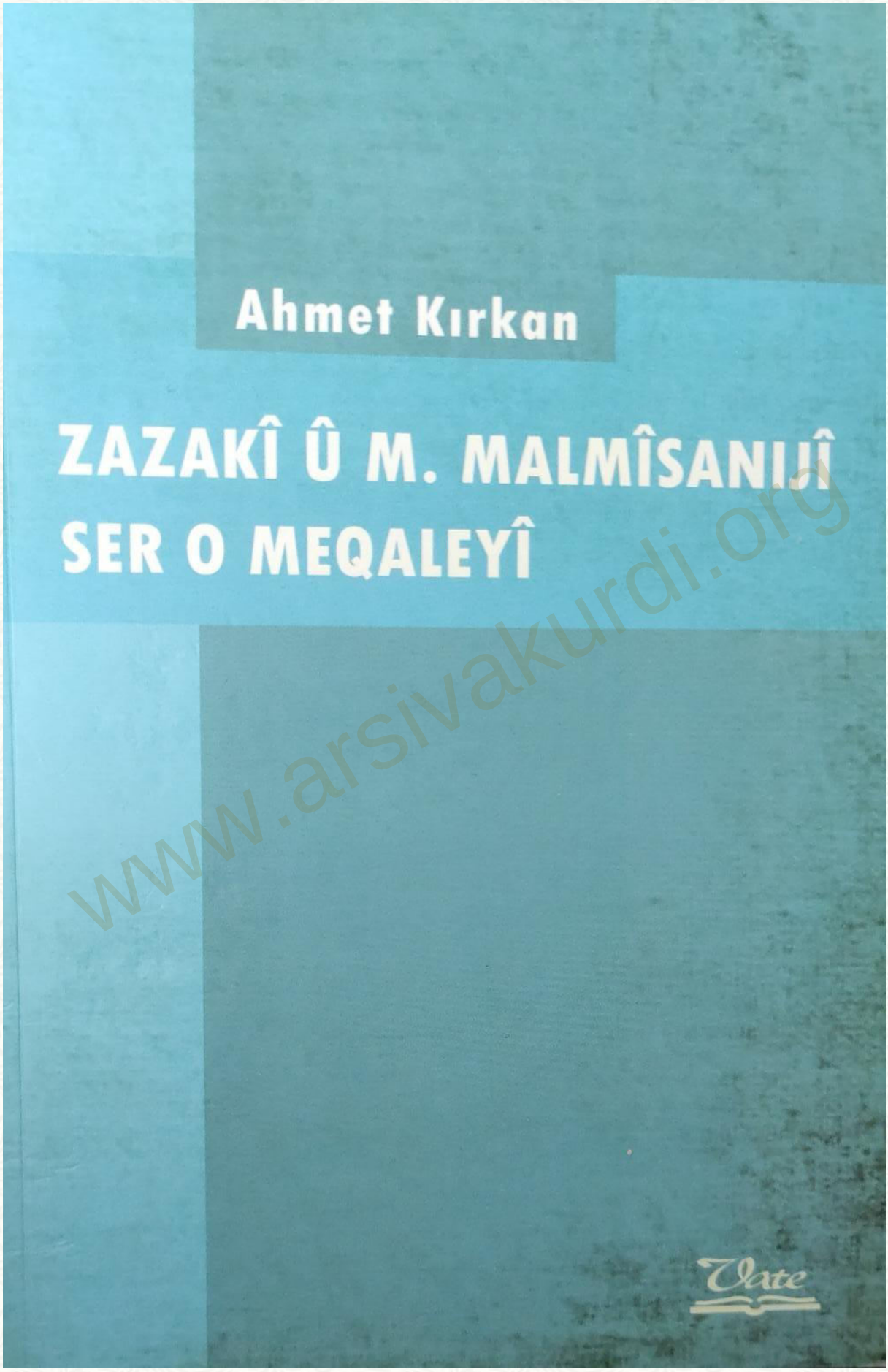

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BOOK REVIEW / NIRXANDINA PIRTÛKAN

CİZRE-BOHTAN BEYİ BEDİRHAN: DİRENİŞ VE İSYAN YILLARI

Ahmet Kardam, Weşanxaneyê Dipnotî, 2011, 424 ripel, ISSBN: 9786054412143

Nurettin BELTEKİN*

Article Type: Book Review / Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatin: 14.04.2021
Accepted // Pejirandin: 15.04.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 283-286

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif: Kardam, Ahmet. Review of "*Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yillari*" by Nurettin Beltekin, *Kurdiname*, no. 4, p.283-286

Seserra 19. semedê kurdan yew zemano krîtîk o. Derheqê kurdan de gelek qerarê giranî ameyê girewtiş û cuya înan a sîyasî bê waştişê înan tayin bîya. Coka biyayîşê nê zemanî ganî hetê kurdan ra bêrê wekerdiş/tehlîlkerdiş. Semedo ke heme xebatan de nê biyayîşî hetê hakîman ra ameyê tefsîrkerdiş û tena serkewtişê înan ra behs bîyo, zafê xususîyetê bîyayîşan nimitik mendî. Gelo tarîx zî bi xo semedê meşrûkerdîş û paştdayîşê hakîman nêameyo viraştiş? Seke yeno zanayîş tarîx yew şere de tena serkewtoxan ra behs keno û pesnê înan dano. Kitabê Ahmet Kardam "Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları" ke zerre ra û terefê kurdan ra ameyo kerdiş, na xebate de ameyo daşinaşnayîş.

Kitab des qisman ra yeno meydan. Qismo yewin Fethê Kurdistanî û Mîr Bedirxan o. No qisim de pêameyîşê osmanîyan û kurdan (pêameyîşê Amasya) ra heta xoserîya xo îlankedişê Mîr Muhammedê Rewandizî û seferê Osmanîyan ke ver bi Kurdistan biya ca genî. Pêameyîş ra heta şer piroses îzah bena. Qismo diyîn Vecîyayîşê Mîr Bedirxanî yo. No qisim de pirosesê mîr biyayîşê Mîr Bedirxanî ra behs beno. Qismo hîrêyin Îttîfaqê Bedirxan û Xan Mahmudî yo. No qisim de, vecîyayîşê Mîr Bedirxan, de giranîyê îtîfaqan û xususan rolê Xan Mahmudî ra behs beno. Qismo çarin de Meseleyê Cezîra esta. O wext de Cezîra ser o mîyanê walîyanê Osmanîyan ê mintiqayî de îxtîlaf esto û Mîr Bedirxan sey yew aktoro sîyasî no îhtîlaf de ca geno, no îxtîlaf ra îstîfade keno. Qismo pancin Qetlîamê Yewin yê Nasturîyan o. Qismo şeşin Îsyanê Wanî yo. Qismo hewtin Mîr Bedirxan û Mîretîya Cezîra Bohtan o. Qismo heştin Qetlîamê Diyîn yê Nasturîyan o. Qismo newin Qerarê Tasfîyeyî, Îsyan û Mexlubbîyayîş o. Qismo desin zî Sebeb û Netîceyê Maxlubbîyayîş o. Îlaweyê kîtabî de zî çend vîrardiş û raporê mîsyoner û gêrayoxanî ke şahîdê biyayîşan bîyê estî.

Xebate goreyê belgeyanê arşîvê Osmanîyan ameya kerdiş. Bi seyan belgeyî verê cû deşifre bîyê û tadiyayî, dima zî yew hewayê kronolojik reyde ameyê tefsîr kerdiş. Reyna nuştox Ahmet Kardamî belgeyî sey yew fenomen wendî û goreyê bîyayîşanê ê wextî îzeh kerdî. No qeyde hem xebat qiymet gena hem zî belgeyan qiymetê xo zêdnenî. Semedê xebate

* Dr, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Beşê Perwerdeyî, nbeltekin@yahoo.com, https://orcid.org/0000-0001- 6121-2849

cigêrayîşê lîteraturî zî ameya kerdiş. Eynî bîyayîş ser o kam çi vato û senî fehm kerdo tespit kerdî, dima zî goreyê xo tehlîlê xo kerdî. Coka xebate na mesela ser o hem yew xebata orjînal a û hem zî semede bîyayîşanê serranê 1800î yew perspektîfo newe pêşnîyaz kena.

1800an ra pey dewleta Osmanîyan de cîyabîyayîşî dest pê kenî. Xususan Balkanan de sey Yewnanîstan, Arnavutluk, Sirbîstan û Bulgarîstan yew bi yew heta sereye 1900î bîy dewletê xoserî. Nê serrî seba Osmanîyan hem ridê herban û hem zî nê telebê abiryayîşan ver o zaf zor bî. No hal zî hem tetbîqkerdişê tanzîmatî eştenî erey hem zî seba kesê ke tanzîmatî ra zerar bivînî rê benî yew îmkanê sîyasî. Mavajî tanzîmat dima statuyê mîrektîyan wedarîyenî û hukmê mîranê kurdan zî batal benî. Coka erey kewtişê tanzîmatî semedê kurdan yew îmkano pîl bi. Seserra 19. de vera Osmanîyan/Îran de tewr tay çar serewedartiş û vervindertişê kurdan estî: Mîr Muhammedê Rewandizî, Bedirxan/Xan Mahmud, Êzdînşêr û Şex Ubeydullahê Nehrî.

Mîr Muhammedê Rewanduzî, serranê 1810î de beno mîrê Soran û demo kilm de dest bi karanê giranan keno û xo "emîr mansur" yanî mîro xoser îlan keno. Vere cû zerreye xo de yewitîya xo şêdineno û hemê muxalîfanê xo bi zor berteref keno. Dima zî yew bi yew bi zorkanî mîretîyê kurdan îşxal keno û mîrê ke vera vecîyayê gonîya înan rişneno.

Serranê 1820î de Harîr, Hoşnav, Erbîl û Altun Kopru geno bine destê xo. Mîr Muhammed xoserîya xo îlan keno û nameyê xo ser pere derb keno. Dima zî verê cû erzeno Ezîdîyan ser û hukmê mîretîyê Behdînan wedareno, Akre, Amêdîye, Dihok û Zaxo geno binê hukmê xo. Dima mîretîya Cezîra Bohtan işgal keno û sinoranê xo rasneno heta Dîyarbekir. Cayê ke binê hukmê ey de yê de yew sîstemê emnîyet û bacî yê averşîyayeyî roneno. Bi no şekil gelek karanê debarî û şarîstanî keno û binê hukmê xo de huzur ano meydan. La dima bi erîşê ordîyê Osmanîyan hukmê xo vîndî keno û bi deste Osmanîyan yeno kiştiş.

Mîr Muhammedî dima wîna yew karo sîyasî Mîretîya Cezîra Bohtan de aseno. Mîretîya Cezîra Bohtan wayîrê tarîxê kahanî ya. Mintiqa de cayê xo şêdnayeyo. Miyanê kurdan de biîtîbar a. Heto bîn ra Cezîra verî ra yew hawzayê îlm, kultur û tîcaretî ya. Nê ke tena bi hukmê zorî xo dayo qebulkerdiş eynî wext de sey yew merkezê muteber yê kurdan a. Bi mîrbîyayîşê Mîr Bedirxan mîretîye resena yew sewîyeyê hîna berze ke ê serran de na ameyenî yew manaya bîn. Mîr zî roj bi roj sinorê mîretîya Cezîra Bohtan hîra keno. La o sey Mîr Muhammedê Rewandizî bi zor ney, bi şeklo dîplomatîk "îttîfaqan" nano piro. Bi no şekl a zî sinorê mîretîye reseno Wan, Musul, Dîyarbekir. Mîr tena sînoran hîra nêkeno eynî wext de hetê emnîyet, huquq, şarîstanîye û bacî de zî zaf xebatanê holan keno.

O wext de Mîr ganî yew qerar bidayêne. Çunke Osmanîyan hukmê heme mîretîyan yew bi yew betal kerdînî. O wext de mîretîyê Cezîra Bohtan zî bi tayînkerdişê yew mutasarifî mimkun bi kê vînd bibîyêne. Heto bîn ra zî hem şahidê Mîr Muhammedê Rewandizî bibî û hem zî vera Osmanîyan serekewtişê Kavalali Mehmet Alî Paşa dîbi. Hem tehdîdê vîndîbîyayîş hem zî tayê îmkanê bînî qerarê Mîrî ser o tesir keno. O zî qerarê xo de hetê xoserîye ra meyl keno. Xora wexto ke destê înan bî hera Osmanîyan zî qerarê fetîhkerdişê Kurdistanî genî.

Kardam kîtabê xo de vera fetihkerdiş de îsyan û serewedartişê Mîr Bedirxan gam bi gam veceno meydan. Goreyê tesbîtanê ey Mîr yew hete ra bi pêameyîşan hukmê xo hîra keno û heto bîn ra Osmanîyan de bi munasebatanê dîplomatîkan erîşê ordîyê Osmanîyan erey fîneno. No war de Mîr yew karê ke peynîyê xo ano keno: Di rey rameno Nasturîyan ser o û

gelek gonî rijneno. Bi vatişê Kardamî qetlîam keno. Dewletê Ewropa zî semedê seferê Kurdistanî zor danî Osmanîyan û ordîyê Osmanîyan nê zî mane kena û dest pê fethkerdişê Kurdistanî kena. Kardam nê prosesî heta surginkerdîşî bi detayan nuseno. Goreyê Kardamî sernêkewtişê Mîrî de sebebo verîn meseleyê Nasturîyan o. Çunke bi no sebeb hem Ewropa xo rê kerda nêyar hem zî Osmanîyan ra maneyeko pîl viraşto.

Kardam kîtabê xo de semedê bîyayîşanê ê wextî yew perspektîfo newe şuxulneno. Çunke teserufê ke o wext de terefê Osmanîyan ra Kurdistan de ameyê tetbîqkerdiş zî goreyê tanzîmat ameyê fehm kerdiş. Îlmanê cematkî yê tirkan de kurdî sey yew kategorîya premodern yenî terîf kerdiş. Rapor û nuşteyanê xo de sey wasifanê "koyan de ciwiyenî, medeniyet ra dûrî yê, talankar ê, nêzan û nêwende yê ûêb.." ameyê nuştiş. Premodernîye seba şaranê cayîyan ke dinyayê xo yê teng û sinorkerde ra nêvecîyê yena şuxulnayiş. Bi vateyo bîn xususîyetê xo yê cayîyî û xususî vîndî nêkerdî û vera hegemonanê dinyaya moderne reaksîyon mojnenî û hukm û kulturê înan ra xo pawenî. Goreyê fikrê modernî nê şarî, reywanîya tarîxî ya însanîyetî de tepîya mendî. Ê teberê tarîx û zemanî de mendî. Ganî bi deste averşîyayan ê zî biyarîyê "ewro". No fikir dest dano ke mudahaleyî, nê şaran ser o bêrê kerdiş. Ferqê zemanî bi projeyanê modernan hal kenî û projeyê sîyasî, cematkî, kulturî, debarî û kulturî bi destê modernan tetbîq bîyî. Coka çi teserufê ke o wextê de ameyê kerdiş goreyê ê projeyê modernbîyayîşî yenê îzehkerdiş.

Ahmed Kardam xebatê xo de fikrê tanzîmatî rexne keno û bi yewna vînayiş mesela îzeh keno. Goreyê ey tanzîmat nê bîyayîşan ra dima Kurdistan de ameyo tetbîq kerdiş coka na mesela pey tanzîmat îzeh nêbena. Na mesela ganî goreyê Fethê Kurdistanî û vera na hemleyê Osmanîyan serewedartiş û vervindertişê kurdan bêro fehmkerdiş. Bixo heta mintiqa nêro girewtiş binê destan, tetbîqê tanzîmatî nêbeno mimkun. Bi no fikrê xo Kardam, fetihkerdişê meseleyî de zerre ra û hetê kurdan ra yewna vînayîş pêşnîyaz keno ke no war de venganîya kurdan zaf a. Na xebat seba dekerdişê na venganîye cigêrayoxan ra zaf çîyan vana.

www.arsivakurdi.org

www.arsivakurdi.org

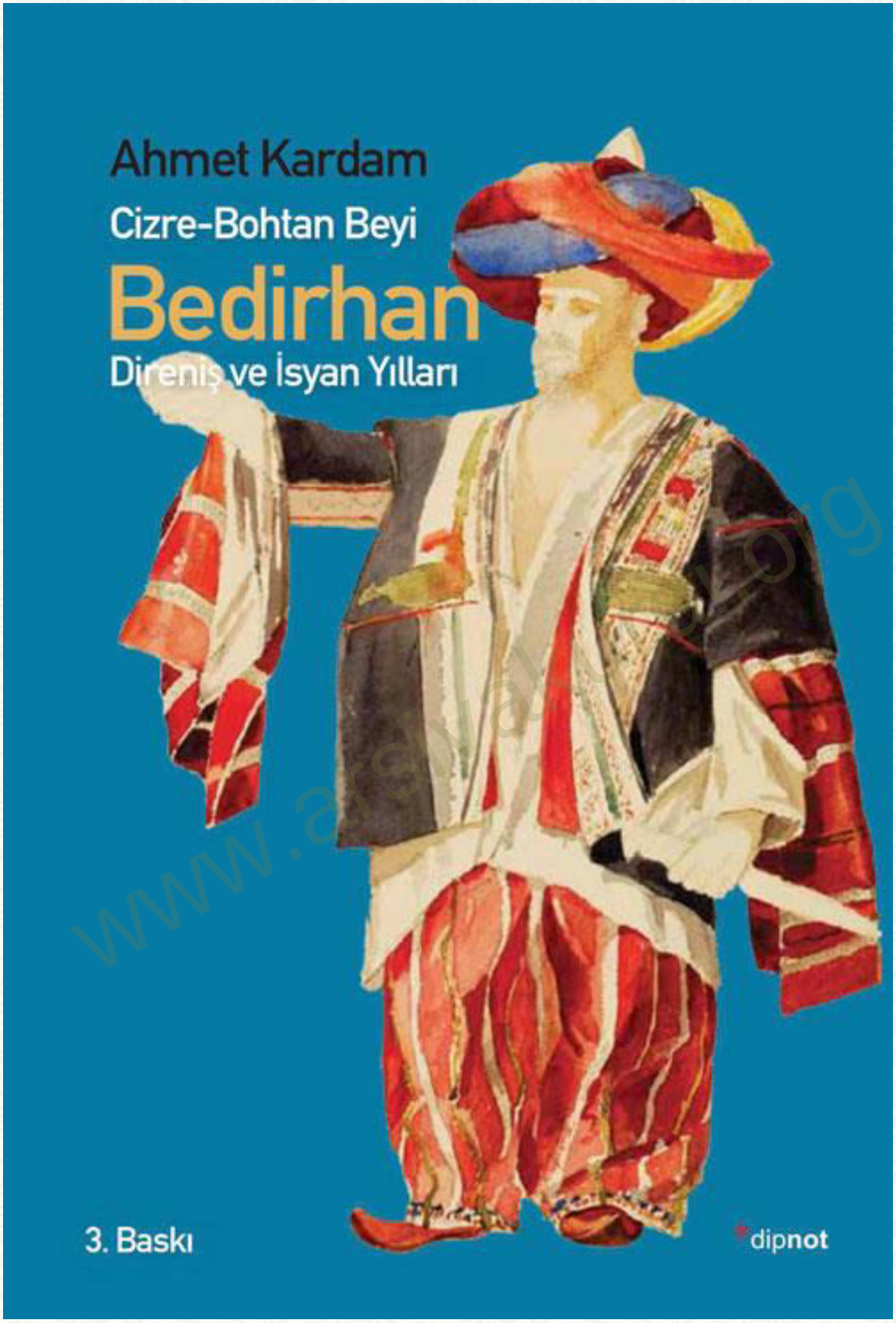

Kurdiname Akademik
Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Uluslararası Kurdiname Dergisi
International Journal of Kurdiname

Kovara Kurdinameyê ya Navnetewî
Jimar: 4 Nîsan 2021

International Journal of Kurdiname
Issue: 4 April 2021

https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname **E-ISSN-**2687-5438

BOOK REVIEW / NIRXANDINA PIRTÛKAN

LANGUAGE DEATH

David Crystal, 2014, University Printing House, Cambridge CB2 8BS,
United Kingdom, 262 rûpel, ISBN: 9781139923477

Salih KARAASLAN[1]

Article Type: Book Review / Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatin: 17.02.2021
Accepted // Pejirandin: 06.03.2021
Published // Weşandin: 30.04.2021
Pages // Rûpel: 287-291

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Citation/Atif:. Crystal, David, Review of "*Language Death*" by Salih Karaaslan, *Kurdiname*, no. 4, p.287-291

Pirtûka David Crystal a bi navê Language Death, (Mirina Zimanan), di warê mirin û jîyana zimanan de agahîyên berfireh dide. Crystal di vê pirtûkê de bi awayekî berfireh destnîşan dike ka ziman çawa tên parastin û heke neyên parastin jî ew çawa dimirin. Herwiha Crystal di derbarê hejmara zimanên cîhanê û ji nav wan hejmara zimanên di talûkeyê de jî agahiyan dide.

David Crystal pênaseya mirina zimanan wiha dike: Heger kesek tenê jî bi herikbarî bi zimanekî biaxive, ew ziman dijî, lê heger ew kes bimire û tu kesên bi wî zimanî biaxivin nemîne, wê gavê ziman dimire.

Di vê xalê de Crystal dibêje heger kêmî 100 kesîbi zimanek bi biaxivin, ew ziman di talûkeyê de ye, hetta li ber mirinê ye. Lê heger kesên ku pê diaxivin 500 kes bin, ew ziman nêzîkî talûkeyê ye û heger ku 1000 kes bin, hinekî bêtir dûrî mirinê ye. Ji bo ewleyîya zimanekî heger 10.000 û bêtir kes pê biaxivin, ew ziman di ewleyîyê de ye, lê ji bo demeke kurt.

Ji bilî van faktorên di derbarê ziman û hejmara axiverên zimên de, David Crystal bahsa çend faktorên din jî dike yên ku zimanan dixine talûkeyê. Bo mînak Crystal destnîşan dike ku li hin herêmên Afrîkaya Rojava li gel 20 hezar kes bi zimanê herêmî diaxivin jî, dîsa Îngîlîzî û Fransî serdest e. Di rewşên wiha de ziman ji ber serdestîya zimanên din ne di ewleyîyê de ye.

Hejmara zimanên cîhanê

David Crystal di derbarê hejmara zimanên cîhanê de reqemên balkêş dide. Crystal radigihîne ku îro li cîhanê 6.703 ziman di îndexa Etnolojîyê de hene. Di hin zimanan de, hin zarava bi zahmetî ji hevdu fêm dikin, lê ew ew weke zaravayên zimanekî tên qebûlkirin. Hin caran eksê wê jî çêdibe; hin caran li cîhanê hin ziman nêzîkî hev in û baş ji hevdu fêm dikin, lê dîsa jî ew weke du zimanên cûda tên qebûlkirin. Di vê xalê de Crystal bahsa zimanên Îskandînawî dike, yên wekî Swêdî, Norwecî, Danîmarkî û Îzlandî. Li gel ku ev ziman baş ji hevdu fêm dikin jî her yek ji wan weke zimanekî serbixwe tê qebûlkirin.

[1] Xwendekarê doktorayê di Ziman û Edebîyata Kurdî de li Zanîngeha Dicleyê, salihagirqoseri@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0002-7687-9360.

www.arsivakurdi.org

Zimanên ku li Cîhanê zêdeyî 100 mîlyonî mirov pê diaxivin Mandarînî (zaravayekî Çînî), Îspanî, Îngîlîzî, Bengalî, Hindî, Portekîzî, Rûsî û Japonî ne. Heger em hejmara zimanan derxin 20an, nufûsa kesên ku bi van zimanan diaxivin, dibe 3 mîlyar û 200 mîlyon ku ev jî teqabulî nîvê nufûsa cîhanê dike. Ji %96 mirovên cîhanê rêjeya zimanên ku pê diaxivin ji %4 in. Ji %4 zimanên cîhanê, hejmara mirovên ku pê dipeyivin ji %96 in.

4.000 zimanên cîhanê, hejmara kesên ku bi her yekî ji wan dipeyive, ji 20 hezaran kêmtir e. 51 ziman xwedî axêverekî tenê ne. Li gorî van daneyan heger mirov ji sala 2014yan, ango ji sala ev pirtûk hatiye nivîsîn heta roja me bihesibîne, bêguman hinek ji van 51 zimanan niha zimanên mirî ne.

David Crystal balê dikşîne ser ku di dîroka mirovayîyê de mirina zimanan tucari weke îro bi lez nebûye. Li gorî vê lezgînîyê, wê di sed salên pêşîya me de, nîvê zimanên cîhanê yên îro wenda bibin. Ev tê wateya ku her ji du hefteyan zimanek dimire.

Ziman çima dimirin?

David Crystal mirina zimanan bi du cûreyên faktoran destnîşan dike; Faktorên fîzîkî û faktorên kulturî.

Zimanên ku hejmara axêverên wan kêm in û ew axêver li herêmên îzole dijîn, dibe ku ji ber sedemên fîzîkî, yên wekî pandemî, şer, komkujî, erdhej, lehî, tsûnamî, teqînên volkanîk û hwd. tu kes ji wan nemînin û bi vî awayî ew ziman jî ji holê rabin. Lê ev faktor ne berbelav e, loma kêm ziman bi vî awayî wenda dibin.

Koma faktorên ku li cîhanê herî berbelav in û dibin sedema mirina zimanan, faktorên kulturî ne ku ew di eslê xwe de asîmîlasyon e. Di vê xalê de mînakên herî berbiçav li kolonîyên Ewrûpîyan, li Emerîka, Afrîka û Avustralya pêk hatine.

David Crystal di pêvajoya pêkhatina asîmîlasyonê de bahsa sê qonaxan girîng dike.

1 – Qonaxa yekem, destpêka asîmîlasyonê ye. Ji alîyên serdestan ve, ji navendên sîyasî, aborî û civakî ve, qanûn, perwerde, rêbazên fermî û bazirganî tên danîn. Ji bo pêkanîn û rîayeta wan, zext li gelê nişteci tê kirin. Gel di destpêkê de zêde ji van pêkanînan fêm nakin, îtîbarê bi wan nînin û guhê xwe nadin wan.

2 – Di qonaxa duyem de, kesên ciwan li dibistanên serdestan dixwînin û êdî di nav pergala wan cî digirin. Hem ji zimanê wan îstîfade dikin, hem jî zimanê xwe aktîf bikar tînin. Ji vî nifşî re kesên bilingual, ango kesên duzimanî tê gotin. Di vê astê de talûkeya wendabûna zimanê niştecîyan tuneye.

3 – Di qonaxa sêyem de, kesên ciwan zimanê duyem pir baş diaxivin û bêtir xwe bi wî zimanî îfade dikin. Wê gavê têkilîya îhtîyacên wan ên nû bi zimanê yekem re qels dibe, hetta gelek caran namîne. Di vê astê de gelek caran ji ber zimanê xwe fedî dikin. Dê û bav bi zimanê xwe kêm diaxivin, yan jî li cem zarokên xwe kêm diaxivin. Êdî zarok di civakeke wisa de bê zimanê dayikê mezin dibin.

Malbatên ku bi zimanê xwe diaxivin jî, li mala xwe diaxivin. Li derve zarok di nav xwe de jî bi zimanê duyem diaxivin. Ev nifş jî demekê dibin semilingual, ango nîvzimanî. Nifşên dawî yên ku bi zimanê xwe zanin ev nifş in, loma nifşê piştî wan zimanê xwe nizanin. Wê gavê ji bo zimanê yekem pêvajoya wendabûnê dest pê kiriye.

Di derbarê van her sê qonaxan de, ji bo parastina zimên, David Crystal nirxandineke wiha dike: Crystal dibêje ku di qonaxa yekem de ne mimkun e mirov xwe ji zimanê duyem

biparêze û fêr nebe, lewra desthilatdarîya xwedîyê vî zimanî bêyî îradeya kesên nişteci ava bûye. Encama vê yekê di qonaxa duyem derdikeve holê ku ew ji bo parastina zimanê yekem asta herî krîtîk e. Her çiqas mirov zimanê serdest zanibin jî, şansê parastina zimanê yekem heye. Heger mirov tedbîrên xwe bistîne, mirov dikare zimanê xwe biparêze û hetta mirov dikare bi pêş ve bibe. Di heman demê de mirov dikare ji zimanê serdest îstîfade jî bike, bi saya zimanê serdest mirov dikare ji xebatên akademîk û ji edebîyata cîhanê îstîfade bike. Bi vî awayî mirov dikare ziman û edebîyata xwe xurt bike.

Lêkolînek di derbarê wendabûna zimanan de

Di derbarê wendabûna zimanan de, lêkolîneke balkêş li Kanada, li ser nişteciyên wan hatîye kirin.[2] Cara yekem di 1981ê lêkolîn hatîye kirin, piştî panzde salan ango di 1996an de beşê lêkolînê yê duyem li heman civakê hatîye kirin. Di navbera van panzde salan de encamên balkêş derketine holê. Encama herî balkêş ew e ku 50 zimanên Aborîcînên Kanada bi îstîkrar wenda bûne. Di nav wan de 3 ziman tenê wê demeke dirêj bijîn.

David Crystal vê lêkolînê wiha şîrove dike.

1 – Hejmara kesên ku lêkolîn li ser wan hatîye kirin, di lêkolîna duyem de ji %6 zêde bûne. Di lêkolîna yekem de ji %76 kes bi zimanê xwe diaxivîn, piştî panzde salan ev hejmar daketîye ji %65an.

2 – Di nav kesên navosere de herjamara axaftina zimanê xwe ji %28an hilkişîyaye %31ê.

3 – Zarokên temenê wan di bin 5 salî de, yên ku di 1981ê de ji %91 bi zimanê xwe diaxivîn, piştî panzde salan ku bûne 20 salî, rêjeya axaftina wan daketîye %76an.

4 - David Crystal dibêje dema ku ciwan ji bo kar yan jî ji bo zewacê ji malê diqetein, di heman demê de ji zimanê xwe bi dûr dikevin. Balkêş e ku Crystal radigihîne ev yek bi taybetî di nav jinan de pêk tê. Di 1981ê de ji 100 jinên ku temenê wan di navbera 20-24 de, 74 kesan zimanê xwe bikar tanîn. Lê piştî 15 salan ev hejmar daketîye 45 kesan. Ango di panzde salan de hejmar ji 74an daketîye 45an. Crystal dibêje ev dem, demeke krîtîk e, lewra ev keç êdî dibin dayik, zarokên xwe mezin dikin û zimanê ku pê diaxivin, neqlî zarokan dike. Di vê demê de zimanê rojane kîjan be, dayik wî zimanî neqil dike. Ev tê wateya ku ji %45 dayik ne zimanê xwe, lê zimanê duyem neqlî zarokan dikin. Li gorî vê pêvajoyê, eşkere ye ku ev ziman berbi wendabûnê ve diçin.

Zimanek çawa dikare ji mirinê were parastin?

David Crystal radigihîne ku ziman bi du şiklan tên parastin. Yek bi derfetên dewletê, ya duyem bi derfetên şexsî.

1 – Dewlet, ku sazîya herî bihêz e, dikare bi îmkanên dewletî zimanan biparêzin. Li gel vekirina dibistan û sazîyên fermî, dikare hem di warê maddî hem jî di warê manewî piştgirîya gel bike, gel teşwîk bike. Dewlet bi alîkarîya medya, dikare kampanyayên demkî yên rojane, hefteyî yan jî mehane bide destpêkirin, dikare festîwal û hwd. pêk bîne û bi vî awayî zimên têxe rojeva welatîyan.

[2] David Crystal, Language Death, r 22

Ji bilî dewletê, sazîyên navneteyî yên weke Netewên Yekbûyî, UNESCO, Yekîtîya Ewrûpayê û yên din çi bi biryar û bi daxuyanîyên xwe, çi jî bi destpêkirina aktîvîteyan dikarin zimanan biparêzin.

2 – Crystal ji bo parastina zimên, balê dikşîne ser helwestên şexsî û dibêje heger ku mirov bi zimanê xwe serbilind be, di jîyana rojane de, li malê û li derve zimanê xwe bikar bîne, henekan pê bike, li mûzîka xwe guhdarî bike, zimanê mirov namire. Lê heger mirov ji ber zimanê xwe fedî bike, di her firsetê de mirov zimanê xwe biqelibîne zimanê duyem, bi tevayî di jîyana mirov de ji bo parastina ziman tiştekî pozîtîf tune be, bêgûman wê ziman bimire.

Di vê pirtûkê de ji bo parastina ziman, bahsa tevgêrên balkêş tê kirin ku ew ji bo Kurdan jî dibe ku bibin nimûne. Mînaka yanzde malbatên Îrlandîyan, yek ji van mînakan e. Ji bo Îrlandîyan di sala 1975an de qanalek TV vebûye, rojname, kovar hwd. weşana xwe dewam kirine. Lê li gel van tedbîrên giştî, yanzde malbatan Îrlandî di nav xwe de biryar girtine, li taxeke bajarê xwe ji xwe re li cem hev xanî kirîne û bûne cîranên hev. Di jîyana rojane de bi hevdu re dane û stendine, hem li malê hem li sikakê bi zimanê xwe yê Îrlandî axivîne, helbet zarokên wan bi zimanê xwe axivîne, bi hevdu re lîstine û bi hevdu re mezin bûne. Piştî zarokên wan mezin bûne, li gel zimanê Îngîlîzî, zimanê xwe jî baş zanîbûne.

Li ji bilî vê mînaka taybet, gelo bi tevayî ziman ê çawa were parastin? Crystal vê yekê bi çend xalan wiha vedibêje.

1 – Heger xwedîyê zimên di nav civaka serdest de bibe xwedîyê prestîjekê, wê bandora şexsê wî li civakê bibe. Dema ku ew zimanê xwe bi pêş ve derxe, pê biaxive, wê bandora wî çêbibe û civak ê wî ji xwe re weke rol-model bigire, bi vî awayî civak ê têkeve ferqîya girîngîya zimanê xwe.

2 – Heger di nav civaka serdest de, di warê aborî de rewşa xwedîyê zimên baş bibe, wê bandoreke erênî bike. Wê ev yek jî weke prestîjekê rol bilîze û bala mirovan bikêşîne ser zimên.

3 – Heger xwedîyê zimên, di çavê civaka serdest de hêza meşrûîyeta xwe zêde bike, bêguman wê bandoreke mezin li morovan bike.

4 – Heger xwedîyê zimên bi zimanê xwe di perwerdeyê de hebe, wê ziman were parastin. Lewra rola perwerdeyê di jîyanê de girîng e û zarok bi piranî ziman û çanda xwe li dibistanan distînin.

5 - Heger xwedîyê zimên bikaribe bi zimanê xwe binivîse, wê alîkarîya parastina zimên were kirin.

6 - Heger xwedîyê zimên bikaribe teknolojîya elektronîk bi zimanê xwe bikar bîne, wê bandorê li parastina zimanê xwe bike. Lewra îro di belavkirin û wergirtina agahîyan de, rolê teknolîyê girîng e.

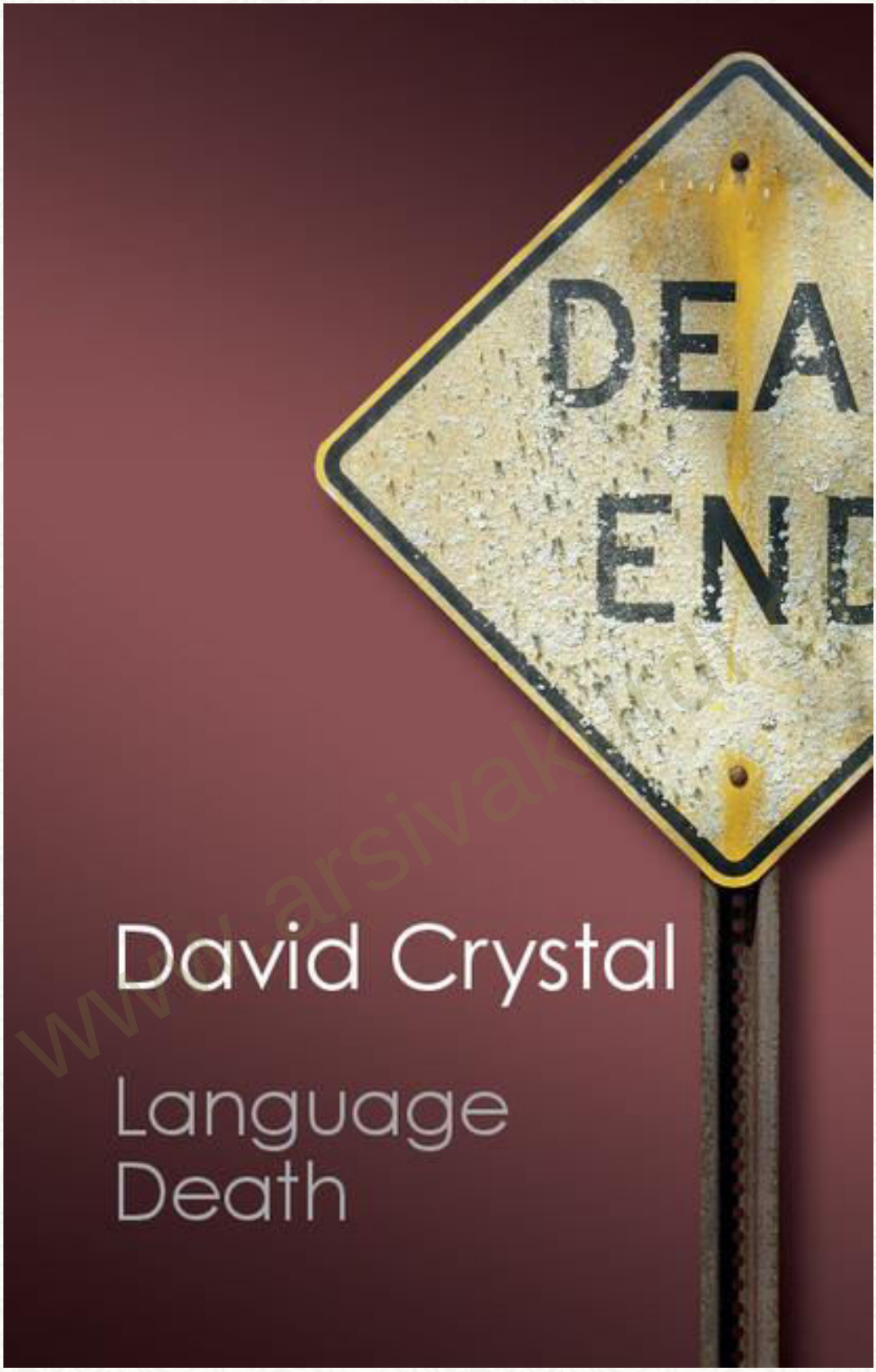

www.arsivakurdi.org